

MAGYAR=ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR BLAU LAJOS.

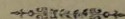
HUSZONKILENCEDIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

MEGJELEN JANUÁR, ÁPRILIS, JULIUS ES OKTÓBER ELSEJÉN

BUDAPEST
1912

A M.-ZSIDÓ SZEMLE HUSZONKILENCZEDIK
ÉVFOLYAMANAK MUNKATÁRSAI,
AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁIRTÁK

	Lap
<i>Dr. Barta Mór</i> , Losoncz — — — — —	228
<i>Dr. Bernstein Béla</i> , Nyiregyháza — — —	251
<i>Dr. Blau Lajos</i> , Budapest — 41, 133, 246, 249	
<i>Blumberger Jakab</i> , Budapest — — — —	209
<i>Dr. Kiss Arnold</i> , Budapest — — —	77, 163
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> , Budapest 9, 91, 241, 298	
<i>Vadász Ede</i> , Budapest — — — —	140, 320
<i>Dr. Venetianer Lajos</i> , Ujpest — — — —	149

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE

Az idei kultusz költségvetés hosszu boru után felekezetünkre kis derüt hozott: gróf Zichy János vallás és közoktatásügyi miniszter az államsegélyt a kétszeresre emelte. A többlet hovaforrását is igen czélszerűen jelölte ki: a fele az izr. tanítóképző-intézeten felállítandó internátusra, a másik fele pedig az izr. autonómiát előkészítő munkálatok költségeire fog szolgálni. Mindkét cél egyaránt szolgálja az egész izr. felekezet és az államérdekét. Az autonómiát előkészítő munkálat első sorban az izr. pártok számarányát fogja megállapítani. Midőn ép most egy éve ezt a kérdést ugyanezen a helyen „Statisztika és Autonómia” cz. cikkünkben először szóvá tettük és az orthodoxia nagy többségéről elterjedt és saját köreinkben is hitt „jámbor legendát” a statisztika fénye mellett megíngattuk, nem is reméltük, hogy a hivatalos megállapítás ily közeli időben fog bekövetkezni. Mindenesetre több szerencsénk volt ezzel az ügygyel, mint az 1848. :XX t. c. fessegetésével, mely t. c.-et először tizenegy év előtt tettünk szóvá ugyan ezen a helyen (1901. évf., 309-301). Nyugodtan várjuk a hivatalos statisztika számadatait, a még mindig hangoztatott 700,000 orthodoxból 400,000 sem fog maradni, és ezek is a legheterogénebb elemekből állanak.

Öröndetes továbbá az, hogy a kultuszkormány a rabbiképzés szabályozásával foglalkozik, természetesen csupán a világi műveltség minimumának megállapítása céljából. Erre nézve az alább közölt parlamenti beszédek nézetünk szerint korrekt álláspontot foglalnak el. Az orsz. rabbiképzőintézetről gróf Zichy János kultuszminiszter már régebben elismerőleg nyilatkozott és most jelentésében azt mondja, hogy az orsz. rabbiképző-intézet halaszthatatlan ügyét meg akarja oldani. Bakonyi Samu orsz. képviselő ezért beszédjében a miniszternek külön köszönetet mondott. Gróf Zichy János és az összes hivatott tényezők fenkölt gondolkozása mellett bizvást remélhető, hogy ez az ügy a jogegyenlőség alapján oly megoldást fog nyerni, a mely méltó az államhoz, a recipiált izr. felekezethez és ahhoz a hivatáshoz, melyet az orsz. rabbiképző-intézet az izr. hitfelekezet és a magyar kultúra körében betöltött és betölteni ezentul is rendelve van.

Dr. Weinmann Fülöp, a pesti izr. hitközség elnöke, november 28-án rövid szenvedés után meghalt. Vele a magyar zsidóság egyik tipikus alakja és vezére szállt sir-

ba. Kerekén 30 évig vett részt a hitközség ügyeiben, 1901-ben elöljáró, 1902-ben elnökhelyettes és 1906-ban elnök lett. Mindezen minőségekben hervadhatatlan érdemeket szerzett. Elnöksége alatt épült fel az Aréna-uti templom és a ferencvárosi új templom építése a megvalósulás stadiumába lépett. A zsidó gymnasium bonyolult ügyét ő oldotta meg. Közjegyzői minőségében számos nagy alapítvány létesítésénél főtényező volt és ez uton is hervadhatatlan érdemeket szerzett. Igazságosság és korrektség volt egyéniségének két alapvonása. A köztisztelet, melyben részesült, fényes kifejezésre jutott november 30-án történt végtisztességen, melyen a közélet kitünőségei és óriási közönség volt jelen.

Életrajzi adatai röviden a következők: 1839-ben született Sebes-Kelemesen. Jogi tanulmányait 1860-ban kitűnő sikerrel végezte be Bécsben és dec. 13-án lett volna 50 éve, hogy doktori diplomát nyert. 1864-ben mint zsidó csak külön kir. engedéllyel tehetett ügyvédi vizsgát. Debrecenben és Szegeden folytatott ügyvédi gyakorlat után 1867-ben a budapesti kir. ítélőtábla kiegészítő bírájává nevezetett ki (az első zsidó ily állásban). A közjegyzői törvényt ő dolgozta ki és ennek életbelépte után közjegyzővé nevezetett ki. Az 1894. XVI. t. c. szintén ő készítette. A közjegyzői kamara alelnökké választotta. Érdemei elismerésül 1894-ben kir. tanácsos, 1905-ben udvari tanácsos címmel lett kitüntetve. Számos tisztséget viselt, az orsz. rabbiképző-intézet vezérlo bizottságának is tagja volt. Magas kora dacára alkotó ereje teljében volt és nagy munka közepéből ragadta ki halál. Legyen áldott az igazságos férfiú emléke.

A múlt hó 17.-én lefolyt ünnepség, melyet Dr. Bachner Vilmosné 30 éves tanítói működésének emlékére rendeztek, a magyar tanügy nagy ünnepe volt. Mert Bacherné egyik legkiválóbb képviselője a nőnevelésnek az oktatásügy terén. Páratlan akaraterő, lankadatlan buzgalom, emelkedett világnézet, kitűnő képzettség és univerzális műveltség magasan kiemelik őt az átlagemberek köréből; lelki szükséglete, hogy szívének és tudásának dús kincseit teli kézzel és meleg szeretettel ossza szét azok között, a kik hozzá tanulni jönnek. De nemcsak tanított a lefolyt 30 év alatt, hanem élő példája volt a zsidó önértetnek, a zsidó szív mindent felölelő szeretetének. Exponált állásában hogyan tudott mindig tiszteletet és becsületet szerezni a zsidó ügyeknek, hogyan élesztette és nevelte zsidó tanítványai önértetét, milyen lelkesedéssel és áhitattal vezette az iskolai istentiszteleteket, milyen szeretettel és jószággal támogatta növendékeit további pályájukon, hogyan gondoskodott szegény tanulóiról, — minderről beszélhet

ezer meg ezer tanítványa, a ki Bacherné tanításából, példájából mind magával vitt valamint az életbe.

A jubileumi ünnepség, mely rendkívül meleg és közvetlen lefolyású volt, remélhetőleg csak útjelző követ képezi Bacherné pályafutásának. A határkö még messze van, Bacherné még nagy és szép feladatok várnak. Ő a magyar nőnevelés egyik legkiválóbb leletményese; adja Isten, hogy hivatását továbbra is a legjobb erőben és lankadatlan buzgalommal teljesíthesse. —

Dr. Bánóczi József, az orsz. izr. tanítóképző-intézet igazgatója és egyetemi magántanár, rendkívüli egyetemi tanárrá lett kinevezve. Folyóiratunk egykori szerkesztőjének e kitüntetését külön örömmel jegyzi fel és szívből üdvözl. Bánóczi József az elsők közé tartozik, kik hazánkban a modern bölcsészet meghonosítása körül szóval és írásban fáradoztak. Jelentős hatással volt e tekintetben a „Filozófiai Írók Tára”, melyet Alexander Bernáttal együtt szerkeszt, valamint több filozófiai mű magyarítását.

Ezenfelül, talán ezelőtt is a magyar irodalomtörténetnek elsőrendű művelője, általában sokoldalú tudós és finom kritikus. Érdemeit a hazai zsidó irodalom és tanügy körül e helyen nem kell részletezni. És mindez még mindig nem — az egész Bánóczi. Bánóczi mint egyéniség külön fogalom, melyet csak hosszasan lehetne definiálni.

Részletek Bakonyi Samu és Hock János képviselőházi beszédéből

Bakonyi Samu: Ez a kérdés pedig a rabbiképzés kérdése, (Halljuk! Halljuk!) amely iránt meg vagyok róla győződve, az igen t. miniszter ur is teljes jóindulattal és tökéletes fogékonysággal viseltetik.

Nem is lehet ez másképp olyan kormányfő részéről, a ki ezen ügyre vonatkozó minden tárgyban teljes jóindulattal tanúsított, mint a hogy erről magából a költségvetésből mindenki meggyőződhetik — én is köszönettel kijelentem ezt a meggyőződésemet — a ki az izraelita felekezetnek államsegélyét jelentékeny összeggel emelte, a midőn 240.000 K-ban állította be, a ki egy nagyon fontos kérdésben, mint a milyen a Budapesten fennálló országos izraelita tanítóképző mellett felállítandó internátus ügyében, csak legutóbb is a pénzügyi bizottságban, de más alkalommal is olyan teljes előzékenységgel nyilatkozott, s a ki az ország közállapotairól szóló jelentésben is a rabbiképzés ügyét érintve, az országos rabbiképző intézet ügyeinek tovább nem odázható rendezését is kilátásba helyezi, sőt a mint azt tudom, már részben fogantatosította is.

T. képviselőház! A rabbiképzés ügyének rendezése.

vel a magyar törvényhozás kötelezettségében áll. Az 1895: XLII. t.-cz. világosan rendeli azt, hogy lelkész és községi előjáró csak az lehet, a ki magyar honos és képesítést magyar iskolában nyerte. *(Helyelés balfelől.)* A törvény az utolsó szakaszában meghagyja a kormánynak, hogy ezeket a rendelkezéseket hajtja végre. Sajnálattal kell, azt hiszem, pártkülönbség nélkül megállapítanunk, hogy az 1895: XLII. t.-cz. végrehajtásában abszolúte egyetlen egy lépés sem történt. A törvényt életbeléptető rendeletet figyelmesen átolvasva, abban sem egyéb vonatkozásokat, illetőleg, semmiféle rendelkezést nem találtam. Csak egyet tudok felemlíteni a kormány részéről azóta tett intézkedések közül: egy nyilatkozatot, a melyet az igen t. vallás és közoktatásügyi miniszter ur volt szíves épen a múlt költségvetés tárgyalása során, elmondott igénytelen felszólalással kapcsolatosan tenni. Én arra kérem a t. miniszter urat, hogy annak a nyilatkozatnak az életben szerezzen fogantatást.

Hiszen ha ebben a kinos, sőt — bocsánat a kifejezésért, okom van rá, hogy ezt mondjam — szegényteljes mozdulatlanságban megmaradunk ezen a téren, akkor az én meggyőződésem szerint vétünk azon legfőbb állami elv ellen, a mely megköveteli, hogy mindent, a mi a tanítás terén történik, az állam ellenőrzése alá kell vennünk. Ez fokozott mértékben áll meggyőződésem szerint a zsidófelekezetet érdeklőleg, hanem magas állami szempontból valamennyi felekezettel szemben. Megkövetelheti teljes joggal az államkormány, hogy mikor ő az egyházaknak lelkesítő kultúrtenyezőkné nemcsak elismeri, fentartja, hanem a kongrua útján segélyben is részesíti, hogy azok oly kiképzésben részesüljenek, a mely megfelel legalább azon minimális követelménynek, a melyet egy egyház papjától joggal megkövetelhet nemcsak az állam a maga egységesítő adminisztratív szempontjaiból, de a nemzet is az egységes nemzeti kultúra alapján.

A rabbiképzés kérdése, merem állítani, hogy ma már sehol sincs oly elhanyagolt állapotban, mint épen hazánkban. Ha a művelt nyugat valamennyi államát sorra vesszük sőt a keleten is ujonnan alakult államokat, azt tapasztaljuk, hogy mindenütt oly képesítést követelnek meg a rabbitól az illető államok, a mely megfelel a kritériumnak, a mit bátor voltam az imént felállítani.

Franciaországban az 1844. május 25-én alkotott törvény csak a központi szeminárium növendékei közül mondja választhatóknak a rabbikat. Németországban számos azóta beleolvastott, de másfelől ma is fennálló külön államában a rabbiképzés részletesen szabályozva van.

Hollandiában a theológiai vizsgát kell tenni az egyetemen az il-

lető rabbijelöltnek. Belgiumban a theológiai doktorátust követelnek, és a mi hozzánk legközelebb esik, Ausztriában a törvény, az 1890 márczius 21-diki Grundgesetz szabályozza a kérdést, felhatalmazást adván a vallásügyi miniszternek arra, hogy egyes tartományok viszonyait figyelembe véve, a rabbiképzésnek követelményeit állítsa fel. Az osztrák kormány meg is felelt e rendelkezésnek, és ott úgy áll a dolog, hogy az osztrák tartományok legnagyobb részében mint minimális képzettségi fok a főgymnáziumi érettségi vizsga van megállapítva. Csak Galiciának legnagyobb részében, az ottani rettenetesen elmaradt viszonyokra való tekintettel, van felhatalmazva a miniszter arra, hogy felmentést adjon e követelmény alól.

Még ha Bulgáriának, a legifjabb államnak helyzetét is nézzük, a melyről megállapíthatjuk, hogy a kultúra terén igazán rohamlépésekkel igyekezik előhaladni, itt is azt találjuk, hogy a rabbi-szeminárium elvégzése és a filozófiai doktori fok kimutatása kívántatik.

En idáig a mi különleges viszonyaink közt elmenni most nem akarok, mert hiszen lehetetlen volna, de azt hiszem nem lehet abban közöttünk véleménykülönbség, hogy a kérdést szabályozni kell, és pedig minél előbb, annál jobb. Kijelentem, hogy a mi magát a theológiai képesítés kérdését illeti, a legmesszebbmenő toleranciáig vagyok hajlandó menni, sőt a kérdés e részének vizsgálatába nem is szándékozom bocsátkozni, sőt még a t. kormánytól sem kérem azt, hogy ezen a téren fejlessze az ügyet, de a világi műveltségnek ezen minimális megszerzését, mely egy ilyen lelki vezérnek a funkciójához okvetlenül szükséges, nem engedhetjük el, azt hiszem, a ház egyik oldalán sem.

De annyira elmegyek a liberális felfogás megtartásában, hogy készséggel respektálom annak szükségét, hogy bizonyos átmeneti időt okvetlenül statuálni kell, mert semmiféle megszerzett jog elközbását nem tartanám helyesnek, de viszont meg akarom adni a lehetőségét annak, hogy megkövetelhesse a kormány és a nemzet ebben az országban minden paptól, hogy a világi műveltségnek ezen lejjebb nem szállítható kritériumát meg fogja magának szerezni.

A mi közelebbről az izraelita vallásfelekezetet érinti, be kell vallanom, hogy vele szemben mégis fokozott mértékben van erre szükség. Az izraelita vallású népesség 71 $\frac{1}{2}$ %-a magyar anyanyelvű, és csak 25%-a német anyanyelvű. Mégis azt tapasztaljuk, hogy az anyahitközségeknek csak 41 $\frac{1}{2}$ %-ában van egyáltalában magyar hitszónoklat, 48 $\frac{3}{4}$ %-a pedig tisztán német hitszónoklatra van berendezve. Ha azután azt nézzük, hogy ez miképp oszlik meg,

azt kell megállapítanunk, hogy 560 anyahitközségből tisztán magyar hitszónoklat csak 187 hitközségben van, ellenben aztán némethitszónoklat 144-ben, az u. n. jargon nyelven tartott hitszónoklat pedig 83 anyahitközségben van rendszeresítve.

Barta Ödön: Hát a románoknál hogyan van?

Bakonyi Samu: Ezek olyan állapotok, melyeken okvetlenül segíteni kell.

Ertem t. képviselőtársam közbeszólását, melynek jogosultságát nem akarom elvitatni, hogy t. i. egy más vallásfelekezet körében is így van. De bocsánatot kérek, azok egyúttal idegen nemzetiségűek is, míg a magyar zsidóság a magyar nemzetiséget magától elvitatni nem engedí soha semmi körülmények közt.

Polányi Géza: Különösen a cionisták!

Bakonyi: A mi a cionizmust illeti, köszönöm t. képviselőtársamnak, hogy ezt felhozta, mert legalább végre valahára egy zsidó vallású képviselőnek alkalma nyílik itt kijelenteni, hogy senki jobban a politikai értelemben vett cionista törekvéseket nem kárhoztatja, mint a zsidó felekezetnek mindaz a fia, a ki itt ezen a földön csak magyar akar lenni, a ki mikor a nemzeti értelemben régen letűnt zsidó fajnak multjába tekint vissza, ezt azért teszi, hogy mai szülőházaja iránti szeretetet táplálja, és hogy azokból a hős bibliai példákbl merítsen erőt és buzgalmat a magyar haza szeretete iránt, *(Ugy van! balfelől.)* Azt hiszem, cionizmust emlegetni ebben a házban nagyon felesleges dolog. *(Helyeslés.)*

Ezek az állapotok, a melyeket néhány statisztikai adattal köteleességemnek tartottam illusztrálni, azt hiszem mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy abban az irányban kell a bajokon segíteni, a melyet voltam bátor megjelölni, különösen figyelembevéve még azt is, hogy az a képesítési fok, a melyet a fennálló rendelkezések ismernek, olyan alacsony, hogy ezzel ma már Magyarországon semmiféle állást elérni nem lehet. Négy polgári iskolának elvégzéséhez kőti a rabbi állást egy 1884. évi minisiteri rendelet. Az akkor még felekezeti anyakönyvek szabályzata szintén ezt a feltételt állítja fel, de tudjuk nagyon jól, hogy az állami anyakönyvek behozatala óta a felekezeti anyakönyvek vezetése nagyon sok helyen a zsidó felekezet kebelében meg is szűnt, úgy hogy a képesítésnek eddig fennállott ez a feltétele ipso facto meg is szűnt az állami anyakönyvek megszüntével azokban a községekben, a melyekben ez a helyzet van.

En azt hiszem, teljes joggal appellálhatok a t. ház minden tagjának hazafias, és a magyar kultúráért és annak egységeért lelkesedő szívére és meggyőződésére, mi-

kor arra kérem a t. házat, hogy emelkedjünk ebben a kérdésben mindenféle párttekiteten felül, ne tekintsük ezt politikai vitatkozás anyagának, hanem igenis emelkedjünk arra a magas álláspontra, a melyről Hock János t. képviselőtársam szólott az általános vita során elhangzott értékes felszólalásában. Ez a megértésnek az útja, ez a magyar kultúra kiépítésének legfőbb érdeke. *(Ugy van! a jobb- és a baloldalon.)*

Nem lehetetlen, hogy én ezért a felszólalásomért is, a melyben pedig mindenféle érzékenységet messzire elkerülni igyekeztem, ismételt támadásoknak leszek bizonyos helyről kitéve, de én úgy vagyok meggyőződve, hogy nem volnék méltó arra, hogy helyet foglaljak ebben a törvényhozó testületben, a melybe egyik legmagyarabb város, Debreczen küldött, ha nem teljesíteném azt a köteleességet, hogy ha már egyszer ismerem ezeket az égető sebeket, ne kérjem és ne sürgessem a t. házat és a t. kormányt arra, hogy ezeket mielőbb gyógyítsa meg. Ezeket tartottam köteleességemnek elmondani. *(Helyeslés a baloldalon.)*

Hock J. Csakugyan úgy van, hogy a receptionális törvény, a hol a felekezetek taxative vannak felsorolva, felsorolja az izraelita vallásfelekezetet is, de nem sorolja fel külön felekezetekként, mert úgy okoskodik, hogy az egyik az ő vallását szigorubban tartja meg és a hagyományokra támasztva tartja meg a vallását, a másik pedig a hagyományokat elhagyva, modern irányban fejlődik vallásos világnézetében. A dolog tehát úgy áll, hogy nálunk, a keresztény katolikusoknál, de más keresztény felekezetnél is vannak, a kik orthodox hitben élnek és vannak olyanok, akik inkább modern és neológ hitet vallanak.

Igy vagyunk ezzel a kérdéssel is, hogy a neológok, a kongresszisták és az orthodoxok eltérnek egymástól a szervezeti kérdésben, a hitnek mélyebb vagy csekélyebb felfogásában, de tulajdonképpen különálló felekezetet nem képeznek.

Rosenberg Gyula: Így van! Szósz szerint így van!

Hock János: Áttérve a papképzés kérdésére, engedje meg a t. képviselőház, hogy egy pár megjegyzést fűzzek ehhez és lehetőleg tárgyilagosságra törekedjem azzal a bonafidessal, a hogy én minden ilyen kérdést kezelek.

Az a zsidóság, a mely hitvallást tesz és kijelenti, hogy magyar nemzeti szempontból nem tűr semmi versenyt, mert ezen a téren ő is lélekkel akarja szolgálni a magyar kultúrát, az a zsidóság, a mely humanisztikus irányban gyakorolja az én keresztény világnézetem főparancsát, a felebaráti szeretet, az közelebb áll hozzám, mint az, a ki hirdeti, de nem cselekszi.

A papnevelést tehát szerintem az autonómiák lesznek hivatva a maguk vallási eszméinek megfelelően kezelni és megoldani. De azt hiszem, ennek a törvényhozásnak liberális álláspontja mindig az volt és a jövőben is az lesz, hogy lelkiismereti kényszert hitdolgokban alkalmazni nem fog, a jus supremae inspectionis-t, az állam felügyeleti jogát azonban teljesen érvényesíti. Már most minden felekezet papnevelése lényeges kulturkérdés: csak arról van szó, megfelel-e a nemzeti feladatoknak, az állami szempontoknak, igen, vagy nem: ha nem, az állam kiírtja azt a hibát, de ha igen, istápolja a kulturmissziót a felekezeteknél is.

Én azt hiszem, a zsidókérdés megoldása is az lesz, ha megadják neki a mozgási szabadságot, az autonómiát. De addig is a papképzés terén mutatkozó sebeket orvosolnia kell a kormánynak, mert ott csakúgyan vannak olyan hiányok, a melyekre rámutatni a magyar parlamentben kötelességem. (*Helyeslés a szélsőbaloldalon.*)

A budapesti kongresszista rabbiképzés minden kíváncsnak megfelel. Erettségit tett embereket képeznek ki rabbikká, a kik azon a magaslaton állanak, a hova a türelmetlenség nem juthat be. Mert az erkölcsi életnek, a kiművelt agyvelőnek megvan az a tartalma is, hogy a türelmetlenséget a felekezeti élet átkának tekintí, mert a felekezeti élet lényege mindig az összeolvasztó szeretet. Ellenben az orthodox hitközség hogyan képez rabbit? Rabbiképző intézete nincs, de vannak u. n. jesivá-i; ilyen a pozsonyi jesiva, a mely a többi közül ki van emelve és önkéntességi jogot adományozhat. (Itt szónok a pozsonyi jesiva ezirányú ténykedését kritizálja, azután így folytatja)

T. ház! Én tehát magam is azon az állásponton vagyok, hogy a rabbiképzés szabályozását annyiban, amennyiben visszaélések történnek és annyiban, a mennyiben ez a rabbiképzés nem felel meg a nemzeti szempontoknak, a minister sürgetőleg intézze el, és azért üsse nyélbe a katolikus autonómiával együtt a bevett vallásfelekezetek közt az izraelita vallás autonómiáját is (*Helyeslés.*)

TUDOMÁNY.

A RÉGI MAGYARORSZÁG ZSIDÓSÁGA (1711-1825)

Bevezetés

A szatmári békekötéstől Széchenyi István fellépéséig terjedő időt a hazai történetírás az általános sülyedés korának nevezi. E korszaknak érdekes és híres — némelyektől egyoldalunak tartott — jellemzését Grünwald Béla „A régi Magyarország” című művében nyújtja¹⁾. A magyarországi zsidóságra nézve ez az időszak — megtoldva két évtizeddel — a hitközségek mai kialakulásának s elhelyezkedési irányának kora. Szerte az országban kisebb méretű, állandó letelepülések történnek, melyek alapjaivá lesznek a hitközségeknek. Hitközségeink legnagyobb részének története ebben az időben kezdődik. III. Károly uralkodásának vége felé már harminc megyében laknak zsidók kisebb nagyobb számban.²⁾

A sűrűbb letelepülés és hitközségi alakulás arányában élénkül a szellemi élet, mely ebben az időben természetesen csupán a talmudi tudomány művelésében nyilvánkozik meg. Míg az előbbi századból alig ismer a zsidó irodalomtörténet magyarországi neveket, a XVIII. század közepe óta mindig voltak Magyarországon kiváló tudósok. Talmudi munkákból, vallási döntvényekből, feljegyzésekből, összeírásokból sikerült a szellemi élet legfontosabb munkásait, a hitközségek irányítóit, a rabbikat névszerint is megismerni³⁾.

A rabbik története azonban nem azonos a honi zsidóság teljes történetével, annak a társadalmi

¹⁾ Budapest, 1888.

²⁾ Acsády Ignác az I. M. I. T. Évkönyvében 1897 év 178 l.

³⁾ Bacher, Századunk első feléből; Richtmann, Landau Ezekiel prágai főrabbi és a magyar zsidók; Stein, Magyar Rabbik (folyóírat).

elemnek megismerésével, mely egyik alig észrevehető tényezője az akkori gazdagsági életnek, mely szerte-szét szórva az országban termeli a javakat s résztvesz az ország jólétének emelésében. A zsidóság akkori helyzetének helyes megértéséhez az akkori állapotok ismerete szükséges. A kép, mely a köz-viszonyokról kialakul előttünk a következő: „Egy idegen ellenséges királyság, egy türelmetlen elnyomó klérus, egy elnemzetietlenedett főnemesség, egy helyi életet élő műveletlen, osztályérdek nél magasabbra nem emelkedő ... köznemesség, egy összezsugorodott német polgárság, egy elnyomott szegény parasztság, egy elcsászársodott katonaság, udvari kamara, egy az államtól elidegenedett protestantismus, a népnek vallás és nyelv által más központok felé vonzott tömegei oláhok, rutének, szerbek, németek, tótok, ezek azok az elemek, melyek e korszakban Magyarország közéletének jellemét meghatározzák¹⁾.”

Nagy mértékben ezek után nem szabad a hazai zsidóság történeti eseményeire szabni. De nem túlzás, ha az előbbi felvonulathoz hozzáfűzzük „egy társadalmi réteg, melynek jogi helyzete a szabályozatlanság következtében a parasztságénál is kedvezőtlenebb, melynek latens értelmességéről senki sem tud s a mely életfentartási harcaival a nemzet közvagyonát gyarapította: a zsidóság”. A kicsinyes és nehéz életküzdelen, mely fejlettebb viszonyoknál csak tengődés számba megy, alacsonyabb és kezdetleges állapotok mellett nagyon fontos tényező, mert a tetszetős éleltségnek a jele. S milyenek voltak e tekintetben a közállapotok? A földművelés jobbágy kezén van s ezért improductív, az ipar a céhek korlátai közé szorított s ezért versenyképtelen, az ország csak gyarmatszámba megy Ausztriával szemben, a kivétel meg van nehezítve, a bevétel szerfölött könnyű s így célszerű kereskedelmi politika nem is létesülhet, a közlekedés terén lehetetlen állapotok uralkodnak s így termelő és fogyasztó között az összeköttetés csupán patriarchalis. Valóban „rudis, indigesta moles”! Ebben a lomhaságban a zsidók a mozgást, a vérkeringést képviselik. Jogi helyzetük bizonytalansága,

¹⁾ Grünwald, A régi Magyarország 149 l.

anyagi helyzetük mostohasága készítette őket erre. A jólakott érdekosztályok körülbástyázott köreiből kellett nekik a falatot megszerezniök. Így elkerülhetetlen az előjogokkal és privilegiumokkal való összeütközés. Az ujkori gazdasági élet föllendülésének egyik főtényezőjét Sombart ismert munkájában¹⁾ éppen e „betörés”-ben találja.

A zsidóságra nézve legnevezetesebb két mozzanat ebben a korban II. József 1783 évi március 31.-i rendelete s az 1790-iki országgyűlés. A korlátlanul uralkodni akaró fejedelem az emberiségtől és igazságérzettől indítatva polgárokat akar nevelni a zsidókból. De rendi alkotmánynak őrzői, az alkotmány lényegét az előjogok fentartásában látók is haladni akarnak a II József által megmutatott uton s a zsidó elemnek olyan jogokat akarnak adni, a melyekben az ország többi nem-nemes lakossága részesül. Így keletkezik az 1790.-iki 38. t. c., mely a nagy császár rendeleteinek célzatát: a zsidóságot a társadalomhoz közelebb hozni, a magyar törvénykönyvbe iktatta. Felsőzádon át a zsidók az országgyűlésekhez intézett felirataikban egyebet sem tesznek, mint kéri e törvénycikk megtartását és kiépítését; a mi idők folyamán az emancipáció kérésével azonos lett.

E feliratok alaphangja mindig az, hogy ők megérdemlik jogaiknak elismerését, mert nagy szolgálatot tesznek az országnak. Ezzel érvelnek az 1790.-iki országgyűléshez intézett folyamodványukban²⁾. Igaz ugyan, hogy e feliratokat nem zsidók készítették, de fel kell tételeznünk, hogy szerkesztőik zsidóktól nyertek felvilágosítást. Az 1792-ben tartott országgyűlés alkalmából benyújtanak egy törvényjavaslatot, mely

¹⁾ Die Juden und das Wirtschaftsleben

²⁾ Acta diaetaria vagy az 1790-dik esztendőben Budán tartott országgyűlésének alkalmatosságával írásba benyújtott munkák (Bécs 1791.) L. 10 cikk. *Communitas Judaeorum in Regno Hungariae Partibusque adnexis degentium complura gravamina et postulata adducit supplicatque ut secure et tranquille vivere possit, vivendique media quae admodum aliis Regni Inhabilitatoribus, ipsis quoque suppeditentur atque adeo cuncta ea Impedimenta, quibus vel subsistentia eorum restricta, vel securitas adempta vel solitum Legi Mosaicae conveniens Religionis Exercitium impeditum fuit, de medio tollatur.*

megengedje nekik az ipari és a tudományos pályákra való lépést, az ország minden vidékén való szabad letelepedést s azzal indokolják, hogy ők évenként több millió forint jövedelmet hajtának az államnak.¹⁾ Alázatossága mellett öntudatos hang vonul végig az 1807-iki felségfolyamodványukban. A jogmegszorításokban emberi önzetük mély megsértését látják, a közösségnek lekicsinylése egyesekből az önbecsülésnek utolsó maradványát is kioltotta. Gazdasági helyzetük bizonytalansága még növeli önbizalomhiányukat. Egyedüli foglalkozásuk a kereskedelem s ez nem is jó pálya. Gyermekük teljesen reájuk vannak utalva és csak úgy boldogulnak, ha a szülők odaadják nekik vagyoniuk egy részét, míg az ipari pályára lépők már fiatal korukban megállhatnak saját lábukon. Hogy ők mennyit használnak kereskedelmükkel a nagy megszorítások ellenére is, arra elég felhozni azt a tényt, hogy jólét uralkodik ott, ahol a zsidók letelepednek s a honnan ki vannak tiltva, ott a nép, különösen a jobbágyság nyomorban színlődik. S hogy ők kereskedelmükben is hazafiasak, mutatja az, hogy a többi kereskedő: a görög, az olasz, a svájci csak importál, pénzt visz ki s mihelyt meggazdagszik, hazájába megy vissza, de ők a magyar terményeket értékesítik s nem törekszenek más hazába. Ép azért szükséges a zsidók társadalmi szervezése, a melyre öt osztályt proponálnak.²⁾ Öt osztályt különböztet meg az a törvényjavaslat is, a melyet az országgyűlésnek kellett volna elfogadni, de ezek nem azonosak az általuk kérelmezettekkel. Az öt osztály között, melyet ők kérelmeztek, a házalók osztálya is szerepelt mint ideiglenes és szükséges rossz, de mivel a törvényjavaslat a házalást eltiltotta, joggal hivatkoztak arra, hogy az általános szegénység miatt többen nem tudnának mihez fogni. Idők jele, hogy a türelmi adó megváltásáról is szó esik, épúgy mint az 1811. országgyűlésen, a mi csak 40 év után vált valóra.

A legmostohább viszonyok mellett sem érezték magukat idegeneknek, mert hivatkoznak az országban lefolyt

¹⁾ Löw, Der jüdische Kongress (Pest 1871) 19 l.

²⁾ L. a Függelék.

multjukra. Az 1825-iki országgyűlésnél sürgetvén ügyeik rendezését, fájdalommal jegyzik meg, hogy a XII. és a XVI. században jobb sorsuk volt e hazában mint a XIX. században.³⁾ 1831-ben a kereskedelemnek a tengerpart felé való gravitálása — szerintük — szükségessé teszi, hogy Horvátországban bárhová letelepedhessenek. Az események ekközben lassanként előrehaladtak. A 1840-iki alsótábla valóban igazságosan akarta ügyüket elrendezni⁴⁾ s bár a javaslatnak csupán megcsonkított és valójából kiforgatott alakja emelkedett törvényerőre s bár külsőleg igazuk van, a mikor 1841 után is azon panaszkodnak, hogy 1791 óta érdekükben semmi sem történt,⁵⁾ jogaik elismerése a törvényhozás formai szankciója nélkül is biztosan halad előre olyan mértékben, a melyben a magyarországi reformok ügye tért hódított. S így ugyanazt, a mit az egész világtörténetben látunk, tapasztaljuk a magyar történelemben is: a kultúra terjedése és győzelme azonos a zsidók közösségi és gazdasági helyzetének javulásával. A felvilágosodott Magyarországtól reméli az ő igazságuk elismerését. Az ország gazdagsága és az ő helyzetük közt kölcsönhatás mutatkozik. Ők segítik megteremteni a jólétet és az általános jólét viszont megjavítja az ő gazdasági viszonyait. A világtörténet az ismert mondás szerint a kormányzókra, a kultúrtörténet a kormányzottakra szól. De az utóbbinak bele kell foglalnia a kétszeresen kormányzottakat: a zsidókat is. Ilyen értelemben „a régi Magyarország” kultúrtörténetének egyik fejezetét lefoglalhatják maguknak a zsidók.

Ez a fejezet nincs még megírva, mert a források nagyon gyéren folynak és részben ismeretlenek. Hogy a zsidóság zömének életéről e korszakban világos képet nyerhessünk, össze kellene gyűjtenünk az országos és helyi hatóságokhoz való viszonyukról, a népesség körében való elhelyezésükről, foglalkozásukról, közgazdasági tevékenységükről szóló adatokat. Ezekről elsősorban a kü-

¹⁾ Löw i. m. 53 l. s. köv.

²⁾ Löw i. m. 72 l. s. köv.

³⁾ Magyar Zsidó Szemle XI. 666 l. (A Magyar Zsidó Szemlét „Sz” betűvel jelzem a következőkben)

önféle levéltárakban található okiratok adhatnának felvilágosítást. Ép olyan fontosak és jellemzők azok a híradások, melyeket régi hirlapok, egykorú tudományos munkák és egyéb nyomtatványok nyújtanak. A következőkben csupán nyomtatott források vannak felhasználva. Az eddig már közölt adatok annyira szét vannak aprózódva, hogy érdemes belőlük mozaikot összerakni.

Az ilyenmű kutatások fáradságosak és hálátlanok. Fáradságosak, mert az adatok megteleése a véletlenre van bízva. Hálátlanok azért, mert az eredmény az, a mit a németek tudományos apróságnak (wissenschaftliche Kleinarbeit) neveznek. De bárhogyan vélekedjünk erről a történetről magasabb tudományos szempontból, az tagadhatatlan, hogy csak magunk fogjuk megírhatni kellő anyaggyűjtés után. Az aprólékos adatoknak következő csoportosítása alkalmas annak megvilágítására, hogy a zsidók mennyire vették ki részüket erkölcsileg az országos és helyi politikai élet nevezetesebb eseményeiből, hogyan járultak hozzá nagyművű megadózatásuk mellett az állam egyik fontos intézményéhez, a hadsereghez s végül: hogyan helyezkedtek be a sokszor gyűlölködő, jogukat megszorító társadalom keretébe az életért folytatott küzdelmek alatt. Az idézett adatok egy része oly nehezen hozzáférhető, hogy célszerűnek látszott az idézeteket, különösen a magyar nyelvűeket bő kivonatokban közölni. Ép ezért megérdemli a türelmi adó elszámolási szabályzata és az 1807-iki petíció a közlést, mint nagyobb terjedelmű magyar nyelvű judaicák.

II.

ZSIDÓK AZ ALKOTMÁNYBAN.

Ha a zsidóknak az alkotmányban való szereplését említjük, úgy nem szabad szem elől téveszteni azt a szerény keretet, melyben e korszakban az alkotmányos élet lefolyt. Koronázás, országgyűlés, főispáni beiktatás, megyei tisztújítás, ezek az alkotmányos élet főbb mozzanatai, a melyekhez a loyaltás egyéb megnyilatkozásait is kell számítanunk. Ilyen alkalomkor mindig megjelentek a zsidók, sokszor nem azért, hogy jelenlétükkel emeljék az ünnep fényét, hanem saját érdekükben. Mint a régi római-

aknál a kliensnek kötelességei közé tartozott a patronus üdvözlése, úgy tartották a zsidók is kötelességüknek, hogy hódolatnyilvánítással megnyerjék új patronusuknak jó akaratát. A hódolat részint pénzből, részint imákból állott. Az előbbi fontosabb volt, de az utóbbiról maradt több feljegyzés. Bonfini részletesen leírja, hogy Mátyásnak budai bevonulását hogyan ünnepelték 1458-ban. Mikor Beatrixot vette el nőül 1476-ban, a budai zsidók méltóan kivették az ünnepségből részüket. II. Ulászlónak, valamint Szapolyai Jánosnak koronázásán is kedveskedtek ajándékokkal¹⁾. A következő idők zivataros korszakaiból ilyenmű tudósítások nem maradtak fenn.

A XVIII század közepe táján a koronázó városban tekintélyes számú hitközség állott fenn s így feltehető, hogy Mária Terézia koronázásakor testületileg jelentek meg, bár az ünnepesség egykorú leírása, melyet ötven évvel későbbben szükségesnek tartottak újból kinyomatni²⁾, nem veszi észre a zsidókat. A fejedelemnő 1767-ben súlyos beteg volt s ebből az alkalmából a pozsonyi zsidók naponként kétszer szoltárokat és alkalmi imákat mondtak ünnepélyes módon, a töratekercsek kiemelése mellett³⁾.

A porosz háboruk alatt Landau Ezékiel prágai főrabbi átkot mondott azokra, a kik az ellenségnek bármilyenmű szolgálatot tesznek. Az egész aktus leírását egy akkori magyar füzetben olvashatjuk. Az árulót fell kell jelenteni a hatóságnál, mivel „ami Corpus Jurisunk 425 r. szerint megengedhetik, hogy az ország árulója kijelentesék”. A háború egész tartama alatt tíz-tíz ember bőjtölt a császári seregek győzelmeért.⁴⁾

¹⁾ Mindezekről lásd Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon, (Budapest 1884) 208 l. s több helyen.

²⁾ Ausführliche Beschreibung der Krönung Ihrer Majestät Marien Tereziens', Wien, 1790.

³⁾ Nicht minder hat auch die hiesige Judenschaft dieserwegen ihr schuldigstes Beyleid zu bezeugen öffentliche Andachten angestellt und sowohl die durch ihren Rabbiner ausgesuchten Psalmen des Königs und Propheten David's als auch eigene dazu verfertigte Gebethe (sic) täglich Früh und Abends unter der bey ihnen gewöhnlichen Aussetzung der Thora gebehnet. Pressburger Zeitung. 1767, 46 szám.

⁴⁾ Igaz leábrázolása ama nagy és iszonyú sidó átkoknak, mely karát-

Mária Terézia halálát ugyancsak Landau mélyen át-
érett gyászbeszédben siratja, mely ügyes német fordítá-
sban van meg. Elragadtatással beszéli, hogy éhség idején a
zsidók is kaptak a királynő parancsára a kiosztott gabo-
nából s reménységgel tekint II József felé, a kit német
császárrá való megválasztásakor már üdvözölt egy be-
széddel.¹⁾ A szabadságharc vége felé Kolozsvárott meg-
jelent egy németből fordított füzet²⁾, mely az uralkodó
családban előfordult végzetes baleseteket és szerencsétlen-
ségeket Landau burkolt átkának tulajdonítja. A királynő
által kivetelt türelmi adó valamint ama erkölcstelen intéz-
kedése, melynek értelmében egy zsidó családban csak a
legidősebbnek szabad családot alapítani, ugyszintén a sok
más üldözés annyira elkészerítette a rabbist, hogy a gyász-
beszédében azt mondotta: „Isten a királynő jószágát fizese-
meg az ő gyermekeinek“. S ez az áldásnak látszó átok
végezetesen megvalósul az uralkodó házon. A egész för-
medvény teljesen alaptalan, a gyászbeszédben nyoma sincs
az ilyen kijelentésnek. A ghetto szülöttje még a levegőért
is, melyet a szűk falak között szívatott, halát érzett az
uralkodó iránt. A pozsonyi Oppenheimer Bernát 1825-ben
üdvözölvén héber költeményben Ferencz harmadik felesé-
gét, elragadtatással szól Mária Teréziáról.

II Józsefnek török hadjáratai is imára szoltították zsidó alattvalóit. A mantuai zsidók ki is nyomatták a belgrádi ostrom kezdetén tartott könyörgést és Belgrád eleste alkalmából mondott hálaimát, épugy mint a bajor örökösödési hábo-

son havának 22 napján 1756. az úgynevezett Ó és Új iskolában Prága városában az ott lakozó Sidósnágnak Fő-Rabbintól Landó Ezekieltől feljegyeztetett és az Istennek Szent tíz Parantolójának vagy úgynevezett Thorának Szekrényéből kivetettet. Pozsony 1757. Az irat némétül lett kiadva ilyen címen: „Förmliche Bekanntmachung des grossen und fürchterlichen Judenbannes“. Fürst nem ismeri bibliográfiájában e könyvet. A „mi Corpus Jurisunk“ alatt a Sulchan Aruch negyedik részét érti és הכות מור ra céloz, de a paragrafus száma hibás.

¹⁾ Trauerrede auf den betrübtestem Todesfall weiland Ihrer kais. königl. Majestät, Prága 1780

²⁾ Egy Rabbinak a habsburg lotharingi ház ellen hetven év óta működő átka. Szabadon fordítva s meg bővítve a Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskundeből, Kolozsvár 1849.

ruban anyjának győzelméért mondtat.¹⁾ 1789-ben a török háború vége felé járt s úgy látszott, hogy a nagy fejedelem nehéz betegségéből fel fog épülni. E két öröndetes esemény alkalmából október 16-án ünnepélyes istentisztelet tartott a pozsonyi hitközség³⁾ és november elsején nyilvános „örömdíszadót” mutattak be az ó budai zsidók⁴⁾, mely alkalommal a szép szombat reggeli ima (ישמת) körülírásával fohászkodtak II József egészségeért. A belgrádi győzelmek Sulzbacher pozsonyi lakos szívét is megillették s naiv módon ad kifejezést érzelmeinek „gyenge, de megindító halláldozatában”, a hol a császárt úgy aposztrofálja: József, te vagy a legbölcsebb s legtekélyesebb uralkodó, vajha lennél a leghosszabb életű is⁴⁾. Országszerte általános volt az ujjongás, a mikor a koronát Bécsből Budára vitette. Az ünnepélyes menet programja ki van nyomtatva ily címen „Rendtartás, mely Pozsony, Mosony . . . s kivált Pest Vármegyékben vala állítva Szt. Koronánk öröndetes Hazajöveletekor”. A zsidókról nem tesz említést, de hogy részt vettek az ünnepségen, mutatja az egykori hírlap⁵⁾

1) Lapnyomtatvány a magyar tudományos akadémia birtokában levő Kaufmann David könyvtárában. József úgy nevezetlik: **נחשית סיקונדו** Ép ily olaszosan van nevezve Ferencz a francia háború alkalmával kiadott imában **הקיסר אבינו רוממוס למעלה רוממוס אבינו אשר למעלה רוממוס אבינו רוממוס** תפלה . . . להצלתם שכחות צבאות אנשי החרוץ

A Mária Teréziára vonatkozó irának címe: חסדך תגמלני ברחמיך
הצלתם מלחמות רוממות מע' הקטירת המלכה וביתנו (אין שלום מן הצר
בארצות אשכנז) Ilyen értelemben pótlandó Weisz, Catalog. 154 l.

²⁾ Feyerliche Darstellung der Pressburger Judengemeinde wegen gänzliche Genesung Sr. kais. königliche Majestät und die erhaltenen glorreichen Siegen des gegenwärtigen Krieges. Gehalten am Vorabende des Sabats den 16. Okt. 1789.

3) Freudiges und öffentliches Dankopfer der Altöfner Judengemeinde über die vollkommene Genesung Sr. Maj. Joseph den II. und die glorreichen über die Türken errungene Siege, gehalten den 1. ten November 1789. Ofen

⁴⁾ Schwaches doch rührendes Dankopfer über die dem Hause Oesterreich durch beyde von Gott gewidmete Helden . . . Gideon v. Laudon . . . als auch Prinz v. Sachsen Koburg erhaltenen glorreichen Siege von einem zu Pressburg wohnenden Schutzzuden namens Sulzbacher als pflichtmäßig treuegebenster Patriot an seine Mitbrüder in sämtl. k. k. Staaten wohnenden Israeliten in form einer Anrede verfasst [Pozsony] 1789

⁵⁾ Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten 1790. 16. szám.

A nemzeti felbuzdulás az 1790 -iki országgyűlésben központosította reményeit. A zsidók, kiket II József az ország hasznos polgáraivá akart nevelni s azért a legelembb polgári jogokkal ruházott fel, azt tapasztalhatták ugyan, hogy egyes városok fittyet hánytak az igazságnak s szerzett jogaikat megnyirbálni töreksenek, de egyszerűen azt is, hogy egyes a francia felvilágosodottságtól áthatott írók teljes egyenjogosításukat hirdetik. A francia convent határozatai az emberi jogokról, a vallástól függetlenített egyenlőségről csodásaknak tűnhetek föl a magyarországi zsidóknak. Az összeülő országgyűlés hírére ötvennégy megyéből küldöttek gyülekeztek össze, hogy egyöntetű eljárásról tanácskozzanak. Állandó bizottságot választottak, mely az országgyűlés elé terjesztendő felirat ügyét intézze. E bizottság egyik tagja: Rosenthal Eliás a francia Cerf-Beerhez fordul levélben felvilágosításért, hogy „az emberi jogok kiterjesztése” milyen mértékben vonatkozik a zsidókra is. De a mikor az alkotmányos élet ébredésénél a megyei választások megkezdődtek s az egész ország hangos lett a tolerancia jelszavától, akkor ez alatt csak a két keresztény felekezet közötti békét, a megyei hivatalokban való részesedést értették. A zsidó e harcokban csak mint argumentum szerepelt. Még III Károly alatt szemére hányja egy protestans lelkész a katolikuskoknak, hogy úgy bánnak velük, mintha ők zsidók volnának.¹⁾ A nógrádmegyei tisztviselők választásánál a két felekezet között nagy versengés is volt s a tudósító megjegyzi „és elítélték egy szívvel, egy lélekkel mindnyájan, hogy egy Magyarnek nemcsak tünni kell több Magyar Véreit mint valamely zsidókat”²⁾. Ebbe a harcba beleszól egy névtelen „egy őszinte nyilatkozat” című rőpirattal és azt akarja bizonyítani, hogy az uralkodó vallás elhagyása nem képezhet állami vétséget (apostasiam non esse delictum civile), mert ha így volna, a zsidók joggal feszíthették keresztre Krisztust, mint a farizeus vallás elhagyóját és reformátorát³⁾.

Az országgyűlés II Lipót koronázására készült. A koronázásra felvonult méltóságok közül többen tizenhárom zsidó házában nyertek szállást.⁴⁾ A koronázási ünnepségen a zsidók a következőképen vettek részt az egykorú tudósítás szerint: „Gr. Pálly Károly kertje kapuja és zsinagógájuk között egy győzedelmi kaput állítottak fel a Zsidók, mely alatt lett az egész pompás Seregnek általmenete. Egész egy Zsidó Templomot ábrázolt említett alkotványok a Zsidóknak. Négy proféták szemléltettek rajta kifejtve. Alól arannyal s ezüsttel kivarrott zsidó írásos zöld s veres bársony szövegek ékesítették a bolthajtásnak két oldalait. Fellyül az alkotványon sok zsidó papok állottak, tíz parancsotartó tartván nagyobb részent a kezekben 6 aranyos baldachin alatt: ezeken kívül 32 deákok mind egyforma ruhában s feles számu hegedűsök kik is egy Schlesinger nevezetű híres zsidó énekestől készítettett éneket elzengedeztek. Hanem rendesen jártak elsőben, mert hogy meglátták a Magyar Heroldot strutz-talal gazdagon megrakott kalpagjában s hosszú fekete bársony ruhájában mellyen elől hátul a Magyarország Tzimere függött, azt gondolták Királynak azért is nagy hirtelenséggel énekléshez és muzsikáláshoz fogtak. Észrevévén azonban hibájukat, eltsendesedtek s csak az Ő Felsége valóságos érkezésével kezdettek énekekhez. A mint

²⁾ Leopold, Edlbersberg, Verzeichniss der Quartieren welche von nachstehend-n K. K. Hofstaat während der ungarischen Krönung von Sr. Kaiserl. Majestät Leopold II zu Pressburg im November 1790. bezogen worden sind. A zsidókat különleg úgy tüntetik fel, hogy vagy elebe írják „Jud” vagy pedig kihagyják a szokásos H [err] t. A következő zsidóknál laktak udvari tiszték: Mandel Ábrahám, Salamon Bernat, Philip Breslau-er, Dembitz, Mendel Lemberger [sic], Moyses Leiterdorfer, Koppel Mandel (2 szer.), Wolf Mandel, Mandl Oppenheimer, Isaac Prey ac, Samuel Rosenkranz. Ugyanezek a nevek ismétlődnek a későbbi schematismusokban, sokszor eltorzítva. Az 1792. országgyűlésiben Biedermann, Herschl Bernhard, Breszlauer, Dempitz, Lemberger, Wolf Mandel, Joel Prager, Moises Prager. Az 1795. országgyűlésiben: Koppel Mandl, Samuel Rosenkranz. Az 1796. országgyűlésiben: Marco Leiterstorffer, Moyses Leiterstorffer, Lemberger, Koppel Mandl, Wolf Mandel, Abraham Mendl. Az 1798. iki országgyűlésiben: Baedermann, Breszlauer, Lemberger. Mendl Mandel, és Dembitzből Tempitz lett, (Schematismus indignitas hospitia excelsorum procerum)

¹⁾ Hörk, A sáros zempléni ev. esperesség története (Kassa 1885.)
105 l. Az 1790-i gyűlekezetről lásd Reich, Beth El II. 336 l.

²⁾ Kerekes, Hadi történetek II. 403 l.

³⁾ Declaratio sincera (Pest 1790) 35 l.

általment a bolthajtás alatt a pompás Sereg, sorokat formált kétfelül a zsidóság fekete köntösökben. Előtte állottak néhány Papjai, kik megáldották ő Felségét s ez áldást követték az egész Zsidó gyülekezetnek vivat kiáltásai ¹⁾. Egyik híradás szól az ünnepi ima német és latin fordításáról, melyet a közönség körében osztogattak. A fejedelem a hitközség előjáróját Mandl Koppelt arany és ezüst éremmel tüntette ki. A hitközség tagjai között is kiosztottak husz arany és husz ezüst érmet ²⁾. Az egykorú krónikás hosszasan leírja a zsidók szereplését.

„A mint a Schlossbergre ére már Király fel
Tele volt két sorba ez Izrael néppel
Diszesítve voltak házaik sok ékkel.
Dicsőség kaput is ők itt építettek
Melyre arany és ezüst kítát terítettek
Sok száz lámpásokat reá függesztettek
Fent muzsikásoknak kart is helyeztettek,
Ki vala itt téve Moyzesnek táblája
A Talmut: Áronnak az ő Bibliája
Egy alkotmány olyan mint a Frigy Ládája
Tán Barchesz volt benne, nem az ég mannája.
A Rabin jobbról állt Levita ruhába
Mellette a többi Sábész kalapjába
Fehér fodros gallért tett ki ki nyakába
Voltak mind palástos fekete gunyába.
Más soron Rabbinak állott Felesége
De nem vala ezen Rachelnek szépsége
Fedte már őrtzáját Sárának vénsége
Elhervadt Jericho rózsája épsége.
Több zsidó Asszonyok álltak a ballyára
Füzött mindenki sok gyöngyöt nyakára
Rá vágytak kamuka vagy Procát ruhára
Nyusztal prézmzett mentét sok ölt magára.
Kapun tul jobb felől Férfi nevendékek
Állotak bal felől a Leány gyermekek
Ezeknek fejeir volt egész öltözetek

¹⁾ Hadi történetek III. 602

²⁾ Egyenlőség 1892 évf. 48 és 52

Veres pántlikáról való övedzetek.
Itt a Rabbín tevő Királyhoz mondássát
Izrael nevébe sok szép kívánássát
Ábrahám, Jákobnak, Izsáknak áldássát
Jeruzsalemhez is kívánta jutassát
Megköszönte a király . . . ¹⁾

Hogy milyen mélyen vésődtek be a koronázás emlékei a pozsonyi zsidók lelkületébe, látjuk abból, a mit Dux Adolf beszélt az ő nagybátyjáról, a párisi Diógenesről, hogy ifjúkori emlékei titokzatos módon eltűntek öntudatából, csak arra emlékszik, hogy a koronázást egy háztetőről nézte s leesett róla ²⁾. Szerte az egész országban ünnepelték a fontos eseményt. 1790. december 5.-én Kállón is volt ünnepség. „Vége lévén a Ref. Templomban is a hálaadó isteni szolgálatnak, visszatért a már fellyebb előadott fényes sor a Vármegye Házához. Itt állott volt már akkor a Vármegyebéli Zsidóság, hogy ő is megbizonyítsa jó Királya eránt viseltető hűségét. Hálaadó Isteni tiszteletet tartottak tehát a Papjai magok módjok szerint s annak utána írásban is beadták jobbagyi kötelességek tellyesítésére való magok ajánlását, mely közönségesen felolvasatott.“ ³⁾ Itt tehát a zsidóságot nemcsak mint népfajt, hanem mint felekezetet szerepeltetik. A protestánsok vallásszabadságának II Lipót által történt helyreállítása alkalmából Komáromban hála ünnepet rendeztek evangélikus templomban, az oltárt egy kép diszította, mely a négy keresztény s egy zsidó pap hódolatát ábrázolta. ⁴⁾

Még a koronázás előtt választották meg nádornak Sándor főherceget. Ez alkalommal Pozsonyban

„A Ditső Kapukat számtalan vizsgálta
Ezt szépnek, mást szépnek azok közt találta
Álmélkodott a ki a Zsidókét látta“ ⁵⁾

Budára való bevonulásának tiszteletére „Mária Tzel-

¹⁾ [Gvadányi] A mostan folyó országgyűlésének satyrico critice való leírása [Lipsia 1791] 274 l.

²⁾ Dux, Életképek c folyóirat 1876. évf. 14 l.

³⁾ Hadi történetek. V. 197 l.

⁴⁾ Ungarische Staats u. G. Nachrichten 1791. 313.

⁵⁾ Gvadányi i. m. 248 l.

len alól egy igen gazdag és fényes győzedelmi kaput állított fel az Ó-Budai Zsidóság. 18 Baldaginomokat tartottak itt kiterjesztve ékes öltözetű ifjak. Kétfelől állottak a Nép Vénnyei, a Gyermekek és Leánykák pedig virágokkal és koszorúkkal hintettek az utakra. A Rabbi egy rövid beszéddel idévezlette a Nádor Ispányt, az egész Zsidó Nép pedig Vivatot kiáltott".

Ezt a rövid tudósítást kiegészíti egy német ujság leírása, melyet ugylátszik maga a község tétetett közzé. Az előkészületeket — úgymond — már július hó 20-án és 24-én tartott üléseken kezdték meg, a mikor elhatározták, hogy a Jeruzsálem elpusztulására vonatkozó gyásznapok közbejötté daczára is be fogják mutatni hódolatukat a nádornak és az egész királyi családnak. A dolog rendezését rábízták Oesterreicher Mózes előjáróra (II. Richter) és Szegal Salamon iskola gondnokra (Schulenverwalter). Augusztus 4.-én nagy eső volt, de a diadalkapu mégis páratlan hatással volt a szemlélőkre. Augusztus 6.-án délelőtt a község a templomba vonult s onnan a következő sorrendben a nádor elé. Először a fuvó hangszerekkel előlátott zenekar. Ezután az elemi iskolai tanulók két zászlóval. Erre az alkalomra negyvennégy szegény gyermeket felruháztak. A fiuk ruhája kék volt vörös szallagokkal, a leányoké fehér kék szallagokkal. Az iskolás gyermekeket követte 58 kék ruhás ifjú a mennyezetek tartására. Majd ismét zenekar vonult föl s végül a hitközség előjárósága. A diadalkapun kívül mindkét oldalon hat mennyezet volt s alattuk egy-egy öreg, a törával a kezében. A nádor közeledtekor az iskolás gyermekek az ismert áldást elmondták (der Du von deiner Gloria auch den Menschen mittheilest). A nádor erre leszállt a hintóról és egy negyed óráig időzött a zsidók között. A rabbi áldást mondott és az iskolagondnok, Szegal Salamon üdvözlő beszédet tartott, mely ily címen van közölve: „Anrede welche der Salamon Segal am Schlag des Wagens gemacht hat, wie Sei. K. H. durch die Pforte führen". A beszéd több szakaszból állott s minden egyesnek végén áment harsogtatott a közönség. Az első rész az ismert szombati királyimának német fordítása. Azután a királynőért imádkozik.

„Lass Ihre Zweige zur mütterlichen Freude, wie Zedern in Libanon blühen und wachsen". A trónörökös párra áttérve: „salbe Ihre künftige Lebensjahre mit dem Öhle der Freuden". A nádorról szóló részlet így hangzik: „Dein Segen komme mit jeden Morgen über den, welchen du dem Vaterlande zum Palatin geschenkt hast." Az egészet bezárja az áldás „Gott der Hauch alles Fleisches, segne . . . unsere . . . Landesstände, Magnaten und sämtlichen Ungarischen Adel, dass in Ihren und unsern Tagen Juda gerettet und Israel ruhig sei . . . O! dass nach Zion der Erlöser komme."

Ezek után a templomba mentek a hol a rabbi héber nyelvű (zsargon) beszédet mondott az Isten és ember iránti engedelmességről és szeretetről, melyet Kohn és Leipniker hitközségi tagok tisztá németbe átültettek. A rákövetkező kedden pénzt osztogattak s az ünnepélyes alkalomra felöntöztették az utcákat. Augusztus 10.-én Ferencz és Károly főhercegek fogadták őket s kijelentették, hogy a fejedelmet a zsidók iránti jóindulatra fogják bírni. 11.-én a nádornál voltak, a hol Oesterreicher Mózes az egész hazai zsidóság nevében hódolatának adott kifejezést. 12.-én nagy pompával helyezték el a templom falára azt az arany keretes táblát, melyre a nádor fogadtatása alkalmából mondott imát írták föl. A rákövetkező napon a nádor születésnapja volt s ünnepélyes küldöttség átnyújtotta neki az ünnepi prédikáció egy példányát. Ezzel véget értek a nádornapok. ¹⁾

1792 június 6.-án újra koronázási ünnepet ült az ország. A hirtelenül elhunyt II Lipót után I Ferencz követ-

¹⁾ Neuer Kurier aus Ungarn von Kriegs-, Staats- und Gelehrten-Sachen 1791. 495 l. Hogy a részletes leírás meg volt rendelve, kitűnik abból, hogy a szerkesztő megjegyzi: Auf das von mehreren geäußerte Verlangen wird zu der . . . Beschreibung der Feyerlichkeit welches die Altöfner Judengemeinde . . . veranstaltet hatte, noch . . . nachgetragen. (Ugylátszik, hogy a koronázásra vonatkozik a Petriknél, Magyarország bibliographiájában említett irat, melyet én nem láttam „Dankgebet der Altöfner Judenschaft welches sie in der öffentlichen Sinagoge nebst einem erhabenen Psalter für das Wohl seiner königl. Majestäten . . . dargebracht, Ofen 1792) Az alkalmi iratnak címe: Anrede des Altöfner Oberrabbiners Moises Minz an die dortige Judenschaft bey den Krönungsfeierlichkeiten des Königs

kezett a trónon. Budán ment végbe az aktus és így az óbudai zsidóknak részt kellett venniük. Április 15.-e óta tanácskoztak naponként, miképen mutassák be hódolatukat. Az összes magyarországi hitközségeket csatlakozásra hívták föl és így tehát azok nevében rendezték az ünnepséget. Mária-czell mellett nagy területet béreltek e célra. 16 gulával körülerítették a területet s így sétánnyá alakították át. Az elejére diadalkaput állítottak arany, ezüst bojtokkal s bársonnyal földszitve. Junius 2.-án, mikor a bevonuló királyt fogadni kellett a következő sorrendben indultak: 1., Ötven felnőtt ifju zenekarral, két zászlóval s a mennyezettel. 2., Kohn Ábrahám tanító 40 elemi iskolai fiúval ugyan olyan öltözetben, a nádort fogadták. 3., A főrabbi, a rabbihelyettesek (Juristen) s 300 zsidó kettős sorban. A diadalkapuhoz érve sorfalat alkottak s a hitközség előkelő tagjai hat mennyezet alatt tartották a tóratekerceket. A király megjelenésekor a főrabbi áldást mondott, az egész nép pedig ámenra zendített. Junius 5.-én Münz Mózes prédikált s szónoklatát a fennemlített Kohn és Leipniker német fordításában kiadta a hitközség. ¹⁾

Az alkalmi irat, melyet a koronázás alkalmával kiadtak, a zsidóknak ünneplését külön kiemeli. ²⁾

A francia események háboruba szőlítették nemskára a királyt. XVI. Lajos tragikus haláláról Chorin Aron aradi rabbi gyászbeszédet tartott s ecseteli az uralkodó házat ért fájdalmat. A forradalmat előkészítő tudósokra alkalmazza a Síralmak (2 fj. 14) szavait: „a te prófétáid hamisat és hazugságot hirdettek neked.” A községet felszólítja a hadi célokra való adakozásra mert az uralkodó ügyis megkíméli őket mindenféle hadi adó alól. Végül

von Ungarn.... Auf Geheiss der Altöfner Judengemeinde aus dem Hebräischen übersetzt von Moises Emanuel Leipniker Mitglied derselben und Abraham Kohn, Normallehres daselbst [Buda] 1792. A vonal alatt közölve vannak egyes homiletikus versmagyarazatok. A szokásos kérdés „Kritick, nak nevezetlik, a felelet „Auflösungnak“

¹⁾ Ung. Staats u. Gelehrte Nachrichten 1792. 261 l.

²⁾ Die Reise, der Einzug und die Krönung Ihro Majestät des Königs Franz I

imádkozik a franciákért, hogy „a rajongó fejtelenség sötét rejtekeiből” szabaduljanak. ¹⁾

Mikor 1795-ben József főherceget a fiatalon elhunyt Sándor helyébe nádornak választották, Budára való bevonulása alkalmából „az Ó Budai Zsidóság is megköszönte ezen nagy vendéget” ²⁾, diadalkapuvál fogadták és alkalmi irattal is kedveskedtek neki. ³⁾ 1800 február elsején fiatal feleségével, Alexandra orosz hercegnővel bevonult Budára. Fogadására az óbudai zsidók 60 tagu énekkart vonultattak föl és 300 hitközségi tag üdvözölte. Istentiszteletet tartottak s azután tisztelegtek nála, átadván neki az ünnepi iratnak fehér atlaszra nyomott s ugyanabba kötött példányát. Egy hétre rá a pesti község is — ilyen alkalommal legelőször — rendez ünnepélyt s az ünnepélyes kihallgatáson Leitersdorfer Márkus szónokolt ⁴⁾ 1806. évi augusztus havában a Szepeességen átutazott és a hunfalusi zsidóság „kitörő örömeinek” adott kifejezést elég kezdetlegesen megírt német versekben ⁵⁾

Az 1802. évi országgyűléshez a céhek gyűléssel telt feliratokkal fordultak a zsidók ellen a kiknek nevében a

¹⁾ Choriner Aaron, Trauer Andachtsrede über Ludvig XVI... mit einem Anhang zur Vaterlandsiebe 1793. A loyaltási nyilatkozat: „Unser allernädigste Landesvater verschonet uns von allen gewöhnlichen und mit Rechte zu sagen gebührlichen Kriegssteuer“. Albo Józsefet úgy idézi „Herr Joseph Albo“

²⁾ Magyar Kurir 1795. 409. és Pressburger Zeitung 1795. szept. 20 iki szám

³⁾ A 2 oldalas nyomtatvány címe: Anrede an Seine königliche Hoheit.... Joseph.... bei dessen glücklichen Einzug als Statthalter des Königreichs, Ungarn gehalten den 19-ten September 1795 von der alle unterthänigsten Judengemeinde des königl. Kronmarcts Altöfen.

⁴⁾ Vereinigte Pester u. Ofner Zeitung 1800 évf. 231 l. A beszéd hat nyomtatott oldalor. jelent meg. Címe: Anrede, gehalten von der Altöfner Judengemeinde den 1 ten Hornung 1800 bey der höchsbeglükten Ankunft Ihrer Kaiserl. Königl. Hoheiten (Ofen 1800.) Azzal végződik „der Ausgang Joseph Antons war gesegnet und die Rückkunft mit Alexandra ist gesegnet“

⁵⁾ Freuden Ausbruch bey der Durchreise.... des Erzherzog Joseph Antons... von der unterthänigsten Israelitischen Gemeinde in Hunds dorf (Löcse 1806). A költeményben kórus is szerepel. Az imában különösnek hangzik a „Gott Zebaoth“ megszólítás

pozsonyi hitközség az országgyűlésen megjelent fejedelmi-személyeségek tiszteletére ünnepélyes istentiszteletet rendezett. Az alkalmi imát külön füzetben kiadták s a füzet német fordítója szükségesnek tartja kijelenteni, hogy „bizonyos orientálismusokat” kénytelen volt megtartani. A stilszerűségről a kiadó gondoskodott, mert az első lapon egy áldozó Vestaszűz van feltüntetve. Az imában megemlékeznek a királyról, a nádorról, a későbbi aszperni győzőről, Károly főhercegről s különös melegséggel földes urukról, gr. Pálffy Károlyról.¹⁾

Mikor Ferencz kénytelen volt a római császári címet az osztrák császári címmel felcserélni, nyájas arcot vágta a szomorú játékhoz s ünnepeltek az ország számos vidékén. Temesváron mind a két község (az áskénáz és a szefárd) zenés istentiszteletet rendezett, az estéli kivilágítás pedig „a magas uraságok tiszteletét kívívta.”²⁾ Arad 1804. okt. 9.-én vette ki részét az ünneplésből.³⁾

1808-ban Mária Ludovicát, Ferencz második feleségét megkoronázták. A pozsonyiak hálaénekét adták ki „a zsidó nemzet nevében.”⁴⁾ Ó Budán a templomban hét zsoldárt mondanak s ünnepélyes körmenetet tartanak az utcán s utána 260 kenyeret osztottak szét, 8 veder jó szekszárdi bort ütöttek csapra s Feuchtmann Simon hitközségi tag két szegény árva házait ki. Pesten a rabbinak: Wahrmann Izráelnek lakása elé vonult a község onnan a templomba, a hol elmondják a 21, 45, 61, 72.-ik zsoldárokat. Ima után több száz forintot szétosztanak, egy zacskó apró pénzt a tömeg közé dobna. Este huszonegy szegényt vendégelnek meg és a község előkelői szol-

¹⁾ Dankgebet bey dem Einzuge der allerhöchsten kais. kön. Majestäten in Pressburg zum ungarischen Landtage. Feyerlich gehalten von der Judengemeinde in Pressburg im Namen der sämmtlichen Juden im Königreich Ungarn. Petriknél (Bibliografia)év nélkül, de van egy kiadás, mely az 1802. évszámot tünteti föl, a mi a tartalomából is kitünik.

²⁾ Vereinigte Pester u. Ofner Zeitung 1804. évf. 1063. 1.

³⁾ U. o. 1074. 1.

⁴⁾ Lobgesang und Gebeth als ihre Majestät die Kaiserin Mária Ludovica die hungarische Krone angenommen. Von der israelitischen Nation in Hungarn mit grosser Feierlichkeit in der Synagoge zu Pressburg gethethet (sic!) am 7. Sept. 1808.

gálják ki őket.¹⁾ Ferencz harmadik feleségének 1825. szept. 25.-én végbement koronázása alkalmából Oppenheimer Bernhard héber és német költeményt adott ki.²⁾

A lipcei csata előtt 1813. szeptember 12.-én a pestiek könyörgést tartanak a monarchia fegyvereinek győzelmeért s az ima után 236 frt 48 krt gyűjtenek hadi célokra, pedig a község előzőleg hat lovas katonát szerelt fel.³⁾

A francia hadjárat befejezése után a bécsi zsidók hálaadó istentiszteletén, a kismartoni agg rabbi szónokolt, mivel a bécsieknek nem volt szabad községet alkotniok.⁴⁾ 1814.-én június 17.-én bevonult Bécsbe a győzelmes fejedelem s erre az alkalomra az óbudai hitközség kiadja Münz Mózes főrabbi beszédét Bresnitz Márkus tanító német fordításában.⁵⁾ Bresnitz később mint költő is kísérletezett. 1817-ben a tíz parancsolatban rejlő általános erkölcsi eszméket dolgozza fel s hódolattal áldoz József nádor akkor meghalt feleségének: Hermina főhercegnőnek.⁶⁾

A francia háború végét augusztus 2.-án a makói hitközség is ünnepellyel dicsőítette, a melyet Naschitz Wolf zsidóbíró rendezett, A templom kivilágítására 210 lámpát szereztek be. A templomban Ferencz babérkoszorúzott arcképe volt kifüggesztve. A zsoldárok elmondása és a prédikáció után német és magyar alkalmi ima következett, melynek szerzője Schweitzer Fülöp hitközségi jegyző volt. Egy gyűjtés, mely 100 frtot eredményezett a ka-

¹⁾ Vereinigte Pester u. Ofner Zeitung 1808. évf. szept. 7.-iki szám

²⁾ Oppenheimer Ign. Bern, Hochgeföhle bey der glorreichen Feyer der Krönung... Caroline Augusta den 25. Sept. 1825.

³⁾ Vereinigte Pester u. Ofner Zeitung 1813 évf. 74 szám

⁴⁾ Wolf, Geschichte der Juden in Wien (Bécs 1876) 126.

⁵⁾ Freudenruf zur Feyer der Zurückkunft Seiner k. k. ap. Majestät Franz des Ersten in Seiner Haupt u. Residenzstadt Wien am 17 Juni 1814, weleher auf Anordnung der Altöfner israelitischen Gemeindevorsteher in feierlicher Versammlung der sämmtlichen Gemeinde und bei zahlreicher Schuljugend mit Jubel abgesungen wurde. Verfasst von Marcus Bresnitz, hebräisch u. deutschem Lehrer. Héber címe: בשרת הצלחת אשר דרש במקדלות... משה מיינן נ"י הנעתק לשפת אשכנז מאת... מרדכי ברעניץ

⁶⁾ Die zehn Gebote, ein moralisches Lehrgedicht, Verfasst von Marcus Bresnitz, Buda 1817

tonáknak, befejezte az ünnepet ¹⁾ Nagyvárad az ünnepélyes alkalomra kiadta „hires” rabbijának Rosenfeld Jósefnak beszédét, melyet Biharmegye hites tolmácsa Auspitz Lipót fordított németre, a ki egyszersmind mint német műfordító mutatkozik be a 45. zsoltár verses fordításával ²⁾

1814 október 26.-án vendégül látta Pest az orosz czárt és a porosz királyt. A pesti hitközség tagjai Wahrmann Izráel vezetésével ajtatossági gyakorlatot végeztek, ³⁾ A templomot feltűnést keltő módon kivilágították. Az Orczy ház előtt nagy diadalkaput állítottak föl, melyen három oszlop egy nagy földgömböt tartott, a melyet az osztrák, orosz és porosz sasok szárnyai beárnyékolnak, Héber, német és latin feliratok hirdették a nap jelentőségét. A templomban azt a válaszfalat, mely a férfiak helyét a női szakasztól elválasztja lebontották, hogy nagyobb legyen a tér. A templom falait tápétákkal és virágokkal kidíszítették. A frigyszekrénytől jobbra és balra két allegorikus alak-csoport állott. Az egyik oldalon a filozofus, a földmives és a táncoló ifju a békét jelképezték. A másik oldalon a három uralkodó arcképe volt. E két csoportot összekötötte a nemtő, mely egyik kezével a béke alakjára másikkal a fejedelmek felé mutatott a következő felirattal: „ez a ti művetek”. Este 10 órakor kantátét adtak elő, melynek szövegét írta Löwinger J. L., zenéjét szerző Urbany Fr. A. ⁴⁾

¹⁾ Vereinigte Pester u. Ofner 1814 évf. 785 l.

²⁾ Lob und Dankrede über den glorreich erfochtenen Sieg und Frieden.... öffentlich abgehalten in der Synagoge von den berühmten Ober Rabbiner der Grosswardeiner Judengemeinde Herrn Joseph Simon.... Auf Anordnung des Hr. Hr. Moyses Grosz, Márton Grünfeld und Michel Herschel Richter und Vorsteher der dasigen Juden aus dem ächten Hebräischen in's Deutsch übersetzt durch Lipmann Auspitz, Normallehrer der Juden und beyrn löbl. Biharer Comitatz geschworener Translator (Nagyvárad 1814)

³⁾ Andachtsübung der Israeliten der kön. Freystadt Pesth zur Feier des glücklichen Tages an dem S. Majestät unser allergnädigster Kaiser Franz I mit des Kaisers von Russland und des Königs von Preussen Majestäten diese Stadt mit ihrem Besuche beehrten, Buda 1814.

⁴⁾ Vereinigte P. u. O. 1814. évf. 91 szám.

Ó-Buda zsidósága is kitüntette magát. Nagy kivilágítást rendezett és három kivilágított pyramid Pestről nézve csodálatos látványt nyújtott. ¹⁾

A pesti község egyre gyarapodó befolyása abból is látszik, hogy a következő évek alkalmi iratait ő adja ki. Midőn 1820-ban meglátogatja a király feleségével Pestet, a zsidók akkori kedvencz költője, ²⁾ a később kitért Saphir verset és imát ír. Az utóbbiban nagy költőiességre törekszik. Árpád és Geyza fiainak nevezi a magyarságot ³⁾. Ugyancsak Pesten ülik meg 1833 február 22.-én a születésnapját ⁴⁾ A későbbi ünnepi iratok sorából említjük az uralkodása negyvenedik évfordulója alkalmából kiadott szónoklatot melyet Frieden Pinkász komáromi rabbi tartott. ⁵⁾

A zsidók nemcsak a fejedelmek jóindulatára voltak rászorulva, hanem sokkal inkább „a kis királyok” kegyeire. Egy jellemző kis esetet olvashatunk 1765-ből. Amszterdamban megszállt egy lengyel herceg és egy generális. A városban tartózkodó lengyel zsidók siettek „durch ein prächtiges Tractament und ein dabey aufgeführtes herrli-

¹⁾ U. o. 1814. évf. 1007 l.

²⁾ A Poetische Erstlinge (Pest 1821) c. kötetére előfizettek Saphir Gottliebön kívül, ki 50 példányt vett, majdnem az összes óbudai zsidók. A rabbikart Chorin képviseli

³⁾ Freudengesang zur Feyer der beglückenden Anwesenheit unseres allergnädigsten Landesvaters Franz des Ersten und unserer allergn. Landesmutter, Sammt einem Gebethe, welches bey dieser feyerlichen Gelegenheit von den Glaubensbekennern der Mosaischen Religion der königl. Freystadt Pest in festlicher Versammlung in der Synagoge am Monat September 1820 abgehalten wurde. Verfasst von M. G. Saphir

עצרת מועד בבית אלהים אל הרנה ואל ההפלה בעד מלכנו האדיר בארץ קיוער פראנץ יחי' ובעד מלכה הנובר... בעת קרן אורם בתוכנו בראש שנת ההקפ"א מנחת תורה לאלהים ומלך מעדת ישראל בקרית פעסם. יצא ראשונה מאת הבחור המשכיל משה סאפור בשפת אשכנזי: נעתק לשפת עבר ע"י התורני מ' משה קוניץ

⁴⁾ Dank u. Bittgebeth am allerhöchsten Geburstsfeste Sr. Majestät Franz I, abgeh. von der isr. Gemeinde zu Pest Buda 1823.

⁵⁾ Frieden P. L. Predigt am 4 März 1832. bey der Gelegenheit der glorreichen Feyer der 40 jährigen Regierung Sr. Maj.... Aus den hebr. Texte in's Deutsche übertragen von J. Mayer

ches Concert ihre Hochachtung an den Tag zu legen" A két ünnepelt meg volt elégedve „bezeugten der Judenschaft ihr Vergnügen hierüber in den verbindlichsten Ausdrücken. ¹⁾ Természetesnek tűnik tehát föl, hogy a megye vezetőjének, a főispánnak beiktatásánál mindenkor jelen vannak. 1779-ben gr. Pálffy Károly zempléni megyei főispán beiktatási ünnepélyén a sátoraljai helyi zsidók testületileg hódolnak. ²⁾

Mikor II Lipót uralkodása elején az alkotmányos élet a vármegei választásokban talált megnyilvánulást, a főispánok beiktatása különös fénnel ment végbe. Szabolcsban báró Splényi iktatták be. „Megtisztelte ezen nagy tzeremoniát a Megyebeli Zsidóság is, úgy mint a melynek fő Papja áldó Beszédet tartott egy gazdagon készült sátor alól. ³⁾

Ez az „áldó beszéd" a magyarországi zsidóságnak talán első magyarnyelvű publikációja. Címe: „A Ns. Szabolcs Vármegei Zsidóság következő Beszédet készített B. Splényi Gábor ő Kegy. Fő Ispányi Beiktatásainak pompájára“.

Leginkább bibliai versekből áll. kibővítve aktuális célszavakkal.

Kezdi a Zsoltárok 49. fejelet 2. versénél, idézi I. Sám. 10.24.-et „Láttjátok-e a kit választott az Úr... Éljen a Felséges Második Leopold Tsászar Király" Azután dicsőítő verseket (Zsolt. 72, 17, 2 Krónika 9, 8, I Kir. 3. 9) idéz a királyra. Majd azokat említi, a kik az államügyek vezetésében segítik a királyt (II M. 18.21 „az Istenfélő grófokat és bárókat"). Zsolt. 95. 6.-t úgy írja körül: „Jöjjetek el, imádjuk a mi Teremtő Urunkat, hogy rendelte minkünk Fő Ispánnak. Vezérünk és Patronus Urunknak Mélt. Bíró Mihálydi Splényi Gábor ő Excellensziáját". A vége ez: „Hogy mi is mind ő Excellensziájának mind pedig a mellette levő Mélt. és bölts Uraknak hosszas életű uralkodásukért az Ur istent imádjuk, hogy kegyes száraz-

¹⁾ Pressburger Zeitung 1765 évf. 78 sz.

²⁾ U. a. 1779. évf. 59 sz.

³⁾ Hadi történetek V. 137 l

nyaik alatt bátorságos megmaradással lehessünk" ¹⁾

Szatmármegyében ugyanakkor gr. Károlyi Antalt iktatták. „Nem mulatta el a Zsidóság is mely ezen Városban [Nagy Károly] zsinagógát tart, Fő Ispánnához és Földes Urához tartozott kötelességét egész pompával megbizonyítani. Kivitte tudniillik, sok égő gyertyák között, tizra fedél alatt a Tiz-Parancsolatot; ezen felül két hosszú módra függesztett nagy és sok ezüsttel megrakott ezüst Koronákat és egy rá-mára vont két ölnyi magasságú s ugyanannyi szélességű damaszk selyem materiát, melynek közepén arannyal megvarrott Zsidó Irat szemléltetett." ²⁾

1794-ben a sopronmegyi főispánnak, herceg Eszterházy Miklósnak tiszteletére a főaltalma alatt álló közösség alkalmi iratot ad ki, melyben közli a kismartoni rabbi szájába adott ünnepi beszédet, a mely az Eszterházy-család dicsőítését tartalmazza. ³⁾ A Batthányi családról emlékszik meg ép ilyen rajongó tisztelettel a körmendi közösség, midőn herceg Batthányi Fülöp lett vas megyei főispán ⁴⁾

A XIX század elején a szepesmegyei szétszórta lakó zsidók főközsége Hunfalu volt, mert Löcsére nem engedték be őket s azért 1807. februárjában, a mikor gr. Csáky Manó lett főispán a hunfalusi zsidóknak csupán

¹⁾ U. o. 201. l.

²⁾ U. o. 579.

³⁾ Rede bey Gelegenheit der zu Eisenstadt gehaltenen Feyerlichkeiten zur Installation des Fürsten Niklas Esterházy als Erbobergespann des Oedenburger Comitats gehalten in Eisenstadt von dem Rabbiner an die in der dasigen Synagoge versammelte Judenschaft und die Judenrichter der 7. Schutzgeniesenden Judengemeinden als: Mattersdorf, Kreuz, Kitzsee Lackenbach, Frauenkirchen, Kobersdorf nach welchen verschiedene anpassende Psalmen 21, 45, 72, 89, 112, 17, 94 abgesungen wurden. A beszédet a rabbi nem tarthatta, mert nincs benne zsidó vonatkozás, az Eszterházy ak hadi tetteit dicsőíti s kifejezés módja egészen világi, hírlapi vezércikkre emlékeztető

⁴⁾ Rede am Tage der Installation seiner Durchlaucht des regierenden Fürsten Philipp Batthany als wirklicher Erbobergespann des löblichen Eisenburger Komitats gehalten in Körmend von Herrn Rabbiner an die in der dasigen Synagoge (sic) versammelte Judengemeinde, vorrauf ein Gebet und verschiedene bey dieser Gelegenheit anpassende Psalmen abgesungen wurden (Pozsony 1806.)

üdvözlései kísérték székhelyére ¹⁾ Ugyan ez az eset a győri főispánoknál. Győrött nem türték a zsidókat s így a győrszigeti zsidók hódolnak. Ugyan ebben az évben gróf Brunswig József főispán tiszteletére a balassa gyarmati hitközség ad kifejezést a nógrádmegyei zsidóság Isten elé terjesztett „alázatos kérelmének” melyben áldást kérnek reá ²⁾ 1827-ben gr. Zichy-Ferrarist Pollák J. köszönti a győrmegyei zsidóság nevében egy minden felekezeti vonatkozástól mentes költeménnyel, melyben még az antik kórus is szerepel. ³⁾

1822-ben gr. Pálffy Lipótnak Oppenheimer Bernát Pozsonyban „ünnepi áldozat”-ként bemutat egy költeményt, mely fia által készített német fordítással együtt jelent meg. ⁴⁾ Három év múlva utódja: Pálffy József előtt Kornfeld Móríc a pozsonyiakérésnek tolmácsolójá. ⁵⁾

1830-ban Gyürki Pált a lugosi zsidók nevében Schönfeld Ignác üdvözlí egy alkalmi irattal. ⁶⁾

1823-ban Chorin ékes német költeményt ír Wenckheim József aradmegyei administrator beiktatására. ⁷⁾ Gr.

¹⁾ Feyerliches Gebeth abgehalten von der Hunsdorfer Judenschaft bey der Installation Sr. hochgräfl. Gnaden Gr. Emanuel Csáky de Kereszt-szegh, welcher als Obergespan der Zipser Gespannschaft am 24. Hornung 1807 . . . . in Deutschau installiert wurde, Lőcse 1807

²⁾ Unterthänigster Wunsch der Judengemeinde in Balass Gyarmath nebst im löblichen Neograder Komitat wohnender Juden. Pest, 1807 Aláírva: Breitner Simon bíró, Baumgarten Moses rabbi helyettes, Unterrichter משה בן יצחק ? Löbl Mózes tanító (Perceptor)

³⁾ An Seine Excellenz Herrn Grafen Zichy Ferraris bey Gelegenheit Seiner höchst erfreulichen Einsetzung als Obergespann . . . hieselbst am 17. Sept. 1827 hochachtungsvoll und dankbar gewidmet von den Israeliten Seiner . . . Gespannschaft zu Raab von J. Pollak

⁴⁾ Festopfer dem Grafen L. Pálffy bey seiner feyerlichen Installation . . . dargebracht von der isr. Gemeinde in Pressburg. Nach dem Helräuschen von dessen Sohne J. B. Oppenheimer (Wien. 1823)

⁵⁾ Kornfeld, Festgedicht Sr. Durchlaucht dem Fürsten und Herrn Joseph Pálffy von Erdőd . . . . am XVI. august 1825. Dargebracht von der . . . isr. Gemeinde in Pressburg

⁶⁾ Schönfeld, Festgedicht. Bey der Installation Sr. Hochgeb. Herrn Paul Gyürky als Obergespanns-Administrator in der Löbl. Krassovaer Gespannschaft . . . in Lugos (Temesvár 1830)

⁷⁾ Chorin, Herzensregungen bey der Installation Sr. Hochg. Herrn Baron Joseph v. Wenckheim . . . der Arader israelischen Gemeinde

Zichy Ferenc installációjánál Finaly Zsigmond fejezi ki 1825-ben a biharmegyei „mózes vallásuak” érzelmeit. ¹⁾

Ha a községben nem akadt tollforgató ember, idegenből hoztak szónokot. Mikor a sátoraljaühelyiek meg akartak jelenni gr. Eszterházy József, az új főispán előtt, Mádra küldtek Grünfeld Márkusért, hogy latin dikcióál köszöntse a nagy urat. ²⁾ 1820-ban utódját Malonyai János főispáni helytartót iktatták. A zsidóknak „vigasságos” kedvük volt s Kazinczytól kértek „triumphalis” verset, a ki a triumphalis kapu felébe azt ajánlotta: „Így tiszteltetik meg, akit a király meg akar tisztelni” (Eszter 6 f. 9). Gr. Schönborn beregmegyei főispán beiktatásánál a megyebeli zsidóság istentiszteletet tartott, zsoltárokat mondtak s átadták neki az üdvözlő iratot, melyet a pesti Spitzer Ábrahám írt. ³⁾

Az idők jele, hogy a harmincas években már magyar nyelven ad Siklós zsidósága kifejezést földesura iránti hódolatának. ⁴⁾ 1845-ben Freyer S. Jakab magyarul üdvözlí a győri főispánt. ⁵⁾ Egy évre rá a nógrádi község „öröm üdvözlét” et nyujt át főispánjának. ⁶⁾ 1841-ben a tolnamegyei főispánt: gr. Eszterházy Károlyt ékes magyarsággal üdvözlölte Horovitz Pál paksi rabbi, a mi annyira megtetszett a

¹⁾ Finaly Sigm. Israels Gefühle bey der Installation des Franz Grafen Zichy-zum Obergespann des Biharer Comitats. Von den Glaubensgenossen der mosaichen Religion in Grosswardein (1825)

²⁾ Friedlieber. Sz. XXII

³⁾ Adalékok Zemplén várm. történetéhez XV. 153. Spitzer A Dankrède gehalten am Tage der Installation Sr. Excellenz Herrn Franz Philipp Grafen von Schönborn zum Obergespann im Bereger Comit von der Judengemeinde zu Munkács und sämtlich um Beregher Comit wohnenden Judenschaft im Monat Junny 1803.

⁴⁾ Schwartz Illés, Öröm, mellyel Méltsgs Német-Ujvári Gróf Battány Kázmért, midőn 1837 évi kisasszony hava 11.-kén Siklós városába érkezett, mint szeretett földes urát üdvözlí (Pécs).

⁵⁾ Freyer S. Jakab, Hódoló üdvözlét . . . gróf Eszterházy Károly urnak, midőn 1845 ik évi julius 6.-án nemes Győr vármegye főispáni széke nék ünnepélyes elfoglalására szab. kir. Győr városába bejövetelet tartá. Az egész nemes megyében lakó izraelita községek nevében.

⁶⁾ Örömdüvözlét, mellyet Mélt. gróf De La Motta Antal úr, T. Nógrád vármegye főispáni helyettes ő Nagyságának főispáni széke nék elfoglalása s beiktatása ünnepén forró hála közt nyujt a nógrádi israelita község Pesten 1846

főispánnak, hogy keresztül vitte pápai rabbivá való megválasztását, mivel Pápa birtokához tartozott.¹⁾

A római zsidóknak a székhelyét elfoglaló új pápa előtti hódolatára emlékeztet, ha az esztergomi zsidóság „örömrézéseinek ad kifejezést Leipniker óbudai hitközségi tag által, a midőn Károly Ambrus hercegprimást beiktatják Esztergom örökös főispánjának²⁾. Báró Wild József győri püspök bevonulásakor a győrszigeti zsidók kiadják nyomtatásban Schosberger Hirsch ünnepi beszédét³⁾. Tizenhárom évvel később Schwarzenberg Ernő herceg püspöki beiktatásánál is ő az ünnepi irat szerzője⁴⁾. Ép így hódolt Pyrker Lászlónak a hevesmegyei zsidóság 1817-ben⁵⁾ és gr. Berényi Antalnak a vágujhelyi hitközség⁶⁾. Az üdvözlő költeményt Weil Fülöp írta, a ki magát „tudományos tantárgyak tanítójának nevezi.“ Rudnay Sándor primásnak az aradi község 1820-ban, egy nyomtatásban is megjelent beszéddel kedveskedik⁷⁾. Mikor pedig székhelyére vonult, Löffler Mózes

¹⁾ Egyenlőség, 1892 (Zsengeri)

²⁾ Freudengefühle der Graner Judenschaft bey der feyerlichen Installation Sr. königl. Hoheit des . . . Fürst-Primás . . . Carolus Ambrosius zum Erb-Obergespann des Graner Komitats am 17 August 1808 L. még Vereinigte P. u. O. ugyanerről a hónapról.

³⁾ Schosberger Hirsch Anrede zu Ehren und Würden seiner Freyherrl. Bischöfl. Gnaden Herrn Joseph Wild bey seinem feyerlichen Einzug als Bischof zu Raab von der sämmtlichen Judengemeinde in Szigeth nächst Raab 1806,

⁴⁾ Anrede zu Ehren . . . Ernest von Schwarzenberg bey seinem feyerlichen Einzug . . . am 24 März 1819 . . . von Hirsch Schosberger.

⁵⁾ Jubelton, Sr. Excellenz . . . dem Herren J. B. Ladislaus Pyrker von Felső-Eőr bey Gelegenheit seiner feierlichen Installation . . . dargebracht von den sämmtlichen israel. Gemeinden des Hevesser Comitats.

⁶⁾ Weil, Phil. Rede gehalten in der Synagog der Neustadler Israeliten Vereins bey der festlichen Installation des . . . Herrn Grafen Anton Berényi zum infulisten Probst zu Waag Neustadl. Weil költői kísérleteit mutatja az 1838-iki árviz alkalmából kiadott „Buch der Überschwemmung. Az ő „árvizi hajósa“: István főherceg, a kit hosszasan dicsőít. Az árviz héber leírásában, (Buda 1838) melynek szerzője Kohn A. ימי צרה ומהומה עיר החרבנות is azt olvassuk (17 l.) ששפעת הנורא והעצום בעיר אבן ישרן) Weil Wesselényiről csa ezt írja (75 l.) „Wesselényi ist's der Kühne“.

⁷⁾ Sr. Fürstlichen Gnaden Hrn. Alexander Rudnay . . . bey seine Durchreise am 10-ten April 1820 überreicht . . . von der Arader israelitischen Gemeinde (Arad 1820).

esztergomi főrabbi ünnepi beszédet tartott, melyben még Belloy kardinalis szavait is idézi s a hitközség e beszédet, valamint Bresnitz Márkus óbudai tanító német nyelvű ödáját külön füzetben kiadja¹⁾.

E kis — természetesen hiányos — tarlózást érdemes volt megtenni az események helyi érdekű volta és a benne szereplők jelentéktelensége dacára is, mert elég világosan mutatja, hogy a társadalmon kívül álló zsidóság felett egy országos vagy helyi esemény sem vonult el nyomtalanul, hanem a benne élő kulturérzékétől indítva mindenben részt akar venni.

A ZSIDÓK ÉS A HADERŐ

Ha igaz, hogy a honfoglaló magyarok között zsidó kazárok voltak, úgy a zsidók első haditényei Magyarország pogány korszakába esnek.²⁾

Budavár falai pedig 1686ban a mohamedán uraikhoz hűségesen ragaszkodó zsidó harcosokra tekinthettek le.

A keresztény Magyarországon a zsidókat a hadsereg körébe az a fejedelem hozta, a kit a hivatalos egyház nem tartott nagyon keresztény érzelműnek: II József. Elődei alatt a hadsereg számára szükséges szállításokat zsidók eszközölték.³⁾ Összes rendeletei között egy sem kellett oly megütközést a zsidók között, mint az, mely hadikötelezettségüket elrendelte. Különben is azt hitték, hogy a türlemi adó lefizetésével fel vannak mentve a szolgáltatási díj.⁴⁾ De nem ez volt az oka a rendelet nyomán járó megrendülésnek, hanem vallási gyakorlatukat féltették. Remegve gondoltak arra, hogy fiaikat elviszik katonáknak

¹⁾ Bresnitz, Zur hochfesiichen Ankunft des . . . Herrn Fürsten Alexander von Rudna . . . bey Hochdesselben Einzug in Ungarns uralte Primatial-Residenzstadt Gran, dargebracht von Bekennern der mosaichen Religion zu Gran und verfasst von Marcus Bresnitz, Lehrer der hebräischen und deutschen Schule zu Altöfen (Buda, 1820). A füzet első része; „Rede gehalten von Moses Löffler, Oberrabbiner zu Gran.“

²⁾ Wolf, Geschichte der Juden in Wien 61 l. és u. a. Judentaufen in Oesterreich (Bécs 1863) 32 l.

³⁾ Magyar Zsidó Naptár (1848) 257. l.

és éveken át sem szombatot, sem ünnepet nem tarthatnak, annál kevésbé élhetnek táplálkozásukban törvényeik és hagyományaik szerint. Ezt a szempontot nem téveszti szem elől az a röpirat sem, mely az 1788-ban folyó háborúra való tekintettel azt akarja bizonyítani, hogy a zsidók ép annyira kötelesek katonai szolgálatot végezni, mint az ország többi lakossága. Abból indul ki, hogy egyenlő jogok csak egyenlő köteleességek mellett lehetségesek. Más körülmény is indokoltá teszi a zsidóknak a hadseregbe való vonását. Az t. i. hogy nagyon elszaporodnának, ha a háború nem szedné közülök is áldozatait. A rituális aggodalmakkal szemben pedig mint legfontosabb törvényre az állam üdvére hivatkozik, mely-lyel szemben minden más szempont eltörpül. Egyébiránt a többi katona sem kap bőjtöt és kénytelen lelkesíti felmentéssel hust enni. A rabbik is adjanak feloldást a zsidó katonáknak. Majd az ellen kel ki, mintha a zsidó gyávasága miatt alkalmatlan volna a szolgálatra és hivatkozik arra a tényre, hogy a legtöbb ujoncz gyáva s csak a katonai élet teszi bátorrá idők multán¹⁾. Ugyanezekkel az érvekkel dolgozik egy állítólagos gradiskai rabbi héber idézetekkel tarkított értekezésben, melyben azt ajánlja, hogy az összes nehézségek eltüntetése végett állítson fel az uralkodó külön zsidó ezredeket.²⁾ Ha ezt megtették volna, talán nem üztek volna a csodarabbik katonaszabadítást amulettekkel, a mint ezt a XIX század huszas Jévében Teitelbaum Mózes gyakorolta olyan mértékben, hogy a hatóság vizsgálatot indított ellene.

II Józsefet a zsidók hadikötelezettségének ki-mondásánál nem annyira erkölcsi szempontok vezérelték, mint inkább az, hogy a török háboruban szükségé volt katonákra. Az 1788. aug. 10.-én kiadott rendelete arra utasítja a hatóságot, hogy írják össze azokat a zsidókat, kik alkalmasak lennének a lovak és ágyuk szál-

lításánál való közreműködésre. Csak egészséges és nőtlen embereket vegyenek számba minden feltűnés nélkül. A besoroztatás még nem igen lesz eszközölhető.³⁾ A magyarországi zsidók siettek elhárítani a veszélyt. November havában a pozsonyi hitközség egyik főemberének Teben Mandel Koppelnak vezetésével⁴⁾ küldöttség ment Bécsbe⁵⁾. Az egykori héber krónikairól elmondja, hogy bőjtöt és könyörgést rendeztek az összes községekben⁶⁾. Természetesen pénzt is ajánlottak. Kérésük nem teljesült, mint az egykori hirlap írja: „A pozsonyi Levelek által arról tudósítottunk, hogy itt a Hóreb hegye körül megtelepedett bujdosó Izraeliták esedező Levelet nyújtottanak vala bé ő Felségének az eránt, hogy engedné meg nékiek, hogy tsak azok légyenek katonák, a kik önként kívánnának ezen szolgálatba állani vagy ha ily móddal a töllek kiállítandó katonaszám ki nem telnék, méltóznának Ő felsége minden katonának állítandó Sidó főre bizonyos számu pénzt s ök-azt örömet megfognak fizetni. Erre Ő Felsége azt méltóztaték röviden felelni: hogy az ő kérések meg nem enged-tethetik, mert a Sidó is mint ember mint Hazafi s az em-beri Társaság között lakó s élő Polgár mindazokra vala-mire más Hazafiak és Polgárok; úgy mind azonáltal, hogy ez által a magók Vallásokban semmi részben meg nem akadályoztatnak, hanem a magók szabadságokra hagyat-nak, hogy azt egyenek a mi szemeknek, szájaknek tetszik, sőt Szombatonként egyébbre nem kényszerítettnek, tsak arra, mire a szükség és az idő szerint vagy környülállá-sokkal kényszerítettnek és a mit a Keresztények is Vasárnapon tselekedni kényszerítettek⁷⁾. Mindez benne van a novem-ber 11.-én kelt rendeletben is, mely azzal végződik, hogy adják a zsidóknak tudtára, hogy a legfelsőbb helyről jövő utasítás értelmében a katonai hatóság előkészületeket tesz a külön étkezés lehetővé tételére⁸⁾.

¹⁾ Beweis, dass heut zu Tage in den k. k. Staaten die Juden zu Kriegsdiensten eben sowohl verpflichtet sind, als die Christen (Bécs 1788).

²⁾ Schreiben eines Rabbi aus Gradischka zur Entscheidung, dass die jüdische Religion dem Kriegsdienste nicht im mindesten widerspreche. Aus dem hãbreischen treu übersetzt . . . Das hebrãische Original liegt im Manuskripte bei der hiesigen k. k. Bücher Zensur . . . (Bécs 1787).

³⁾ Circulare 32 940

⁴⁾ Theben életrajzát megírta Reich, Beth El II. 363.

⁵⁾ סדרות העתים 62 pont.

⁶⁾ Magyar Kurir 1788. évf. 1292 l. és Sz. XV. 91 l.

⁷⁾ Circulare 43, 894. „unter sich zu gestattenden Führung ihrer eigenen Menage“.

Mikor a pozsonyi zsidó hitközség még azt remélte, hogy a fejedelem rábírható lesz a zsidóknak a véradó alól való felmentésére, talán nem tudták, hogy fajt accompli előtt állanak. Már 1788 júliusában vonul át hatvan zsidó unjoncz Miskolczon, hol hittestvéreik gazdagon megajándékozzák őket. Egy hónap mulva ugyanott tart megállót egy sereg, melyben 100 zsidó szekerész és 200 egyéb fegyvernemhez tartozó zsidó szolgált ¹⁾. Lehet, hogy ezek nem magyarországiak voltak, mert a császári tartományokban gyorsabban ment a rendeletek végrehajtása. Ismeretes, hogy Landau Ezékiel a prágai zsidó unjonczokat hazafias és vallásos szellemtől áthatott beszéddel bocsátotta el, mindegyiknek átnyújtván egy imakönyvet és egy imaszijjakat tartalmazó zacskót.

Ügylátszik, hogy hagyományon alapul Schmidl Adolf bécsi rabbi elbeszélése egy csehországi zsidóról, a ki azt álmodta, hogy fiát feláldozta Istennek. Az álomtól nyugtalanítva elment Landauhoz, a ki azt mondotta neki, hogy álma értelmében cselekszik, ha fiát katonának ajánlja föl. A fogadalom következtében katonává lett ifjú később a Lugos környéken vívott harcban elesett. ²⁾ Sok adatunk nincsen a zsidóknak II József török háborúban való részvételére. Egy röpirat megemlíti, hogy sokan hőiesen harcoltak, sokan ápolás által mentették meg sokak életét ³⁾.

II József halála után bizonyos öletszerűség uralkodik a zsidók hadkötelezettsége tekintetében. Ügylátszik, hogy nem hajtották végre a rendeleteket. 1790 március 5.-én a helytartóság értesíti a hatóságokat, hogy kétszáz zsidót kell a hadi szekerek körüli szolgálatra behívni. ⁴⁾ Az 1790/91 iki országgyűlésre Árvamegye azzal az utasítással küldi a követjét, hogy követelje a zsidók jogainak megszorítását és a rendes katonasorba való felvételét. ⁵⁾ Az országgyűlés azonban nem ért rá ezzel foglalkozni.

¹⁾ Pressburger Zeitung 1788, jul. 23.

²⁾ Oesterreichische Wochenschrift 1903.

³⁾ Bemerkungen eines Weltbürgers (I. tovább) 28.

⁴⁾ Circulare 8379 „receptio Judaeorum, ad Currus Castrenses pro Agazonibus requisitorum“

⁵⁾ Marcali i. m. I 213 l.

Az 1793.-iki francia háború költségeinek fedezésére országos gyűjtést rendeztek, a melyhez a zsidók is nagyban hozzájárultak. Az adományok az akkori hírlapokban találhatók szerteszét. A hírlapi nyugtázás nem igen juthatott tudomására az illetőknek, talán nem is érdeklődtek iránta. De ránk nézve a adományozás összeállítása bizonyos történeti értékkel bír.

A városok közt felsoroltatnak:

Abony (die Juden von Abony)	200 forint ¹⁾
Balatonfüred (Dr Joseph Mannes Oestereicher . . .)	
120 Pfund Wundersalz, und 120 Pfund Bittersalz als ein durch den Weg der Industrie von ihm selbst zu stande gebrachtes Produkt zum Behuf der k. k. Armee) ²⁾	
Beregszász (Jonah Hirsch)	20 forint
Csorna (Lebl Gestettner)	1/8 ³⁾
Kecskemét (Nathan Schönberger, Arendator)	20 forint
Komárom (Elias Rein, Schutzjude)	27 "
Lugos (Isaac Deutsch, Aron Deutsch, Daniel Proschnitz, Israel Auspitz, Isaac Moses, Handeysjuden)	
Miskolcz (Falk Ehrmann u. Compagnon, Fabian Fleischer)	113 forint
Munkács (Gottesmann Ábrahám beregmegeyi főrabbi gyűjtése ⁴⁾)	123 "
Ó Buda, a község gazdagabbjainak ⁵⁾ ajándéka	1563
Pest, 14 zsidó adománya ⁶⁾	500 "
Tata (Joseph Singer, Schutzjude)	100 "
Temesvár (többen)	205 "
Oros (Lichtschein Ábrahám)	6 "

Sz. X. 522

¹⁾ Ung. St u. Gel. Nachr. 1793. évf. 353 l.

²⁾ Egy katona kitartására számítottak 25 forintot U. o 771 l.

³⁾ Ung. St u. Gel. Nachr. 1794. 631 l.

⁴⁾ David Boskovitz, Hirsch Boskovits (Handelsjud) Ábrahám Offenheimer (Schützjud) két fiával, Israel Offenheimer Handelsmann zu Pest und Marcus Offenheimer zu Ofen, Hirsch Wolf, Moses S. Wolf, Joseph Pollak, Marcus Hirsch Naschitz, Löb Naschitz (1793 évf.) 151 l.

⁵⁾ Marcus Nissa Weisz, Jacob Schönstein, Jacob Stittner, Samuel Marcus, Lebel Offenheimer, David Manel, Salamon Mandl, Moritz Kobuser, Marcus Leitersdorfer, Moyses Liebnér, Marcus Saxel, Salamon Bauer, Baruch Abelsberg, Samuel Schellenburg (U. o. 95 l.)

Vágújhely (a község) 300
 Verbó (einige Juden, Samuel Solyom ^{20 b)} 100—4 „
 Több megyének zsidósága „einige unbenannte Juden“
 gyűjtő név alatt szerepel.

Abauj 200, Bihar 225, Csanád 200, Esztergom 50,
 Fehérmege 445, Komárom 200, Mosony 341, Nyitra 610,
 Pozsony 1103, Tolna 450, Veszprém 445 forintot. ¹⁾

Az 1796-iki országgyűlésen a pozsonyi község „mely-
 minden alkalmat megrághad, hogy a fejedelem és a haza
 iránt való odaadását és törhetetlen ragaszkodását kimutas-
 sa“ elhatározta, hogy a hadiköltségekhez félénként 750
 frttal fog hozzájárulni, bárha az előző évben is nagyobb ösz-
 szeget adományozott s legfontosabb foglalkozás-ága, a ke-
 reskedelem régóta pang. Pozsony megye többi községe ²⁾
 követte e példát és 510 frtot ajánlt föl. Ehez járultak a
 nyitrai megyei zsidók 900, a trencsénmegyeiek 1500, a bor-
 sodmegyeiek 1200, a líptómegeiek 150 frttal. Áldozatkész-
 ség által kivált még Sopron és Zala, Nagy Kanizsán La-
 kenbacher Mózes, Miskolczon Falk testvérek. ³⁾

A következő időkből részint tényleges szolgálatról,
 részint a hadi költségekhez való hozzájárulásról van szó.
 Megyéenként vettették ki a zsidókra az ujonczlétszámot
 s így a megyei levéltárakban találhatók lesznek erre vo-
 natkozó pontos és részletes adatok.

(Folytatása következik)

Budapest,

Dr. Richtmann Mózes.

¹⁾ Ung. St. u. Gel. Nachr. 1793 évf. 151 l.

²⁾ Alistál, Baan, Bazin, Dechtiz, Galánta, Jóka, Nagy Magyar,
 Nagy Szombat, Nádas, Réte, Szt. György, Szerdahely, Szered, Schatt-
 manndorf Tejfalú, Wartberg, Ziffer.

³⁾ Pressb. Zeitung 1797 évf. 33, 36, 39, 69 szám.

AZ ELEPHANTINEI ZSIDÓ KATONAI TELEP UJABB

ARAM PAPYRUSAL.

A nagy feltűnést keltő asszuáni zsidó aram papyru-
 sok, melyeket 1906-ban Sayce és Cowley közrebocsátot-
 tak és folyóiratunk 1907. és 1908. évfolyamaiban és innen
 külön füzetben is az elsők között részletesen ismertettünk
 és főképp a talmudból megvilágítottunk, örömdetesen sza-
 porodtak egy már három év előtt bejelentett és csak az
 imént megjelent publikációban, melyet a „Generalverwal-
 tung der königlichen Museen zu Berlin“ adott ki és mely-
 nek teljes címe:

*Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen
 Militär-Kolonie zu Elephantine. Altorientalische Sprach-
 denkmäler des 5. Jahrhunderts vor Chr. Bear-
 beitet von Eduard Sachau. Mit 75 Lichtdruckta-
 feln. Leipzig 1911.*

A kiállítás fényes és a Sayce — Cowley kiadásának
 méltó párja. Külön—külön kötetben vannak a facsimilek
 és a feldolgozás. Összesen 75 papyrus (tábla) került még
 elő, melyeket Sachau a következő 6 csoportban mutat be
 és ismertet:

1. 1—16 tábla. Hivatalos és magán levelek 1—68.
2. 17—24 tábla. Személynevek listái 69—96.
3. 25—39 tábla. Különféle, főképp üzleti tartalmu íra-
 tok 97—143.
4. 40—57 tábla. Irodalmi töredékek: Achikar (40—50),
 egy elbeszélés töredéke (51). I. Dárius behistuni fel-
 iratának részei (52—57) 145—210.
5. Kisebb töredékek 211—226.
6. Ostrakonok, korszófeliratok és hasonló 227—257.

Sachau az új leletet IX—XXIX foliolapra terjedő be-
 vezetésben általánosan méltatja és egy befejező érteke-

zésben (Ueber den aramäischen Dialekt der Elephantine Sprachdenkmäler 259—274) nyelvészeti szempontból is értékel. Ezekén kívül publikációjának használhatóságát 4 lajstrommal (személynevek, szavak, számok, tárgyak lajstroma) jelentékenyen emelte. A mű dereka azonban természetesen a szövegek megfejtése, vagyis átírása és magyarázata. Ez nehéz munka volt és a Cowley uttörő kiadása után sem sikerült egészen, részben a papyrusok desolat állapota és részben az elephantinei telep köz- és magánviszonyainak ismeretlen volta miatt. Az első 3 papyruson kívül, melyeket Sachau már egyszer kiadott, de miről csodálatos módon említést sem tesz, még csak néhány teljes okmány van a jelen gyűjteményben, míg a többi csupa töredék, jórészt olyan, melyben a megmaradt sorok sem egészek. Hol az eleje, hol a vége hiányzik. Ily körülmények között érthető, hogy számos esetben a papyrustöredék tárgyi tartalma sem volt megállapítható. Nem ritkán S. a megfejtésről teljesen lemond és még gyakrabban csupán félénk javaslatot tesz. Mindezek és a nyilvánvaló tévedések dacára munkája teljes elismerést érdemel, amint hogy általában minden mű előnyei és nem hátrányai szerint értékelendő. Az ásatások 1906—1908 közt többnyire zsidó mécenások áldozatkészsége segítségével végeztettek és a publikáció egy miniszter mellett dr. James Simonnak van ajánlva.

Ezen általános bemutatás után rátérünk a papyrusgyűjtemény tartalmi ismertetésére. A keletekből megállapítható, hogy a papyrusok 483-407 időszakból származnak (időszámításunk előtt), S. feltevése szerint 494—400, tehát az idős. előtti teljes 5. századból (Sachau XI. lap). Mindenesetre van most valamivel régibb papyrus, mint a mi-lyen az eddig ismertek voltak. Hogy azok a zsidók, kiknek köréből ezek az írott emlékek származnak, katonai telepet alkottak, most minden kétségen felül áll. Előfordul többször a חילא יהודיא exercitus Judaicus (zsidó sereg) kifejezés és megmaradt néhány névlista is. 6 zászlóalj (דלל) névleg is ismeretes. A nevet a parancsnoktól vehették és e nevek közül 4 perzsa, 2 pedig babylóniai, de egy sem zsidó. A főparancsnok neve aramul

רחליא. A katonai telep létesülését Sachau II. Psammetich egyiptomi fáraó uralkodása idejére (594-583) teszi, tehát még a babylóniai fogság (586) előtti időre (XII—XV). Az a zsidó csoport, a mely Jeremiást magával vitte, talán már az asszuán-elephantinei zsidó katonai telep példájától vezéreltette magát, midőn Egyiptomba vonult. A katonák neve בעלי דול, ellentétben a polgári lakossággal, melynek neve בעלי קריה.

A már előbb napfényre került papyrusokból tudtuk, hogy a zsidó katonai telepnek külön áldozati temploma volt יהו Jaho tiszteletére. Személyneveik többnyire az említett 3 betűvel kezdődnek, vagy יה betűkkel végződnek. Feltűnő, hogy az új papyrusokban előfordul חרמיתאל אלה (tábla 26, 27. 8), továbbá חרמתנו, חרמתנו, חרמתנו (tábla 26, 27. 8), továbbá חרמתנו, חרמתנו, חרמתנו nevek, melyekben Béthelistennévnek mutatkozik. Még feltűnőbb és egész talánszerű חרמתנו. Ebbe az összefüggésbe tartozik ענתיתאל is, mely névnek első fele babylóni nevekben is előfordul (Sachau XXV-XXVI).

Az első 3 papyrust folyóiratunk (1908.évf.) már ismertetvén, csupán azt említjük, hogy papyrus 4 (31. lap) (5 sajtóhiba) szintén egy kérvény az אלה די יהו Jaho isten temploma ügyében (8. sor). Pap. 5 hivatalos írásfele, de tartalma nem világos. Pap. 6 (36. l.), 419/418-ból keltezve, azért érdekes, mert benne előfordul a husvét, a mennyiben Niszan 14-21 napok és kovászos (חמיר) említetik. Az utolsó (11.) sor így hangzik: אחי דינה וכמותה: — Ennek alapján biztosnak vehető az első sor olvasata: אחי דינה ושלם אחי אלה: — és ezek szerint a papyrus Chananja levele Jedonja és társaihoz, a zsidók seregéhez. Hogy Chananja mit üzent, nem világos. Azt csak nem üzenhette, hogy husvétkor nem szabad kovászoszt enni. Azt sejttem, hogy Chananja tudatta a husvét idejét és ez a Chananja azonos a Neh. 12, 22 és Josephus Arch. XI, 7, 1 említett Jóchanannal (החנה = יוחנן). Nehemiás idézett versében az áll: „és a papok a perzsa Dárius uralkodása idejéig”, úgy hogy a kronológia egyeznék. Ha feltevésünk helyes, akkor papyrusunkban az első példát bíránk arra a szokásra, hogy a jeruzsálemi valási hatóság a diaszporával az ünnepek idejét tudatja.

Egész kétségtelen, hogy ez a főpap dolga volt. S. szerint Chananja Arsames helytartó környezetében élő zsidó hivatalnok volt, és Dárius külön rendelettel megengedte, hogy a zsidó katonai telepések ezentul a husvétot ünnepelhessék (39). Ez nem valószínű. Inkább érthető volna, ha pl. Dárius külön rendelettel megengedte volna, hogy a természetben kiszolgáltatót zsold fejében a kovászoszt nem kell elfogadni, vagy azt, hogy zárándokolhatnak Jeruzsálembe. A dolog homályos. A 4. sort S. (38) ארבעה עשר akarja kiegészíteni, helyesen természetesen ארבעה עשר. A 9. sor e szavai: ערו כחויכם וחתמו בן יומי nem adnak értelmet. S. (39) „und tretet hinein in eure Gemächer.“ De milyen szóalak legyen כחויכם? A papyrus semmikép sem tekinthető megfejtettnek. Feltűnő az is, hogy nincs kelteve.

Papyrus 7 talán panasz irat. — Papyrus 8 28 széles sorból áll és jól van konzerválva. Arsames levele hajóépítés ügyében. Inkább nyelvészeti, mint történeti jelentőségű. A hajó egyes részei neveztetnek benne, de a szavak jórészt teljesen ismeretlenek.

Papyrus 9. Két sor teljesen, és egy sornak nagyobb fele megmaradt. Az első sorból csupán az első szó és egy betű. Az egész így fest:

1. חרת . . . ש. —
2. אמן 5 פשן 4 ב 3 ופשן 4 דמי כסף שקלן 3 כ. ב. 1 חרת וי אמן
3. 7 ב 4 חרת דמי כסף שקלן 4 חלרן 21 . . . 1 חרתה וי קמר דמי כסף
4. חלרן 10 . . 1 וי נחש דמי כסף חלרן 15 . . 1 וי נחש

Az eredeti számjegyeket arab számokkal helyettesítettük, az olvasatok bizonytalanságát jelző betű alatti pontokat mellőztük és csupán az 1. sor egy szavánál, meg a 4. egy betűjénél tartottuk meg. Sachau e sorok fölé ezt a címet teszi: „Bruchstück mit Mass-und Wertangaben“. Ez nem mond semmit, mert az a kérdés, hogy mily iratból ered a töredék? Teljesen biztos, hogy egy házassági levélből, melyben fel szokták sorolni az asszony kelengyéjét és azok pénzértékét. Az asszuáni papyrus G azt mondja, hogy az asszony hozott magával ruhát (לבש), hossza 8 rőf, szélessége 5 rőf, értéke 2 kebes 8 sekel; új szövetet (חרת) hossza 7 rőf, szélessége 5 rőf, értéke 8 sekel. Hozott továbbá ércz

tükröt (מחוי וי נחש), ércz tálát (תמחוי וי נחש), ércz poharakat (כסן וי נחש), ércz korsót (ולוע וי נחש) és még egyebeket, melyeknek sorban meg van adva az értékük és végül az egész összeg, melyért a férj obligációt vállal. Ez nem más, mint a talmudból ismert כסן וי נחש. A zsidó kethubában a Keleten még ma is szokásos az ilyen felsorolás és Európában is divat volt a legújabb korig. Az asszuáni papyrus segítségével kiegészíthetjük a mi papyrusunkat a legfontosabb pontban, t. i. a tárgyakban, melyeknek mérete és értéke meg van adva. Így az első szó előtt חרת (uj) bizonyára לבש (ruha) állott és utána következett a mérete és az értéke. A még olvasható ש kiegészítendő שקל-ra. Ezután következett egy másik ruhadarab לבש אחר, a milyen az asszuáni papyrusban is említetik (vagy hasonló) és ennek folytatása a 2. sor, a mely a méretet és értéket jegyzi fel. Ugyanezen sorban ב ב. betűkkel egy uj kelengye tárgy következik. Ez bizonyára ש.ש.ש. nek olvasandó. A méret az asszuáni papyrusban 7 és 5, a mienkben 7 és 4, az érték ott 8 sekel, a mienkben 4 sekel és 21 hallur. A méret megegyezése figyelemre méltó, az értékkülönbség úgy volna összeegyeztethető, ha feltesszük, hogy az asszuáni papyrus az ismert babyl. szokás szerint a dupla értéket írta be a kethubába. Ezután következik egészen úgy, mint az asszuáni házasságlevélben egy gyapju ruha (ott עמר ייט וי עמר). Az asszony ruháinak felsorolása után mindkét papyrusban az érczből készült háztartási czikkek következnek (וי נחש). Három betű maradványa lévén látható, כסן szót olvasok a facsimile alapján, de lehetséges, hogy az utolsó írásjegy egy egyes, minek S. olvasta, és akkor 1 כסן áll. Az értékösszegek összehasonlítása a két papyrusban az utóbbi megfejtést ajánlja. Az utolsó helyen יי előtt 4 betű áll, melyből másodiknak S. ל betűt ismert fel. Mint-hogy az asszuáni papyrusban כסן után ולוע következik, a mi szövegünkben is ez az éppen 4 betűből álló szó állhatott: a pohár után a korsó.

Az assz. hozomány gazdagabb volt, mint az értékösszegekből látható, ott az ércztárgyak közt van még egy tükrör (מחוי) és egy tál (תמחוי). A tárgyak egymásutánja azon-

ban mindkettőben ugyanaz A stilusban van némi különbség. Az érték ott שיה szóval van kifejezve, itt pedig דני כסף-el, az összeg után ott מלכה באתי (királyi értékben) áll, itt pedig semmi. De lényegében a két részlet megegyezik. Valószínű e szerint, hogy a mi papyrusunk elején a házasság megkötése volt konstatálva, a végén pedig a házasság felbontására vonatkozó feltételek voltak megállapítva.

Papyrus 10 egy levél az elephantinei telep vezetőihez. A papyrus második fele hiányozván, a levél nem érthető és ugyanezért az olvasása is bizonytalan. Ez idő szerint nem foglalkozunk vele. Papyrus 11 szintén levél ugyanazokhoz. Bár elég jól van konzerválva, nincs megfejtve. Pap. 12. 13. 14 magánlevelek töredékei. Pap. 29 (15. szám) adósságlevél.

A formula ez: X Y szólt Z-hez: tartozom neked stb. Ez a formula járta az egykoru assyr—babyl. okmányokban¹⁾ és a rómaiaknál is. A zsidó okmányok az ókorban épily formával bírhattak. Nem maradt ugyan meg egy sem, de következtethetjük a középkori formulárból. Ezekben gyakran előtérben a tanuk állanak, de a jogügylet lényege mindig a fél nyilatkozatán alapszik. Az adóslevél Jehuda bar Barzilai השעריה-ában (53. lap) így kezdődik: „Alulírott tanuk biztosan tudjuk, hogy X Y mondta nekünk ... vettem és kaptam Z-től ennyi pénzt és ez adósság rajtam és köteleztem magam ekkor meg ekkor megfizetni.” Ez a lényeg a zsidó papyrusokban is megvan ugyanabban az alakban, csak hogy a kiállító nem a tanuk, hanem a nótárius az „adós parancsára”, a tanuk pedig az okmányt aláírják. Mellékesen megjegyezzük, hogy kamattilalmat nem ismertek, zsidó vett zsidótól kamatot.

Pap. 15 (16. sz.) minden valószínűség szerint a zsidó telep megrablására vonatkozik. Asszony és férfi nevek felsorolása után a 6. sor következőleg hangzik: בתיא וי עלו בהן כיב A többi nem elég világos. Pap

¹⁾ Lásd Kohler -Ungnad, Hundert ausgewählte Rechtsurkunden, Leipzig 1911.

16 (17. sz.) Sachau szerint levél, de lehet üzleti okmány is. Pap. 17 (18. sz.) 9 név egymás alatt (közöttük יהוחם) és alattuk ez a sor: כל נכרי 9. Ez utóbbiból az látszik, hogy katonai lista. Nincs kizárva, hogy adólista, de ez kevésbé valószínű.

Felelte érdekes Papyrus 18 (19. sz.). Ennek Sachau ezt a címet adja: Grosse Namenliste. Pontos czim: A templomi sekelt befizetők listája. A felirat ugyanis egy sorban így hangzik:

ב 3 למנחתה שנת 5 וזה שמחה הילא יהודיא וי יהב כסף ליהו אלהא לנבר לנבר כסף ש [2].

Magyarul: „Az 5. év Famenhotep havának 3. napján: Ezek a zsidók seregének nevei, a kik adtak pénzt Jaho istennek minden férfi 2 ezüst sekelt”.

Ezután következik 6 kolumnában a névlista és minden név után oda van írva: 2 כסף ש „2 ezüst sekel.” Minden sorban rendszeren egy név van, kivételesen kettő is. A lista számozva van: 2. kolumna 5. sorában: 20; 3. kolumna 10. sorában ismét: 20; 4. 8: 40; 5. 6: 60; 5. 16: 70; 6. 8. 80; 6. 18: 90. A számozásnál először feltűnő, hogy 20 kétszer van, holott a második helyen 40-nek kellene állni; másodszer feltűnő, hogy az első 20-as szám a 24. sor elején áll, a második 20-as a 21. sornál, a 40. szám a 19 sornál, ellenben a 60-as, 70-es, 80-as és 90-es szám pontosan a megfelelő helyen. Lehet, hogy tévedés forog fenn. A 7. kolumnában az alább idézendő összegezés után következik még 7 név és a hátapon további 3 név. A végösszeg 31 keres és 8 sekel. Ha 1 keres 10 sekel, akkor 318 sekel a végösszeg, a fizetők száma e szerint 159 volt. Ez a szám a jelen listából nem hozható ki. De ez mellékes kérdés. A fődolog világos, az t. i., hogy *papyrusunkban* az 5. századból (idősz. előtt) eredő okmányt bírnak arról, hogy a zsidók a tórában követelt félsekelt fizették.

Ezt az egyszerű ténnyt Sachau nem ismerte fel. „Der Papyrus ist also eine Zeichnungsliste, in welcher die Namen aller derjenigen Personen, Männer wie Weiber, verzeichnet sind, welche zwei Pfund Silber gezahlt haben” (76 fent). „Was bedeutet nun in diesem Zusammenhang der Ausdruck ליהו אלהא, Jaho deo? dem Gotte Jaho? —

Die Urkunde selbst gibt hierüber keine Auskunft. Wenn sie aus der Zeit nach der Zerstörung des Tempels stammte, könnte man glauben, dass das gesammelte Geld für den Wiederaufbau des Tempels bestimmt gewesen sei; da sie aber vermutlich 9 Jahre älter ist als die Tempelzerstörung, müssen wir uns bescheiden mit der Annahme, dass das Geld irgendeinen kultischen Zweck im Dienste des Gottes Jaho und seines Heiligtums habe dienen sollen“ (u. o.). A Sekálim traktátusra nem gondolt, de a sekálim szakasz(III. Mózes 31, 11-16) eszébe juthatott volna.

A lista kelte Famenhotep 3, zsidó dátummal Niszan 3., vagyis az az idő, midőn a sekelt már a szentélynek be kellett szállítani. A misna azt mondja: Adar 1-én hirdetik a sekelfizetést (Sekálim1, 1), 25-től kezdve már zálogolni kezdtek. Kiket zálogolnak? Levitákat, izraelitákat, prozelitákat és szabadon bocsátott rabszolgákat, de nem asszonyokat... Ámbár asszonyokat nem zálogolnak, de ha fizetnek, elfogadják tőlük (1, 3. 5). A szegény, szomszéd vagy földi helyett mások fizették a sekelt (1. 7). Az özszegyült pénzből háromszor évente vettek ki, először Niszan 1-én stb. s ebből a pénzből vették a *közáldozatokat*¹⁾ (3, 1 és 4,1). *Azért nem vették ki egyszerre a szükséges pénzt, mert a távollevő vidékek Niszan 1-én már beszédtek ugyan a sekelt, de még nem érkezett be a szentélybe.* A sekelt mindenki egyenlően fizette, a mint már a biblia mondja: a gazdag ne adjon többet és a szegény ne adjon kevesebbet²⁾, de az idők folyamán változott. „Midőn az exiliumból visszatértek, adtak dareikost, azután szelát, azután a tényleges félsekelt, azután akartak denárt adni“ (2, 4).

Látjuk ebből, hogy mindenki egyenlő összeget fizet, hogy asszonyok is fizethetnek, hogy a pénz a közáldozatokra (קרבות צבור), általában a kultusz fentartására szolgál, hogy Niszan elején³⁾ a pénzt be kell szállítani. Mindezt

¹⁾ Sek. 4. 1. התרומה מה היו עושין בה? לוקחין בה תמידין ומוספין ונסכים.

²⁾ Sek. 2, 4. לשקלים יש להם קצבה

³⁾ Famenhotep 3-a eshetett már Niszan elseje előtt is. De ez nem is fontos, a fő, hogy a misna ugyanazt az időtájt említi, a melyet a papyrusban is találunk.

találjuk a papyrusban is. Sőt a végösszegezés is emlékeztet a misnára. A papyrusban épugy kersinre váltják be a sekeleket, amit a misna engedélye szerint dareikosokra¹⁾. Az azonnal idézendő szöveg talán nem pusztá összegezését, hanem tényleges beváltást is jelez. A papyrus végén ez áll: סספא וי קס יומא הו ביד ידניה בר נמריה בורה פמנהתה כסף כרשן 31 שקלן 8. בנו ליהו כ 12 ש 6. לאשמכתאל כרשן 7. לענתכתאל כסף כרשן 12

„A pénz, a mely azon a napon Jedonja Gemarja fia kezében van, Famenhotep hónapban 31 keres és 8 sekel. Ebből Jahoé 12 keres 6 sekel, Asambéthélé 7 keres, Anathbéthélé 12 keres.“

A keres (Sachau XX) egyenlő értékű volt a dareikkossal és az itt említett sekel egyenlő értékű a staterrel. Az elephantinebeliek e szerint félsekkel gyanánt egy nagyobb pénzérmét, egy statert, fizettek, mint az exiliumbeliek egy statert, vagy a későbbiek egy szelát. Ez utóbbi talán azonos a staterrel. *Mindenesetre látjuk itt, hogy az elephantinebeliek 419/18 ante már a tóra szerint jártak el, sőt már szervezve volt a sekelügy.* Ha valaki azt mondta volna, hogy a misna idevonatkozó rendelkezéseinek lényege már 650 évvel a misna szerkesztése előtt az életben gyakoroltatott, kiközösítették volna a tudósok köréből. Csupán ez az egy adat maradt meg, de a feliratból következik, hogy régi gyakorlat volt. Ugyanis nincs megmondva, hogy mely király 5. évében. Ez nézetem szerint csak úgy érthető, hogy az egy király uralkodása alatt keletkezett listák együtt tartattak és az iratsomóra az illető király neve rá volt vezetve. Sachau (73) helyesen következteti abból, hogy Jedonja bar Gemarja mint a kolónia vezére (ethnarchosa) szerepel, hogy II. Darius király uralkodásáról van szó, vagyis 419/18 évről. Jedonja Pap. 1, 1; 5, 1; 6, 11; 10, 1; 11, 1. 12 a főpap lehetett. Az utóbbi papyrusban ugyan azt olvassuk 1. és 12:

1 אל מראי ידניה אוריה ובהניא וי יהו אהוא מתן בר ישיביה נמריה בר... עבדך מעוניה שלם
12 אל מראי ידניה אוריה ובהניא ויהודיא

¹⁾ J. h. 2, 1. מצרפין שקלים לדרבנות מפני משוי הדרך

Az összekötő vavból Sachau azt következteti, hogy Jedonja nem volt pap. Ebben az esetben azonban feltűnő volna, hogy a főpap nincs nevezve. A וכהניא talán „a többi (közönséges) papokat” jelenti. De bárhogy fogjuk fel a dolgot, az biztos, hogy Niszan 3-án a pénz már együtt volt és azt Jedonja kezelte. Az is biztos, hogy a pénz a kultusz fentartására szolgált.

Kérdés azonban, hogy a „Jaho isten számára” alatt mi értendő? Vajjon a jeruzsálemi vagy az elephantinei szentély? A legfeltűnőbb azonban az, hogy Jaho mellett kap Asambéthél és Anathbéthél a sekelpénzből, még pedig az utóbbi majdnem annyit, mint Jaho. Béthél a tisztórsz kultuszhelye volt, a névből az következnek, hogy még két templom létezett Egyiptomban. Ez utóbbi kettőt oly zsidók alapították volna, kik őshazájukban Béthélben áldoztak. Nehéz marad mindenesetre, hogy a feliratban ez a két templom (vagy isten) nincs említve, hanem pusztán „Jaho isten”. A dolog homályos.

Az első két kolumnában, az első három sort kivéve, a 2 sekel után még לה szó áll. Ide iktatom a 2. kolumna 10. sorát: משלם בר חני בר הצור כש לה 2.

Sachau ezt לה-nek olvassa és úgy értelmezi, hogy az illető a 2 sekelt magáért fizette. Ezen magyarázat szerint nem érthető, hogy miért szűnik meg ez a jelzés a 2. kolumna vége felé és a 17. tábla hátsó oldalán ismét előkerül egy példában? Talán לה rövidítés להו-ból, megtartva a ה betűt, mint a szóban a legjellemzőbbet. Első helyen azok volnának feljegyezve, kik a Jahotemplomhoz tartoztak, ott áldoztak, vagy világosan ezt a célt nevezték meg. Ha azt jelentené, hogy magáért fizetett, akkor feltűnő volna az, hogy miért van ez jelezve és nem inkább a ritkább eset, midőn másért fizetett? A másért való fizetés a misnából való fenti idézet szerint mindennapi eset volt. A mi papyrusunkban (17. tábla hátsó oldalán) is előfordul az 1. sorban a rendes feljegyzés után: לאחד: és a 3. sorban: לשנייה? Ezt S. helyesen magyarázza úgy, hogy a bejegyzett ezt Jndamért, illetve ...-ért fizette. A misna a másért való fizetést ל-vel kitétellel fejezi ki (Sek. 2, 2), de lehet ל-ál is kifejezni. Ezek az utolsók a sorban, bízó nyára azért, mert

nem tudták a pénzt kellő időben előteremteni.

Még néhány megfigyelés. Négyszer הו szócska áll a feljegyzésben. Pl. 2, 7 és 8:

מנחם בר הצור הו בר שמע
סימך בר משלם הו כש 2 לה

Igy még 1, 6 és 2, 10. Mit jelent ez a ה? S. hallgat.—Első helyen egy nő áll. Azután 10 férfi következik és utánuk 6 nő. Végül ez áll: כל מאת שערן (1, 19).

A 20. sor így hangzik: מאת נבועקבל בר מנחם] és utána 57 férfinév, ezek után 28 nőnév, és ezek után férfiak és nők vegyesen. Ebből az látszik, hogy előbb a férfiakról és azután a nőkről vették át az adományt. Minthogy ez kétszer ismétlődik, feltehető, hogy az idézett 19. sorban כל מאת שערן annyit jelent: שערן egész városa = מאת = מאת és a 20. sorban מאת נבועקבל-val egy új város lakóinak névsora következik. Ez utóbbi után a nevek előtt következetesen a sor elején álló ferde vonal a sor közepén áll. Ebből az látszik, hogy az előtte álló két szó „נבועקבל város” (vagy városrész) jelentéssel bír. Ha az egyik sort és az 5. sort, hol csak כל olvasható és valószínűleg szintén összegezés, levonjuk, akkor a 20-as szám megfelelő helyen áll, csak fel kell tételeznünk, hogy a registrator a 20. sort, mert מאת szóval kezdődik, tévedésből nem számította, nem vevén észre, hogy utána még egy név is áll. Biztosnak tartom mindenesetre azt, hogy a bejegyzések, tehát a befizetések is városok, vagy még valószínűbben városrészek szerint történtek, még pedig oly módon, hogy először a férfiak és azután a nők jegyeztettek fel.—2, 10. 4, 18. 19 biztosan két testvér következik egymásután, mert nemcsak az atya, hanem a nagyatya neve is közös. Valószínűleg 4, 16. 17 is két testvér. A nagyatyának megnevezése bizonyára azért történt, hogy az illető névrokonától megkülönböztessék. A talmud is ezt írja elő, ha két יוסף בן שמעון van. Fel lehet azt is tételezni, hogy a nagyatyát némely esetben azért nevezték meg, hogy két ember ne tekintessék testvérnek, ha az atya neve közös volt (pl. 7, 8. 9.).

A nevek, vagy 150, javarészt a bibliából ismeretesek: מנחם, זכריה, חני, צפניה, הושעיה, ישעיה, הושע, מוכה, מנחם,

több pogány név is. A női nevek közül érdekes: מנחמ (5-ször), יהוחן (Johanna az újtestamentumban), יהול (férfi és nőnév). Vajjon מנחמ (2, 6) nőnév-e? mint az asszuáni papyrusokban, nem bizonyos. Némely esetben az unoka a nagyatyá nevével viseli (pl. 2, 11). Konstataljuk még, hogy a papyrus a rövidítéseket ismeri, a mennyiben כפף helyett, melyet eleinte kiir, később pusztán כ betűt tesz, még pedig rövidítőjel nélkül, épígy ש-ת helyett.

Végül még egy feltevés. 1, 1 elején csupán מ és egy több betűre terjedő hézag után נ látható. Sachau az utóbbi ברת-nak olvassa és a lista élére egy nőt tesz. Ez azért valószínűtlen, mert a többi listában mindig a férfiak állnak elől. Talán a két betű a várost vagy a városrészt jelezte: מ...ממ és azután következik az első sekelfizető נמריה בר מחסה. A 19. sorban azután [?] ש-ת, talán az összeget jelezte: az egész város ש [קל] (= 54 selkel). A 20. sorban következne egy új város (vagy városrész): ממח נבוכמב.

Papyrus 19 (20. sz.) három töredék, melyek minden valószínűség szerint az asszuáni seregnek fizetett zsold számlái. A 3. kolumna 1. sorában ugyanis ez olvasható:

כל נפקתא יריב לחילא סונכניא

és egyébkép is említetik נפקתא és יריב לחילא, valamint többször pénzösszeg. A 21. papyrus 6 töredék, melyekben előfordul לחילא és יריב, valamint több összeg és pénz-nem (ברש).

Papyrus 20 (22. sz.) 15 névből álló lista, melyek közül 12 zsidó és 3 pogány név. A 8. sor előtt és után egy tizes szám áll. Ebből nézetem szerint az következik, hogy a pap. eleje hiányzik, vagyis hogy még egy papyrus volt, melynek élén a lista csatlakozott. Az egyik pogány névből (פחנوم), melyben Chnum isten foglaltatik, nem következik, hogy az illető atyái vallását elhagyta és Chnum imádó lett, mint S. 91 lehetségesnek tartja, mert a zsidók minden időben bármely pogány nevet felvettek. A legjobb bizonyíték az, hogy papyrusunkban פחנום (9. sor) és פחנום בר זבור (12) mellett előfordul חק בר פחנום (5). Pachnum tehát fiának zsidó nevet adott volna, illetve fia visszatért volna. — Papyrus 21 (23. sz.) 10 sorból

álló névlista. A nevek közül 9 a bibliából ismeretes. P. 23 (24) idegen személynevek listája, pl. ארתבנו (Artabanos) stb. S. feltevése szerint ez a perzsa katonák listája. E szerint azt is fel kell tételezni, hogy a perzsák szintén aramul vezették listáikat. Valószínűbb, hogy perzsa eredetű zsidó katonák, melyeknek névsorát az aram zsidó sereg vezérei vezették. — P. 22 (25) 2. kolumnája 9 sorból álló névlista zsidó nevekkal. Az 1. kolumnából csupán egyes betűk láthatók. Ezek nevek végei lehetnek, de talány וישפט (5) és יעקב (6). Héber szavak. — P. 24 (26) zsidó és idegen nevek listája.

A harmadik csoport, amely üzleti okmányokat tartalmaz, Xerxes (חשיורש = bibliai חשיורש) 2. évében, tehát 483-ban kelt okmánnyal kezdődik. Ez a P. 25 (27. sz.) teljesen megmaradt, csupán némely sor vége hiányzik. Szerződés. A tanúk a szerződés hátára írták neveiket. 6. sor: ימחה וימחה וימחה. 8. sor: ממח נבוכשור. S. Centurianak veszi ממחה szó. Benyomásom szerint várost jelent. A név nem világos: mi legyen חקם. Emlékeztet אשמביתאל, ענתביתאל és הרמביתאל szavakra.

Az utóbbi istennévre esküszik egy erőszakossággal vádolt ember P. 27 (28) okmányban: אנה מלכיה אקרא לך על אנה מלכיה אקרא לך על. Arra esküszik, hogy semmit sem vitt el. Továbbá esküszik (9. sor): ולאנחתה וילך לא כתשה. Ezt Sachau így fordítja: „Und deine Frau habe ich nicht gestossen“. Valószínűbb, hogy violatiót jelent. Akylas לאיש (Lev. 19, 20) kitételt אנה מלכיה לפני איש - el fordította (j. Kidd. 59 a fent; Levy N h. W b. II 44/a lent), a mi erőszakot jelent.

Papyrus 26 (29) hasonló P 25-höz, árpa és bab szállításra vonatkozó üzletet tartalmazván. Minden bizonyly ugyanazok a személyek szerepelnek benne.

Papyrus 28 (30) teljesen fenmaradt és világos okmány. A függelékben közöljük, és le is fordítjuk. Ebből az okmányból, valamint a Cowley által megfejtettekből látjuk, hogy helyes olvasat mellett ezek a régi írások érthetők. A kamatvétel tilalmát nem ismerték. Az adóslevél 456-ban ante kelt és magas kamatot állapít meg.

Papyrus 30 (31) csereüzletről szóló okmány. I Darius (521-485) 27. évében (tehát 494-ben) סלואה (Szalua) és

nővére יהומה (Jethoma) így szóltak יהדאר (Jahór = Jaho világít, Sachau 9. lap lent) Sillumim leányához: Mi adjuk neked a félrészt, melyet adtak nekünk a király birái és ׀ך seregvezér, a félrészt, amely téged megillet עם נארהב ׀ך. Ezután következnek:

- (4) וחד יום אחרן לא נכל נגרמי במנתא זכי
 (5) זמ [ה] לא. אנהן יהבנה לבי לא יכל אח ואחה בר וביה קרב
 (6) יגרונכי וזי יגרנכי במנתא זכי זי יחבן לבי ינתן לבי
 (7) כסף כרשן 5 ומנתי זי לבי חוב

Ezt a részletet, a mely az okmány vége, S. két kis szó helytelen olvasása folytán teljesen félreértette. Így fordítja: An keinem künftigen Tage sollen wir berechtigt sein, dein Anrecht auf dies dein Los vor Gericht anzufechten. Und was das, was wir dir nicht gegeben haben, betriff, so sollniemand, weder Bruder noch Schwester, weder Sohn noch Tochter, weder ein naher noch ein ferner Verwandter von uns berechtigt sein, dein Anrecht darauf vor Gericht anzufechten. Was aber dein Anrecht auf dies dein Los (gemeint ist: die Loshälfte, die wir dir gegeben haben), vor Gericht anfight, soll dir den Betrag von 5 Keres zahlen, und dein Los ist auch dann das deinige“. Teljesen értelmetlen. Azt, amit nem adtak neki, ne támadhassa meg senki? Amit nem adtak ugyanazokkal a szavakkal biztosítják a szerződő félnek, mint azt, amit adtak neki?

Az egész világossá válik, ha a 4. sorban וחד helyett מחר-t és az 5. sorban יהומה helyett לם-ot olvasunk = mondván. Az utóbbi szónál az olvasat kétes voltát S. maga jelezte, a ה-t pótolta. Olvasataink a fotográfia alapján helyesek. A Cowley által kiadott ugyanezen helyről és ugyanezen körből eredő papyrusok a későbbi időben beállható per esetét מחר או יום אחרן „a holnap vagy holnapután“ kitételrel jelzik (pl. Papyrus G). A fotográfiában א szócskának nincs nyoma, de van számára üres tér. Ha nem pattant le, akkor a nótárius kifejejtette. A papyrusok nem hibátlanok. Olvasatunk szerint a szóban forgó részlet így fordítandó: „Holnap vagy holnapután ne perelhessünk téged részed miatt, mondván: Nem mi adtuk neked. Sem fivér, sem nővér, sem fiú, sem leány, sem rokon, sem idegen ne perelhessen téged, a ki perel téged részedért, melyetadtunk

neked, fizessen neked 5 kerest és továbbá a te részedet.“

A nagy büntetés kivetése jogtalan perlés esetére assyr-babyloni jogszokás volt, nem kell tehát ebből, mint S. teszi, nagy értékű részre következtetni. Az utolsó mondat nem azt jelenti, hogy „részed azután is a tied“, hanem azt, hogy a te részed, melyet átengedsz, az is a tied lesz. Kétségtelen, hogy cseréről van szó, de azt hiszem, hogy a két fél egy és ugyanazonrészre (מה) formált jogot és ezért perre ment. A per tárgya katona tulajdona volt, mert különben a seregvezér (רבהילא) nem szerepelt volna külön a „király birái“ (רמי מלכא) mellett. Minthogy csupa asszony szerepel, valószínű, hogy a feleségei, vagy legalább az egyik a felesége és ezen a jogon követelte az egészet, a másik két asszony, a két nővér, talán a nővérei voltak. A döntő szó, a mely azt fejezi ki, hogy mely jogon jutott az egyik félrész a másik szerződő fél birtokába (׀ך משהבי עם נארהב), nem maradt meg tisztán. A ׀ך משהבי olvasatot kizártnak tekintjük, mert héber szó és nem jelenthet Amata vagy Amanda személynevet. Már azért sem, mert mindig csak egy személyről van szó. Csupán az utolsó betű látható tisztán, a ה, és nem lehetetlen, hogy nővér (eskü) olvasandó (= מושהב). De, ha az utóbbi feltevés nem is volna helyes, az biztos, hogy a „rész“ (מהה) per útján lett a két fél közt felosztva és most cserélnek.

Papyrus 31 (32) nem világos, mert a sorok végei nem maradtak meg. Valószínűleg איה asszony atyja (nem „Ein X“, mint S. 117 mondja) leányának házat ajándékozott házassága alkalmából. A férj שיומס volt. Az is lehetséges, hogy a férj biztosít lakóhelyet feleségének. Ebben az esetben a házassági szerződés első fele hiányzik.

Papyrus 32 (33), hiányozván a sorok eleje, nem világos. Minden valószínűség szerint egy nőtény számár körül keletkezett perről van szó, melyben Menáchem bar Sallum esküdött Mesullam bar Náthánnak נבטנדה ובעתיהו. Ez utóbbi, mint S. helyesen megjegyzi, emlékeztet ענתיהו-re.

Papyrus 36 (34) szintén homályos. Halakról van szó és előfordul benne אלהא. Űzeti okmány.

Papyrus 33 (35) két nővér között létrejött szerződés, 12 sor közül csak 2 teljes.

Papyrus 34 (36) talán a férj által felesége és ennek leánya számára kiállított ajándéklevél.

Papyrus 35 (37) nézetem szerint úgy értendő, hogy Menáchem elvált feleségétől és még tartozik neki 1 statert „azon pénzből és vagyomból, a mi házasságleveleden van”. Az okmány Elephantinében kelt Amyrtaeus (egypt. nemzeti király) 5. évében (400 körül ante).

Papyrus 37 (38) töredék, melyből csak néhány sor maradt meg. Tartalma: adok neked ennyi meg ennyi ker-sint és nem perelhetlek.

Papyrus 38 (39) házasságlevél töredéke. Az utolsó (3. sor): ברתך למלקחה לאנתו אנתן למחסיה

Papyrus 39 (40) levéltöredék, melyben seregvezér (רבחילון) említettik.

Papyrus 40 (41). Csak pár szó. Előfordul benne ביהאני[תן] és זכריה

Papyrus 41 (42) szintén csupán néhány szó. A papyrus hátán adott árpáról van szó.

Papyrus 42 (43).

Er nevezetes írás. Elöl e szavak állanak: ב. . . י ש בתי . . .
A hátsó lapon szó elválasztás nélkül a következő 2 sor:

ארהיכל ישראל
שלם כלבלישראל

Sachau héber és aram megfejtést ad. Héberül azt jelenti: 1. (Übergib) „hin zu meinem Tempel dein Opfer (שָׁקֵם). Er wird vergelten — 2. dem Opfer. Das Ganze (לְהַכֵּל = לֵכֵל) wird er befreien und wird vergelten“ —

Aram megfejtés:

1. (Übergib) „meinem Tempel dein Heil. Er wird vergelten —

2. dein Heil. Alles wird er erlösen, und wird vergelten“ —

S. még megjegyzi, hogy nem akarja az összes héber és aram megfejtéseket kimeríteni. Jó tette, ezt az egyet is elhallgathatta volna. Megfejtést nem tudunk ajánlani. Az elejéről csupán egy betű hiányzik és semmikép sem csoportosítható úgy, hogy elfogadható értelmet adjon. Tudtommal az egyetlen példa a scriptio continuara a zsidó ókorból.

Papyrus 43 (44) levél kezdete. A még megmaradt 3 sorból csupán az első sor egészen világos. A levelek tereotyp üdvözlő formuláját tartalmazza: ארהיא ישראל שלםך „Az istenek kívánják üdvödet minden időben.” Lehet, hogy előzőleg még a levélíró és a címzett neve állott, a mint ez a régi leveleknél szokásban volt. A levél talán paphoz volt intézve és áldozatra vonatkozott.

Papyrus 44 (45).

Adóslevél töredéke. Így S., de nem biztos. Talán per után kiállított okmány. Biztos az olvasás az első 2 sorban, de a sorvégek hiányzanak. A 2 sor így hangzik:

אמר סמכי בר ששי לשלמים בר גלגר לא [מר]
אמר לך את לי עליך כסף וחטן ושערין.

Papyrus 45 (46) Levélkezdett töredéke. De csak, ha az 1. sorban: שלם ליתא שלם a szóét üdvnek vesszük. Valószínűbb, hogy zsoldkifizetés meghagyása: Fizess Jathnának, fizess. Ebben az esetben hivatalos okmány.

Papyrus 46 (47).

5 töredék. Nagyon homályos. Szintén zsoldfizetésre vonatkozó rendelkezés benyomását teszi. S. fordítja a szavakat, de a tartalomról nem mond semmit.

Papyrus 47 (48).

4 sorból álló görög töredék. Levél a királyhoz, melyben (bizonyára az Elephantine - Syene parancsnoka) értesíti, hogy az aethiopsok betörték, de visszaverettek. A 3. századból (idősz. előtt) származik.

Papyrus 48 (49).

Demotikus okmány, melynek hátán ez áll:

ספר מומה וי כתב חפן . . .

„Esküokmány, melyet irt”

Ez az utolsó okmány. Benyomásom szerint a papyrusok a hivatalos archivumból erednek. Magán levél talán nincs is; a mi ennek látszik, az is hivatalos bizonylat lehetett. A negyedik csoport 40-50 táblákon lenyomva, Achikar könyvéből eredő töredékek. Az 51. tábla „egy elbeszélés töredékei”. Ezekről ez alkalommal nem szólnunk. Epigy mellőzzük Darius behistuni feliratát (52-57 táblák). Felette érdekes jelenség, hogy a perzsa nagykirály feliratát aram nyelvre is lefordíttatta és eljuttatta aram

„Üdv Urijának. És most
Ime fügefád
nagy megérett a levágásra“.

Az ezután következő 4-8 sorból az első kettő nem elég világos. Ez a cserép belső részén áll, a külső részén szintén 8-sor van írva.

A többi 4 osztrakon nagyon töredékes. A 2.-ban előfordul az Oniás (חוני) név. — 77. sz. alatt 3 osztrakon töredék áll, melyek közül a 2. már közé volt téve. Ebben az 5. sorban említve van a Peszach (בפסח); a 3. sor *אין הו' עדרר כניא* szavaiban S. a Szukkótot (סוכה) sejtí. Ha ez áll, akkor talán az ünnepek megállapítására vonatkozó levelet birunk benne. — 78. alatt szintén 3 osztrakon áll, mindhárom Elephantineből. Valószínűleg levelek. 79. alatt 5 osztrakon van, melyek közül a legérdekesebb a 2. anyagánál fogva. Köré vésett 6 név. Az utolsó 3 szintén csak névtöredékekből áll. Az 1. részben olvasható ugyan, de nem érthető. — 80. alatt 7 Elephantineből eredő osztrakon van. Csupán nevek és számok ismerhetők fel, a többi érthetetlen. — 81. alatt 2 osztrakon és fatábla (Holzleiste) van együtt. Az 1. talán üzleti okmány, a 2. névlista a nevek után következő pénzüsszegekkel, pl. 3. sor: *רלו בר חני כרן 3*. A fatáblán minden valószínűség szerint a tulajdonos neve áll, de nincs biztosan megfejtve.

82. alatt következik 15 korszófelirat. Majdnem mind tulajdonnevekkel, pl. 2. *לנרבעל בן יחנשה*. — 83. alatt 17 felirat és 1 fadarab van közölve. Ezek is majdnem valamennyien tulajdonnevek. — 84. alatt 13 felirat van együtt, melyekről ugyanaz mondható, mint az előbbiekről. Nevezetes a 9., melyben *למחבר בר פני* fordul elő és a 13., a mely fából való mumia jelző (Mumien-Etikett) és rajta két sorban még ezek a szavak olvashatók *שבה בר הושע*. Ez azt mutatja, hogy zsidók is bebalzsamoztatták magukat. — 85. alatt 19 korszófelirat van egyesítve. Ezek között mindjárt az 1. érdekes nevet ad: *לבלק 18. מנשה*. — A 81. sz. 21. korszófeliratai közt sűrűn szerepel *למלך* és *למלכה*. — 87. alatt végül 3 korszófelirat és 1 mészköszilánk szerepel. Ez utóbín *המחבר בר ליטט* áll és már előbb publikálva volt.

Ezzel nagyjában bemutattuk ezt az újabb nagy fel-

fedezést. A részletektől eltekintve, általában azt mutatja, hogy a zsidó nép nem élt egységes életet. Más volt a szentföld és más a szétszórtság zsidósága. Ez utóbbi is országok szerint tagozódott. Kétségtelen, hogy Elephantine zsidó telepesei *יהו* mellett más isteneket is imádtak. Ha a régebben előkerült papyrusokban hangsúlyozzák, hogy „Jahu, az ég istenének templomát“ az egyiptomiak lerombolták, nemcsak az egyiptomi, hanem a többi zsidó templomokkal való ellentétet is hangsúlyozzák.

A legfeltűnőbb azonban az, hogy bibliarészlet nem került elő. Ahol az Achikar könyv helyet talált, ott bibliai könyv is lehetett volna. „Az óhéber könyv“ cz. munkámban 10 év előtt azon nézetet fejeztem ki, hogy ókori bibliai töredékek nem fognak napfényre kerülni, mert az elhasznált példányokat „elrejtették“ oly módon, hogy halott tudós mellé temették és így a bőr íróanyag elrothadt. A meglepő papyrusletek ezt sajnos megerősítik. De azért még nem kell minden reményt feladni. Clermont-Ganneau, francia archäológus az első papyrusok felszínre kelésekor azt mondta, hogy nem fog nyugodni, a míg a zsidó katonai telep szent könyvét fel nem kutatja. Reméljük, hogy az azóta elmúlt évek sikertelensége daczára fáradozásait mégis siker fogja koronázni.

Budapest 1911 október 30.

Dr. Blau Lajos

ואתחר.

ידינה בר נמריה הושע בר יתום הושע בר נתום חני אחוהי אחיו בר מר.
בתיא זי עלו בהן ביב ונכסיה זי לקחו אתבו אם על מריהם להן דברו לכרא.
כרשן 120 עוד טעם לא עד יהיו להן תנה שלם ביתך ובניך עד אלהיא
יחווונג.

VI.

Papyrus 17.

חני בר נתון
חרמן בר אושע
אושע בריתום
אושע בר הודו
שמוע בר חני
נתן בר נרד
מנחם בר פוסי
יאוש בר אוניה
ביתאלעקב בר עזר
כל גברן 9.

VII.

Papyrus 25.

ב 28 לירח פאפי שנת 2 חשורש (מ)לך
בר הודויה ואחיאב בר נמריה לאס . . . .
.. חני נגרא לאמר יחבת על ידן יש.
8 וטלפחין ארדב 11 לשערין ארדבן
לשערין וטלפחין מערב ארדבן ו 34 —
.. . . . זי מאתה זי בית אלתם 11.
גברן 2 לגבר 1 שערין ארדבן 2 ג 2.
.. מאת נבושלו גברן 2 לשערין ארדבן.
ושיב לבבן בנו אנהנה נבל עבורא
.. לא זנה זי מאתה זי ביתאלתם וזי . .
כתיבן בספרא זנה אנהנה נתן ר'
בית מלכא ו קדם ספרי אוצרא ינ'
עלודן למובל לגבריא אלה זי כתיבן
לך במנין בבית מלכא וקדם ספרי אוצרא
אנהנה נחוב לך כסף כרשן 100 כסף ז.
אלהא ואנת שלט בפרסן זי? בית מלכא
לן אנת שלט למאהד עד תתמלא בעבורא
כתב הושע על פס אחיאב

VIII.

Papyrus 27.

ב 18 לפאפי שנת 4 ארתחשש מלכא (ב)ב
בירתא אמר מלכיה בר ישיביר ארמי מהח(ס)ן ביב
בירתא לדגל נבוכדנרי . . . תפרד . . . (ארמי לדגל
מך . . . . .) נת קל . . . . . כנ . . . . . ת . . . . .
כחסן וכחשת לאנתתי ונכסן כחסן הנפקת מן ביתי.
ולקחת לנפשך עבדת ישאלי ומקריא על אלהן
מטא עלי בדינא אנה מלכיה אקרא לך על חרמביתאל
אלהא בין (. . .) מן 4 לאמר) כחסן בביתך (לא) עלת
לאנתתא וזלך לא כחשת ונכסן מן בלחך (כחסן) לא לקחת
והן . . . קרית לך בין . קמא אלה . . . ל אף אק . .

IX.

Papyrus 28.

ב 7 לכסלו הו יום 4 לירח תחות שנת 9 ארתחשש
מלכא אמרת יהוחן ברת משלך נשן זי יב בירתא למשלם בר
זכור יהודי זי יב בירתא לאמר יחבת לי ופת כסף שקלן
4 הו ארבעה באבני מלכא ומרבייתה ירבה עלי
כסף חלרן 2 לתקל 1 לירח 1 חוז כסף חלרן 8
לירח הר הן מטת מרבייתא לרשא ירבה מרבייתא כרשא
חד כחד והן מטא תנין שנה ולא שלמתך בכספך
ומרבייתה זי כתוב בספרא אנת משלם ובניך שליטן
למלקה לך כל ערבין זי תשבת לי בי זי לבנן כסף ודחב
נחש ופרול עבד ואמה שערין כנתן לכל זון זי תשבת לי
עד תתמלא בכספך ומרבייתה ולא אכל אמר לך שלמתך
בכספך ומרבייתה וספרא זנה בידך ולא אכל אקבל
עלוד סגן [זין] לם לקחת מני מרבין וספרא
זנה בידך והן מיתת ולא שלמתך בכספא זנה ומרבייתה
בני המי ישלמון לך כספא זנה ומרבייתה והן
לא ישלמו לך כספא זנה ומרבייתה אנת משלם שליט
למלקה לך כל זון וערבין זי תשבת להם עד תתמלא
בכספך ומרבייתה ולא יכלון יקבלון עלוד קדם סגן
ודין וספרא זנה בידך כתב נתן בר ענני ספרא זנה
כסס יהוחן ושהדיא בנו שהד אושע בר דלגדל
הודויה בר בר נרליה אחיו בר פלטיה אגור בר אחיו

Felirat.

ספר כסף דנה זי כתבת יהוחן ברת משלך

למשלם בר זכר

X.

Papyrus 30.

ביום 2 לירח אסף שנת 27 לדריוש מלכא אמרת סלוואה ברת
קניה ויתומא אלתה ליהואור ברת שלומס אנחן יהבן לבי פלג
מנתא זי יהבו לן דיני מלכא ורוך רבחילא חלף פלג מנתא זי
מטתכי עם נאחלת וחד יום אחרן לא נכל נגרכי במנתא זכי
ומתא לא אנחן יהבנה לבי לא יכל אח ואחה בר וברה קרב
רחיק יגרוכני וזי יגרכי במנתא זכי זי יהבן לבי ינתן לבי
כסף כרישן 5 ומנתכי זי לבי תוב
שהדיא

(ה)ושע בר ירחיה

שלומס בר יר.

צפניה בר מכי

XI.

Osztrakon (Sachau 233. lap.)

Belső lap.

שלם אוריה כען
הלז תאתא זי לך
רבחא מטיח למנו
עמרא זי לה קדמא
מתמרס ברבא כען
אתה וגוה ביום
זי תרחקנה
תנונה

Külső lap.

זמן לא תנפק
יומא זנה שלח
לי ולרחעה עד
תנפק שלם אחטב
כען על לחמא זנה
אכל עד מהר
רובה אקמח
שאר תנה

A 28. PAPYRUS FORDITÁSA.

„Kiszlév 7.-én, a mely Thot hónap 4.-e, Artaxerxes király 9. évében szólt Johanna Mesullach leánya Elephantine erődbeli asszony Mesullam bar Zakkur Elephantine erődbeli zsidóhoz következőképen: Adtál nekem kölcsön 4 sekelre azaz négyet királyi értékben kamatra 2 hallur 1 sekelre 1 hónapra vagyis 8 hallurra egy hónapra. Ha a kamat a tőkéhez kerül, kamatozzék, mint a tőke, egyik úgy, mint a másik. Ha elkövetkezik a második év és nem fizettem meg pénzedet és a kamatot, a mely ebben az okmányban írva van, jogosítva vagy te Mesullam és fiaid elvenni zálogul mindent, a mit találsz nálam és fiaim házában (?), ezüstöt és aranyat, érczet és vasat, rabszolgát és rabszolganőt, árpát és lent és minden holmit (?), a mit találsz nálam, míg teljes lesz pénzed és kamatod. És ne mondhassam neked a következőt: megfizettem pénzed és a kamatot, ha ez az okmány kezедben van. Továbbá ne perelhesselek főnök (סן) vagy bíró előtt mondván: vettél tőlem zálogot, ha ez az okmány kezедben van. Ha pedig meghalnék, mielőtt megfizettem ezt a pénzt és a kamatját, fiaim fizessék meg a pénzt és kamatját. Ha pedig nem fizetik meg ezt a pénzt és kamatját, jogosítva vagy te Mesullam elvenni magadnak minden holmit (?) és zálogot, melyet náluk találsz, míg teljes pénzed és kamatod. És ne perelhessenek főnök vagy bíró előtt, ha ez az okmány kezедben van. Ha perre is mennek, ne győzzenek, ha ez az okmány kezедben van. Irta ezt az okmányt Náthán bar Anani Johanna parancsára. Tanuk: (4 aláírás).“

Ujabb észrevételeinket később fogjuk közölni.

A héber Encyclopedia szerényen halad előre és a hátralevő 4 kötet két éven belül valószínűleg kész lesz. A nagy gyorsaság mellett is a mű belsőleg tökéletesedik, az előző kötetek tévedései külön mellékletben kijavítottak. Ily melléklet először a jelen kötetnél található (10 oldal). Bár a héber Encyclopedia terjedelmre az angol mögött marad, körülbelül a fele, mégis önálló értékkel bír. Először azért, mert oly kört ér el, melyhez az angol Encyclopedia nem fér, másodsor pedig azért, mert a szempont más (konzervatív) és számos cikk van benne, melyek az angoltól hiányoztak: A rabbinikus cikkek általában a szakembernek hitebb képet adnak, mert a fogalmak, tételek, szövegek eredeti nyelvükön és alakjukban jelennek meg. Újból a legmelegebben ajánljuk ezt a rabbik és a héber nyelv minden ismerőjének figyelmébe. A megszerzés legcélszerűbben közvetlenül a kiadónál eszközölhető.

A jelen köteten, a mely Lydda-Mathka cikkeket foglalja magában, 60 dolgoztak. A legtöbb cikk természetesen a történetre esik, ezeknek oroszlán része pedig életrajz. Érthető jelenség. A zsidók története nem ország története, hanem egyes kiváló egyéniségeké. Ezek mellé sorakozik egyes községek története, az ó- és középkorban, kevés kivétellel nagyobb városok zsidó községei. Mintegy 70 cikk a halálkha és agáda körébe esik, nem sokkal kevesebb a realiakra. Mintegy 25 cikk az irodalom törté-

Ezen általános bemutatás után először kiemelnék néhány cikket, miben azonban nem kívánunk a többiek rovására ítéletet tekinteni. Luach, Lévi, Méir (mindkettő Bacher), Lita (Litvánia), Luther, Mohamed, öngyilkosság (מאבד), malkuth, malsinuth, minhag, meszoreth, mikva, meturgeman, morénu, matbéa (érem Maimuni (terjedelmes cikkek arcképpel). De ezeket csak mint példákat említjük. — Néhány dolgot idézünk és bírálói kötelességünknek eleget teendő, néhány megjegyzést teszünk. Csupán lapozgatás közben tett észrevételek. Az első luach Velenczében jelent meg 1597-ben Juan di Garanál (5 b lent) és Prágában 1655 óta rendszeresen jelenik meg. Az orsz. rabbiképző könyvtárának gazdag gyűjteménye van. — 25 b lent סתם helyett olv. סתם (életrajza Leó Modena levelei I 105 — 6), — 26 b L. Luzzatto nem külügyminiszter volt, hanem miniszterelnök. — 26 a Szimcha Luzzatto Socrate cz. művét nem két, hanem tizenkét évvel halála előtt adta ki (1651-ben. L. Leó Modena levelei 114). — 35 a. A bibliográfiában hiányzik: Das altjüdische Zaubrewesen. — 49 a lent: להבא לעבר ודיבור מורה על להבא. A két aláhuzott szó bizonyára csak íráshiba folytán cserélődött fel. — 57 a „Élete“ h. olv. Élete. — 63 b לקיים szokatlan pontozás. Minthogy az ige a piélben használatik, לקיים a helyes alak. — 90 b. A bibliográfiában hiányzik Schreiner irata: Zur Gesch. d. Aussprache des Hebräischen. — 93 a címkéjén említendő lett volna az „Alhebr. Buchvesen“, hol ennek a szónak értelme meg van állapítva. — 112 b 4. sor פלאטאניש h. olv. Plantavit. Ebben a cikkben (Leó Modena) könyvünk a bibliográfiában szerepel ugyan, de nincs értékesítve. Jelesül nem veszi tekintetbe bizonyításunkat, hogy מל-ט Leó nem irta. — 119 cikkben (119 a) az van mondva, hogy מישור-nak is nevezték, a nélkül hogy említve volna, hogy régi időkben csak מישור szót használták

és hogy a מוֹרֵד csak a cenzurának köszöni létezését. Érdekes az apostáták története. פאטאטאטא! sajtóhiba: Santa Fé helyett (119 b). — Munk Salamon cikkben (124 a) hiányzik Schwab M. hasonnevű monografiája. — מוֹרֵד קָטָן neve nem onnan ered, mert benne מוֹרֵד הַיּוֹדֵד-ről van szó, hanem mert az egész rendtől (מִן מוֹרֵד) meg akarták különböztetni (Derenbourg J. R E' J). — 163 b kétszer אלוני (Lucena), helyesen אליסנא — Maimuni (176 a) meghalt 1206 (תתקס"ו), helyesen 1205 (תתק"ה 2. ugyanis még 1205-re esik).

IRODALMI SZEMLE.

A „Stätten der Kultur“ cz. városi monografiák ismert gyűjteményéből kettőt e helyen már bemutattunk, legújabbán mint 24. szám *Toledo* jelent meg, melynek szerzője Max von Boehn (Leipzig, 44 képpel). Toledót a monda szerint zsidók alapították, még pedig olyanok, kik Nebukadneczar idejében Palesztínából kivándoroltak és a város neve sem más, mint a héber toledóth (genealógia, történet). Valószínű, hogy már a föníciaiakkal jöttek Toledóba (16). A jeruzsálemi főpap megkérdezte a toledói zsidókat, hogy felfeszítsék-e Jézust? Tagadó választ adtak, de későn érkezett Jeruzsálembé (u. o.). A levél, mellyel a castiliai zsidók a keresztények üldözése ellen épügy meg akarták magukat védeni, mint hasonló állításokkal a német zsidók, még létezik és ki is van nyomva. Tény, hogy mikor a gótok elfoglalták Spanyolországot, zsidók már óriási számban laktak ott. Nincs kizárva, hogy a pyrenaei félszigeten városokat alapítottak, és az sem, hogy Toledót alapították. Az ókorban a zsidó nép zöme mesteremberekből és földmivelőkből állt. A kivándorlók nagy többsége kétségtelenül az előbbiekből került ki és keze munkája után keresett a külföldön egzisztenciát. Az iparosok alkották a művelt osztályt; ezekből kerültek ki (valamint a gazdag földbirtokosokból) az írástudók. A tömeges kivándorlás Oroszországból jó analogia — ezek többsége szintén mesterember. A spanyol és a sicíliai zsidók kiűzésükkor is általában mesteremberekből állottak. A spanyol szám-

üzött zsidók készítették a törököknek a fegyvereket, melyekkel a XVI. században a szultánok oly félelmetessé tették birodalmukat. De hát ezt csak alkalmilag jegyezzük meg annak illusztrálására, hogy a zsidók Európában az anyagi kulturát nemcsak kereskedelem és vállalkozás útján fejlesztették. Toledó nagysága is jórészt zsidó lakossága szorgalmán nyugodott. A 300 éves gót uralom alatt pokollá változott számukra a spanyol föld, különösen azért, hogy a gót hódítók az arianus hitről a katolikusra tértek át. 711-ben, mint ismeretes, az arabok kezére került az ország. „Die christlichen Einwohner, welche eben noch die Juden so grausam verfolgt hatten, sahen sich jetzt rechtlich auf die gleiche Stufe mit ihnen gestellt, beide mussten froh sein, wenn sie ihr Eigentum behalten und ihren Gottesdienst in der Stille ausüben durften“ (29. l.). Csak 1085-ben cserélt Toledo ismét gazdát. VI. Alfonz elfoglalta és Castilia fővárosa lett. Érseke volt az ország primása és a királynál is hatalmasabb ura. A mórok uralma alatt a tudományok székhelye volt. B. 59. lapon azt mondja, hogy a tudomány nem törődött a keresztény tömeg előítéletével, hanem folytatta azon törekvéseket, „melyeket mór és zsidó tudósok már az arab uralom alatt követtek“. 1126-1150 Raimundus fordító iskolát alapított, a mely a keresztény nyugat számára dolgozott (pl. Aristotelessel is arab közvetítés útján ismerkedett meg a skolasztika). „Von einem toledanischen Juden liess Petrus Venerabilis, Abt von Cluny, den Koran in das Lateinische übersetzen“ (60). A klérus általában gyanakodott a tudományra, melyet arabok és zsidók terjesztettek. „Sie verdächtigten die arabische und jüdische Wissenschaft als Teufelslehre und so erscheint Toledo in deutschen und französischen Schriften des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts als ein Hauptsitz der Zauberei“ (57). Alfons király planéta tábláit zsidók készítették (62). „In dem schöngeistigen Kreise, welcher den Hof Juans II. von Castilien bildete, entstand auch die erste Sammlung spanischer Lieder, das berühmte Canceneiro de Baena, welches der Sekretär des Königs Alfonso, ein getaufter Jude aus Baena zusammenbrachte“ (68). „Wie so manche andere Schriftsteller

Toledos jener Jahrhunderte soll auch Rodrigo de Cota [Mingo Revulgo II. Juan udvarát szatirikusan leíró könyv szerzője] von Haus aus Jude gewesen sein". A zsidók befolyása alól, mondja szerző, erőszakkal alig lehetett szabadulni és azután említi, hogy VI. Alfons Toledo elfoglalásakor a zsidó városrészt fallal vette körül. Ez továbbra is birtokukban maradt, de a polgári jogegyenlőség, melyet a mór uralom alatt élveztek, elveszett. De befolyásuk megmaradt, mert a kereskedelem és a tőke az ő kezükben volt. Az arab államokkal csak ők tudták a közvetítést fentartani (70-71). Két zsinagógából, melyeket erőszakkal vettek el, keresztény templomokat csináltak. Az egyiknek neve Sa. Maria la Blanca, a másiké El Transito (képe 24. lap mellett). Mindkettő művészi alkotás és most spanyol nemzeti műemlék. Az utóbbi Sámuel Levi dugszdag bankáré volt, melyet palotájával (képe 39. l.) és rengeteg vagyonával együtt a király konfiskált, miután Levit tisztán az utóbbi czélból előbb börtönre vettette és azután kivégeztette (100 köv., a palotáról még 107). 1175-ben Toledo-ban ker. foglyok kiváltására fiókrendet alapítottak (50), a mi érdekes analógia az ősidők óta gyakorolt zsidó „foglyok kiváltása” parancsolathoz. Nem érdektelen analógia a zsidó kitérésekhez. „Dass besiegte castilische Edle zu den Moslims übergehen, ist etwas ganz Gewöhnliches, dass sie dem Erbfeind der Christen gegen diese beistehen, ist selbst bei Fürsten nicht mehr auffallend. König Sancho von Navarra dient den Almohaden, die Brüder Alfons' X. dem Bey von Tunis, Don Fadrique steht sogar an der Spitze der Verteidiger, als die französischen Kreuzfahrer Tunis belagern” (53). — Néhány hiba. „Kaiser Antoninus Pius 117-137” (4. lap). Ez Hadrian császár uralkodásának korszaka, kit Ant. P. követet. — A „hiábavalóságok hiábavalósága” természetesen nem a zoltáros sóhaja, mint 127. l. olvassuk, hanem a Prédikátoré. — Multságos, ha nem szomorú, a következő részlet: „Auch hervorragende Philosophen sah Toledo und zwar aus seiner Juderia hervorgehen; der Rabbi Moseh ben Migozi Sephardi war als bedeutender Talmudist berühmt: der Rabbi Aben Esra, welcher 1093 in Toledo geboren wurde und 1177 im Rom

starb, war ein Gelehrter von umfassender Bildung, der nicht hebräisch, sondern arabisch schrieb, an seinen philosophischen Schriften hat sich noch Spinoza gebildet” (60). Migozi talán מִיגוֹזִי Coucy-ból és a Szemag szerzője; Ábr' ibn Ezra persze héberül írt és nem arabul.

A régi főmecset kutkeretének egyik diszletén még létező felirat németül így hangzik: „Im Nāmen des allbarmherzigen Gottes: Der siegreiche zweifache Herrscher Abu Muhammed Ismael ibn Abdurrahman ibn Dzu-en-Nun (Gott möge seine Tage verlängern), befahl den Brunnen in der Moschee von Tolaitola (Gott möge sie behüten!) zu erbauen...” (1032-ben). Itt látjuk a zsidókhöz is eljutott áldásformulát városnév után.

Megvan régen a Gallia Judaica, készül a Germania Judaica, a legdicsebb volna a Hispania Judaica. Hol van egy Mecenás?

Zuckerman M. S. 1908 és 1909 években két vastkos kötetben, melyhez 1910-ben még egy Supplementum járult, azt a régi tételét iparkodott bizonyítani, hogy a régi tószefta a palesztinai misna és a Jerusalmiak tényleges misnaszövege volt, míg a mi misnánk az eredeti misnának babyloniai átdolgozása. A tétel így igen egyszerű volna, de nem állhatna meg, mert a Jerusalmi a mi misnaszövegünket is magyarázza. Zuckerman tehát feltevést megtoldja még azzal, hogy a tószeftából a mi misnánk ki lett véve, úgy hogy az eredeti misnát csak akkor kapjuk meg, ha a két művet kombináljuk, vagyis összerakoztjuk. Ezt a kritikai műveletet Z. egy részletnél végre is hajtotta. A mindenesetre merész hypothesisról más helyen fogunk véleményt mondani és itt csak azt jelentjük meg, hogy Z. III. kötet gyanánt kiadta a Monatschrift 1869—1874 évfolyamaiban közrebocsátott halák értékezeit ez összefoglaló czim alatt: „Gesammelte Aufsätze. Erster Teil. Zur Halachakritik verbessert und mit Nachträgen versehen. Erste Hälfte” (Frankfurt am Main 1911. Kommissionsverlag von J. Kauffmann. 6 Mark). Ezeket az értékezeit, melyeket Z. thesisének

felállítására előtt dolgozott ki, most, mint a bevezetésben kiemeli, az érintett szempontból átdolgozta. De ez csak úgy értendő, hogy a „Pótlékokban“, melyek a mű negyedrészt teszik ki, előbbi állításait részben visszavonta, részben kibővítette.

Ezen pótlásokon kívül a mű 10 értekezésből áll: Berera cél és szándék vallásos tiltalmak áthágásánál, a tószefta és misna eltérő olvasatainak kritikai méltatása, a sammai-íták és hilleiták vitája a kétes sirról (בית הסיף), Názir 7, 2. és 3. misnájának Sammai és Hillél előtti korból való származásának bizonyítása, a talmud lexikonához és archeológiájához 2 cikk, Názir 9, 2 magyarázata, a tószefta és a misna, a Jerusalmi és Babli viszonya egymáshoz, polémia Schwarz és Dünner ellen a tószefta kérdéséről.

Módszeréről az első értekezésben nyilatkozik. A pilpul abból áll, hogy a talmud, továbbá a későbbi kodifikátorok ellenmondásai kiegyenlítettnek. Már a talmud maga mutatja azt a törekvést, hogy a tekintélyek eltérő nézeteit összeegyeztesse. Nincs tehát helyén, hogy a későbbiek korholják azért, a miért a régieket dicsérik (9. lap). Z. elismeri, hogy a pilpul történeti szükség volt, de ő nem követi.

„Wir haben, durch die Resultate auf den Gebieten anderer Wissenschaften belehrt, ein geläutertes historisches Bewusstsein; wir sind zur Erkenntnis gekommen, dass, wie in der Natur, so auch im Reiche des Gedankens eine Entwicklung stattfindet, dass ein Gedanke im Fortgange der Zeiten nicht derselbe bleibt, sondern umgestaltet und ausgebildet wird. Es wäre daher mehr als Torheit, die Sysphusarbeit der Ausgleichung der Widersprüche von Neuem zu beginnen. . . . Nach Raum und Zeit zu sondern, anstatt diese Unterschiede zu verwischen, ist unser Ziel. . . . An Stelle jener, durch den Pilpul scheinbar geschaffenen Einheit, muss jetzt eine Sonderung treten, wodurch der sich immer neu erzeugenden Verschiedenheit Einheit getan wird“ (11).

Az általunk aláhúzott mondatokban kifejezett gondolatot helyeseljük, és elismerjük, hogy Z. a hely és idő különbségeit fruktifikálni iparkodott. De azt hisszük, hogy

e mellett más tényezők is tekintetbe jönnek. Részletekbe ez ismertetések keretében nem bocsátkozhatunk, csak azt jegyezzük meg, hogy a gépies lenyomás helyett célirányosabb lett volna a valódi, nem észrevételek és helyesbítések hozzáfűzése által való átdolgozás. Szerzőt, ki a kevés modern talmudisták munkás tagja, önzetlen lelkes munkásságáért mindenesetre nagy elismerés illeti meg.

Ben Jehuda Eliezer „Az egész héberség szótára“, melynek teljes címét az „Irodalmi Hírekben“ feljegyeztük, serényen halad előre és a 3-ik kötet már befejezés előtt áll. Valószínű, hogy a kitűzött határidőre (1916) az egész mű elkészül és a héber irodalom egy rég érzett hézaga be lesz töltve. Együtt lesz az egész héber szókincs a bibliától kezdve a legújabb héber irodalomig. Több lesz benne, mint a mennyit Zunz több mint félszázad előtt kívánt, midőn a „Zeitschr. d. deutsch-morgenländischen Gesellschaft“ egyik füzetében a héber szótárt szóvá tette. Ben Jehuda ugyanis végig ment az egész irodalomon és egymaga szerzett meg oly nagyméretű anyagot, a milyent hasonló vállalkozásnál csakis egész társulat szokott összehozni.

Az anyagot módszeresen rendezte és röviden dolgozta fel. Hogy itt-ott tévedett, Bacher folyóiratunk héber mellékletének két cikkében kimutatta ugyan, de ez ily terjedelmű műnél érthető. Rövid lapozgatás után némely hézag és kifogás alá eső részlet nekünk is felötlött. De mindez a mű összértékéből nem von le semmit. Mint nélkülözhetetlen művet a legmelegebben ajánljuk mindenkinek, ki a héber irodalommal foglalkozik.

A kiadó-czéga Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung, Berlin - Schöneberg Bahnstrasse 29/30. A mű terjedelme 12 kötet lesz, minden kötet átlag 600 kéthasábos lexikonalakú oldalra fog terjedni és 150 füzetben fog megjelenni. Egy-egy füzet ára 1⁵⁰ M., egy-egy kötet fűzve 20 M., kettőskötet (1200 oldal) kötve 45 M. Megrendelhető a kiadócégnél és minden könyvkereskedésben. A mű megjelenése biztosítva van.

Részletes ismertetést későbbi időben fogunk közölni,

DAL AZ EGYETLENRŐL

שיר היחוד

V.

מי כמוד דעה מורה

Kiad úgy mint Te, szellemet
Az ajaknak beszédek?
Mélységesek itéletid,
És meg nem szűnnek éveid,

Mivel szeretted hived,
Megalkottad nagy miveid,
Nem esett ilyen nagy csoda,
Nem hallottak ilyet soha,

És nem oktatott senkise,
Nem szorulsz soha semmire,
Nem adta más a trónt Neked,
Nem uralkodsz Te más helyett

Isten egyedül csak Te vagy,
Első, utolsó csak Te vagy,
S új Isten nem támad nekünk,
Egyetlen egy vagy Istenünk.

Jussod' örökké megmarad,
Nem osztod meg hatalmadat,
Dicsőség más istenek,
Nem osztják bálványok Veled.

Oly birodalmat ki teremt?
A földön lent, vagy égbe fent?
Minden, minden Tőled ered,
Élőknek adtál életet.

Minden dicsőség: jussaid,
Elzártak mástól útjaid,
Az egységedet hirdetik:
Te szent tanod és hived,

Lehetetlent nem ismerél,
Világ fölé emelkedél,
Csodáktávgyzó akarat,
Gátatelsöprő szent szavad.

Hogy egy vagy: Magad hirdeted.
S mi tanuid vagyunk Neked,
Előtted isten sohse volt,
És művedben nem osztozott,

Remeéve zengek dalokat,
Oh csak te végzesz nagyokat,
Oh mily csodásak tetteid!
Páratlanok nagy jeleid!

Teremtő munkádhoz fogál,
S tanácsra nem támdszkodál,
Minden Belőled eredett,
Te magad végzéd művedet,

Hozzad hasonló értelem
A nagy világon nem terem,
Az utad oly magasba vész,
És terved föl nem méri ész.

Ha útaból csak részeket,
Mi látjuk mégis lényedet,
Hogy Tőled jönnek mindenek,
És társid sehol nincsenek.

Más méretű alázatot,
És más, mint bennünk a dacod,
Mi szentségedhez sem jutunk,
S meghittséged is más Urunk.

Nem noszogatták művedet,
S nem segített senki Neked,
Eltél-s még nem volt semmitem,
S így nem segített senkitem,
Irgalmad le nem irható,
Kegyedhez nincsen fogható,
Bálvány nem ér Hozzad soha,
Hisz pusztá neved már csoda.

Ügyedet másképp porörlöd,
S a könnyet másképp törörlöd,
A menydörgés csak sejteti:
Hogy haragod mily isteni.
Mely felfogná: nincs értelem,
Hisz a Te lényed végtelen,
Nincs fogalom, sem szótalány,
Mely őt jelezné igazán,

Neved bejár világokat
És csodát végez oly sokat.
Büvész-mesterség, babona: —
Leköti szavad ostora.

Sem quantitás, sem qualitás
Sem szó, mely biztos, s vitás,
Változás, vagy fényshomály
Esély, jelző. sok tudomány.

Mit ártnak Neked bölcselők?
Varázsolók, büvészkedők?
A büszke mágus elpirul,
S a varázsvessző porba hull.

Hetes szó, avagy szín s alak,
Jelezni Őt: hitvány salak,
Az éles elme itt botol,
Ha Őt kutatja, oly botor.

De meg nem döntik szándokod
Beteljesül akaratom,
Mind igaz lesz az szaporán,
Es nem későn, és nem korán,

Fáradtan sántít a nyomán:
A hívő szív és a pogány,
Nem alakítják, ismerik,
Bilincsbe őt nem verhetik.

Porrá lesznek tanácsaik,
Ledöntöd büszke váraik,
A te parancsod: teljesül,
Botor mind ki ellenszegül.

Oh milyszegény a gyatra ész!
Utána törni mily nehéz!
Nem használ semmi győtrelem,
Megismerés mégsem terem.

Magad remény vagy- s nem
(remélsz,
Minden siró lélekben élsz,
Minden remény horgonya
(vagy
De el ném ér a szív s az agy.

Csak művei ismertetik,
És megsejteni engedik:
Hogy egyedül Ő alkotó,
Mindenható, örök való;

Mások a Te gondolatid,
Mint ami emberben lakik,
Nincs mérték, mi rádszabható,
Nem vagy te Kikutatható.

Hogy mindent Maga végezett,
Hogy semmiben sem tévedett,
Halott volt még a nagy világ,
De élt már akkor ős Atyánk.

Te legrejtettebb rejtelem!
Te sejtetetlen sejtelem!
Világzóvések fonala!
Hatalmasok hatalmasa!

S mert Ő semmiből alkotott:
„Mindenható” nevet kapott,
S mert műveiben bölcsesség:
Nem véletlen a föld s az ég.

Minden magas közt sudaras,   És mivel ma se pihen ő,
 Titkoknak titka, s oly magas,   Tudjuk: a világ ura Ő,
 Hogy alélt mindan firtatás,   És mivel élt minden előtt:
 Oly törpe minden kutatás: Tudjuk, az élete örökös.

Nem töprengünk, nem kutatunk,   Causalitás vagy quidditás.
 Hisz mi törpék, gyöngék vagyunk,   Bölcselmi avagy hitviták
 Nem illetik a Teremtőt,   Nem illetik a Teremtőt,
 Hisz Óbelőle eredők,   Hisz Óbelőle eredők,

Substancia? realitás?
 Mit érhet minden ámitás?

És ok? és cél? és mily anyag,   Mindez öregszik és szűnik
 Nincs reája tapasztalat.   Alakban fogy és eltűnik,
 Testet Nála nem észlelünk,   És mindenmulik-csak Tenem,
 Formát nem érzékelhetünk.   Te örökké élsz Istenem!

Budapest.

Dr. Kiss Arnold.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Benjehuda Eliezer*, העליון Vol. I. II. III. 1-7, *Berlin-Schöneberg* 1908-1911 (Langenscheidtsche Verlagsbuchandlung. Egy-egy kötet ára füzve 20 márká). — *Krauss S.* העקר והבסיס בתלמוד, (K. I. העקר III. kötetéből). — *Taglicht J.*, Juden und Judentum in der Darstellung Werner Sombarts, *Wien* 1911. — *Izraelita Családi Naptár* IX. évf. 5672 (1911-1912), szerkeszti *Ótvös Károly Budapest* VII. Dohány-u. 22. — *Blau L.* A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólével története, I. rész. *Budapest* 1911 (Az orsz. rabbiképző-intézet 1910/11 Értesítőjében). — Ugyanaz németül: Die jüdische Ehescheidung und der jüdische Scheidebrief. Eine historische Untersuchung (Künlön is *Strassburg* i. E. Karl J. Trübner). — *Bánóczi J.*, Orsz. Izr. Tanítóképző-intézet Értesítője az LII. LIII. és LIV. tanévről. 1908/9, 1909/10 és 1910/11. *Budapest* 1911. — *Ozar Yisrael.* A Hebrew Encyclopedia, Vol. VI ed. J. D. Eisenstein, *New York* 162 East Broadway 1911 (Ára 15 korona. Megrendelhető a nevezett kiadónál és minden könyvkereskedésben). — A „Dob” B. (álnév), Das „Vav” conversivum vom Aufleben des Volkes Israel im Lande seiner Urväter. *Berlin-Schöneberg* 1911 (héber nyelven). — *Strack H. L.*, Pesachim. Der Mischnatraktat Passafest. . . übersetzt und erläutert, *Leipzig* 1911. — *Schlesinger S.* Pseudo-Bachja „Kitáb Maáni al-Nafsz” cz. művének pszichológiája, *Budapest* 1911 (dissz.). — *Lebovits H. H.*, Két alkalmi beszéd, *Sátoraljaujhely* 1911. — *Horovitz S.*, Die Stellung des Aristoteles bei den Juden des Mittelalters. *Leipzig* 1911 (Gustav Fock. Ára 50 fillér). — *Patai J.* Magyar Zsidó Almanach, I. évf. *Budapest* 1911. — *Fejes A.* Az akaratszabadság problémája, *Budapest* 1911. — *Krausz J.*, Jusuf Al-Baszir . . . Muchtavi XXX. fej. Tóbia ben Mózes héber fordításával stb., *Budapest* 1911 (dissz.).

Izraelita Családi Naptár. Ez az ügyesen szerkesztett és szépen kiállított Naptár a folyó évre is gazdag tartalommal jelent meg. Megvan benne minden, a mit naptárban keresnek. Ezen felül érdekes irodalmi melléklet

disziti, melynek tartalma: Ötvös Károly: Testvéri szózat (vers). Az év krónikája (23 képpel). Grossmann Zs.: Löw Lipót. Kiss A.: Philó. Neumann Ede: Philippson Lajos. Barlanglakó zsidók (6 képpel). A Naptár kapható Ötvös Károly szerkesztőnél (Budapest VII Dohány-utca 22) és minden könyvkereskedésben.

Termékenység. Dr. Albrecht Wirth. Die Entscheidung über Marokko. Stuttgart 1911. Arthur Dolge. 8° 56. (1 Mk.). „Das Klima Nordafrikas ist der Volkskraft und der natürlichen Vermehrung ganz besonders günstig. Man weiss von Massinissa, dass er vierundneunzigjährig noch einen echten Sohn gehabt hat. Man weiss nicht minder von Mulay Ismail, dass er zwölfhundert Kinder zeugte. Darüber berichten nämlich die Register der Juden von Mekines. Die Kammerknechte des Scherifen waren verpflichtet, bei der Geburt einer kaiserlichen Prinzessin einen Goldring und bei der eines Prinzen ein juwelenbesetztes Schwert zu stiften. Die so häufig Gekränkten haben sorgsame Register über die erzwungenen Spenden angelegt. und diese Register sind uns erhalten“. — A velünk közölt ezen actualis füzetből folyóiratunk keretébe valót egyebet a fennidézett elég érdekes soroknál nem találtunk. (V. E.)

Oroszország és a külföldi zsidók. Az Egyesült Allamok kormánya több sikertelen felszólalás után erélyes lépésre határozta el magát Oroszország azon eljárása ellen, hogy az Unió keresztény és zsidó alattvalói közt különbséget tesz orosz területre való lépésükkor: felbontotta az 1832 óta fennálló kereskedelmi szerződést. Remélhető, hogy most már az európai államok sem fogják csendesesen tűrni ezt a régi sérelmet, egyenjogú polgáraiknak egy idegen hatalom által való osztályozását.

Dr. Perls Armin pécsi főrabbit a király a Ferencz József rend lovagjává nevezte ki és a rendjelt a főispán fényes ünnepély keretében nyújtotta át a jeles férfinak. Ez örvendetes alkalomból a Magyar Zsidó Szemle szívből üdvözlí kitiünő munkatársát, az elesesű tudóst és szellemes szónokot,

TÁRSADALOM

A MAGYAR ZSIDÓSÁG KIBÉKÜLÉSE

Épp 21 esztendeje, hogy fenti czimmel *Zadok Kahn*, Franciaország főrabbiája, az ujkori zsidóság egyik legkiválóbb vezére, nagy jótevője és általánosan tisztelt alakja, folyóiratunkban magvas szózatot intézett a magyar zsidósághoz. Tette ezt azon alkalmából, hogy az Országos Iroda szintén folyóiratunkban közzétett, a pozsonyi főrabbihoz intézett nyílt levélben békejobbót kínált a hazai orthodox pártnak és egyebek közt azt mondotta: „Egész őszinteséggel beismeryük, hogy örömrünkre szolgálna, ha az ősszemüködés felekezetiünk egyébb érdekeinek előmozdítására, és különösen a törvényesen bevett felekezeteiket megillető jogoknak kiívására is biztosítható lenne. Nem gondolunk holmi titkos tanácskozásokra, cselokra, vagy az érdemnek ez ügyben részünkre való lefoglalására. Adjunk számot mindenről a nyilvánosságnak.” (1891. évf., 9. lap). Ezt a „kezdeményezést” a minden nemes ügyért buzgó aranytiszta jellemű Grand Rabbin örömmel üdvözölte és hivatkozva arra, hogy a magyar zsidóságban beállott szakadás felett már régebben fejezte ki sajnálkozását, a következőket mondta:

„Mint a szomorú tapasztalat mutatja, ezen szakadás által a magyar zsidóság az állami kormányzathoz és a többi vallásfelekezethez való viszonyaiban megbénítva, sőt legfontosabb és legbecesebb érdekeiben is fenyegetve van. Szeretett felekezetiünknek általában és a magyar zsidóságnak, a mely oly előkelő multra tekint vissza és a mely kebelében annyi kiváló szellemet számlál, különösen odaadó hívei csak teljes szívből helyeselhetik azt a közeledést, a mely csakhamar a jelenben az erő biztosítékává és a jövő védvára válik. Kétséget nem szenved, hogy Magyarországon úgy mint mindenhol, mindig és minden körben lesznek eltérő vélemények és elvi összeütközések. Nem lehet várni, hogy egy nagy intelligencia annyi meg annyi vallásos kérdést ugyanazon szempontból tekintsen. Azonban ezen rendszerint nem is a lényegre vonatkozó nézeteltérések fölött messze kiemelkedik a zsidóságnak magasabb érdeke, mely meg-

követeli az összes zsidó szívek közeledését és az összes jóakarókat egyesítését..... Hón óhajtom, hogy magyarországi hitsorsasaink és összes szellemi vezérek egyesüljenek azon tudatban és belátásban, hogy az oly rég megzavart egység helyreállítása elodázhatatlan szükségét képezi" (ugyanott 75-76).

Azóta két évtized folyt le, mely idő alatt újabb kísérletek tettek, de eredménnyel nem jártak. Az egyesülés égető szüksége azonban minden hiábavaló kísérlet mellett fennáll ma is, sőt égetőbb, mint valaha volt. A lefolyt idő alatt az állam törvénybe iktatta egy részét annak, minek kivívása céljából az „orthodox” párt összeműködésre lett felkérve — az állam recipiálta az izr. felekezetet. De „a bevett felekezetet megillető jogok” ma sincsenek meg. Hogy ezek a jogok mily becsesek, azokról a zsidó községek a nem rég letűnt években keserves tapasztalatok árán győződtek meg. Az adminisztráció bajain kívül az állam interconfessionális rendezésénél felekezetünket súlyos kudarcok érték. A míg az állam a felekezeteket magukra hagyta, a szervezetlenség hátrányai kevésbé voltak érezhetők, mint ma, midőn az állam az uralkodó felekezeteket soha nem várt anyagi támogatásban részesíti. Felekezetünk ma a többi felekezettel szemben — a gyakorlati állapotot, nem az elméletet tekintve — sokkal kedvezőtlenebb helyzetben van, mint volt akár a recepció előtt. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy a hazai zsidóság szociális nyomás alatt szenved, megértjük, hogy az egyesülésre, a tömörülésre való vágy benne ma erősebb, mint az utolsó félézázadban bármikor volt.

Ez a vágy lüktetett ama nagy gyülekezetben, a mely 250 község kiküldöttjeként február hó 20-án értekezletre sereglett össze. A pártkeretek széttörték: kongresszusi, statusquo és orthodox hitközségek jöttek össze, hogy dokumentálják egységüket. Más nem hozta össze, mert a községek küldötteiket tisztán az egység jegyében választották meg. A gyűlésnek az egység eszméje adta meg a jelleget és a nagy lelkesedést szintén ez váltotta ki a községek közül és delegátusokból egyaránt. Jól íteltük meg a hazai zsidóság lelkiületét, midőn 1911 elején „Statistika és Autonomia” cz. cikkünkben hangsúlyoztuk, „hogy a felekezet java iránti érzék az orth. pártban is él. Kétségtelen, hogy az egységes autonomia iránt szintén azt a magatartást tanusítaná, mint az egységes recepció iránt: nemcsak megnyugodna benne, hanem élvezné előnyeit. Ellenzi, a míg nincs, felhasználja — jól teszi — mihelyt van.... Az autonómiát a hazai zsidóság zöme nagy lelkesedéssel fogadná, az ellenzés az orthodox tömegeknél sem vetne nagyobb hullámokat. Az intelligens elemek az áldatlan

harczot végleg megunták, miután egy emberöltő szomorú tapasztalatai mindenkit meggyőztek arról, hogy a testvérharcz csak a zsidóság ellenségeinek malmára hajtja a vizet.” Felsoroltuk azokat a biztató jelenségeket, melyek azt mutatják, hogy a magyar zsidóságban meg van az együttérzés és nem sokkal később (1911 április) más összefüggésben rámutattunk a hazai orthodox nép konkludens cselekményeire és következetes viselkedésére, melyek azt bizonyítják, hogy a kétfelekezeti tekintetében nincs pártpolitikusai álláspontján. A hazai zsidóság életének beható megfigyelése azt mutatja, hogy a zsidó községek zöme a pártharcztól távol áll és épp ezért a kibékülést erre az alagra kell fektetni. Szilárd alap, melyre építeni lehet. A megboldogult francia főrabbi, ki egy emberöltőn át mély politikai belátással kormányozta a francia zsidó gyülekezeteket, a távolból is jól ítélte meg a hazai zsidóság helyzetét — mindaz, a mit a szakadás káros következményeiről mondott, fokozott mértékben áll ma, mint két évtized előtt. Tanácsában első helyen az „összes hitsorsok egyetértésére” vetette a fősúlyt.

Ugyanezért nem helyeselhetjük azt, hogy a kibékülés alapjául a zsidó nép együttérzése helyett teológiai vitatkozások szolgáljanak. Nemcsak hazánkban, hanem mélyebb és szélesebb rétegekre kiterjedő kultúrával bíró országokban is, az egyének gondolkozása nagyon elűt egymástól. Áll ez egész községekről is. Ha arról volna szó, hogy az eddig külön községekben tömörültek egy községet alkossanak, akkor helyén volna az a kérdés, hogy miképpen rendeznek be ezután együtt. Ez az út, mint nem a kongresszus utáni, hanem már a kongresszus előtti időszak is mutatja, nem járható. A modern kultúrával járó individualizmus az ily uniformálást lehetetlenné teszi. *Nem az egyéni kívánságokból, hanem reális tényekből kell kiindulni.* Mindazokban a kísérletekben, melyek a hazai pártok együttműködésének megteremtésére irányultak, az egyéni és községi szabadság tisztelgetben tartása képezte a vezérgondolatot. Ez nem is lehet másképp oly korban, amely minden téren szabadságot követel. Pusztá tényképp, nem szemrehányásképp, mondjuk, hogy az intranzigens orthodoxia is a *tolerari posse* álláspontján áll. Nem időszerű ennek a kérdésnek a beható taglálása, ugyanezért csak ismételjük azt, amit más alkalommal, a jelen mozgalom megindulása előtt, említettünk, hogy az orthodoxia cserepekre törne az a nap, a melyen a *Sulchan Arucht* végrehajtandó. A szombat megfigyelőit pl. infámiával kellene sújtania, az excommunicatióból pedig ki sem jönné. Kevés történeti érzékre és egyházpolitikai belátásra vall, ha a mai zsidóságot ugyanazzal a mértékkel akarják mérni,

mint a középkori zsidóságot. De nem ez a fődolog, hanem az, hogy a hazai zsidó községek, az egy párton belüliek is, számos tekintetben különböznek egymástól. Így van ez minden ország zsidóságánál és így van ez más felekezeteknél is, ha tetszik, politikai pártnál is, a nélkül hogy ez a kifelé való egységet alterálná. A legszembeötlőbb jelenségre utalunk: másképp néz ki a szombat Pozsonyban és másképp Mármarosban. A különbségek, melyek valamennyi párt kebelében fennállanak, vastag könyvbe sem férnének be. Ime egy közérthető példa. Az elmúlt iskolaév elején az orthodox hivatalos lap vezető ember tollából cikket közölt, a mely a szülőket óva intette attól, hogy fiaikat a gymnasiumba irassák be. Tényleg vannak nagy számban orthodoxok, akik így gondolkoznak és így cselekszenek. De még nagyobb számban vannak azok, a kik fiaikat mégis gymnasiumba járatják. Vannak olyanok, kik csak a polgári iskoláztatást tartják megengedettnek, de viszont vannak olyanok, kik ezt is tilosnak tartják. Mindezt természetesen vallási alapon. Nem kritizáljuk sem az egyik sem a másik irányt, csupán regisztráljuk annak illusztrálására, hogy miképp fest az egységes párt a gyakorlatban. Felhozhatnánk példákat a másik két párt kebeléből is, de ez fölösleges, először, mert ezek sohasem állították az ellenkezőt és másodsor, mert a különbségekből nem vontak le semmiféle következtetéseket. „Annyi intelligenzia nem érthet egyet minden vallási kérdésben”. De tovább megyünk — a zsidó községek a középkorban sem voltak egyformák, de azért a köz javára együtt működtek. Kellő kritikát gyakoroltak egymás felett — a zsidó kritikus nép volt már a pusztában való vándorlaskor — de el nem szakadtak egymástól. De azért azt, hogy az egyik község bele beszéljen a másik község ügyeibe, nem tűrték volna. A zsidóság kongregacionális (gyülekezeteken felépülő) felekezeti. A községi autonómiát a multban sem bántották, ma sem szabad bántani.

Régi kérdés, hogy vannak-e a zsidóságnak dogmái és ha vannak, melyek azok? Szép kötetre terjedne az époly érdekes, mint nehéz probléma története. Ebben a műben sok autorról volna szó, de Káro József neve nem fordulna benne elő. Nem volt dogmatikus. Különös látvány tehát, ha a jelen mozgalom körül folyó sajtóbeli „eszmecsereben” intra et extra muros a Sulchan Aruch emlegetésével bizonyítják egymásnak a „hithűséget”, illetve az eretnokséget. Középkori levegő. Mikor dogmákkal bírt és bíró nem zsidó felekezet legműveltebb köre már régóta a „keine Dogmatik” jelszót hangoztatja, akkor az ad hoc zsidó theológia dogmázik. Ismételjük régebbi kérdésünket

melyet a dogmatikus különbséget hangoztatókhoz intéztünk: mi a dogma és melyek az ő dogmáik?

A „helyes hit” nem zsidó fán termett kitétel és nem a dogma volt az, a mely a hazai zsidó pártokat megteremtette; a szétvált községek nem is tudták, hogy ez mi csoda. Sokféle okból könnyelműen mentek széjél abban a korban, a melyben az antisemitizmus nem létezett és örök biztonságban ringatták magukat. A kultúra, a melyből évszázadokig ki voltak zárva, súlyos megrázkodtatással járt, a külső és belső életen természetesen változással járt, a melyből 100 esztendő nem téphette szét azt a köteleket, melyet 3000 esztendő teremtet meg, más szóval: nem szakította szét a felekezet egységét és nem szüntette meg a zsidó hivek testvéri érzését. Ez az együttérzés az, a mely a hazai zsidóságot együtt tartja, nem pedig jelszó vagy formula.

Mindezek alapján helyeseljük az Országos Értekezet határozati javaslatának 3. pontját, a mely „figyelemmel kíván lenni az időközi alakulatokra, a hitközségek ősi intézményeinek fentartására és megővására, valamint az e téren felmerült aggodalmak elosztatására olyképen, hogy a kiépítendő önkormányzat keretein belül joghatályos intézkedések biztosítsák a bármely árnyalatbeli hitközségek által fentartott intézmények és hagyományok hű megőrzését és ápolását”, de nem helyeseljük azt a kommentárt, melyet ehhez némelyek fűztek. Ezen bölcs pont alapján a pártok megérthetik egymást és meg is egyezhetnek minden magyartűz világossága nélkül. A szent háborukat a legszentségtelenebb fegyverekkel viselik. Nem szabad egy pártot sem elteperni, sem valamely irányt elnyomni. A testvéri szeretetben megindult mozgalomnak általános megnyugvásra és az összfelekezet javára kell az egységes autonómiát megszerezni.

Folyóiratunk fennállása, 29 esztendő óta, ezt az egységes autonómiát sürgeti. Felekezetünk legjobbjai ezt az ügyet állandóan napirenden tartották, minden oldalról megvilágították. Dr. Simon József és dr. Mezey Ferenc az autonómiára vonatkozó tanulmányai és cikkeik, melyek e helyen napvilágot láttak, felölelik mindazon eszméket, melyekre autonómiánk ma is mint szilárd alapra felépíthető. Miután a vezérekkel való meg egyezésre történt kísérletek meddők maradtak, a zsidó vallás hiveinek összességére való appellálást tartottuk és tartjuk célra vezetőnek. Ma is csak azt mondhatjuk, a mit utoljára épp egy év előtt mondtunk erről a kérdésről ugyanezen a helyen:

„A zsidóságot az utolsó két évtizedben ezer esztendő óta a legkínosabb csalódás érte: a halottnak vélt val-

lás és fajgyűlölet kikelt sírjából és időnként a középkort is megszegyenítő orgiákat ült. Felvilágosodás és humanizmus, az európai népek legkiválóbb szellemei és kemény kultúrmunkájának nemes gyümölcsei, mintha egy fuvallatra porba hullottak volna. A zsidóság az általános ember-szeretet rövid álmából keserű valóságra ébredt, fájdalom-szan tapasztalva, hogy együttes erői sem elegendők arra, hogy hittestvéreinek a bestiális üldözés útjára sebeseket bekötözzék. Ebben a vészedelemes helyzetben a civilizált zsidók közt elült minden belső vihar és nincs kétség, hogy a magyar zsidóság zöme hasonlóan gondolkodik és hogy a testvéri együttérzés az ő szívében is hatalmasabban lüktet, annál inkább, mert hazánkban is felekezeti és társadalmi kudarcokat szenvedett el, melyeknek okozója részben a belső egyenetlenség. Felekezetünk helyzete ma, midőn az állam az uralkodó felekezeteket hathatós pártfogásába vette, százezreket kedvezőtlenebb, mint negyven év előtt, mely időszak viszálkodásaira néhány rövidlátó mint valami diadalra és nemes tetteire hivatkozik. A testvérháború ideje lejárt és a magyar zsidóság a testvéri béke mellett fog dönteni, ha megnyilatkozásra alkalma lesz. Ezt az alkalmat meg kell neki adni. Döntsön az egész magyar zsidóság, az egyetlen illetékes fórum, hogy egy vagy két szövetséget ismer-e? Mi nyugodtan nézünk a plebiscitum elé. Ma tisztán ez az egy kérdés dominál. Az orthodox és kongresszisták saját külön szervezetükben teljesen önállóan rendezkedhetnek be, csupán az államhoz való viszonyban kell az egységnek megmaradnia. A szakadás helyét az irányok foglalják el. Mi az, ami ily tiszta és becsületes megegyezésnek útját állja? A zsidó nép, melyet léteiben támad a modern gyűlölet, bizonyára nem. A negyven éves vizsaly tanulságai nem a szakadás, hanem éppen a békés megegyezés alapja. Annyi balsors után mi bízunk a magyar zsidóság józanságában és testvéri hűségében."

AZ 1912. FEBRUÁR 20-IKÁN TARTOTT ORSZÁGOS IZRAELITA ÉRTEKEZLET HATÁROZATI JAVASLATA

1. A Budapesten 1912. évi február hó 20-án az ország 250 hitközség kiküldötteinek részvétele mellett megtartott országos értekező ülést egyértelműleg vallja, hogy az izr. vallásfelekezet, az abban kialakult különböző pártok és árnnyalatok ellenére, közös története, ősi hite és a hazai törvények és jogszolgáltatás, valamint a földkereken élő zsidóság felekezeti életéből vett tanulságok szerint: egységes és oszthatatlan, mely senki által és semmi címen két

vagy több felekezetre nem bontható.

2. Ebből folyólag elhatározza, hogy ez alapon még az év folyamán az ország fővárosában a hazai izr. hitközségek kiküldötteiből álló országos nagygyűlés tartassék, amelynek feladata legyen, hogy a mintegy négy évtized óta egyenetlenségben és széttagoltságban szenvedő s ez okból fejlődésében megbénított felekezetünkben az egyetértés és béke helyreállítására irányuló minden intézkedést tegyen meg, hogy ily módon a bevett izr. vallásfelekezetnek az ország törvényei szerint őt megillető önkormányzat (autonómia) egységes alapon biztosíttassék.

3. Az országos értekező eme határozatainak végrehajtása céljából a mai napon választandó országos bizottságot küld ki, melynek hivatása lesz, hogy a nagygyűlést szervezze és egybehívja, napirendjét megállapítsa és összes előkészítési munkálatainál figyelemmel legyen az időközi alakulatokra, a hitközségek ősi intézményeinek fentartására és megővására, valamint az e téren felmerült aggodalmak eloszlására olyképen, hogy a kiépítendő önkormányzat keretein belül joghatályos intézkedések biztosítsák a bármely árnnyalatbeli hitközségek által fenntartott intézmények és hagyományok hű megőrzését és ápolását.

4. Tegyen továbbá ezen bizottság az országos nagygyűlésnek alkalmas javaslatokat a rabbik és hitközségi tisztviselők jogállásának biztosítása — valamint számukra országos nyugdíjintézmény létesítése érdekében.

5. Az értekező elvárja, hogy minden igaz és elfogulatlan vallástárs, pártoskodást és haragot félre téve, legjobb belátása és tudása szerint az egységes magyar zsidóság részére kivivandó egységes autonómia érdekében töle telhetőleg közreműködjék!

TÁRSADALMI SZEMLE

Dr. Bacher Vilmos, az orsz. rabbiképző-intézet tanári karának elnökét, ő felsége ezen intézet igazgatójává nevezte ki. Hogy a királyi kegy mily férfiut ért, nem kell e helyen fejtegetni, miután folyóiratunkban Bacher Vilmos életét és működését (1910. évi januári füzet és külön könyv is) erre hivatottak behatóan és hiven ecsetelték. Még nem volt zsidó tudós, kinek a tudományos világ felekezeti különbség nélkül oly készségesen és oly egyértelműen nyújtotta volna a pálmát, mint Bacher Vilmosnak. Tanítványai pedig, kiket mind szívébe zárt, valóságos rajongással csüggenek fenkölt személyiségén. Új minőségében jogai emelkedésével nagyobb erőt nyert az intézet emelésére, a mi

biztosan sikerülni is fog neki. Örömről szól, hogy ez alkalommal azt a férfit is említhetjük e helyen, kinek neve Bachernek igazgatóvá kinevezésével kapcsolatban áll. Dr. Balassa István cz. osztálytanácsos, ki a vezérő bizottság javaslatára az intézet szervezeti szabályzatát keresztül vitte, osztálytanácsossá lett kinevezve. E nagy kvalitásokkal megáldott igazságos férfiúnál, mint minden rábízott ügy, az országos rabbiképző-intézet is a legjobb kezekben van. Rövid idejű vezetése alatt máris megkezdte az intézet emelését és beírta nevét az intézet történetébe.

Csendben nyílt meg február hó végén az Országos Magyar Izraelita közművelődési Egyesület könyvtára, az első nyilvános zsidó könyvtár Magyarországon. Juliusban lesz csak öt esztendeje, hogy „Zsidó Könyvtár” című vezércikkünkben ezt az eszmét először és azóta többször ajánlottuk megvalósításra és ma az ott kifejtett irányelvek szerint fel van állítva. Nagy kulturtényező, a melynek hatása minden tekintetben áldásos lesz. Az OMIKE megértette a kor szavát és anyagi erejéhez mérve, nagy áldozatokkal megteremtette ezt a kultúra terjesztésére hivatott nagyjelentőségű intézményt. Nagy hála illeti meg érte nemcsak felekezetiünk, hanem minden kulturbarát részéről.

Az „Országos Értekezlet”, a mely a fent közölt határozati javaslatot egyhangulag elfogadta, február 20-án Székely Ferencz udv. tanácsos elnökleite alatt tartatott meg. Az elnöki megnyitó nagy hatást tett. A hat. javaslatot dr. Klein Adolf, szabadkai hitközségi elnök, a mozgáalom megindítója terjesztette elő nagy beszéd kíséretében, melyben a vígasztalan állapotokat ecsetelte és az autonomia szükségességét bizonyította. Dr. Bakonyi Samu orsz. képviselő a magyar törvényekből bizonyította az izr. felekezet egységét. A beszédek, az ezután következők is, nagy lelkesedést keltettek a mintegy 600 tagból álló gyülekezetben. A tanácskozás mindvégig méltóan folyt le és szép tanúságot tett a magyar zsidóság intelligenciájára és műveltsége mellett. A határozat kimondása után 100 tagú végrehajtó bizottságot választottak, melyben a magyar zsidóság összes árnálatai képviselve vannak. A gyűlést dr. Schnitzer Armin komáromi főrabbi, a gyűlés egyik elnöke, szép imával zárta be. Térésükre miatt ez alkalommal a gyűlésről nagy sajnálatunkra többet nem közölhetünk.

TUDOMÁNY

A RÉGI MAGYARORSZÁG ZSIDÓSAGA

(Folytatás)

1796. október 18 án elrendeli a helytartóság, hogy a zsidókat sorozzák be s ne fogadjanak el katonakiállítás díjat ¹⁾ és pótlólag október 31.-én utasítja a hatóságokat, hogy erőszakkal csak csavargókat fogjanak katonai szolgálatra ²⁾ A következő évben a pestmegyei alispán, jeleníti az alberti irsai községről, hogy „az Ellenség eleiben kellő Megyebeli Nemesség Fegyverkezésének célját s előmenetelét Holnaponként Nyolcz Forintokkal elősegélleni kívánta és fogadta.” Egy ilyen hivatalos átiratból az abonyi hitközségről is megtudjuk, hogy „a Felséges Fejedelem és a Magyar Hazának választhatatlanul öszvekapcsolt állandó boldogságok fentartására s védelmére az ellenség eleiben kelő Megyebeli Nemesség fegyverkezésének célját s előmenetelét száz Rh. forintokkal, esztendőnkint pedig 200 Rh. forintokkal elősegélleni kívánta” ³⁾.

E rendeletek ismétlődnek 1800-ban. A február 4-iki rendelet arról szól, hogy a létszám kiegészítése céljából a zsidókat is be fogják sorozni s a hatóságok köteleességévé tétetik az erre való készülés ⁴⁾ A rendelet szerint ez a toborzás a magyar hadsereg hírére és dicsőségére való tekintetből csak minél kisebb mértékben szorítkozzék a zsidókra. A hatóságok buzgalma azonban annyira terjedt, hogy a vásárookra járó zsidókat is lefoglák. A helytartóság ezt eltiltja a közérdek és a kereskedelem ér-

¹⁾ Circulare, 22750. Judaicae quoque Nationis Individua durante praesenti Bello pro Militia sive ad arma sive ad rem vecturariam acceptentur quin ulla pecuniaria relictio pro personis ipsorum locum habere possit

²⁾ Circulare 23913. ne Judaei, demptis vagabundis . . . vi ad Militiam statuatur.

³⁾ Sz. VIII. 632 l., Vajda, A zsidók története Abonyban 37 l.

⁴⁾ Circulare 2112/2654 . . . ut occasione modernae Tyrorum conductionis Judaicae quoque Nationis Individua . . . in quantum idonea fuerint per reespectiva Collectacula ad Militiam acceptari valeant.

dekében. ¹⁾ A május 6.-i rendelet úgy intézkedik, hogy a hatóságok állapítsák meg a zsidó eljárók segítségével a veradóban való részesedést, de jogában áll mindenkinek a személyes szolgálatot megváltani azzal, hogy egy másikat állít maga helyett és viseli költségeit. ²⁾ A hadi célokra adakozók között ez évben Zombor város zsidósága 100 frttal, a szatmármegyei zsidóság 1000 frttal s a máramarosi 400 frttal, a miskolci pedig 50 frttal szerepel. ³⁾

Az 1802. országgyűlés úgy határoz, hogy egyelőre fel vannak mentve a személyes szolgálat alól, de háború esetén behívhatók. A katonai jutalék megállapítása céljából össze kell írni a 17 és 40 év közötti zsidókat. ⁴⁾

Ugyanebben az évben Schönwald Péter pesti zsidó nyilvános köszönetet nyer, mert 21 mázsa buzalisztet ajánlott fel a katonáknak, a kik a nagy drágaság miatt ritkán laktak jól.

1806-ban Guggenthal tábornok megdicséri hivatalosan az óbudai hitközséget, hogy a katonaság részére nagy mennyiségű fehérneműt ingyen szállított. Pest zsidósága a háború tálatára évnegyedenként 600 frtot ajánl föl. Votzassik Jakab hitközségi tag pedig 126 mérő árpát adományoz ⁵⁾

Az 1808 iki országgyűlés a hadseregbe való soroztatásukat sürgeti. Ugylátszik, hogy végre is hajtották a határozatot. A komárommegyei zsidóság 1809-ben panaszos

¹⁾ Circulare 3569 sz. „cūm ratio ipsius Commēciū et Nundinarum publicarum, ad quas iidem Judaei proficiēci debent exposcat, ne ex im-pedita Judaeorum commēatione noxiae et in publicum quoque redunda turae sequelae generentur“

²⁾ Circulare 1132 sz.

³⁾ Vereingte P. O. Z. 1800 évf. 1229 és 1253, 1801 évf. 321 l.

⁴⁾ A 1808 dik esztendőben... rendeltetett Magyarország gyűlésének írása (Acta Comitatum 1808) 194 l. és 261 l. „Ut Judaei quoque habita ratione populationis loci, cuius partem constituunt, per concernentem Jurisdictionem repartendi et medio Communitatum Judaicarum e suis statuendi ad oblatum Tyrorum numerum recipiantur“

⁵⁾ Vereingte P.-O 1802. 34 sz, 1806, 2, 38. 394 l. E helyekre Mandl Bernát tanár úr hívta föl figyelmemet s nagyszámu adataiból egynehányat rendelkezésemre bocsátott. Az ő megjegyzéseit (M) -el fogom jelezni a továbbiakban

feliratában megemlíti, hogy a megye területén lakó háromszáztiz családtól husz ujoncz kiállítását követelik, holott két évvel ezelőtt csak hatot soroztak be. Ebből az alkalmából megtudjuk, hogy a katonasághoz való hozzájárulás aránya egy néhány megyében a következő volt:

1807-ben a pestmegyei zsidóság részéről	24	katona,
1809-ben	20	„ „
„ „ a nyitrai megyei	„	részéről 42 „ „
1809-ben	35	„ „
„ „ veszprémmegyei	„	részéről 12 „ „
1809-ben	9	„ „
„ „ a mosonmegyei	„	részéről 6 „ „
1809-ben	—	„ „ ¹⁾

Abony 1805-ben két katonát szerelt fel, 1809-ben hármat ²⁾ de 1810-ben ujra száz forintot adományozott. Bi-harmegye 1808-ban két katonát szállított. Hogy nemcsak a legszegényebbek voltak katonák, mutatja a komárommegyeiek folyamodványa Mózes D. nevű, az Alvinci regimentben szolgáló katona érdekében, melyben felmentését kéri, mert öreg apja vezetése mellett az üzlete tönkre megy.

A Napoleon elleni nemesi felkelésben a zemplén megyei közegek „igen használhatóknak“ sőt „nélkülözhetetleneknek“ tartják az adjusztálásnál, az alimentációnál és a lószállításnál a zsidókat. Ilyen elismerésben bizonyára másutt is részesültek. A háboruba induló csapatokban. szolgáló zsidók Moóron átvonulván' hathatós támogatást nyertek ottani hittestvéreik részéről. ³⁾

A komáromi várnál elfoglalt katonák javára a komáromi zsidók 500, a pozsonyaiak 803, az óbudaiak 1300, az abonyiak 100, az izsákiak 25 frtot adományoznak. Pestnek megtírt zsidósága egyszerre kétfelé adakozik: a komáromi katonáknak 1200 frtot ad, a pesti polgárőrség szervezésére 1000 frtot (M)

¹⁾ Sz. X. 499

²⁾ Sz. XI. 504

³⁾ Sz. XXVII. 232, Goldberger, Adalékok Zemplénv. m. történetéhez XVIII k, Büchler, A moóri chevra 7 l.

A francia háborúk vége felé általános gyűjtést rendeztek a hadi költségekhez való hozzájárulásra. 1813-ban tatai bíró felszólítja a város zsidóságát adakozásra. Ugyanekkor a Pesten lakó zsidók hat katonát állítanak ¹⁾ 1814-ben a szerb háborgások miatt 26 zsidó család Zimonyba menekül s az oltalmat úgy hálálják meg, hogy 130 frtot ajánla föl hadi célra. ²⁾

Napoleon legyőzése után a sebesült katonák támogatására gyűjtést indítottak. Ó Buda községe 320 frtot, Berkovits Márkus és Hirsch 60 frtot, Hirsch Jónás pesti kereskedő 150 frtot, az aradi hitközség 50 frtot adományozott. Mikor a pesti császárnapiakra készülődött a lakosság, Ó Buda 2000 frtot adott a harc képtelenek számára s az ünnepe napján négy invalidus tisztet, 100 egyéb katonát legpompásabban megvendégelt, minden invalidus altiszt két forintot s minden harc képtelen közlegény egy forintnyi adományt kapott ³⁾

A harcokban kitüntetteket is megjutalmazta Ó Buda. Az aranyérmet nyert katonákat 30, az ezüst érmet nyerteket 20 és a pénzbeli kitüntetésben részesülteket 15 fttal ajándékozta meg ⁴⁾

A következő időkben a kérdés vesztett az időse-rűségéből egészen a szabadságharcig, mely az említett apró-cseprő rendeleteket és intézkedéseket történeti remiscenciákká fokozta le.

IV

A ZSIDÓK A TÁRSADALOMBAN

„Magyarország parlagon heverő gazdaságáról” értekez egy főúri szakíró a XVIII század végén s a gazdasági pangás okát a kereskedelem hanyatlásában látja és a termézetadta gazdagság értékesítésének legfőbb eszközéül a kereskedelem felvirágoztatását jelöli meg. A hazai kereskedelem multjára vissza-pillantva azt látja, hogy a zsi-

¹⁾ Vereinigte P. O. Z. 1814 évf. 21 l.

²⁾ u. a. 10.30 l.

³⁾ u. a. 71 és 573 l.

⁴⁾ u. a. 1816 évf. 9 szám

dók a társadalomból való kizáratásuk következtében a kereskedelem legfőbb képviselői voltak ¹⁾

Hogy a társadalomból kizártak osztályát közgazdasági tényezőnek tartja, ez oly elfogulatlanságra vall. mely az akkori időkben vajmi ritka lehetett. Mert ha csupán a törvényhatóságok rendeletein, a városok statutumain át látnók a zsidókat, akkor azt kellene hinnünk, hogy nem játszottak nagyobb szerepet a cigányoknál. Wagenseil, a tudós altdorfi tanár, ki „balga tudományos apparatussal” akarja a cigányokat azonosítani az izraelita tiz törzs száműzöttjével ²⁾ gyönyörrel olvashatta volna a határozatokat, melyek egyszerre vonatkoznak a cigányokra és a zsidókra. A XVII század végén Sopron megye kiűzi a zsidókat s a cigányokkal is ezt szándékozik tenni. ³⁾ 1673-ban Szt. György a zsidókra és a cigányokra egyszerre vet ki adót, épúgy 1688-ban Győr. Lipót Buda városának, III. Károly pedig Szegednek tetszésére bizza, a város privilégiumát megerősítvén, hogy zsidókat és cigányokat megakarnak-e tűrni vagy nem. Jobb társaságba helyezi őket II. Rákóczi Ferenc mikor elrendeli, hogy „sem az Török sem az sidó az Bánnya városokra ne admittaltassanak” ⁴⁾ Esztergom városa, hol már századok laktak zsidók, 1713-ban eltiltja mind a két fajt a város területére való lépéstől. Ugyanebben az évben Moson megye pestis miatt megtiltja a cigányoknak és a zsidóknak a városban való házalást ⁵⁾ Kőszeg városa 1716-ban egyszerre eltiltja nekik dohányzást ⁶⁾ Így tehát nem csoda, hogy még a XIX század elején egy angol utazó Gal-

¹⁾ Szapáry, Der unthätige Reichthum Hungarns, Nürnberg 1784 Az egészre vonatkozólag I. Büchler, A zsidók története Budapest 175 l s köv., 270-298 332, l, s köv.

²⁾ Allgemeine Zeitung des Judentums 1911 évf. 91 l. s köv.

³⁾ A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye összegyűjtötték dr. Kolozsvári és dr. Óvári (ezentúl K. Ó.) V k 1 r. 320 l.

⁴⁾ Büchler, i. m. 188 és 237, Löw-Kulinyi, A szegedi zsidók XIV,

⁵⁾ K. Ó. IV k. 2 r. 627 l.

⁶⁾ K. Ó. V. 1 r. 594 K. Ó. V. 2 r. 403 l. — Nyitra megyében kimondják a tilalmat zsidókra és parasztokra, mert „magna incendia, plurima damna, adeoque locorum minae et desolationes evenire solent” (K Ó IV. 724)

gőcön zsidókat és cigányokat lát koldusokkal együtt. ¹⁾

Sokkal helyesebb szempont az, ha a zsidókban, amennyiben nemesi birtokokon laktak, magasabb rendű jobbágyságot látunk. A hazai hitközségek egy része úgy keletkezett, hogy a földes úr lakhatási engedélyt adott pár zsidó családnak, amikor a szomszéd városok vagy a kincstárhoz tartozó birtokok nem engedték be a zsidót. Előfordultak olyan esetek is amikor még jobbágyság is zsarnokoskodhatott felettük, de ez ritkán történhetett meg. ²⁾ Hogy ők maguk mennyire különböknél tartották magukat, kitűnik az országgyűlésekhez benyújtott petícióikból, „Mi lehet kívánatosabb a hazának, mint hogy a tudatlanság, sok baj anyja, amennyire csak lehet az alattvalók lelkéből kiűzetessék? Mi lehet igazságosabb, mint az, hogy minden polgárnak megadassanak az eszközök az Istentől nyert tehetségének kiművelésére? Mit nem várhat az állam, az ipar, a földművelés, a kereskedelem a zsidóktól, ha természeti adományaikhoz még a tudományok művelése is hozzájárul” Ezt olvassuk az 1792.-iki feliratukban. ³⁾ Így nem beszélnek olyanok, a kik jobbágyságukat igazságosnak tartják, hanem félpolgárok, a kik egész polgárokká akarnak lenni.

A földesurak egy része „saját jól felfogott érdek”ből ad nekik letelepedési jogot. Gróf Károlyi Sándor azt írja a szatmári békekötés után, hogy a kereskedelem felvirágoztatása érdekében telepítette le őket, rabbist hozott nekik s nem bánja, ha számban gyarapodnak. ⁴⁾ Erről nem igen tudott a szatmármegyei főrabbi száz évvel későbbben, amikor a korán elhunyt gróf Károlyi József felett igen szellemes és szép gyászbeszédet tart és dicsőíti az elhunyt apja és nagyapja jóindulatát a zsidók iránt, de a korábbi ősök kegyességét nem említi ⁵⁾ Mária Terézia a csanádi

¹⁾ Travels through Lower Hungary by Richard Bright (Edinburg 1818) many miserable beggars with groups of mingled Jews and Gypsies

²⁾ Ilyen esetről I. L. M. I. T. Évkönyv 1895 évf. 95 l

³⁾ Löw, i. m. 21 l.

⁴⁾ Sz. X. 385

⁵⁾ Trost und Trauerrede des Herrn Oberrabbiners der Judenschaft des löbl. Szathmarer Comitats für unsern Gottseelig Gnädigen Herrn Grafen Károlyi Joseph. Grosswardein gedruckt 1803. Különös hogy a grófi

püspökségnek ajándékozta Makót s a püspökség a század közepe táján megengedi évi adó lefizetése fejében a letelepülést. ¹⁾ Nem tudni, vajjon nem gunyból mondja a latin nyelvű földrajz a nógrádmegyei zsidókról, hogy a földesuruknak fejős tehenei, a falvakat bejárják, hogy szeretett gyermekeiknek barcheszt adhassanak, de eltalálta az igazságot. ²⁾ A földesúr elsősorban adózó alanyt látott a zsidóban. Az évi adózásán kívül se szeri se száma nem volt az ajándékoknak. Ha a humor valóban „nevetés könyvek között” akkor elég humorosnak nevezhetjük annak a felsorolását, hogy 1737-ben a rohonci zsidók mennyi ajándékot osztottak el az év kezdetén. Egy ilyen boldog új év alkalmából az uraságon kívül ajándékokat kapott a felügyelő, a tisztartó, tanító, a két katolikus pap, a vásárbíró. A kisbírónak, a céhmestereknek, a hajdunak a hushoz csak a bors hiányzott, mert ők ezt kapták, a libákat pedig elvitték az alispán, Szombathely és Kőszeg bírái, a titkárok, az országbírók, a kamarások és a fiskus. A kismartoni fekete könyv szerint újévkor egész vagyont osztottak ki az Eszterházy birtokokon letelepedett zsidók. 68 körmőczi aranyat, 37 forintot, 12 libát, 23 font cukrot és kávé, 7 tucat narancsot és citromot osztogattak a hercegtől kezdve a kályhatisztítóig mindenkinek. ³⁾ A természetbeli tartozmányok közé

család tagjai nevében magyar mintára a családi név megelőzi a személynevet. A „Herr Oberrabbiner” alatt a nagykárolyi Mose Arje értendő (L. Richtmann, Landau Ezekiel . . . , 37 l.) A beszéd alapigéje 37 Zsoltár 17 vers s úgy magyaráztatik, hogy „Isten tudja, mennyi évre van a derek embernek szüksége, hogy betöltse e földön célját s így bármily fiatalon hal el, jutalma örök lesz.”

¹⁾ Löw I., Egyenlőség 1892 évf. 45 sz

²⁾ Topographia, Inclytorum Comitatum Nagy Hontensis et Neogradensis per Marti num Bekeháza, Buda 1793, 36 l.

Multiplicem patitur superum provincia cultum . . .

Mulsaque terrestri Domino sua vacca Judaeus

Quorum complures Szűgy, Szetseny, Becske, Petény, Penz

Gyarmath alit svetos mercatu vivere, vicos

Cursando, pauper quo possit solvere censum

Et dare dilectae soboli, quod rodere possit

Barches, praeterea per pagos sparsa propago

³⁾ Hitközségi Szemle I. 87 l. (Weisz), Zipser, Ben Chananja VIII. 3

ros, szegfű, fahéj, sáfrány és vászon. S a Mártonlibák évenként hirdetik a bécsi Hofburgban, hogy mily hibás irányban kifejezett történeti érzelme van a pozsonyi hitközségnek mindmáig. — Hiszen általános elv volt az, hogy az anabaptisták a leggonoszabb szekta (perversissima secta) s azért több adót kell fizetniök a többieknek, ¹⁾ de a zsidók még alacsonyabb fokon vannak. A földesúr a zsidóknak összes jogaiban döntő forumnak tartotta magát s azért Győrmegeye 1756-ban külön kiemeli, hogy az általa kiadott, a zsidókra vonatkozó rendeletet semmiféle nemesnek sem áll jogában megváltoztatni. ²⁾ A zsidóknak adott szabadságlevelével sokszor valóságos szervezeti szabályzat, Az óbudaiak 1766-ban a királyi kamara fennhatósága alá kerültek a melynek nevében gr. Grassalkovics Antal gödöllői kastélyában kiállított nekik egy oltalomlevelet, mely hű képet ad a közigazdasági és jogviszonyaikról. A birt házaikhoz való joguk respektáltatik. Örökbe hagyhatják és el is adhatják idegennek, de az utóbbi esetben tíz százalék a vétel árból kamaráé. Kereszténytől házat és telket csak kamarai engedéllyel vásárolhatnak. Tarthatnak külön sör és bormérést, de csak maguknak. Mészárszékeikben ellenben bárkinek adhatnak el, még disznóhúst is ki mérhetnek. Az óbudai uradalom bármely részéből vámmentesen hozhatnak be kóser húst. Üzletet és mesterséget idegen zsidó csak a hitközség engedélyével folytathat. Ha az illető az uradalom védnöksége alá akar jutni, előbb meg kell egyeznie a hitközséggel a templomi és temetői hozzájárulás tekintetében. A védnökség kiterjedt az elköltözött zsidókra is. A vallás szabad gyakorlata megengedettik de a keresztények vallási érzületét nem sértő módon. A hitközségi tisztviselőket az uradalom erősíti meg. A védlevel megemlíti Kis Lázár Simon kiváltságos kereskedőt, kinek nagy érdemei vannak a királyi kincstár körül ³⁾

szám, Löw-Kulinyi i. m. XXIII l.

¹⁾ K. Ó. IV. 1 r. 73.

²⁾ K. Ó. V. 1 r. 605 l.

³⁾ Sz. VIII. 254 l. Zip $\frac{1}{2}$ r. a.

Az 1787-ben kelt az óbudai zsidóknak előírt statutum pontosan megállapítja a választás menetét, az egyestartozott még gyömbér, szerecsendió, cukor, dohány, papihitközségi tisztségekkel egybekötött kötelességeket, megfosztja a rabbikat a polgári és büntető ügyekben való bíráskodás jogától s azt rendeli el, hogy a hitközségi választások után a megválasztottak a templomba mennek, a hol a rabbi megesketteti őket hivataluk pontos ellátására. Az utóbbi intézkedés alkalmasint csak papíron maradt, mert szokatlan a hitközségi életben. ¹⁾ Minden esetre megfelel a valóságnak a mikor a zsidó vallásról azt tanulták a század hetvenes éveiben az elemi tankönyvekben: „Ennek a Királytól és Országtól különösen nyert szabadsága nintsen, hanem csak a földes Urak engedelmeiből gyakoroltatik ²⁾

Ezek után természetes, hogy a cujus regio, ejus religio elve megmaradt annyiban, hogy a földesúr a vallási ügyekbe is beavatkozott. Bonyhádön két földesúr volt: a Percel és a Kliegel család. A hitközségi választásokat ők erősítik meg, ők jelölik a megválasztandó hét virilistát s az egyéb tisztségekre alkalmasokat. Az egyik évben az egyiknek zsidáiból választandó a chevrának előjárója, a másikban a másnak jobbagyaiból. ³⁾ 1781-ben a paksi földesurak kikötik maguknak, hogy a zsidóbírókat és az esküdteket ők fogják megerősíteni, ⁴⁾ Negyven évvel előbb a bácsbodorögmegeyei hatóság eltiltja a bajai zsidókat, hogy zsidó bírót válasszanak maguk közül, mivel ez az addigi szokással ellenkezik. ⁵⁾ Hiába vádolták Arholz Nátán stomfai rabbít eretnekséggel, avval, hogy hive Sabbatai Cevinek, a messiási csalónak, a földesura kegye megtartotta rabbiszékében egész 1791-ben bekövetkezett haláláig. Az ugyanezzel a váddal illetett rohonci rabbít, Stassov Löbet gr. Batthányi Lajos nádor tartotta meg állásában. Ez a gyakorlat

¹⁾ Sz. VIII. 865 l.

²⁾ Hármaskis tükör, Pozsony 1773

³⁾ Sz. XI. 657 l. és 659 l.

⁴⁾ Sz. III. 502 l.

⁵⁾ Sz. IV. 813 l.

folytatódik a későbbi időkben is, mikor a földesúr szerepét a szolgabíró veszi át. Az irsai szolgabíró a század végén 24 bot-
ütést helyez azoknak kilátásba, a kik a zsidó bíró idézésének
nem engedelmeskednek. ¹⁾ 1801-ben a veszprémi hitköz-
ségnek tudtára adatik, hogy a tóra előtti önkéntes ado-
mányozás intézkedése fenntartható ugyan, de zsarolással
ne járjon. 1803-ban az alsórétfalusiak Marcibányi Im-
re földesurukkal abban állapodnak meg, hogy minden család
két forintot fog neki fizetni s ez alkalommal eltiltja nekik a
templomi ülésekkel való üzkerkedést. ²⁾ Az a helytar-
tósági rendelet, melyben mindenkinek tetszésére van biz-
va az eszrog megvétele s az eladás jogának bérlői nem
tiltakozhatnak az ellen, ha valaki idegenben vásárol,
máltányos is lehetett ³⁾, de a helyi hatóság szigoruan vett
vallási kérdésekben is dönt. A XIX század harmincas
éveiben a metsző megbízhatósága tekintetében vélemény-
eltérés van a gyöngyösi rabbi és a szolgabíró között. ⁴⁾
Szinte a mai ujságokba való az a hadakozás vármegeye a
és a sátorlajuhelyi szolgabíró között, melyben a mult
század elején Lőrincz Pinkász rabbi volt az ütköző pont.
De ezen csupán a szó szoros értelmében vett rendezet-
tebb vallási viszonyok között élő nemzedékeknek lesz
joguk csodálkozni. A hatósági beavatkozások történeté-
ben külön lapot érdemelnének a magánházakban tartottis-
tentiszteletek ellen hozott rendszabályok, amelyeket maguk
a zsidók provokáltak. Már 1789-ben tiltja el Dési Gábor
marosvásárhelyi polgármester a magán imaházakat ⁵⁾

A hol a zsidó ingatlan szerzett, azt csupán a földes
úr jóvoltából tehetette. Ingatlan ebben a korban csak házat
vagy kicsiny földet jelenthet, mert a jobbágy csupán a föld-
desur földjét művelhette. A keresztény Rómában éppen
ezért a zsidókat az ingatlanok szerzésétől célravezető mő-

¹⁾ Sz. VII. 382 l.

²⁾ Sz. II. 412 l. Magyar Zs. Almanach 1911. 259 l.

³⁾ 1800 évi 6799 sz. rendelet „primores Communitatum Judaicarum
gremiales Judaeos suos a sic dictis Pomis Paradisi occasione celebrationis
festi eorundem (vulgo Lauberfest) arbitrarie dumtaxat taxare soleant . . . .”

⁴⁾ Sz. VII. 470 l. (Büchler)

⁵⁾ Sz. XXVIII. 113 l. (Goldberger), Magyar Zs. Alm. 1911. 144

don úgy szoktatták le, hogy a rabszolgák tartását meg-
tiltották nekik. II József jóakarattal volt eltelve e tekintetben. Az 1787 iki február 13.-án kelt rendelet felmenti
a türelmi adó fizetése alól a csupán földművelést űző
zsidót s megengedi, hogy az első három évben keresztény
szolgákat tarthasson. ¹⁾ De 1797-ben Beregmegye 12 rénis
forint büntetés terhe alatt eltiltja a zsidó bérlőket a ke-
resztény szolgák tartásától és a szolgálatba állót 12 bot-
ütéssel fenyegeti meg. ²⁾ Gazdálkodási hajlamuknak akar-
gátat vetni Gyula Fehérvár, amikor 1741-ben azt mondja:
„A sidóknak Privilegiumoknak . . . articulussa azt tartja:
hogy a zsidóság tsak Portai portékával kereskedjék, de
ezzel nem gondolván a sidóság tsak éppen szalonával nem
kereskedik, educillumot s e egyéb portékákkal keresked-
nek, mezei oeconomiát tartanak” ³⁾ Ép így jár el Szt.
György, mikor 1750-ben a legelőből kizárja őket⁴⁾.

A hitközségi élet két fontos intézményének, a templom-
nak és temetőnek létesítése a földesúr jó akaratától függött.
1749-ban a tataiak templomot akarnak építeni, de
nem bírják saját erejükből s hiába adóztatták meg a kő-
ser bort, nem volt eredménye. A földesurukhoz fordultak
tehát, a ki pénzt adott nekik, melyet egész 1807-ig tör-
lesztettek.⁵⁾

1776-ban Eszterházi Miklós herceg Nagy - Bitt-
sének állít templomot s harmincz forint évi bérért
rendelkezésükre bocsátja. Egy évvel előbb Ürményi József
országbíró megengedi az abonyiaknak, hogy évi 80 ft bér
fejében az ő telkén templomot építsenek. Nem ilyen jó-
akarátú volt ő a nyitrai megyei zsidók iránt, mert egyik em-
lékiratában fejtegeti a nyitrai vidék szegénységét s többek
között abban is találja okát, hogy a zsidó korcsmárosok
italai tönkreteszik a népet ⁶⁾

¹⁾ Sz. XV. 91 l.

²⁾ K. Ö. II. 1 r. 505 l.

³⁾ K. Ö. I. 409

⁴⁾ U. o. IV. 2 r. 750 l.

⁵⁾ Sz. XI. 502 l.

⁶⁾ Sz. XX. 401 l. Marcali, Magyarország II. József korában, I. 80 l.
Vajda, i. m. 16 l.

Barcsay Lászlóné, kinek náznánfalvi birtokán 1781-ben hét zsidó család lakott, telket ajándékoz templomépítésre. Emlékét még most is dicsőíti a templom nyugati falára függesztett latinnyelvű imát tartalmazó tábla

Mikor a pereszlenyiek 1792-ben templomot építettek, egy akkori hirlap megdicséri a nyitrai megyei egyház hatóságát e türelmességeért. De az utóbbi kijelenti, hogy nem engedte meg a templom építését, mert Preszlény nem is tartozik birtokához.

1799-ben a nagykőrösi Szalay József ad fundust az ottani zsidóknak templom építésre, a mint azt 18 évvel később hálálkodva felemlíti Krakauer Salamon rabbi templom avató beszédében, a mely az első magyarul kiadott zsidó prédikáció.¹⁾

Az 1802-ben elhunyt simándi földesur felett Chorin Áron emlékbeszédet tart melyben megemlíti hogy „a halotti harang kongása” feleleveníti az elhunyt jóságát, melynek köszönhető a templom.²⁾ 1803-ban a komáromi hitközség a templomának avatása alkalmából hálát mond gróf Zichy Teréznek, mert nemcsak megengedte a templomépítést, hanem kegyesen előlegezte a nagy költségeket (alle Unkosten) pénztárából. Meleg hódolattal emlékszik 1837-ben fiáról, János grófról a komáromi rabbi: Freystadl Ábrahám templom avató beszédében³⁾ Ép ilyen érzelmek találnak kifejezésre Veisz

¹⁾ Predikáció mely tartott ujonnan épült Templomnak felszentelése alkalmatosságával Nagy Kőrösön Krakauer Salamon oda való Fő Rabinus által Szeptember 7-ikén 1817 (Pesten 1817). A beszéd német szöveggel is ki van adva. Magyar Zs. Almanach, 1911. 146 l. Pressburger Zeitung 1792 évf. 267 és 308 l.

²⁾ Chorin, Gedächtnissrede über das Ableben des . . . Herrn Johann v. Bánhidý gehalten in der Synagogy (I) zu Simánd den 29 April 1802. (Vác 1803)

³⁾ Danksagung und herzliches Gebeth für Ihre Gnaden . . . Teresia verw. Gräfin Johann Zichy . . . Feyerlich begangen von der Komorner Judengemeinde bey Einweihung ihrer neuerbauten Synagoge, welcher Höchstgedachte Gräfin auf ihrem Grunde daselbst zu erbauen gnädigst erlaubte. Im Maj 1803, (Pozsony). Freystadl, Abraham, Predigt in deutsche

Sámuel aszódi,¹⁾ Spitzer Wolf péceli rabbik²⁾ bucsuztatóiban.

Földesuri zsarnokságra is akadhatott bőven példa. A lajta ujfalusi zsidókat 1739-ben a pestis miatt kiűzték s a templomukat Szt. Rókus kápolnává alakították át, mire a földesúr kénytelen volt nekik kárpótlást adni.³⁾ Egészen középkori esetről szól a szenicei hitközség története a harmincas évekből. A földesúr ártatlan, zsidókat összefogdos s kivégeztet úgy hogy büntetésül elveszik tőle a pallosjogot.⁴⁾ Ugyancsak Szenicén történt br. Jeszenák Pál 1781-ben összekülönbözött bérlőjével s fogságra vetette gyermekeit (M)

Az ingatlanok szerzése nem volt egységesen szabályozva. Jellemző, a mint Kassay szerencsi plébános mond a 20-as években Szerencsről, a hol 1795-ben nem lakott zsidó, de „már attól fogva ezen földön futóvá lett Nemzettség annyira befurá magát, hogy már Templomjuk is vagyon a hol zsinatolnak, ezek noha maguk között németül handrikálnak, de a Városbeliekkel magyarul beszélnek. Ezeknek a nagymélt. Gróf Aspermont részénné házaik is vannak, de a Mélt. Almási Familia részén házat magának egy zsidó sem vehet . . . A Szerencsi nagy Vendég fogadóból is ezen Uraság őket kikergetteté⁵⁾ Az 1807-iki országgyűlésen szönyegre került törvényjavaslat szerint letelepülésük tizedik éve után szerezhetek földet.⁶⁾ 1831-ben pedig ezt ajánlják, hogy aki nagykorúsága után számított 15 éven feddhetetlenül viselkedik, házat szerezhet,

Sprache gehalten am 5 Februar 1837 bey Gelegenheit der Einweihung des Synagoge in Komorn

¹⁾ Trauerrede am Tage des feyerlichen Leichenbegräbnisses der Frau Susanna . . . Podmanitzky . . . Abgehalten am 10 ten April 1808 von Samuel Veiss, Orts rabbiner in Aszód [Mendelsohn Phaedonját is idézi]

²⁾ Trauerrede am Tage des feierlichen Leichenbegängnisses . . . Gedeon v. Ráday . . . Wolf Spitzer Orts u. Distrikts Rabbiner zu Petze Pest 1801.

³⁾ Sz. XV. 134

⁴⁾ Oesterreichische Wochenschrift. 1911 (Mandl)

⁵⁾ Adalékok Zemplén vármegye történetéhez XI. 110 l.

⁶⁾ Lőw. i. m. 53

de a zsidók házai nem haladhatják meg az egy százalékot¹⁾ Mindez csak papíron volt, mert már régebbi időkből is maradt ingatlanvételi szerződések Szenicén 1754-ben Marcus Ábrahám és fia két szőlőnek birtokosa. Hirschl Mózesre megharagudott a szenicei földesur, Jeszenák Pál s elvehetett tőle 8 szőlőt Az 1774-iki összeírás szerint 22 hold szőlő van Szenicén zsidó kézen (M) 1762-ben Philep Izsák sátorolja új helyi lakos: vásárol házat, mely a szomszédos házak megjelölése által van meghatározva oly módon, a mint azt az egyiptomi papirusokon olvashatjuk²⁾ Öt év múlva ugyanott vesz Markovics nevű zsidó házat. Littmann Mózes mádi zsidó, (sőt rabbi) pedig 1771-ben saját házában lakik. Kaposváron Pollák Izsák 1785-ben 90 forintért vesz házat Névrokna Pollák Mihály három évvel később volt szegedi háztulajdonos. 1806-ban Honig József Mágocson két hold földet és házat vesz. Közbe jönnek rendszertelenül a tiltó rendeletek. 1799-ben a szegedi tanács elhatározza hogy „engedelem nélkül az itt már megszenvedtett Zsidóknak sem lészen Házakat vagy Fundusokat venni“ és 1813-ban egyik is gheztot akar felállítani, midőn eltiltja őket attól, hogy egy bizonyos házkörön kívül vásároljanak házat. Ez időtájt Abony is kibocsát ilyen tilalmat.³⁾

A XVIII század végén a hegyaljai szőlők egy része zsidóknak képezte tulajdonát. De még 1818-ban adatik a rendelet, melynek értelmében nemesi birtokokat sem zálogba sem bérbe nem vehettek de 1819-ben és három évre ismét meg kell azt tiltani, hogy nemesi birtok még akkor sem mehet át tulajdonukba, ha az illető birtokra anynyi kölcsönt adtak, hogy fölér a birtok értékével s még akkor sem, ha a birtokos beleegyeznék⁴⁾

A XIX század huszas éveiben a pesti kereskedelmi társulat közös fellépésre akarja egyesíteni a városi lakosságot a zsidók ellen, mert úgy mond- a fő és a közne-

¹⁾ Löw u. o. 113.

²⁾ Adalékok Zemlén vármegye történetéhez X. 334 l., XV. 340 és 278

³⁾ Sz. V. 62 l. Löw i. m. 4, 19, Magyar Zsidó Almanach 1911. 264 l., Vajda i. m. 47

⁴⁾ Kassich [Ka] Enchiridion III. 303 és 304

messég az országgyűlésen a zsidók pártján vannak. Ez a kijelentes hű tükre a zsidók helyzetének az egész XVIII században A földesur hasznát látja a zsidónak, tehát pártolja, ennek következtében a megyei hatóság nem hajtja végre a Bécsből jövő megszorításokat s megadóztatásokat. A városi polgárok ellenben üzleti versenytársakat látnak benne s ezért nem engedik letelepedni s ha valahogyan bejutott, elkeserítik az életét, míg újból kiűzik. Buda városa éveken át ostromolja III Károlyt, hogy engedje a város privilegiumának érvényesítését: a zsidók kikergetését, a kiket a katonai hatóságok is pártolnak. Nem tesz kivételt az úgynevezett kiváltságos zsidókkal sem, a kiket királyi szabadalomlevél emel ki a többiek sorából. Ezt tapasztalhatta Schlesinger Farkas és Izráel, a kik oly sok szolgálatot tettek az udvarnak a kuruc felkelés idején, hogy megengedik nekik a szabad letelepülést, a mi ellen azonban a város állandóan protestál. 1738-ban a király a németországi Józsefnek 500 forintot ki utalványoz s letelepedési engedélyt ad Budán. Itt azonban senki sem akar neki lakást adni s kénytelen istállóban meghúzódni, a míg a szolnoki katonai parancsnokság elhelyezi, de ellette a petíciók nem szűnelték. Mária Terézia végre enged a sok kérelmezésnek, melyben a zsidók kiűzetése a katolikus hitvédelem egyik követelménye gyanánt szerepel s 1746-ban véget vet a budai községnak.

Természetes tehát, hogy a városoknak a zsidókhöz való viszonyát rideg kalmári szempontok határozzák meg. Egész nyiltan vallja ezt be Szombathely. „Minthogy ezelőtt néhány esztendőekkel a kuruczvilágban tudniillik ezen szegény városunk inségben lévén nem tudván semmit sem prosperálni, kénytelenítettett a zsidókat befogadni és 2 boltot árendában is nekik adni“ Mivel sokan vannak, a város több boltot nem ad nekik „Egyébíránt mint régenten méltóságos cardinális Colonics urunk ő eminentiája idejében volt, az szerint legyen ezután is“¹⁾ Ugyátszik, hogy mindez céloz arra az engedelemre, melyet a város 1718-ban adott egy rohonczi zsidónak, hogy 32 forint évi bér

¹⁾ K. Ö. V. 2 r 431

fejében boltot tarthasson, de ez a város privilegiumait ne érintse, a céhbelieknek konkurrencziát ne csináljon, sőt feleségét se hozza magával ¹⁾ 1735-ben a város károsnak találja a zsidó korcsmáros ottlétét, annál is inkább, mert „lutheránust, kálmínist nem szenved falai között” s ezért elhatározza, hogy menjen ki a városból, miután kifizette hátralevő árendáját ²⁾ Ez az erélyes felmondás azonban nem gátolta a várost abban, hogy 1747-ben újra ne adjon árusítási jogot a rohonczi Salamonnak hat forint évi bér fejében ³⁾ Egy évvel előbb az eddigi zsidó-mentes Kecskemét négy öbúdainak engedélyt ad a letelepedésre, hogy a nyers bőröket összevásárolhassák. ⁴⁾

Szabadságra és jogokra való hivatkozás álarcában nyilatkozik meg a korlátolt, nyárspolgári önzés Nagy-Szombat esetében. A városban a X^{VI} század óta nem látkak zsidók. Mária Terézia idejében az ötvenes években egy bécsi nyírolaj gyár egyik küldeményét elkobozták, mert a szállítmányt Nagy-Szombaton át Lengyelországba Oppenheim Simon kísérte, a kit fogságra vettek s 50 forint váltságdíjat követeltek érte. A bécsi gyár nagy erőlködésébe került, míg Mária Terézia ráírt a városra, hogy adják ki a foglyot és a szállítmányt ⁵⁾ II József megengedte a zsidók letelepülését, de halála után ismét vissza akarták állítani a régi állapotokat s kiűzték a zsidókat. Kicsiben ez megtörtént Eperjesen is, ahol Simon Hirsch fiával együtt polgárjogot nyert s a császár halála után a város megsemmisítette az adott jogot, melyért hiába folyamodnak még 1807-ben is ⁶⁾ Rosen'hal Eliás 1785-ben Komáromban telepedik le és sörfőzdét nyit. Derekaságával közkedveltségre tesz szert és polgári jogokkal akarják felruházni, de nem mertek tovább menni a szándéknál ⁷⁾ Egy névtelen röpirat azt igyekszik bizonyítani, hogy a

¹⁾ Sz. XIII. 280

²⁾ K. O. u. o. 461

³⁾ U. o.

⁴⁾ J. M. J. T. Évkönyv 1899. 104 l. [Bárány]

⁵⁾ Sz. XV. 85 l.

⁶⁾ Sz. X VI. 349 l.,

⁷⁾ Feich, Beth El II. 335.

nagyyszombati kiűzetés az ősi jogok érvényességének kimutatása céljából történt, nem pedig vallási gyűlöletből, azok pedig, a kik védik a városban a zsidót, csak zsidó bérenczek ¹⁾ Az egyik zsidó bérencz szintén röpirattal felelt, melyben elég ügyesen védi a kiűzötteket s igyekszik bizonyítani, mily hasznos a város a jelenlétükből ²⁾ Egy akkori utazó a következőket jegyzi föl naplójába a városról „Egykor úgy zárkózott el a zsidók elől, akár Salzburg. E tilalmat több okkal magyarázzák, de egyik sem hiteles. Az igazi ok talán az lehetett, hogy Nagy-Szombat egyetemi város volt s a zsidók a tanuló ifjuságra károsak lehettek volna. Miután megszünt egyetemi város lenni, II József megengedte nemcsak a város területére való lépést, hanem az ott lakást a tulajdon szerzésének joga nélkül. A zsidók bevonulása két pártra szakasztá a várost. A nagyobbik részének haszna volt belőle, a kisebbik (egyszersmind a gazdagabb) megkárosítva érezte magát. A károsodó rész rövidáru kereskedőkből állott, azonkívül oly lakókból, a kiknek házbére emelkedett és korcsmárosokból, kiknek borából a zsidók nem isznak. De később ezek is beletörődtek. A császár halála idején épen egy rövidáru kereskedő s egy korcsmáros lettek városi előjárókká megválasztva, a mire a zsidóknak rövidesen el kellett hagyniok a várost. Ez az eset sokkal jobban volt összekötve kiterjedt érdekekkel, semhogy csendesen lefolyhatott volna. A zsidóknak sok védőjük akadt, a kik tulajdonképen saját érdeküket védtek. A városban általános volt az elégületlenség, s ezért az előjáróság két kereskedőt s többszörös háztulajdonost börtönre vetetett, a mire az elégületlenség nyíltan kitört . . . Legfelsőbb helyen pártfogásba vették a fogoly polgárokat s a zsidókat. II Lipót ugyanis visszaállította a II József alatti helyzetet, de a kedélyek még mindig nyugtalanok. Egyébiránt a legtöbb haszna az egész históriából a korcsmáros-előjárónak

¹⁾ Freymüthige Äusserungen zur Belehrung der Juden und ihrer christlichen Anhänger (N. Szombat 1790)

²⁾ Bemerkungen eines Weltbürgers bei Lesung der gedruckten freymüthigen Äusserungen (Pozsony)

volt, mert mind a két párt hozzámert az új híreket megtudni s így háromszor annyi bort fogyasztottak el nála mint azelőtt." ¹⁾ Ezt a históriát bizonyára nem tudta 1835-ben, a mikor Nagy-Szombatban templomot avatott Ehrlich Jakab nádasí rabbi, a ki beszédében, a városi tanács nemességét s türelmességét dicsőíti. ²⁾ A hasznossági szempontot tartják szem előtt Bars vármegye követei, a mikor az 1807 országgyűlésen azt kéri, hogy Léva városáig bezárólag adjanak a zsidóknak lakhatási engedélyt, mert a nyersterményeket a keresztény kereskedők kartellje miatt csak igen olcsó áron lehet beváltani, így a zsidók beengedése úgy a földesuraknak mint a szegény népek nagy hasznára lesz ³⁾ Így tehát fordított okoskodás és a tényeknek egy oldalú beállítása, ha egy munkában 1793-ból azt olvassuk, hogy Szered környékén jólét uralkodhatik, mert az ott tartózkodó zsidók nagy száma erre mutat, mivel, „a zsidó bizonyára nem megy oly helyre, ahol nem lehet semmit sem keresni” ⁴⁾ Ez a kezdetleges megjegyzés időse rüségét nyer napjainkban, a mikor Sombart azt mondja, hogy „ahol Izráel napja felragyog, áldás van” s Oppenheimer Ferencz az áldást nem a zsidó bevándorlás következményének, hanem okának s előzményének tartja.

* * *

Város és megye versenyzett megadóztatásukban Hasznos kitüntetés lett volna, (ha érvényesülhetett volna) Löv Ulmo és Svab Izsákra nézve, midőn III Károly nagy érdemeikre való tekintettel elrendeli, hogy Magyarország zsidó lakta vidékein letelepedhetnek s csak annyi adót

¹⁾ Reisen von Pressburg (Frankfurt u. Leipzig 1793) 476 l.

²⁾ Worte der Weihe am 23 Oktober 1835. bey Gelegenheit der ersten gottesdienstlichen Versammlung in der neuerbau'en Synagoge . . . von Jakob A. Ehrlich Rabbyner zu Nadass (Nagy Szombat 1836) A mint e beszéd héber idézeteinek átírásából látjuk, Ehrlich nem tartotta még szükségesnek konservatív voltát azzal bizonyítani, hogy a surukat „ü” vel írja át mert mindig u-t ír.

³⁾ Acta Comitiarum 284 l. „Christiani enim Questores Materialium horum pretium sub poena inter se defigunt . . . miseros autem Contribuentes hac ratione levi pretio divendere cogunt”

⁴⁾ Reisen . . . 468 l.

fizessenek, mint a keresztények ¹⁾ 1695-ben Vas megye, 1723-ban Ugocsa összeírta a zsidókat s a legszigorúbb eskü alapján bevallott jövedelem alapján megadóztatja ²⁾ Pozsony megye a katonai adó fejében megadóztatja őket 500 forinttal, melynek háromnegyed részét maguk a pozsonyiak tartoznak viselni, a többit a megyebeliek. ³⁾ Sopron megye a beszállásolás fejében fizettet velük adót. ⁴⁾ Zemplén megye az utmunkák fejében fizetett 6000 forintot fel akarja emelni 1811-ben, bár látja hogy milyen szegények. Abony 1816-ban váltja meg évi 300 frttal a beszállásolást, nehogy iskolába kvártélyozzák be magukat a katonák ⁵⁾

A megyén kívül minden helyi hatóság szedett adókat. A plébánosok illetményeit is gyarapították. A század első felében a Jász-Kun területen töltött egy napért 17 krajcár volt a díj. Ha Sopron belvárosába mentek 8 krajcárt kellett fizetniök, a külvárosba négyért engedték be őket, míg 1742-ben a kismartoniak megváltották a belépődíjakat évi 30 forinttal. A személyi és a hajtóvámot II József törölte el. ⁶⁾ Tata a piacon való árusításért szed 50 forintot ⁷⁾ 1727-ben Miskolcz 150 frtot, Veszprém 1743-ban 200 forintot ⁸⁾ Bonyhád 1800-ban 100 frtot vetki rájuk. ⁹⁾ A kóser bort és a ritualis laci konyha tartásának jogát külön megadóztatták. 1766-ban Sopron ezt a jogot 270 frtért bérbeadja, bár nem adott zsidónak letelepülési engedélyt. Rohoncon a Batthányi birtokokon való kereskedésért járó díjat bérbe adják egy zsidónak s minden pénteken köteles volt mindenki a bérlőnek bevallani, hogy az egész héten mit keresett. Még 1800-ban hiába folyamodnak Trencsén városához e bor-adó elengedéseért. Ausztriában a szombati gyertyát megadóztatták, épúgy mint a

¹⁾ Sz. XII. 547 l.

²⁾ K. Ó. V, 1 r. 286, 238 l.

³⁾ K. Ó. IV 817 l.

⁴⁾ U. a. V. 1 r. 629 l.

⁵⁾ Sz. XVIII. 392 l. Vajda, i. m. 47 és 35

⁶⁾ Pollák, A zsidók története Sopronban. 367 l.

⁷⁾ Sz. XI. 504 l.

⁸⁾ K. Ó. II, 2 r. 399 l. és V. 1 r. 541

⁹⁾ Sz. XI. 661 l.

dohányzást. Nálunk is történtek ilyen kísérletek. A rohonci község adózása 1737-ből feloleli majd az összes adó-nemeket. A hercegi földesúrnak fizettek 3011 frtot évenként a következők fejében: nagy és kis mézsárszék, kis baromlevágatás, kóser bor, pálinka-mérés, baromfitartozmánya megváltása, védődíj, régi kivetés, egyéb adó. S bár templomuk sem tornyos, sem orgonás nem volt, fizettek orgonapénzt, s hozzájárultak a toronykivilágításhoz ¹⁾

A legrendszeresebb és legnyomasztóbb adó az állami lett volna, ha a földesúr és a megye végrehajtotta volna a Bécsből jövő rendeleteket. Már 1711-ben fizetnek kamarai adót, védelmi és türelmi adó címen s azonkívül portio, oszággyűlési, sánc és követi adót. Száz esztendeig kérelhetetlenül szedték be a türelmi adót. a mely Mária Terézia uralkodása óta (1746. június 1-én) egy évszázadig nyomta a magyarországi zsidóságot ²⁾ Mária Terézia alatt folyton emelkedett. Jellemzően szól erről az a folyamodvány, melyet az adótárgyalásra meghívott zsidó küldöttek intéztek a helytartósághoz 1754-ben. Felhozzák, hogy már négy hét óta tartják őket Pozsonyban. Hajlandók volnának az eddig fizetett huszezer forintot ötezerrel felemelni bár az nehezükre esik a nagy adóteher miatt ³⁾. Az ajánlatot a királynő el is fogadta. II József óta, a ki kameralis taxa nevet adta neki, egyik rendelet követi a másikat, mely az egyre halmozódó hátrálékok lefizetését sürgeti. Az 1788 február 22-iki leirat utasítja a hatóságokat, hogy állapítsák meg az egyes községi tagok viszonyait s tételesenek velük nyilatkozatot arra nézve, mikor fogják hátrálékot beszo-
szolgáltatni ⁴⁾ Ugyanezen év november 4-én elrendeli a helytartóság, hogy írják össze személyenként a zsidók adózásait az utolsó hat év alatt ⁵⁾ Az 1790-iki országgyűlésre Sopron megye azzal az utasítással küldi követjét

¹⁾ Sz. VII. 381 l., Pollák i. m. 309 l., Mandl, Hitközségi Szemle II. 305, Zipser, Ben Chananja VII. 960

²⁾ Bernstein Béla, Die Toleranztaxe der Juden (Kaufmann-Ge-denkbuch 599 l.)

³⁾ Sz. XII. 453 l.

⁴⁾ 8270 sz. rendelet

⁵⁾ 42739 sz. rendelet

hogy a türelmi adó leszállítását és az általuk fizetett összegnek nem a királyi, hanem az országos pénztárba való beszo-
szolgáltatását sürgesse. ¹⁾ Három évvel később jelenik meg a magyar nyelvű utmutatás arról, hogy miképen könyveljék el s hogyan szedjék be az adót ²⁾ Később az a panasz, hogy a türelmi adó nem folyik be rendesen a beszédök megbizhatatlansága s a könyvelés helytelensége miatt ³⁾ Mivel az adót nem fizetik be rendszeren az 1798. i. június 12-iki leirat az erőszakos behajtásról intézkedik. ⁴⁾ Egy évre rá a hatóságnak kötelességévé tétetik, hogy addig ne adjanak elköltözési engedélyt, míg az illető nem igazolja, hogy a türelmi adó reá eső hányadát törlesztette. ⁵⁾ Ez már előbb is gondoskodás tárgya volt. 1787-ben Salamon Lőrincz Abonyból Szegedre költözködik, de kötelezik, hogy az adóhátrálékokat fizesse Abonyba. A század hetvenes éveiben a pestmegyeiek 1860 frtot fizetnek Nikolsburgba adó fejében s mikor Márkus Mózes öbudaí lakos fizetni nem akart, Kaunitz grófnő elfogatta a brünni vásáron. Mivel az erőszakos behajtással való fenyegetés nem használt, az adó pontos beszo-
szolgáltatásának kötelezettségét a zsidó előjárókra tolja az 1800. április elsején kelt rendelet ⁶⁾ Új hang szólal meg az 1802-i országgyűlés ama javaslatában, hogy a nem-nemeseket illető jogok reájuk is kiterjesztessenek épen a nagy adóteherre való tekintettel, melyet viselnek,

A türelmi adó kínos lassusággal való befolyása is mutatja, hogy a zsidóság zöme szegény lehetett. Több megye épen ezért nem buzgólkodott az ügyis törvénytelennek tartott adó behajtásában. Uzsoráról és pénzügyletekről alig esik szó. ⁷⁾ Máramaros megye 1726-ban elhatározza, hogy elveszik tőlük a hat százalékát meghaladó kamato-

¹⁾ Marcali i. m. I. 217.

²⁾ L. a függeléket

³⁾ 1797. évi 9382 rendelet

⁴⁾ Circulare 1402

⁵⁾ Circulare 26722 sz. Vajda i. m. 21 l., Mandl, u. o.

⁶⁾ Circulare 7377 sz.

⁷⁾ Egy ponyvára került históriában (Lebensbeschreibung des Juden,

kat s elhatározza, hogy ez „restituáltassék az szegénységnek” ¹⁾ Schlesinger Márk fehérmegeyi zsidó 7000 forintot kölcsönöz hat százalékra a gróf Lamberg családnak, hogy ez megarthassa a Csokakő uradalmat ²⁾ 1768-ban Joachim Jakab Vágújhelyről kölcsönt vesz fel keresztény szomszédjától s kénytelen összes ingóságait zálogként lekötni. A csomóban istentiszteleti tárgyak is voltak, a melynek használatához kikérte hitelezője engedelmét. A zálog elveszett, miből tíz esztendeig tartó pör keletkezett. A pör folyamán az alperes bizonyítványt hozott arról, hogy Joachim a rozsolis pálinka eladásán milyen szabálytalanságokat követett el. De hogy nem szerzett magának sokat belőle, megmutatta a per is, melyet el is veszített. ³⁾ A század végén egy angol utazó Ó-Buda zsidó utcáit, a hol pedig nem volt a legrosszabb helyzetük tisztátalanoknak és szegényeknek találja. ⁴⁾ II József pedig felmenti az óbudaiakat attól, hogy halottakat negyvennyolcz óráig maguknál tartásák, mert szegénységük miatt sokan laknak egy házban s a holttest veszélyeztetné a közegészséget. ⁵⁾ Csak a század végén van szó gazdagabb zsidókról. A komárommegeyi Izsápon egy Ádám nevű zsidó 124 forintot adott keresztény szegények számára, leánya lakodalma alkalmatosságával ⁶⁾ Tolvajok is ritkán járhattak olyan jól mint a mikor „Boskovitz nevű Sidónak Boltjából 8000 forintnyi pénz és portékát elloptanak vala” ⁷⁾

Leggazdagabbak a nagy bérlők voltak, a kik a tilalom

mörders 1786) a bünöshöz, ki Pozsonyban gyilkosságot követett el a csábitó így szólt: „Geh in des Juden Meyer Haus Und sag' mit heuchlerischen Mienen Du wollst statt Silber goldnes Geld Er köante was dabei verdienen“

¹⁾ K. Ö. III. 312 l.

²⁾ Sz. XI. 500 l.

³⁾ Joachim Jacob contra F. Gajda processus (Nyomtatvány a magyar nemzeti muzeum könyvtárában)

⁴⁾ Townson, Travels in Hungary (London 1797) 761 „the first thing that strikes you is poverty and filthiness“

⁵⁾ 1788 évi 38995 sz. rendelet

⁶⁾ Kerekes, Hadi történetek V. 340

⁷⁾ Magyar Kurir 1788 évf. 134

ellenére is béreltek nemesi birtokokat. Szokatlanul magas bérösszeget fizet a nagy-károlyi Fried Izsák gr. Károlyi Sándornak: 20000 frtot. Pöstyénben Jakab Salamon a század közepén 8000 frtért bérbeveszi gr. Forgách Ignácznak jószágát és sörházát. Nagybányán Markovics Mátyás jószágberlő évi 800 frtot fizet A borsodmegeyi Aszalón Ceisel Jakab a nagyváradi káptalantól kapott bérletet 700 frtért (M) A türelmi adó kivetésénél is ők állanak első sorban. Polatsek Ábrahám árvaí árendátort 7000 frtos pörben büntetik meg, de a büntetés tekintettel arra, hogy már régóta kincstári bérlő, elengedtetik neki kegyelemből. ¹⁾ Kesztenbaum Márton zemplénmegeyi bérlő js bérleteken szerezte azon összegeket, melyeket kulturális célokra hagyott. ²⁾

Földeken kívül haszonélvezeti jogot bérelnek. Már a század elején kézben tartották Dél-Magyarországon a sörfőzdeket, a pálinka égetést és a malátagyártást. ³⁾ A század második felében Práger Sámuel Szirma-Besnyőn sörházát és 9 szerfőzdet bérel 1500 frt évi bér fejében. 1770-ben gr. Török József bérbeadja ónodi sörházát Izsák Herschnek 3000 frtért. Hunfalun Polatsek Lázár 1757-ig, miután harminckét éven át árendás volt, 24000 frt. vámot fizetett le (M) A máramarosi sóbányákat is ők aknázták ki s a külföldre való kivitel megkönnyítését a Vág folyót hajózhatóvá akarják tenni, miért is Bél Mátyás 1735-ben nyereszkedni akaró zsidóknak nevezi őket. ⁴⁾ A kisebb bérletek közül legelterjedtebb volt a korcsma-engedély bérlése. Csak nagyon kevesen tették azt, a mit a báró Perényi család 1723-ban, a mikor kötelezték magukat arra, hogy zsidót nem tőrnek meg jószágaikon „semmiféle korcsmánkat nekik árendában nem adjuk . . . sőt csak Iczével is nem leszen szabad pálinkát árulni az

¹⁾ 1799 évi 11169 sz. rendelet (jam antiquus etiam Cameralis Arendator“)

²⁾ Életrajzát megírta a Ben Chananja III. évf. 380. lapján Rosenmeyer

³⁾ Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteltetére (1905,) 117 l. (Singer)

⁴⁾ J. M. J. T. Évkönyv 1905. 210 l. (Mandl)

Zsidóságnak“¹⁾ Öt évvel előbb Máramarosmegye eltiltja a gabonából való pálinka főzést. Ezt az iparágat, mint Fessler állítja a magyarok történetéről szóló könyvében, a Lengyelországból bevándorolt zsidók honosították meg. 1782-ben a Magyar Hirmondónak azt jelentik Miskolcra, hogy a csabai zsidók még tovább fejlesztették ezt a mesterséget, a mennyiben cserebogarakból főztek pálinkát. (M) Ez ugyan csak tréfa, de mutatja, hogy mily rossz hírük volt a csabaiaknak már akkor is. 1741.-ben Gyula-Fehérvár elhatározza, „hogy senki is a városi Civisek közül sidó korcsmárost ne tartson“²⁾ Szt. Györgyöt sok zsidóellenes intézkedése nem tartja vissza attól, hogy a törkölyégetés jogát zsidónak ne adja bérbe. ³⁾ Az ország legnagyobb részében a korcsmáros a falu kereskedelmi szükségletét látja el „Ha valahol a görög kereskedő meghalt vagy elköltözött, magyar ember nem vállalkozott az üzlet folytatására, hanem a falu küldött valakit görögöt vagy örményt keresni s ha nem talált s csak zsidó vállalkozott“⁴⁾ megürült állomásra, azt mondta, hogy zsidót visz görögnek“⁵⁾ Ezzel össze volt kötve a húsról való gondoskodás. Ez sértette a céhek jogait, miért is Győr 1758-ban elrendeli, hogy csupán ritualis húst adhassanak el, majd megengedi a zsidó által nem használt hátsó rész eladását ⁶⁾. 1791-ben azt jegyzi meg a Magyar Kurir, hogy az egész nagykárolyi vidék sóhiányban szenvedne, ha a zsidóknál nem volna kapható ⁷⁾

II József elakarta tiltani a zsidókat a korcsmabérletektől, de akkor folyamodványt terjesztettek elébe, melyben azt mondják, hogy a rendelet keresztülvitele a tönk szélére juttatná őket, mert a korcsmával együtt elviszik tőlük a mellette levő lakást is, ők pedig házat nem építhetnek. Ha a nép nem fizeti pontosan az adóját, úgy ez

¹⁾ Hazánk és a külföld 1867 évf. 775 l., Adalékok XVI. 276

²⁾ Sz. X. 374 l. és K. Ó. III. 282

³⁾ K. Ó. I 408 l.

⁴⁾ U. a. IV. 2 r. 755 „Der Stadt Jud“

⁵⁾ Grünwald, A régi Magyarország

⁶⁾ K. Ó. V. 1 r. 610 l.

⁷⁾ Magyar Kurir 1791 évf. 1218

nem azért van, mintha ők kiszípolyoznák; ők a szegény népet hitelezésükkel csak kisegítik. A kancellária a kérvény véleményezésében azt mondja, hogy a dolog fontos mert 75000 ember létfenntartásáról van szó. A rendelet keresztülvitelével tönkremenne a zsidóság s vele együtt a kiskereskedelem. A keresztény bérlők ép úgy csálnak mint a zsidók s az előbbieket nem is fizethetnének annyi bért, mert a zsidók életszükségei sokkal szerényebbek. ¹⁾ Ellenben szükségesnek tartják a hitel nagyságát megállapítani. Máramarosmegye 1752-ben egy forintot maximumot állapít meg. ²⁾ Szabolcsmegye tíz évvel később negyven botütessel akarja megbüntetni azt, a ki ezt áthágja ³⁾, és II József egy rendelete szerint csak harmincz krajczárig szabad hitelezni. ⁴⁾

A kiskereskedelem mellett első rangú szerepet játszanak a kivitel terén. A nyerstermények összevásárlása az ő kezükben van. ⁵⁾ Természetes, hogy az érdekelték felszólaltak ez ellen. Buda 1723-ban elrendeli, hogy „a zsidó rabbinusnak megparantsoltatik kihirdetni“ hogy a zsidók ne vásároljanak juhbőröket. 1763-ban a modori vargák panaszkodnak, hogy elveszik előlük a bőröket. S a kilencvenes években eltiltják a pásztoroknak, hogy eladják a nekik a bőröket ⁶⁾ Szerzte az országban szódát gyártanak, hamuzsirt égetnek és egész Regensburgig szállítják. Veszprém megye 1753-ban szükségesnek tartja kihirdetni hogy vasárnapon tilos a hamuzsír égetés, ⁷⁾ 1781-ben „Beth len Miklós“ grófnő egyéb tisztességes kereskedelmi táalmán kívül a hamuzsír égetést is annyira vitte, hogy majd 2000 Rh. forintokat veszen be csak az árendás zsidóktól“ a

¹⁾ Sz. II. 407 l.

²⁾ K. Ó. III. 381 l.

³⁾ U. o. 398 l.

⁴⁾ 1786 évi 26938 sz. rendelet

⁵⁾ Beiträge zur Topographie des Königreich Ungarns IV. (Bécs 1818) 142 l.

⁶⁾ K. Ó. IV. 2r 661 és V. r. 363 (Somogy megye határozata) azon kívül IV. 724 és III. 445

⁷⁾ U. o.

Magyar Hirmondó szerint (M). 1730-ban a temesi bánság székhelyéről: Temesvárról szállítanak a Dunán Morvaországba gyapjút ¹⁾. Mária Terézia uralkodásának vége felé Jakob Herschl péterváradai és Mandel Salamon pozsonyi kereskedők Bécs külvárosaiban össze akarják vásárolni a gyapjút, de a királynő azt eltiltja, mert nem akar több zsidót Bécsben ²⁾. A prágai zsidók egyik fontos keresete, a tollkereskedés az éjszaknyugatimegyékben fedezi szükségletét, ahol a zsidók gyűjtik össze a tollat s küldik Ausztriába. A XIX század elején a szarvasmarha kereskedés és a gyapjukivitel ugyszólván kizárólag az ő kezükben van ³⁾. Kiváló gazdasági tudósító lehetne most az a bodrogkereszturi zsidó, akiről azt mondja az egyik újság 1791-ben „oly oltsóságát jövendölte itt tavaly a bornak, hogy egy teli göntzi hordót meg lehet venni két üres göntzi hordónak az árrán. Abban nem hazudott volt, már most a gabonáról jövendöl hasonlót, hogy t. i. egy gabonával telt zsákot meg lehet két üres jó zsáknak az árrán venni. Aligha ezt is el nem találja ⁴⁾. Bright angol utazó szerint a borkivitel a legnagyobb mértékben üzik, ⁵⁾ bár III Károly óta egyre hoztak rendeleteket, melyeknek éle odairányult, hogy ettől az üzletágtól, melyet már IV. Béla idejében üztek, elűzzék őket. Ilyen esetekben gyakran vannak együtt említve a rácokkal. Az egész kérdés historicumát feltárja Zemplén megyének az országgyűléshez intézett felirata. Visszapillantván az 1723 év-118. és az 1729. évi 12 valamint az 1741 évi 29 t. c.-re, melyek a zsidóknak, görögöknek, örményeknek megtiltják általában, de különösen az ország felső részeiben a borral való kereskedést folytatja: „legközelebb pedig a tavalyi 1797. esztendőben sok külső-belső zsidók s más tilalmas kezek által tsinált Borokat Sequestrum alá vétetvén és ennek felszabadítása végett a belső Sidóság a Felső-

¹⁾ Sz. XXVII. 90 l.

²⁾ Wolf, Geschichte der Juden in Wien 73 l.

³⁾ Reisen von Pressburg . . . 466, Reisen durch einen Theil Ungarns . . . im Jahr 1805 von Grafen Vinzenz Batthányi (sic) 44 l

⁴⁾ Hadí történetek V, 9 l.

⁵⁾ Bright i. m. 195 l. The traffic in wool and wine seems a mo-

ségekhez folyamodván méltóztatott Kegyelmes Koronás Királyunk Ő Felsége a folyó 1798.-dikban Szt. Jakab Havának 7. dikén . . . köllt kegyelmes Rendelése erejével ezen Megyének a Törvényen és királyi Rendszabásokon épült Rendeléseit helyben hagyni, kötelezve tenni.“ A rendelet pedig azt tartalmazza, hogy a zsidók eltiltatnak az aszú bor készítésétől és forgalomba hozatalától, szőlőt nem bérelhetnek „csupán a kortsmára való ordinarium Bor“ kimérésére van engedélyük, kóser bort is csak közönséges minőségben állíthatnak elő, míg a finomabb fajtát csak keresztyények termelhetnek ¹⁾. Az 1800. évi rendelet újra eltiltja őket szőlők szerzésétől s bérbevételétől Tokaj környékén, de megengedi az éjszak-zempléni rosszabb minőségű szőlők értékesítést. De éppen 1800-ból maradt egy szerződés, melyben az ujhelyi Dávid rabbiszőlőt vásárol ²⁾. Az 1807. iki országgyűlésen pedig a megye megint elpanaszolja, hogy az egész Hegyalja borkereskedése az ő kezükben van. A megyei jegyzőkönyvek telve vannak olyan határozatokkal, a melyet a mádi zsidók ellen hozott a község, hogy „pálinkaházak“on kívül mást nem bérelhetnek s szőlőik eladassanak ³⁾. Természetesen mind az a sok határozat, javaslat és panasz csak azt bizonyítja, hogy a hatóságok lanyhasága miatt bort hamisított mindenki, a zsidók is, továbbá azt, hogy a hegyaljai borkereskedésben a zsidók nélkülözhetetlenek voltak.

Ép ilyen rémhírrrel kürtölte tele az országot a dohánytermelést illetőleg Deyák József dohánykereskedő. Hosszú röpiratában ⁴⁾ elmondja, hogy az egész dohánytermelés a zsidók kezébe kerül, mert a zsidók rábeszélésére alakították meg Bécsben 1817-ben azt a társaságot, melynek a kormány a dohány beváltás jogát bérbeadta s mivel zsidó közegek által előlegekkel lekötik a termelőt,

nopoly in their hands.

¹⁾ Acta Comitiarum 1807. 293 l. és 247 l.

²⁾ Adalékok Zemplén várm. tört. X. 350

³⁾ Sz. XXII. 108 l.

⁴⁾ Geschichtliche Darstellung der ungarischen Tabakkultur und des Handels mit Tabak . . . und der dadurch . . . entstandenen niedrigen Umrtriebe der Juden (Pest 1822)

az utóbbinak nincs kedve gondot fordítani a dohányra, miáltal az egész termelés szenvedt. A továbbiak folyamán megtudjuk, hogy szerző nem érdektelen fél, mert neki is része volt az üzletben, de mivel Ullmann Mózes pesti kereskedő rágalmazására Kaan Sámuel bécsi nagykereskedő megvonta Deyaktól megbízatását, mind a kettőt odaállítja mint a magyar dohánytermelés tönkretevőit. A röpiratban lenyomatja a falusi előljárók bizonyítványait arról, hogy az ottjárt zsidókkal nem voltak a parasztok megelégedve, de Ullmann volt érdektársa, is Schwarzenberg Juda eskü alatt (sua forma medio Rabini solenniter adjuratus) vallott a volt társa ellen. A röpirat csak közvetve támadja Kaant, mert az nagy tekintélynek örvendett. Nagy gyapjutszítói vállalata volt Bécsben, a melyet a császár is meglátogatott. Az egyik hirlap dicseri magyar hazafiasságát, mert mint született magyar első sorban hazai terményt dolgoz fel.¹⁾ Ugyanennek a Deyáknak apja van aláírva Offenheimer Izrael és Márkus pesti kereskedőkkel együtt egy beadványban, melyet a pesti kereskedők a dohánytermelés felkarolása ügyében intéztek a kormányhoz 1802-ben²⁾. De hogy a dohány körül baj volt már régebben, mutatja az, hogy 1789. aug. 21.-én Hönig Izrael, a később nemességet szerzett bécsi kereskedő felterjesztést intéz az udvari kancelláriához, melyben elmondja, hogy Debrecen környékén a dohánytermesztő földmivéseket előlegekkel kiuzsorázzák, a miertis azt ajánlja, hogy a megyék vegyék kezükbe a dolgot s ők adják meg a parasztoknak a szükséges előleget³⁾.

A legszegényebbek voltak a házalók, a kik kis kocsijaikkal bejárják a falvakat s összevásárolnak mindent a paraszttól⁴⁾. Ha adósságaik beszedésére indulnak, ki vannak téve az utonállók kiraboltatásának, a mint ez a

¹⁾ Vereinigte O u. P. Z. 1818 évf. 218 l.

²⁾ Merkantilische Bemerkungen (l. tovább) 34 l.

³⁾ 1789. aug. 21.-én megjelent 10, 773 sz. rendelet

⁴⁾ Bright i. m. Vácról: Jew travellers and their servant in a light carriage with some merchandise etc.

XVIII. század végén gyakran megtörtént¹⁾. Költői képzelődés tehát Berzsenyi Dániel részéről, amikor attól fél, hogy „a zsidók szövetségbe keveredvén zsidóváinkkal azokat még oly rablásra vezetik, milyenre gondolni sem tudtak volna”²⁾. Egy Erdélyt tárgyaló kis munka megemlíti a zsidókat. Miután elmondja, hogy a zsidók, „Erdélybe való jöveteleket még Detzebalus, a Dakusok utolsó királyuk idejére viszik fel, ezen vélekedéseket mindazáltal semmi hiteles tanubizonyossággal nem támogethatták” de ebbe a tévedésbe esett Lebel János szász pap, ki Thalmus városáról, Decebál székhelyéről azt mondja, hogy egy danbeli héber ember építette a király számára, ³⁾ áttér saját saját korára. „Gyulafehérvárt lévén nagyobb számmal laknak mégis Náznánfalván Maros Várhely mellett, másutt is. Égett bort főzrek, kereskednek kívül zibvásári ó árruval, azt széllyel hordozva az országon. Német öltözetben élnek, a Magyar Köntös viseléstől eltiltattak a Görögökkel egyetemben . . . 1650-ben szerzett törvény által”⁴⁾. A föltehető szegénységet tekintetbe véve furcsán hangzik Gyula-Fehérvár panasza 1741-ből, hogy fényűzően öltözködnek s nem járnak nemzeti (zsidó) köntösben⁵⁾ Ugocsa megye még nyolczvanas években is vigyáz arra, hogy zsidó öltözetbe

¹⁾ Ilyen esetről Magyar Kurir 1788 évf. 135 l.

²⁾ Összeüjtött munkái 3 kiadás II k. 365 l.

³⁾ A legbarbárabb latinsággal megírt költemény címe: De oppido Thalmus (Nagy Szeben 1779) A zsidók Jeruzsalem elpusztulása után Decebálnak találtak menedéket s a Talmudra való emlékeztetésül az általuk épített várost Thalmusnak nevezték

Aspice ruinas, quid fuerit Thalmus, docebunt
Urbs erat grandis pagus nunc ex illis redacta . . .
Quam struxit Ebraicus, Decebalo Rege Danista . . .
Huc venerat profugus, dum Titus Hierosolymam
Urbem et Judaeos e Canaan expugnasset . . .
Hos igitur Hospites Decebalus huc collocavit
A quibus mox Thalmud nomen inditum fuit.

Nagy Szombatba is ősidőkben telepedtek le a zsidók, miért is tiszteltük Jeruzsalmi és Jerichói utca volt, Bombardius, Topographia (Bécs 1750) 339 l.

⁴⁾ Erdélyország Ismertetéseinek Zsengéje, Irta próba gyanánt Eder József (Kolozsvár 1796) 42 l.

⁵⁾ U. o. 43 l.

járjanak, egyébiránt „ő felsége kívánván a szegény zsidóknak megtartásokat . . . hogy azok, kik alacsony szerű, portékákkal kereskednek házanként jár hassanak a városokon kívül is ¹⁾”

A belföldi kereskedés a vásárokon bonyolódik le s ezért a vásárokon mindenütt találkozunk a hálázó és a kereskedő zsidóval. Még azok a városok is, a kik zsidónak állandó lakhatási engedélyt nem adnak, megtűrik a vásárokon. A hol zsidók nagyobb számban laknak, ott gyakrabban az országos vásárok (M) Kecskeméten csak a vásárokat megelőző s követő három napon volt megengedve a tartózkodás a XVIII század első felében. Szabadkán csak 1794-ben kapnak üzletnyitási engedélyt de a vásárokat a század közepe óta látogatják. ²⁾ Székes-Fehérvár még vásárookra sem engedi őket a század végéig ³⁾ ép így Ruszt sem ⁴⁾ de Szt. György 25 denáért ad a zsidónak passe par tout. ⁵⁾ 1783-ban Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegye zsidósága kéri, hogy szabadon jár hasson a vásárookra. ⁶⁾ Pest városa 1746-ban azt rendeli el, hogy a városokra érkező zsidók csupán a kapu előtt állíthatják fel sátraikat ⁷⁾ de 1789 augusztus havában tartandó pesti vásár idejére Boskovits Dávid arról értesíti a közönséget, hogy dusan felszerelt raktára a főtéren lesz a többi nagykereskedők között ⁸⁾ A pesti vásárookra nagy hajórakományi árukat szállítanak a Dunán a hatvanas években ⁹⁾ Ábrahám Izrael és Boskovits Dávid óbudai kereskedők engedélyt kapnak arra, hogy a bécsi vásár alkalmából sátraikban ehetnek s nincsenek kötelezve a tisztátalan zsidó csapszékét használni Az engedély adásánál tekintetbe vétetik, hogy több mint 100000 forintnyi bevásárlást szoktak tenni ¹⁰⁾ „Isák Altmann

¹⁾ K. Ó. III. 345 l.

²⁾ Sz. X. 386 l.

³⁾ K. Ó. V. 2 r. 517 l. 1752 ből

⁴⁾ U. o. 472 l. 1739-ben

⁵⁾ U. o. IV. 2 r. 725 l.

⁶⁾ Sz. I. 319

⁷⁾ K. Ó. IV. 2 r. 746 l.

⁸⁾ Ungarische Staats u. Gel. Nachr. 1789 évf. 64 sz.

⁹⁾ Pressburger Zeitung 1770. évf. 69 sz.

¹⁰⁾ Wolf, i. m. 73, 1

nevű Szántói kereskedő, betsületes zsidó” is kívül Édes Gergely többször levelet küldött gr. Ráday Gedeonnak Pécelre, bizonyosan bevásárlási szándékkal utazott Abauj-Szántóról Pestre. ¹⁾ Sok volt a rövidáruval kereskedő a vásárokon, mert az egyik rendelet szól arról, hogy rőfjeikre vigyázzanak a hatóság részéről. ²⁾ 1797. júniusában a gyulai vásáron egy tüzszőben levő pénzüsszeget találtak és a helytartóság szükségesnek tartja közölni, hogy a becsületes megtaláló Ábrahám Lázár pestmegyei zsidó volt. ³⁾ Nem ilyen jó véleménye lehetett a vásárokon tartózkodó zsidókról Keresztesi Józsefnek. Mint naplójában elmondja 1790-ben Pesten hecc-et, állatviadalt ment nézni. Közéleben állott a theatrumban egy óbudai zsidó. Egyszerre azt tapasztalta, hogy aranyóráját ellopták. A zsidóra gyanakszik, de az már nem volt mellette. Másnap vásár volt s ő felismerte s a városházára vitette s becsukatta. Megbotránkozással tapasztalta, hogy a fiscus, az óbudai fiskális, a számtartó, a zsidó bíró a pusztá gyanu alapján nem akar-nak eljárni. A zsidó protestált „hogymivel én miattam három nap alatt sok kárt vallott, nem folytathatván vásárlást tehát rajtam minden kárát és gyalázatját kikeresi.” Így tehát nem tehetett mást és visszavonta panaszát. A zsidó gyakran eljárt hozzá s résztvevőleg kérdezte, megkerült-e az óra, de ő erre az érdeklődésre azt jegyzi meg: lacrimae crocodili. ⁴⁾ Különösen nevezetesek voltak a debreceni vásárok, melyeken a zsidók nagy számmal jelentek meg. Így érthető lesz a hirlapi tudosítás 1791-ből „magasztalt tselekedete a Nemes Tanácsnak abból áll, hogy a Város költségén Zsinagogát építtetett az ott lakó s vásárookra felles számmal megjelenő Zsidók számára, a közelebbi mult vásár alkalmatosságával szentelték fel nagy háladatosság-nak érzékenységei között számos Magistratus Személyeknek és előkelő Polgároknak jelenlétekben új Zsinagó-

¹⁾ Nyelvőr XL évf. 79 l.

²⁾ 1786 évi 18206 sz. rendelet

³⁾ 1797 évi 11777 sz. rendelet [sacco vulgo Tüzsző dicto inclusos]

⁴⁾ Keresztesi, Krónika Magyarország polgári és egyházi életéből (Pest, 1868) 247 l.

gakat" ¹⁾ De hogy ezt toleranciát nem szabad túl nagyra értékelni mutatja a következő eset. 1829-ben a pesti polgári testület felhívja az egész ország kereskedőit, hogy védekezzenek a zsidó verseny ellen, a mire Debrecen kijelenti, hogy náluk zsidók nem laknak s szigorú büntetésnek van álvetve az, a ki zsidónak szállást ad. Még 1823-ban négyszáz forint alkotmányos költségbe kerül a szegedieknek, hogy a helytartótanácsnál biztosítsák maguknak a vásáron való megjelenés jogát, a mely ellen a városi kereskedők allandóan felszólaltak²⁾.

A szegény, mindennel kereskedő s így bizonytalan foglalkozású falusi zsidó kénytelen az eléje vont lakhatási határt csellel átlépni. Nem telepedhetnek le Székes-Fehérváron, mert ott még 1819-ben is csak azt engedik meg, hogy raktártí tarthatnak, de nem állandó lakást, miért is ellepik Lovasbényit és környéket. Nem tartózkodhatnak Győrött, tehát Győrszigeten alakítanak községet. Az Eperjesen élő zsidók Sebes Kellemesen voltak kénytelenek lakni. Így lett a losonczy község eredete a tугari letelepedés és a pesti hitközség „anyavárosai” Ó Buda s a pestvidék! falvak. A rohonciak állandóan Szombathelyen kereskednek s 1722-ben azon panaszkodnak, hogy nem engedik be őket, holott negyven év óta megváltották e jogot évi 40 frt díjében, a mire gróf Batthányi Eleonora megígéri a közbenjárást. Mikor 1790-ben Nagyváradon meg akart hálni egy, a szomszéd Katonavárosból való zsidó, a városi tanács megrohánja a házat s az üldözött kénytelen a káptalan területére menekülni. Az Eszterházy birtokokon élő zsidók egy része Sopronban kereste a kenyerét, a hol egyideig még meghálni sem volt szabad, miért is Eszterházy Pál herceg rá is ír a városra s kéri az okát hogy zsidó jobbagyait „éczaka bent szenvedny nem akarja.”

(Folytatása következik)

Budapest

Dr. Richtmann Mózes

¹⁾ Kerekes, Hadi történetek. V. 564 l.

²⁾ Sz. III. 665 l, Löw, Kulinyi i. m. 28 l.

PÁL KORTÖRTÉNETI VILÁGITÁSBAN.

(Deissmann A., Paulus. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Skizze. Mit je einer Tafel in Lichtdruck und Autotypie sowie einer Karte: Die Welt des Apostels Paulus. Tübingen 1911. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Füzve 6, kölve 780 márka)

Az új testamentum irodalmát csak ritka kivétellek kivételül ismertetjük e helyen, a jelen műben azonban oly sürű a zsidó vonatkozás, hogy ismertetését nem is kell a kivételekhez számítani. Deissmann Adolf, az ó-keresztény és zsidó hellenista irodalom, valamint a görög papyrusok nagy ismerője, különben is majdnem minden munkájában tanulságos adalékokkal szolgál a hellenista zsidóság történetéhez. Bővelkedik ilyenekben az új kiadás előtt álló „Bibelstudien” és „Neue Bibelstudien” mellett a „Licht vom Osten” cz. nagyszabású mű, a mely rövid időn belül a harmadik kiadást érte meg (Tübingen 1909, J. C. B. Mohr). A jelen mű alapja az upsalai egyetemen tartott nyolcz felolvasás és ugyanezért, bár ki lett bővítve, megtartotta a vázlat jellegét, de a problémák mélyére hat. Szerző két keleti utazáson (1906 és 1909) meglátogatta az összes nevezetesebb helyeket, melyekben Pál az új tant hirdette, és erről a világról mesteri tollal eleven, színes képet fest, a mely regényírónak is becsületére válnék. Ugyanez a világ egyuttal a zsidó hellenista diaspora világa és ugyanezért a mű 2. fejezete „Pál világa” (19-38) a zsidó történetnek egy érdekes fejezete. Miután szerző a szintért leírta, áttér sajátképi tárgyára, egy-egy fejezetben mutatva be Pált mint embert, mint zsidót, mint keresztényt (három fej.), mint apostolt, mint a vallás világtörténetében jelentős férfiut. Ezzel megadtuk a mű gerinczét és általában csak azt egyezzük meg még, hogy Deissmann nem jár kitaposott

uton, hanem mélyreható buvár, ki új eredményekkel gazdagítja a historiai kutatást. Találó ítéletet mond a „Studierstube” világot nem ismerő, elbizakodott mikroszkopikus éleseszüségéről, melyről e helyen mi is számos ízben kelletlenül szoltunk.

Saját népéből, országából és korából akarja szerző Pált megérteni, az egyént, a mint tényleg létezett, minden dogmatikai és rendszerező előítélet nélkül. Idézzük erre saját szavait: „Neben den zum Abendländer und Scholastiker gemachten Paulus, neben den aristokratisierten, stilisierten und modernisierten Paulus, der in dem papierenen Kerker des „Paulinismus“ in seiner achten Gefangenschaft schmachtet, sei denn der Paulus gestellt, den ich in Tarsus, Jerusalem und Damaskus . . . glaube gesehen zu haben, und dessen Worte mir auf dem nächtlichen Deck der Levanteschiffe . . . lebendig geworden sind in ihrer leidenschaftlichen Bewegtheit, ihrer volkstümlichen Wucht und prophetischen Tiefe: der Jude, der in den Tagen der Cäsaren die Luft des Mittelmeers geatmet und das selbstverdiente Brot des Handarbeiters gegessen . . . ” (VI. lap). Ezt a kitüztött czélt szerző el is éri. Helyesen hangsúlyozza, hogy az eddig követett módszer pusztán az antik irodalomból vette a festéket a vallásforduló kor és szereplő személyei képének megfestéséhez, már pedig ez az irodalom maga is töredékes, továbbá — és ez a fődolog — csupán a nép felső rétegének állapotát, gondolkozását — és életmódját tükrözteti, nem pedig a közép- és alsóbb réteget, melyhez a zsidók és a prozeliták tartoztak (31). Pál is ebből a szociális rétegből került ki. „Sicher scheint mir da zu sein, dass Paulus von Tarsus, obwohl seine Vaterstadt ein Sitz hoher griechischer Bildung war, nicht aus der literarischen Oberschicht, sondern aus den handarbeitenden unliterarischen Schichten gekommen und auch bei ihnen geblieben ist . . . Er war ein einfacher Mann, der in dem Handwerk die wirtschaftliche Grundlage seiner Existenz hatte“ (35).

Josephus valahol azt mondja, hogy a zsidó nép földművesekből és mesteremberekből áll. Az intelligensebb osztály az utóbbi volt, a földműves hasonló volt a mai

fellachhoz. Fellach a bibliai Káin és a talmudi amhaárecz. A kézművességet ellenben a talmud mindig dicsőíti. Az írástudók, kik a templom fennállása idején és az azt követő korban első sorban a papok és a földbirtokosok közül kerültek ki, már a második század közepén leginkább mesteremberek voltak, kik kezeik munkájából éltek. Jellemző e tekintetben a legenda, mely szerint Elisa ben Abuja (Acher) szétkergette az iskolában (Béth-Hamidras) összegyűlteket, szólván: te suszter vagy, te ács vagy stb., menjetek haza dolgozni. Nem akarjuk ezt a kérdést incidentaliter tárgyalni, csak azt hangsúlyozzuk még, hogy a diaspora zsidóságának zöme szintén mesteremberekből állott. Az alexandriai basilikában (talmud szerint) az emberek foglalkozás szerint csoportosultak és a jövevény az ő czéhbeljeihez ment, kik gondoskodtak róla. Ez az egész elbeszélés azt tükrözteti, hogy a zsidó lakosság első sorban mesteremberekből állott. *A zsidó nép mint kézműves került Palesztinából a külföldre. Ez ritka kivétellel az egész ókori és korai középkori zsidóságról áll.* Nem is lehet másképp, mert a városi zsidóság vándorolt ki, ez pedig másból, mint mesterségből hazájában sem élt. Jó analógia a mai orosz-lengyel emigráció: többségében mesterséget üző nép. Mikor Claudius (49 körül) a zsidókat Rómából kiűzte, Pál Korinthusban egy Aquila nevű száműzöttet talál, ki sátorkészítő volt (Acta 18, 2; Deissmann 175). Pál is bizonyára először czéhbeljeihez ment. Az ókorban az egy foglalkozásuak általában egy utczában laktak és ebből is érthető, hogy az új vándor ezeknél szállt meg, illetve ezekhez csatlakozott. Az a „hellenista világzsidóság”, a mely Pál világában oly jelentős szerepet játszik, nagyobb részt mesteremberekből állhatott.

Helyesen hangsúlyozza D., hogy Pál nem volt ugyan proletár, de homo novus volt; továbbá azt, hogy ez által nem veszt semmit, sőt személyisége értékben növekedik. „Durch die Persönlichkeitskraft, die in diesem homo novus in unverbrauchter Urwüchsigkeit vorhanden war, ragt Paulus über die Masse, die ihn umgibt, empor, wächst seine Gestalt auch über die berühmten Zeitgenossen aus der Oberschicht hinaus: es gibt keinen Einzigen aus den

Tagen Neros, der in den Seelen der Menschen dauernd solche Spuren hinterlassen hat, wie der homo novus Paulus. Der kosmopolitische Zug, den dieser Unbekannte da und dort zeigt, ist die einzige stille Weissagung auf seine welthistorische Zukunft. Paulus von Tarsus ist nicht eingeengt gewesen durch die Wände seiner Werkstatt oder durch die schmalen, düsteren Gässchen seines Ghetto. Er ist Weltbürger, den Juden ein Jude, den Hellenisten ein Hellenist" (55).

A legérdekesebb fejezet a 4., amely Pált, a zsidót mutatja be. Bevezetőleg D. néhány vonással ecseteli a hellenista világ zsinagógáját, a LXX hatását és a hellenista „világzsidót”. A zsinagógák csendes, de hatásosan protestáltak a polytheista pogány világ képimádása ellen; a LXX nagy propagandát tett lehetővé, a hellenista zsidó a jeruzsálemi szentéllyel szoros kapcsolatot tartott fenn. Sok zarándok Jeruzsálemben maradt és a honfitársak külön zsinagógákat alkottak (Acta 2, 9 köv.), mint ma is az askenázok és szefárdok, mondja D. 62. lapon. Mondhatta volna, mint a kiüszött spanyol zsidók a 16. század elején, kik származási helyeik szerint álltak össze az új hazában és mint még ma is a jemeniták s a többiek Jeruzsálemben magában. „Diese Synagoge der Cilicier und Kleinasiaten in Jerusalem ist es wohl gewesen, an welcher der cilicische Jude Saulos mit dem Zunamen Paulos seinen Rückhalt hatte, als er sich in jungen Jahren längere Zeit in Jerusalem aufhielt” (u. o.).

Mellékesen megjegyezhető, hogy Gamliél patriarchának, valamint a későbbi iskolafőeknek sok hallgatója volt, kik mesterséggel keresték kenyerüket. Névtelenek maradtak, a mint hogy Pál is névtelen maradt volna, ha nem válik belőle „a pogányok misszionáriusa”. A zarándokokat a jeruzsálemiek nagy ünnepélyességgel fogadták: „a papok és leviták vezérei és a szentély kincstárnokai elébük mentek az érkezők tekintélyéhez mérten és Jeruzsálem összes mesteremberei felálltak előttük és e szavakkal üdvözlötték őket: Testvéreink X helység lakói üdvözlünk benneteket!”¹⁾ A hivatalos személyek mellett a népet ki

¹⁾ Bikkurim 3, 3 (Chullin 54 b);

zárólag a mesteremberek alkotják. Ezek voltak a szent város polgárai, közönsége. Ez érthető a gazdasági helyzetből: Judea lakossága és a zarándokok jó része a fővárosban szerezte be ipari szükségletét. Érthető ebből az is, hogy sűrű zsidó népességgel bíró országok zsidó iparosai a szent városban állandóan letelepedtek, mivel földijeik köréből részben vevőkre, részben szálló vendégekre számíthattak. Jeruzsálem a legrégibb ismert város, a mely turistákból élt. Hogy ezek a turisták jámbor zarándokokból állottak, a dolog gazdasági oldalán nem változtat semmit. Mikor a szentély elpusztult, Jeruzsálem elvesztette gazdasági alapját és mint város is tönkre ment. Megszűnt „longe clarissima urbs Orientis” lenni és Hadrián császár hiába építette fel helyén Aelia Capitolinát.

A mesteremberekhez tartozott Pál is és tanuló éveiben mesterségéből tarthatta fenn magát. Buzgalma és tudása által kitűnően, hivatalos személlyé válhatott. Az azonnal idézendő helyből ugyanis az tűnik ki, hogy a zsidó-keresztények ellen számos ízben járt el, mielőtt ugyan csak hivatalos kiküldetés alkalmából Jézushoz megtért. Pált avval vádolták, hogy pogányok és zsidók közt a „Törvény” ellen izgat és hogy egy pogányt vitt magával a templomba, a mi halálos bűn volt. A katonaság megmentette Pált a lyncheléstől. Pál görögül szólította meg a tisztet, ki erre azt kérdezte tőle, hogy tud-e görögül és nem ő-e az az egyiptomi, a ki 4000 lázadóval a pusztába vonult: „Pál pedig szólt, én tarsusi zsidó ember vagyok, Cicia jelentékeny városának polgára. Kérlek, engedd meg, hogy szóljak a néphez. Mikor az ezt megengedte, Pál a lépcsőkön állva, intett kezével a népnek, és mikor nagy csend lett, megszólalt héber nyelven: ¹⁾ Férfiak, testvérek és atyák, hallgassátok meg mentegető beszédem . . . . Én zsidó ember vagyok, születtem a ciliciai Tarsusban, felne-

וְכָל בְּעָלֵי אֱמוּנָתוֹ שֶׁבִּירוּשָׁלַיִם עֹמְדִים לִפְנֵיהֶם וְשׂוֹאֲלִין מֵהֶם: אֲנִי מִסּוּס פְּלוּנִי בְּנָחִים לְשָׁלוֹם

¹⁾ ἡ ἑρμηνεία διαλέκτου (Acta 21, 40 és 22, 2 és 26, 14) ezeken a helyeken Kautzsch és mások szerint nem az aram köznyelvet, hanem a héber nyelvet jelenti. A szent nyelv hallatára a nép lecsendesedett (Kautzsch, Aram. Grammatik 19. lap).

velkedtem pedig ebben a városban Gamliél lábainál, taníttatva pontossággal az atyai Törvényben, buzogtam Istenért, mint ti mindnyájan ma. Ezt az utat követtem halálígg, megkötöztem és börtönbe vetettem férfiakat és asszonyokat. Bizonyosságom a főpap és a vének, kiktől leveleket kaptam a testvérekhez, mikor Damaszkuszba utaztam, hogy az ottlevő (zsidó-keresztényeket) megkötözve Jeruzsálembe hozzam, hogy megbüntessenek“¹⁾.

A „felnevelkedtem Jeruzsálemben“ kitétel daczára igaza lehet Deissmannak, hogy Pál gyermek korát Tarsusban tölthette, de nem a D. okfejtése alapján. A 63. lapon ugyanis D. azt mondja: „Paulus erscheint so sehr als Septuaginta-Jude, und er beherrscht die hellenistische Umgangssprache in so souveräner Weise, dass wir eine starke Beeinflussung durch die Septuaginta und die hellenistische Umwelt bei ihm schon von Kind auf annehmen müssen.“

A „Septuaginta-zsidó“ új fogalom, melyről D. műve 70. lapján bővebben nyilatkozik. Legczélszerűbb, ha szerzőt magát szólaltatjuk meg. „Aus der Gotteswelt des hellenistischen Alten Testaments ist der Christ Paulus nicht herausgetreten. Will man den ganzen Paulus religionsgeschichtlich verstehen, so muss man den Geist der Septuaginta kennen. Nicht das hebräische Alte Testament nicht ohne weiteres das, was wir heute „Alttestamentliche Theologie“ nennen, ist die historische Voraussetzung der Paulusfrömmigkeit, sondern der Glaubensgehalt des griechischen Alten Testaments“. A főkülönbség a héber és a görög biblia közt D. szerint az, hogy az utóbbi egységes mű, míg az előbbi még a historiai keletkezést tükrözteti: „Die griechische Uebersetzung hat eben die vielen Linien, durch die im hebräischen Texte die Stadien der allmählichen Schichtung und Entwicklung für den Historiker markiert werden, tatsächlich fast sämtlich beseitigt. In der Septuagintabibel schliessen sich Bekenntnisse der Propheten, der Genesis und ganz junger Psalmen, Dokumente mehrerer Jahrhunderte, die im Urtext vielleicht gar nicht kombiniert

¹⁾ Acta 21, 39 — 22, 1—5, V. 6, 8, 3.

werden können, mühe los zusammen, weil der Septuaginta-Fromme in allen Rollen seiner heiligen Schriften denselben unveränderlichen Geist derselben Offenbarung viel deutlicher reden hörte“.

A mit D. a jelenkori bibliai teológia és a régiek fel fogása közti különbségről mond, mindenki aláírhatja. A régiek tényleg az egész¹⁾ bibliát egy műnek tekintették, de ez nemcsak a görög bibliáról áll, hanem a héber bibliáról is. A könyvek szerzőségét illetőleg sem tért el a görög bibliát olvasó zsidó a héber bibliát olvasótól: a tórát Mózes írta, a zsoltárokat Dávid, a próféta i könyvek közül ki-ki a saját nevét viselőt. Nagy kérdés az, hogy Pál Septuaginta-zsidó volt-e? Gamliél iskolájában tanult, nagy buzgalmú farizeus volt, héber beszédet tartott. Hogy írásaiban a görög bibliát idézte, nagyon természetes, hisz hellenista zsidókat és pogányokat terített. Ha eredetileg a héber bibliát is tanulta, akkor is a görög bibliát kellett idéznie a görögül beszélőknek, mint a zsidó írástudóknak a targumot az aramul beszélőknek. Az agadista bizonyára szintén így járt el, a midrasból ez csak azért nem konstatálható, mert ezek a művek nem a nép számára készültek. Ha a zsidó szónok a szent iratoknak pusztán valamely kijelentését akarta közölni, akkor azt kétségtelenül aram nyelven idézte. Különben maga D. szolgált bizonyítékot arra, hogy Pál nem volt tisztára Septuaginta-zsidó, mert azt konstatálja, hogy „Pál oly Septuaginta-bibliát használt, amely egyes helyeken zsidó revízió ment keresztül“ (71)¹⁾. Pál tudománya mellett a revíziót maga is végezhetette. Ez a feltevés annál inkább kínálkozik, mert nincs egyenes hagyomány arról, hogy a LXX-et zsidó szempontból revideálták. Figyelemre méltó Pál azon kijelentése is, hogy a zsidóknak zsidó volt, a mi nemcsak az életmódra, hanem a biblia használatára is kell hogy vonatkozzék.

Pál itt-ott kifejezéseiben is elárulja a rabbinikus tudóst, a vesszőztetést (מלקות) 2. Kor. 11, 24 negyven egy

¹⁾ Részletes bizonyítás előbbi művében: „Die Septuaginta-Papyri und andere altchristliche Texte der Heidelberger Papyri-Sammlung“ 69 köv.

hijján kitételrel fejezi ki (ארבעים חסר אחת) (43. l.). Saját testét Pál törékeny „cserép edény”-nek nevezi (2. Kor. 4. 7 ἐν ὀσφρακτινῇς ἀνευθεῖν Deissmann 43.) Ez azonos a héber: מִשְׁוֹל כְּחֶרֶם הַנְּשֹׁבֵר kitételrel (zsidó liturgia). Ugyancsak 2. Kor. 13. 3 azt mondja, hogy „Krisztus beszél belőle”. Ez emlékeztet az ismert mondásra: „Mózes torkából az Isten beszél” (מִשְׁפֹּה שְׂרָיָה מְדַבֵּר מִתּוֹךְ נִיחוֹ). Ez gazdátlan mondásnak van elismerve, melynek forrása ismeretlen. De úgy emlékszem, hogy a Zóharban olvastam. Bár nincs sem a bibliában, sem a talmudban, még sem kell feltételezni, hogy az újtestamentumból került a zsidó irodalomba, hanem inkább azt kell felvenni, hogy rabbinikus mondás, a mely véletlenül csak középkori zsidó műben jutott irodalmi élethez. ¹⁾ Ebbe a körbe tartozik Rómaiak 1. 16. 17. is. Pál itt azt mondja: „Mert nem szégyellem az evangéliumot, mert Isten ereje az, a mely mindenkinél üdvössége, ki benne hisz, első sorban a zsidók és a görögök is, különösen mivelhogy oly igazságosság nyilatkozik meg benne, a mely Istentől ered, hitből hitbe, a mint irva van: „Az igazságos hitében fog élni” (Habakuk 2. 4). A hitből hitbe kissé homályos ugyan, de a főtartalom világos, a lényeg az: Az igazságos hitében fog élni. Ugyanezt a gondolatot találjuk a talmudban is (Makkóth 23-24) Rabbi Szimlaj híres mondásában, a mely szerint Mózes 613 parancsolatot adott, Dávid leszállította 11-re s a többi, végül Habakuk leszállította egyre: „Az igazságos hitében fog élni”. Szimlaj ugyan a 3. század közepén virágzott és keresztényekkel vitakozott, de azért nem kell feltételezni, hogy ezt a tételt Páltól vette kölcsön. A tétel régi volt, Szimlajé csupán az összeállítás, 613, 11 stb.

Pál exegézise szintén a zsidó Pált mutatja. A bibliát „autoritativ okmányoknak” tekinti, a törvényt is, melyet részben megszüntetett, az „irva van” erős kitételrel idézi. „In der hellenistischen Welt ist dieses „Es steht geschrieben“ damals die Formel, mit der man auf Stellen einer unumstößlichen Abmachung hinwies; genau so gebraucht es Paulus. Was geschrieben steht, kann nicht angetastet

¹⁾ Más példákat e cikk végén adunk.

werden jedes Schriftzitat ist ein Schriftbeweis. Gott selbst redet in der Schrift, die Schrift wird sogar ihrerseits personifiziert (z. B. Gal. 3. 8. 22), und als Grundsatz wird verkündigt (1. Kor. 4. 6 μὴ ὑπὲρ τῶν γράμματος Semmisem az Íráson túl!). Bei einer derartigen Stellung zum Buchstaben der Bibel scheint der Exeget Paulus von vornherein sklavisch gebunden gewesen zu sein” (71).

Deissmann azután kifejti, hogy Pál, mint már előtte tették, az allegóriával szabadította fel magát a betű járma alól. Fel is hoz erre példákat, de oly keveset, hogy ezek csak kivételeknek tekinthetők, de nem bibliai felfogása alapjának. A törvényeket sem allegóriai alapon szüntette meg. Pál egészen rabbinikus felfogással dolgozik, az „irva van” és „az Írás megismerésének” rendes rabbinikus formulák (דְּבָרִים וְדְבָרִים אִמֵּר, l. Bacher, Terminologie I. köt. 1. köt. alatt) és nem szükséges a Pál által talán nem is ismert hellenista formulához folyamodni. Deissmann ezt a régebbi nézetét emlékeztetem szerint Bacher nevezett művének ismertetése alkalmából vissza is vette. De ez csupán részletkérdés és csak mellesleg érintjük. Elsőrendű kérdés azonban Pál alap gondolata a törvényről, ez a „Paulinismus”, sarkpontja. Ezt a főproblémát tudtommal még nem oldották meg.

Altalánosságban beszélnek Pál „antinomismus”-áról, törvénygyűlöletéről és más hasonló dolgokról, a melyek más-más szóval azt fejezik ki, hogy Pál a „Törvény”-t hatályon kívül helyezte. Ez azonban ellenmondásban áll az azzal a képpel, melyet Pálról iratai alapján jogosan festenek, hogy farizeus felfogású volt, hogy a Törvényt, vagyis Mózes öt könyvét mint megfellebbezhetetlen tekintélyt idézte. „Obwohl Paulus ja einen Teil dieser Urkunde, das Gesetz, als in Christus aufgehoben betrachtet, hat er, wie schon erwähnt, doch auch Gesetzesstellen gelegentlich unter das wuchtige „Es steht geschrieben“ gestellt” (Deissmann 71). A tény konstataásával az ellenmondás nincs eltüntetve. Ha Pál „szolgailag kötve volt a biblia betűjéhez”, hogy szüntethette meg a Törvényt? Még feltűnőbb ismert mondása: „A betű öl, a szellem életet”. Hogy mondhatta ezt a betűhöz való ragaszkodás alapján?

A nagy problémát e cikk keretén belül csupán vázlatosan fogom tárgyalni, a bővebb kifejtést külön értekezésre tartva fenn. *Pál a Törvényrabbini gondolat segítségével szüntette meg.* A rabbinizmus universalistikus felfogással azt vallja, hogy Mózes Törvénye az összes népekről intézkedik: egy az Isten és egy a törvény. A tóra parancsolatai az izraelitáknak szólnak, de hét parancsolat az összes népekre kötelező. Ezek: 1. bírák, 2. bálványimádás, 3. blasphemia, 4. fajtalanság, 5. vérontás, 6. jogtalan eltulajdonítás, 7. élő állat tagjának élvezete.¹⁾ Valószínű, hogy a szám hat és hét közt ingadozott. Genesis rabba 2, 16-ra (17. fej., 6. szám) kifejezetten csak hatot említ, még pedig mint Ádámnak parancsoltakat. Minthogy az utolsót (אבר מן החי = élő állatból kitépett husdarab élvezete) Mózes I, 9, 4-ből következtetik, plausibilis az, hogy az volt a felfogás, hogy Ádámnak hat, Noé fiainak pedig hét törvény adatott. Más felfogás szerint a népek 30 parancsolatot vállaltak, de csak háromat tartanak meg.²⁾ A Jeruzsálemben tartott apostolok konventje szintén csak három törvényt statuált a pogányok számára, melyből azonban csupán a középső azonos a talmud által említettel, ha ezt helyesen elhullott állat (nem ember) husára vonatkoztatjuk. A palesztinai talmud szerint a népek 30 törvényt *fognak* elfogadni.³⁾ A Jubileumok könyve 6, 10 kiemeli, hogy Noé és fiai esküdtek, hogy nem fognak oly vért enni, a mely valamely husban van (= állatból kitépett husdarab) és hogy ez a törvény örök idők-re szól.

A noachida törvényt nem akarjuk egész terjedelmében tárgyalni, csupán azt a rabbinikus gondolatot fixi-

¹⁾ Tósz. Ab. Zára 8, 4—6 (Zuckerm. 473): עד שבע מצוות נצטוו בני נח על הדיוקן ועל עין ועל קללת השם ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים ועל הנזל Az אבר מן החי csak az explicatióban említettetik. V. ö, Széder Ólam rabba c. 5, ed. Ratner 24; Szanh. 55 köv. s több helyen.

²⁾ Chullin 92 a: Nem irnak fiúnak házasságlevelet, nem mérnek elhullott állat húst, tisztelik a tórást.

³⁾ j. Ab. Zára 40 c 15 Rab nevében: אלו שלשים מצות שעתידין בני נח Minthogy Zakariás 11, 12. verséből következtetik, a mult és jövő használata nem ellenmondás, a próféta íge magyarázatában jövő idő, az írástudó korában már mult idő.

rozuk, hogy azok a törvények, a melyek Mózes öt könyvében a kinyilatkoztatás előtt említettek, a népekre nézve is kötelezők. Minden valószínűség szerint ezeknek betartását követelte a zsidó hatóság a pogányoktól, mikor még hatalma volt, pl. a makkabeusok és talán Herodes alatt is. Így érthető a tószifta idézett helyén egyesek nevében említett két további tilalom: a castratio és a varázslás. Mindezeket a zsidók saját országukban pogányok részéről sem tűrték. Hogy ezeket a törvényeket helyesen következtették-e az Írás szavából, irreleváns, mert célunkra teljesen elegendő az, ha ilyen gondolat létezett. Mózes törvénye a kinyilatkoztatás után mindig Izrael fiaihoz van intézve, tehát csak a zsidókra kötelező, előbb azonban az Írás Ádámmal vagy Noéval fordul, tehát azok a törvények Ádám, illetve Noé fiaira is kötelezők. A szombatról már I Mózes 2. fejezete elején van ugyan szó, de csak az van mondva, hogy Isten pihent ezen a napon és megszentelte, de nincs még megparancsolva, hogy meg kell tartani. Jubileumok 2, 31. 33. csakhogyan hangsúlyozza, hogy Isten „nem szentelt meg sem népet, népeket, hogy ezen a napon szombatot tartsan, csupán Izráelt... Ez a törvény és tanúság Izrael fiainak adatott örök törvényül utódaiknak”¹⁾.

A ki azonban a zsidó vallásra tér, köteles minden törvényt betartani. Az áttérésre jelentkezőnek azt kell mondani egy tannaita, tehát legkésőbb 2. századbéli, de bizonyára sokkal régebbi eredetű szöveg szerint: „Mi okból akarsz áttérni? Nem tudod-e, hogy az izraeliták napjainkban fájdalomteltek, eltaszítottak, elnyomottak, megálázottak és szenvednek? Ha azt feleli: „Tudom, nem vagyok méltó hozzájuk” mindjárt felveszik... és azt mondják neki: Tudj meg, hogy eddig, ha tiltott állatszirt ettél, nem volt rajtad a kiirtás büntetése, ha megszegted a szombatot, nem volt rajtad a kövezés büntetése, most azonban, ha tiltott állatszirt eszel, kiirtás büntetése van rajtad, ha megszeged a szombatot, kövezés büntetése van rajtad... Ha elvállalta, azonnal körülmetélik... mikor a fürdőből kijő,

¹⁾ Hasonló 3, 14 (tisztasági törvény) s több helyen.

minden tekintetben izraelita. ¹⁾ Eliezer ben Hyrkanos, Pál fiatalabb kortársa, a régi hagyományok egyik főképviselője, azt mondja, hogy a circumcisio már a fürdés nélkül is teljes prozelitává teszi az áttérőt, ²⁾.

A „törvény“ a nem zsidóra nem kötelező, ha azonban circumcisáltatta magát, minden törvényre kötelezve van. Pál szószerint ugyanezt mondja: „Ime, én, Pál, azt mondom nektek: Ha körülmetéltitek magatokat, nem használ nektek Krisztus semmit. Még egyszer tanuskodom minden embernek, a ki körülmetélteti magát, hogy köteles az egész törvényt cselekedni. . . . . Én pedig, testvérek, ha még a körülmetélést prédikálom, miért szenvedek üldözést? Hisz akkor a kereszt botránya eltöröltetnék“ ³⁾. De azért Pál nem töröl el minden törvényt. „A testnek cselekedetei nyilvánvalón ezek: fajtalanság, tisztátalanság, kicsapongás, bálványimádás, varázslás . . . gyilkosság stb.“ ⁴⁾. Látjuk ebből, hogy Pál lényegében a noachida tilalmakat sorolja fel. A fajtalanság, tisztátalanság és kicsapongás az egy ^{ערוה} szóban foglaltatik, azután következik az abóda zára (bálványimádás), a sefichúth dāmim (gyilkosság) és a varázslás, a mely némely rabbi szerint szintén a noachida törvényhez tartozik. Törvényszékek felállításáról nem kellett beszélnie, mert azok úgyis voltak és különben sem tartoztak a megtérők feladatai közé. Hogy Pál a részegeskedést és „még hasonlót“ említ, a pogány népek életmódjából érthető. Különben is erkölcsprédikátor volt és a rabbik is sokféle gyengeség ellen prédikáltak, ha nem is foglalták azt az alaptörvénybe.

A rómaiakhoz intézett levélben az egyistenhitet hangsúlyozza Pál (2, 18-23) a bálványképekkel szemben és kifejezetten ez utóbbiak imádása kifolyásaként állítja oda a fajtalanság mindenféle nemét. Maga Isten büntetéseként adta a bálványimádók szívébe a sok csunya szenvedélyt (19-28), sőt az igazságtalanság . . . gyilkolás stb. mind Istentől a-

¹⁾ J. J. bāmóth 47 a: קבל מלון אותו מיד . . . טבל ועלה הרי הוא כשישראל לכל דבריו

²⁾ U. o. 46 a lent: הרי זה נר: שטל ולא טבל

³⁾ Galat. 5, 2—11.

⁴⁾ U. o. 19—21.

dattak a bálványimádók szívébe (28-32). Pál első helyen az ^{ערוה} és az ^{ערוה} ról szól, melyekhez csatlakozik a „vér-ontás“ bűne, a mely Pálnál ki van bővítve más bűnök által Pál nem törvénytudós, nem is czélja, hogy közönségének törvényt szabjon, hanem prédikátor, ígéhirdető, misszionárius. Rabbinius nyelven szólva: nem *halakista*, hanem *agadista*. Sokáig nem is voltak községek. Érthető mindebből, hogy nem formulázta meg a törvényeit oly röviden és szabatosan, mint az egykoru rabbik törvénykönyvükben, de azért a Pál írásaiiban is felismerhető még a rabbinius felfogás, mely szerint a három főbűn: bálványimádás, fajtalanság, vérontás. Ez az a három bűn, melyekről a rabbik röviden azt mondják: „ölesse meg magát, de ne szegje meg“ ¹⁾.

Ha Pál csak a pogányokat akarta volna megtéríteni a saját Jézusban való hitéhez, megállhatott volna azon felfogás mellett, hogy rájuk a törvény nem kötelező. De a zsidókat is meg akarta nyerni, sőt ezeket első sorban, mint többször ki is mondja. Pál ugyanis meleg szíví faji zsidó volt. Találón jellemzi Deissmann (67. lap) a következő szavakkal:

„Die echtsten Züge jüdischen Wesens hat Paulus auch als Christ sich bewahrt. Das Thema „der Jude Paulus“ hat eben nicht den Sinn, als sei Paulus Jude gewesen bloss vor seiner Bekehrung und nachher nicht mehr. Paulus ist Jude geblieben auch als Christ, trotz seiner leidenschaftlichen Polemik gegen das Gesetz. Das ist nicht bloss ethnologisch gemeint (er hat mit der Taufe seine Rasse natürlich nicht ausgezogen), sondern auch religiös und stimmungsgemäss, und man kann Paulus, im Gegensatz zu mechanischen Trennungen des Jüdischen und Christlichen in ihm, ruhig den grossen Judenchristen der Urzeit nennen. . . . Aus dem nationalen und religiösen Verband seines Volkes ist Paulus niemals herausgetreten: er legt sich voll Stolz den Namen „Hebräer“ bei“ ²⁾ und die noch

¹⁾ יהרנ ואל יעבר (Szank, 47 a)

²⁾ 2 Kor. 11, 22; Phil. 3, 5.

inhaltsschwercren Namen „Israelit“¹⁾ und „Abrahamssame“²⁾ . . . Sogar die nichtgläubigen Juden nennt er seine „stammverwandten leiblichen Brüder“, für die er gern den Fluch auf sich nehmen wolle, wenn er sie dadurch retten könne³⁾ . . . Ja er hat, obwohl über dem Buchstaben des Gesetzes stehend, die geheiligten Gebräuche seines Volkes noch als Apostel beobachtet⁴⁾ . . . dass er „den Juden ein Jude“⁵⁾ gewesen sei . . . Die Beobachtung, dass Paulus nach seiner Bekehrung nichts von Renegatenhass zeigt, gibt seiner Gesamterscheinung gewiss einen sympathischen Zug“.

Erzésre és tudásra egyaránt zsidó lévén, a törvény abrogálását zsidóknak is kiterjeszthető argumentációval kellett megalapozni. A törvény ellen ugyan a genuín zsidóságban is volt egy alsó áramlat, de farizeus álláspontból motíválás nem volt adható. Pál tehát felfogásának csak elemeit vehette itt farizeus irástudásából. Valamint a zsidó genuín irástudás a törvényeket két részre osztotta, olyanokra, melyek már a „Törvény adása“ (kinyilatkoztatás) előtt voltak érvényben és olyanokra, melyek csak a „Törvény adása“ óta vannak érvényben, úgy Pál is ketté osztotta Ábrahám életét: mielőtt körülmetéltetett és miután körülmetéltetett. Minthogy a törvény a körülmetélteteknek adatott, Ábrahámnak pedig az Isten még körülmetélése előtt tett ígéretet, még pedig azért, mert „hitt“ Istenben (Mózes I 15, 5-6), tehát szellemileg (nem testileg) az Ábrahám ivadéka, ki „hisz“ (Róm. 4. V. ö. u. 9. fej. 6-13).

A gondolat, hogy a törvény meg fog szünni, zsidó köznézet volt. A törvény alatt azonban csak a vallásos törvényeket kell érteni, a halákát. Így olvassuk j. Megilla 40 d lent, hogy a próféták és hagiografák meg fognak zúnni, de Mózes öt könyve nem fog megszűnni, más né-

¹⁾ 2 Kor. 11,22; Róm. 11, 1.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Róm. 9, 3

⁴⁾ Ap. Cselek. 16, 3; 18, 28; 21, 26.

⁵⁾ 1. Kor. 9, 20,

zet szerint a halákák sem fognak megszűnni. Ezek a mondasok ugyan 250 körül virágzó palesztinai irástudók nevében közöltetnek, de ez nem azt jelenti, hogy előbbi korokban ez az eszme nem létezett, hanem csak azt, hogy ennek a kérdésnek felvetésénél az egyik irástudó az egyik nézethez csatlakozott, a másik pedig a másikhoz. Ha a törvény megszűnésének eszméje nem lett volna régi eredetű, a 3. század irástudói, kik epigónoknak érezték magukat, ilyen gondolatot, nem is mertek volna produkálni. Hogy mikor fog a haláka megszűnni, nincs megmondva, de minden kétségen felül áll, hogy a messiási korban, minek különben az alkalmazott תענית terminus technicus, mint a ליתר לעית ליתר kitétel. „Halákák“ (הלכות) itt, mint sok más helyen, egész gyűjteményt, teljes művet jelent, a mi nyelvünkön szölv: a misnát. Más szóval az egész törvényt, a mely alatt azonban az erkölcsi törvények nem értendők, mondhatjuk: a ritualiák, a vallásbeli törvények. *Pál is csak ezeknek megszűnését hirdeti¹⁾ és pedig azon az alapon, hogy a messiás már eljött.* „Mert a messiás (= Krisztus) a törvény vége“ (Rómaiak 10, 4). Ez Pál alapgondolata. Mózes könyvét nem szüntette meg és azért nem feltűnő, hogy a Törvény szavait „autoritativ okmánykép“ idézi (Deissmann 71 és 106).

Pál misszióját a zsidó községekben gyakorolta — a zsinagógában. „A pogányok, kiket Pál megnyert, jórészt a már zsidó befolyás alá került prozeliták és félprozeliták köréből származtak. Sok pogány előbb zsidó lett, azután keresztény“ (141). A megtértek zöme a nép közép és alsó rétegéhez tartoztak (143.—1. Kor. 1, 26-28). Sok apostol volt, kik törvényhű zsidó-keresztény propagandát csináltak és Pált nyomon követték (147). A törvény elleni polemia élessége részben e versengésből ered. Pál rendsze-

¹⁾ Róm 13, 8. „A ki a másikat szereti, az teljesítette a törvényt. Mert a mi mondva van: Ne légy parázna, ne öl, ne lopj ne kívánj meg [tiz parancsolat], és más parancsolat, az mind össze van foglalva az ígében: „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat“ [Mózes III, 19, 18.] A szeretet a felebarátnak nem tesz rosszat; ezért a szeretet a törvény teljesítése“. A 14. fejezetben nyilván az étkezési törvények és a szombat és ünnepnapok betartásáról van szó.

rint a zsidó lakossággal bíró városokat kereste fel (147). Deissmann meg van győződve, hogy a zsidó diaspora sokkal nagyobb volt, mint amennyiről ma tudomásunk van (184). Az én régi meggyőződése is ez. Általában azt hiszik, hogy zsidó csak ott volt, ahol jelenléte kimutatható. Ezzel szemben én azt vallom, hogy zsidó mindenütt volt. *Nem a zsidó jelenléte, hanem a zsidó jelen nem léte szorul bizonyításra.*

Megkapó, amit D. a zsidó diaspora kiterjedéséről mond. „Die Welt des Paulus die Welt des Ölbaums! Es gibt eine Karte der Verbreitung des Ölbaums in der Mittelmeerwelt . . . Als ich sie zum ersten Male betrachtete, ohne ihren Titel zu beachten, sah sie mir aus wie eine Karte der jüdischen oder der urchristlichen Welt diaspora. Tatsächlich deckt sich die Ölbaumzone fast genau mit dem Gebiet der jüdischen Diaspora der Kaiserzeit. Wahrhaftig, wir dürften die jüdische Diaspora benennen, wie sich eine der vielen Synagogen der antiken Reichshauptstadt genannt hat: Synagoge zum Ölbaum“ (28). D. eleven színekkel festi az olajfa jelentőségét, végtelen áldás csepegett belőle az emberiségre. Az olajbogyó nélkül Pál világvándorlása el sem képzelhető. A hajókon még manapság is az olajbogyó a matrózok és a közönséges utasok tápláléka. Egy marék olajbogyó, egy darab kenyér, egy korty víz — több nem kell a levantebeli embernek (27). Szép illusztrálása a talmudi *חֵמֶה*-nak. Az étel mértéke az olajbogyó nagysága. Jóchanan egy olajbogyót ebédelt, melyre elmondta a lakoma után szokásos három benedikciót.

Még néhány megjegyzés és idézet. Néhány év előtt felfedeztek egy feliratos követ, a mely a római császárság idejében egy korintusi zsinagóga ajtaja felett állott. A felirat (facsimile szerző művében „Licht vom Osten“ 9. lap) két szóból áll: „A héberek zsinagógája“ (59). E szerint a római „synagógé Aibreón“ sem fog egyebet jelenteni, mint „zsidó zsinagóga“ és nem kell Schürerrel (Geschichte III, 3 kiad. 46) feltételezni, hogy a többiektől való megkülönböztetésül „a héberül beszélők zsinagógája“ a jelentése. — Pál (Róm. 7, 9-11) azt mondja magáról, hogy volt idő, midőn még törvény nélkül élt. Ekkor jött a parancsolat és a

bűn megelevenedett. D. (64) ezt 1. Kor. 13, 11-re való vonatkozással Pál gyermek éveire vonatkoztatja. Pontosabban azt lehet mondani, hogy Pál 13 éves korában beállt vallásbeli nagykoruvá lételére (*בִּי נַצְרָה*) gondol. — Róm. 11, 16 használt kép: „Ha a gyökér szent, az ágak is szentek“ elárulja Pál rabbinikus gondolkozását. A kép megértéséhez tudni kell a talmudi tételt: *גְּדוּלֵי הַרומָה הַרומָה* (Terumóth 9, 4; ellenben *גְּדוּלֵי הַקֶּדֶשׁ חֹלִי*, a mi Pál felfogásával ellenkezik). — Róm. 9, 21 Ézs. 45, 9-re is visszamehet, de még inkább emlékeztet az engesztelőnap előestéjének ismert versére: „Mint az agyag a fazekas kezében stb.“ —

„Der blosse historische Jesus als Fundament der neuen Gemeinde . . . würde das Christentum retrospektiv, dass heisst jüdisch-gesetzlich islamisch-starr gemacht haben. Die paulinische Christusfrömmigkeit . . . war fähig, eine ebenso volkstümliche wie welthistorisch wirksame Kultgemeinschaft zu schaffen“ stb. (154).

Végül kiemeljük D. elfogulatlanságát és tolaráns gondolkozását. Éles szavakkal kel ki alkalmilag „a felizgatott epigónok“ ellen, kik nem érdemlik meg, hogy Pál saruját megoldják, de Pál kardját suhogtatják (48).

Deissmann műve, mint már az érintett részletek is mutatják, a hellenista zsidóság történetéhez is nagybecsű adalékokat szolgáltat, főképp a „Pál mint zsidó“ cz. fejezetben, de máshol is. A Pál utazásairól készített tanulságos térkép 143 várost tüntet fel, melyekben zsidó község létezett.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

FOLKLORE

R. AJZIK KALEVER
— ÉLET ÉS KORRAJZ —

Igy hitták az 1821 márczius 10-én szombat este 70 éves korában elhunyt nagykállói czaddikot Taub Izsákot, aki született 1751-ben Szerencsen. — Sorsomtól 1853-ban zsengekoromban Balmazújvárosra sodortatván, melynek zsidósága akkor R. Ajzik harmadik utódjának R. Beris Bnét, a nikolsburgi lándróf R. Mordechai Bnét unokájának, egyik fiókekléziáját képezte, ott a chaszidismustól tulajdonskán saturált ezen körben, melyben 1856 őszéig nagyon rövid megszakításokkal laktam, R. Ajziktól vajmi keveset hallottam egyebet nótáinál. — Ezek egyikéről és ennek szerzőjéről R. Ajziktól felolvasást tartott Debreczenben 1902 márczius 9-én Pásztor Mihály úr, akinek ezen érdekes és érdemes dolgozata meg is jelent „Egy régi nótá czimmel” az IMIT IX. évkönyvében 1903-ban. — Már ezen olvasmány is elég lett volna, hogy R. Ajzik iránti érdeklődésre serkentsen, azonban annyira szaporodtak már is egyéb kisebb nagyobb dolgozatoknak a tölem בעה” majdan nyugdíjastól feldolgoztatni szándékolt anyaga és az ezen czélból gyűjtött adataim, és jegyzeteim, hogy úgyszólván csirájában elfojtottam ezen érdeklődést, nehogy szaporítsa témáimat, sokat markolva keveset fogjak. — Az 1908-ik év márczius 10-ére keddre esett אדר תרס”ח, R. Ajzik elhalálózása 87-ik évfordulója után következő napokban a legtöbb budapesti ujság szélesebb mederben emlékezett meg egy zsidó sokadalomról, mely Szabolcs megye 1876-ig volt székhelyén gyűlt össze, az ezen megyével határos megyékből és néhány északkeletiből, és ott R. Ajzik sirján áhítatoskodott. — A zárandokok a Czaddik sirja feletti házikónak (אהל) egy fülkéjébe be-be rakos-

gatták „quittl-jeiket” t. i. azon czéduláskáikat, melyekre kiki ráírta — az analphabéta ráíratta — mindazon kérelmeit, amelyeknek az „Ajberstertöl” (az Üristentől) való teljesítését sub invocatione huius Czaddik וְהוּ יֵיץ reménylette. — Engem az ujságok ezen hire csak annyiban lepett meg, amennyiben nem tudtam egyhamar — máig sem tudom — magyarázatát annak, miért foglalkoztak az ujságok ép’ akkor és miért nem azelőtt vagy azóta az úgy tudom évenként ismétlődő nagykállói sírlátogatással. Mikor ennek utána 1909 ápril. 4-én az „E — g” 14. számára és ebben „A magyar cádik” czimű cikkre figyelmeztettem — l’ appetit vient en mangeant — akkor feltettem magamban, hogy a kérdéses Czaddik már is legendárius alakjára én is világítok valamicskét a hallottam és olvastam adataimnak közlésével. Már itt eleve hangsúlyozom azt is, hogy ott, ahol adataim az idézett cikkekétől eltérnek, ott adat adattal és sehogyssem szerző szerzővel tekintések szembenállónak. — R. Ajzik életrajzát kezdem, amivel életrajzokat rendszerint befejezni szoktak, sírköve ismertetésével. A. P. M. úr szerinti következő: מ' נ' וְהוּ ר' אייזיק רב דק"ק קאלעב הוא היה וערלעכער ייד ולמדן על הדף נפטר בבן ושבועים ימים לחודש אדר תקס"ט.

Igy másoltam a fennidézett IX. évkönyv 239-ik latjáról, ahol azonban a מים szónak közép-mem betűje helyén másféle betűrudimentumok alkalmatlankodnak. — Szembe állitom ezen sírköszöveggel, az azt nekem 1911 évi nov. 6-án beszerezte Reiner Ignác kedves öcsémnek, a M. Zs. segédszerkesztőjének szívesességéből a következő:

אדונינו מור' אבר' דנליר מאבאלש, אשר ישפט את ישראל ארבעים שנה, ולמד דעת את העם בצדק, ויהי צחק אייזיק בן יחזקאל בן משה יחזקאל שבועים שנה, ויהי כי זקן יצחק וינוע שן' בעת רצון עת צאת הכוכבים ויאסף אל עמו אל מערת קברו אשר לו יום א' ו' אדר שני תקפ"א לס' והוא היה יכול ללמוד, והיה עהרלעכער יהודי וכו' וינע תנצב"ה.

R. Ajzik elhunyt 1821 márczius 10-én szombaton este és pedig 6 és 7 óra közt; tiszta sor, hogy az imígyen bekövetkezett א' -nak márczius 21-ike felelne meg. — Nem igen törődném a zsidó datumok gregoriana paritásainak egy egy napi eltéréssel szokott közlésével; elvégre is az afféle egy napi eltéréseknek valami nagyobb fontossá-

got tulajdonítani rendszerint nem kellene, de nekünk zsidóknak igenis kell és pedig az úgynevezett „jórczeit“ szempontjából. Lőw Lipót nem egyszer mutat rá nem kisebbeknek mint Graetzaek, Steinschneidernek és Zunznak efféle egynapos eltéréseikre. Még azt is mondja nekünk e sírkő, hogy R. Ájzik 40 évig rabbinuskodott vagyis 1781-től, ami megfelel Morvaországból történt hazatérte idejének 1780-nak, amikor őt a czéltalanul bolyongót pártfogása alá fogadta a Szabolcs, Szatmár, Ung és Zemplén megyék zsidóságában ma is előkelő Fisch-ek egyik ősük és illetve a tyafiuik Fisch Jánköv. — Reb Ájzik életének első évéből keveset tudunk egyebet mint azt, hogy feleségét hűtlenül elhagyva — pedig mily könnyű volt akkor a get-szerű válás — Nikolsburgba került R. Sámuel Smelke (Sámuel lengyelül becézve) ha Lewi Hurwitz „lándrófnak“ a jesibájába. R. Smelke maga két évvel elődjének R. Politznak a nagytekintélyű Politzer-ek ősenek 1771 márcziusban történt halála után 1773-ban került a poseni Ryczywolból (Ritschewald) Nikolsburgba localrabbinernek, csak 1775-ben lett „lándróf“ is, ő egyik leszármazottja volt R. Jesaja Halévi H.-nak, a ש"ה szerzőjének és fitestvére a lengyel Lokwiczából majnai Frankfurtba rabbinak meghitt és ott 1805 július 1-én elhunyt R. Pinchasnak, a ר"ח ה"תק"ה-nak. — R. Smelke, a מוהל בעל חפ"ה és passionatus מוהל is volt, nem egészen öt évig ült a nikolsburgi rabbiszékben, meghalt valamint Sámuel próféta, akinek nevét viselte, ő is 52 éves korában 1778 május havában (יום נ' ב' דרח' אייר תקל"ח). Még van határolva az időköz, mely alatt R. Ájzik Nikolsburgban tanulhatott, 23-28 éves korában, a kabbalának egyik adeptusánál, a miedzyborzi (Podolia) és a mizriczi (Wolhynia) „Báál-sem“-ek hivenél. De egyúttal ismertette azon példa is, a mely után és azon irány is, amely felé R. Ájzik indulhatott, a kabbalasztiko — chászidikus. — A morva zsidóság R. Smelkéhez országos két csodát fűz és pedig: Nikolsburgba 1773 júniusban érkezéséhez egy meteorikust, akár a Choni-Meagelét, azt hogy egy több havi aszálynak egy phae-nomenalis erő vetett véget; 1778 május havában bekövetkezett elhunytához meg egy siderikust, ugyanis azt, hogy az ezen gyászsesetet megelőző מנחם hóban Morvaország legtöbb

községében lehetetlen volt a קידוש ה' hold benedicálását rite celebrálni, mert planetánk ezen satellesét folytonosan felhők takargatták és így nem láthatták azt.

Az ezen iskolából hazakerült R. Ájzik rajongó hive lehetett a chászidismusnak, de sikeres propagatora alig, mert hiszen majdnem 30 évvel előbb került haza mint Teitelbaum (Dattelaum = דת"ר) Mózes 1809-ben Przemyslől Sátoraljaújhelyre, és nem őt említik, hanem ez utóbbit, aki meghalt 1841 július 16-án pénteken (ב' המו' ה'יא), a magyarországi corporatív chászidismus megalapítója gyanánt. — Lőw Lipót az 1859 évi „Ben Chananjá-ban“, valamint a Szegeden 1890-ben megjelent Gesammelte Schriften II-ik kötetében (57-103) közölt „Vergangenheit und Gegenwart der Chassidäer“ című cikkeiben még csak nevét sem említi R. Ájziknak; vagy nem tudott róla vagy ingorálta őt, mely utóbbi esetben az olaszliszkai R. Herselénél és a csengeri R. Ansel Jungreisnál kisebb kaliberűnek becsülhette őt. Lőw ezen idézett cikkeiben Teitelbaumon kívül még R. Méir 'ש' א' (Eisenstadt = Kismárton) ungvári és az 1843-ban elhunyt R. Hers Melech munkácsi „czáddikokat“ említi meg, mint olyanokat, akiknek sírházikóik nem szükölködnek quittli-fülke nélkül és ugyancsak valamelyik jegyzetében megbotránkozik a felett, hogy Wiennek Central Friedhofjában egy Friedmann nevűnek a sirjánál megtűrük a quittli-fülkét. — Friedmann! Ezen név viselőjét én a Sadagurai — úgy tudom szintén Friedmann nevű — czáddikdynastia valamelyik rokonának tartom. — Még egy másik körülményt sem hagyhatok észrevétel nélkül, azt hogy néhol a czáddik nem is rabbija lakhelyének. Az említettem czáddikokéin kívül még a következő községekbe fészkelte be magát a szervezett chászidismus Bodrogkeresztur, Buly, Gáva, Gyüre, Hajdudorog, Hajdunánás, Tiszalök, Tokaj, Újfejtő no meg a Máramaros számos községébe már több mint száz éve. — Négy éve már! 1908-ban Marienbad fokozott látogatottságnak örvendett a fehér czár birodalmából oda özönlött czáddikok részéről; bár mindehüzt megjelentek, még oly látványosságok és ünnepek színhelyén — collonade — is, ahonnan egyikük másikuk a rájuk is dobálgatott szórogatott confettik, coriandolik és

serpentinek eltagadhatlan nyomaikkal tértek szállásaikra a vérnélküli csatákból — én ritkán akadtam rájuk. — Nekem tudni illik nem igen tűntek fel, mert Marienbadban mellőzték dehorjaik némelyikét, melyet otthon de rigeur observálnak. A pé-ék és szakállak hosszát és alakját nem tekintettem különleges ismérvüknek, azok minden közönséges קדוש-nál is inkább hosszabbak mint rövidebbek kelletüknél, amiről meg ráismerhettem volna egyik másik czáddikra, az némelyiknél teljesen hiányzott, olyiknál pedig ad minimum volt redukálva. Egyikük sem viselt fehér subiczát vagy mosható szövetből való ruhát — a chósid gypajuszöveteket nem visel —. Semelyikük sem ment a kutakhoz vagy a Sétányokra csapatostól, rendszerint két személy közt sétálgatott középsőnek, hogy nőszemélyeknek még akaratlan érintésétől óva legyen. Kisérőik csizmát viseltek, amiben pedig — otthon — nem szabad megközelíteni a czáddikot. — Midőn már lemondtam egyikük másikuk fel- és megismerésének reményéről, egy kellemes ismerkedés vonta figyelmemet ismét a czáddikokra. — Főtisztelendő Wéber Kálmán póstyéni főrabbiával, a יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ rokonszenves párosítójával volt szerencsém megismerkedni és egynehányszor sétálgatni. Ily alkalmakkor ő a פרוש mutatgatott meg nekem, akit nem tartott egészen קדוש-nak, egyik másik czáddikot. פרוש קדוש, פרוש חדש mit jelent e három szó itt a marienbadi episodban?! Hát kérem ezek singulárai azon három pluralisnak, melyek szerint R. Szófer Mózes differenciálta kora zsidóságát, egy 1833 májusban R. Teitelbaum Mózeshez intézett levelében: חדשים = neologok, פרושים = híthűek, קדושים = a chaszidismus hivei. Wéber főrabbi úr akkor 2-3 román czáddikot még több lengyelt mutatott be nekem, de csak par distance. Lássa kérem, ugymond: az ott az X-i, annak 30.000 hive van; az a kit tegnap láttunk, az az y-i, igen jómódu, mi több: — gazdag ember; az a kicsi kövér veres az a Libávicsei, annak majdnem százezer חסיד követője; az ott a faszorban pedig az a sápadt ascetikus az a Gérai, annak ugyan nincs több csak 15.000 חסיד-ja, de ő tud tanulni. — A most idéztem ezres számok helyességeért ma már nem szavatolok, lényegük az, hogy akár Amerikában, ahol az embert dollár-

jai, ezrei, milliói szerint értékelik, a chászidim — czáddikjai is nach der Zahl ihres Heerbannes értékeltetnek.

A Gérai tud tanulni?! Ez érthetőbbé teszi R. Ajzik sirkövén אצל רבי יצחק יהודה passust. Jesibát R. Ajzik nem tartott. Családi viszonyairól nem birtam valamelyest informálódni. Hazájába visszatértekor feleségéhez is visszatért-e, azt majdnem bizonyosnak tartom. Mestere R. Smelke parancsolta neki, no meg Nagykálló nem volt elég messze Szerencstől. — Mint a kabbala egyik adeptusa nem sokáig folytathatott feleségével normalis, házas életet, mondjuk csak 10 évig még vagyis 40 éves koráig, mert mikor valamely czáddik a kabbala belterjesebb művelésére tökéli el magát, akkor feleségétől néhol még egy asztal dolgában is visszavonul, amit csakis feleségének — rendszerint meg nem tagadott — beleejegyzésével szabad tennie. —

Népszerűvé, vált nótájára következők a megjegyzéseim. Az alak, akitől elleste, eltanulta egyszerre láthatatlanná vált, eltűnt?! R. Ajzik Szerencsen a kuruczvilág egyik fővártáján született, 40 évvel Kismajthény — Szatmár után oly milieuban, ahol alkalma lehetett megfordulni ott, ahol a Rákóczi induló szerzőjéről mint tüneményes jött ment ismeretlenről mesélgettek. — A nótában a kakas szól, egy „aranszajú aranylábú” madár pedig hol említetik, hol megszólíttatik.

A kabbalisták rendszerint madárbarátok, ők a szárnyasokat mint az ég felé quasi törekvő lényeket ugyszólván irigylük. A kabbalistikus שירה-ban 85 különféle élő és egyébb lény között egy ötöd vagyis 17 a madár, mindegyiknek egy egy, a kakasnak hét vers juttatik. De halljuk magát a nótát, melyet az IMIT. IX. évkönyve részére hangjegyzett Dr. Molnár Géza úr.

Szól a kakas már,
Majd megvirrad már;
Ha az isten néked rendelt,
Tied leszek már. —

Ezen versszaknak R. Ajzik lehetett a szerzője; a kakas az ébresztő madár itt az ő lelkifurdalását jelképezi, mely az ő kebelét dülhatta azért, mert hűtlenül elhagyta

feleségét ; ha az Isten neki rendelte, megint övé lesz majd ezentul.

Szól a kakas már,
Majd megvirrad már —
Zöld erdőben, zöld mezőben
Sétál egy madár.

Micsoda madár ?!
Micsoda madár ?!
Arany száju arany lábu . . .
Engem oda vár.

Várj madár, várj !
Várj madár, várj !
Ha az Isten neked rendelt,
Tied leszek már.

Talán csak nem hitták a várásra biztatottat *הוא*-nek ?

Szól a kakas már,
Majd megvirrad már.
Jibóne hámikdos ir Czijajn temale !
Mikor lesz az már,
Vesom nósir sír chódos üvirnónó náále !
Ideje volna már !

Sokan vannak, akik épen csakis ezen utolsó strópha szerzőjének tartják R. Ajzikot és pedig a mikdos és Czijajn iránti epekedése folytán ; én azonban ugyancsak ezért nem tartom annak és pedig a nóta három végszava miatt : Ideje volna már ! Ez már nem imádkozó, nem könyörgő, hanem követelő tónus ; már pedig a hithű zsidó napontai többszörös imádságaiban könyörgi a gólusz mihamarábbi megszüntetését, de annak bármily hosszúra nyult 's nyulandó tartalmát, mint például itt, hogy „ideje volna már” sokallnia, miatta zúgolódnia nem szabad, mert *מפני הטאני* és mert bölcseink ezt megtiltották.

Nem fejezem be ezen már is túlhosszúra vált és az olvasóját netán inkább mint a tárgyát kimerítő czikkemet annélkül, hogy ide ne fűznék egy az előbbi nótáéval azo-

nos eredetű 's szintén madaras bolygatott nótát, és pedig a szombatesti *ומירוק*-ok hatodikát. Én csak az első négy strophát nyujtom mintegy paradigmáit a többi hétnek, melyek még különféle szláv, román-mi több-angol, francia, olasz és spanyol bekezdésűek is voltak olykor készen olykor rögtönözve. — Nemcsak chaszidikus körökben népszerű ezen az *öf*ütemes dallama folytán a gyermekeknek igen kedves nóta :

אני ביער הלכתי
קול צפור שמעתי
המומר בלשון רא רא רא
אדיר איום ונורא
בצר לי לך אסרא
” יי לי ולא אירא :

Emól bin öch gevándert darch'n váld,
Hab öch geheert fégelach zingön jüng' ün ált' ;
Zö habn gezüngen li li li

דוד סרצת היכלי
דנול מהר הכללי
” יי היה עוור לי :

Mikor sétáltam az erdőben,
Hallottam sok madárt *danú/ni*;
Azt csicseregtek szi szi szi (sic !)

הן אתה תקותי
ולישועתך קויתי
” יי עוז ישיעתי :

Einst als ich spazierte drinn im Wald,
Hört' ich Vöglein süngen jung und ált' ;
Zumeist sangen sie jim jim jim

יד ונקי כפיים
הון פורשי כנפיים
” יי ארך אפיים

Még hét efféle rimelés következne úgy mint kétszer *chó*, egyszer egyszer pedig *li*, *rim*, *zim*, *mó* és *nű* végzőtagoknak megfelelő. Az első *chó*val rimelő és חָוָה szóval végződő 5-ik valamint a *nű*vel rimelő és נִשְׁמָה szóval végződő 11-ik- vagyis utolsó strophában az " szó nem ismételtetik. Még csak ennyit! Bárkinek aki csodálkoznék azon, hogy ezen folyóirat folklore rovatában annyi zsidó szólam ismertetése után még rá nem tértem arra, amelyik R. Ázrik egy medicinalis esetéhez fűződik — azt válaszolom, hogy — bár egy évszázad mult már el az on eset óta — még él egy bár nagyon öreg aggastyán, akinek nem muszáj csakis egy psetli-siker czéljából kellemetlenkedni.

Nem ámitom magam avval, hogy R. Ázrik babérjait akár csak egy levelecskével szaporítottam volna; megnyugtát a tudat, hogy nem is csorbitottam azokat. Fényszórával operálni nem gyujtogatás.

Budapest 1912 február 25-én

ו' אדר תרע"ב

Vadász Ede.

IRODALOM

AZ UJ ZSOLTÁRKÖNYV.

De Wit Talmage, a brooklyni székesegyház szellemes predikátora, egy alkalommal a „higher criticism”-ről szónokolva azt a szellemes megjegyzést tette, hogy ő úgy olvassa a Bibliát, mint ahogy halat szokott enni; élvezi a hal húsát, de amikor szálla akad, kiveszi azt és félreteszi; nem rágia meg minden áron a szálkát, elég élvezetet és táplálékot nyújt a hal húsa is. A Bibliában elég hús áll rendelkezésünkre, melyből táplálkozhatunk, minek akarnók minden áron a szálkákat is megrágni; ha megakadunk rajtuk, tegyük félre, ne törjük, ne zuzzuk a nagy és kis csontcskákat, de tegyük félre s elégedjünk meg a tápláló hússal; holott a Biblia ujabbkori tudományos kutatói csakis a szálkákat szedegetik össze s akarják lenyelni és addig törkizüzzák a szöveget, míg aztán maguk sem tudják, hogy halat, vagy csontot esznek-e.

A piétista predikátor ezen szellemes és szónoki hatását el nem tévesztő megjegyzése jutott eszembe, midőn Dr. Schlögl Nivard ciszterciatarendi áldozárnak, a bécsi egyetemen az ótestamentomi írásmagyarázat nyilvános rendes tanárának Die Psalmen, hebräisch und deutsch, mit einem kurzen wissenschaftlichen Kommentar (Graz und Wien 1911. Verlagsbuchhandlung Styria) című munkáját tanulmányozni kezdtem s bevezetésében, ahol a zsoltárok feliratairól s szerzőiről szól, a következő érdekes okfejtés ébresztette fel fokozódottabb figyelmemet: Meier Ernő, Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Hebräer című könyvében azt mondja, hogy ha vizsgáljuk Luther, Gerhard stb. egyházi énekeit, úgy azoknak tartalmából a legparányibb következtetés sem vonható a szerzési alkalomra, vagy magára a szerzőre, s ha azon egyházi énekeket maguk a szerzők nem látták volna el tájékoztató be-

vezetéssel, úgy soha nem tudnánk biztosat mondani az illető énekek szerzőiről és szerzésük alkalmáról, aminthogy a zsoltároknál sem szólhatunk biztosan valódi Dávid-zsoltárokról, mivel a benső tartalom nélkülözi azt a támaszt, melyről a szerzőre s a feliratban feltüntetett szerzési alkalomra lehetne következtetni. Schlögl erre azt mondja, hogy sőt, épp ellenkezőleg: ha már a négyszáz évvel ezelőtt élt egyházi költőknél nem tudunk biztosan következtetni a tartalomból az igazi szerzőre, akinek szerzői volta azonban egészen bizonyos, mennyivel inkább kell a négyezeréves (?) zsoltároknál komolyan vennünk és elhinnünk, a feliratokban közölt szerzői és keletkezési adatokat. Addig míg az ellenkezője kézzelfoghatólag nincs bizonyítva, addig a szerzőség megállapításánál csak a felirat lehet irányadó.

Ez a fő és egyetlen argumentum, mellyel Schlögl megállapítja, hogy a zsoltárkönyv kétharmada Dávidtól ered s így joggal viseli Dávid nevét. Részletesen „sicher“ Dávidtól származik 1-41, 51-65, 68-70, 86, 101, 103, 109, 110, 138-145. zsoltár; „sehr wahrscheinlich“ a 42, 43, 71, 91-107. zsoltár; „möglich“ a 111-118 és a 136. zsoltár. A könyv címében jelzett kommentár rövidségéhez hű marad szerző a bevezetésben is s a bizonyosság erejével jelenti ki, hogy a Dávid feliratú zsoltároknál ist kein triftiger Grund vorhanden, an ihrem davidischen Ursprung zu zweifeln, amely argumentálás végigvonul az egész könyvön azon kijelentés szellemével, hogy: Ps. 90 stammt gemäss der Überschrift von Moses; warum die moderne Kritik die Autorschaft des Moses für ausgeschlossen hält, ist unbegreiflich! Igaza van Schlögelnek: minek is a szálkák-kal vesződni? Hát nem sokkal egyszerűbb, egyetlen képlegyintéssel leinteni a bibliakritika kinövéseit, mint komoly harcot felvenni azokkal, kik csakis a szálkákat látják a Szentírásban? „Wie man die Mehrzahl der Psalmen der nachexilischen, ja der makkabäischen Zeit, also der Zeit des Verfalles der hebr. Litteratur, zuschreiben kann, ist mir unerklich. Es muss doch für solche Auswüchse der Bibelkritik ein entsprechender Grund vorhanden sein, der einen derartigen horror vor älteren Psalmen erklärt; und

dieser Grund ist die konfessionelle Gebundenheit dieser Kritiker, welche sie für historische Zeugnisse blind macht und unfähig, objektive Kritik zu üben.“

Könnyen azt hihetnők, hogy e kijelentés természetes következménye a szerző állásának mint a bécsi egyetem kath. theologiai fakultása tanárának, valamint hogy karöltve jár az egyházi főhatósága által gyakorolt cenzúrával, de teljesen eloszlatja ezt a gyanút a tény, hogy nemcsak a szövegkritikában követ szerző olyan szélső irányt, mely teljesen ellenmond az inspiráció elméletének, de megépő önállóságot tanusít épp azon helyek magyarázásában, hol legkevésbbé vártuk volna, még pedig a zsoltárkönyvnek christologiai szempontból kiaknázott helyein. Nem hanyatlunk felekezeti elfogultságot annak szemére, de tudományos meggyőződésének szilárdsága előtt csak tisztelettel hajolhatunk meg az olyan kutató előtt, ki komoly nézete szerint megromlott szöveget nem hagy meg változatlanul csak azért, hogy továbbra is tápot nyújtson meggyökeresedett téves christologiai felfogásnak. Nem tudom, hogy Schlögl erejét csodáljam-e meg inkább, vagy a grázi szentszéknak a tudományos objektív kutatás szabadsága iránti tiszteletét, mely megadta a könyvnek a nihil obstat és az imprimatur ellenjegyzést, daczára annak hogy a II. Zsoltár 12 versének legjellegzetesebbnek vélt, christologiai helyét megváltoztatja és a יִשְׁקוּ בָרִי kiéltelt törölve a következő szöveget adja: בִּרְאָה נִשְׁקוּ בִּרְעָה עֲבָדוּ אֱתֵי בִּרְאָה נִשְׁקוּ בִּרְעָה נִשְׁקוּ בִּרְעָה ist ist csak annyit jegyezvén meg, hogy Zu ברעדה נִשְׁקוּ בִּרְעָה ist Kürzung des Stichwortes בִּרְעָה (ברִי). Szinte érezzük egy új kornak kerekedő áramlatát, mely a Szentírás szövegkritikájával új irányt adhat a katolikus theologianak is.

Mert valóban bámulatba ejt már maga a tény, hogy katolikus theologus változtat a szentírás eredeti szövegén még ott is, ahol szembe kell helyezkednie a Septuagintával és a Vulgátával; nem könnyelműen, de oly könnyedséggel változtat, hogy a Zsoltároknak egészen új szöveg-könyvét nyújtja.

Változtatásának tudományos jogalapja a hangsúlyos verselés elmélete. Amióta Müller D. H. a szentírásban fel-

fedezte a metrumos verselést, azóta minden érthetetlen hely magyarázása a strófák és metrumok ütemei szerint történik. Legkifejezettebben költői könyv a Zsoltárok könyve, természetes, hogy csak strófa és metrum lehet irányadó a szöveg értékelésében. Ha például valamely zsolnárt ismétlődő refrainck, vagy egyazon gondolatot kifejező mondatok strófákra osztanak, de a strófák nem egyenlő számú sorokból állnak, úgy a könnyebben meggyanusítható soröbbltet mint marginális jegyzetet törölni kell a szövegből. Ha pedig valamely zsolnárt néhány sora például négyütemes hangsúllyal gördül, úgy kimondják, hogy azt a zsolnárt a költő négy ütemre alkotta s az esetleges hosszabb, vagy rövidebb sorok belefektetendők a szövegmkritika Prokrustes ágyába s addig kell a lábakat nyelni, vagy rántani, míg meg nem ütik a kellő mértéket. Ahol rossz a metrum, ott romlott a szöveg, még ha világos is az értelm; ahol pedig értelmetlen a szöveg, ott természetesen a metrum romlott meg a másolások és lapszéljegyzetek folytán, tehát a metrum visszaállításával megkapjuk az eredeti jó szöveget is.

Izeliölül a következő változtatásokat közlöm magyarázó megjegyzéseikkel:

V. 8 ואני ברכ חסדך אבוא ביתך ist metrisch zu kurz; lies entweder מרב statt כרב oder ואנכי statt ואני

VII. 2 מרדפי הישיעני מכל רדפי metrisch ummöglich; lies מרדפי

XV. 4 מנאץ verderbt aus נמאס

XXXI. 13. ככלב מת מלב נשכחתי כמת מלב unwahrscheinlich; lies ככלב מת

LIX. 6. ואתה ד" אלהים צבאות lies אלהי und stelle ד" hinter ואתה dann ist der Rhythmus hergestellt.

XVI. 1-4. שמרני אל כי חסיתי כך | אמרת לי בני אלה | מוכתי כל | עליך | לקרושים אדרים כל הפצי במ | ירבו עצמותם אחרים מהר |

Jegyzet: ד" haben die Massoreten als Kürzung von בני angesehen; dadurch dürfte auch die Lesart אדני statt בני veranlasst sein; כל scheint aus כלה verderbt zu sein; מה ist Glosse; ואדני hat sein Schluss-Mem verloren; אחרים מהר wohl verderbt aus אחר מהר; vgl. מהר.

XXII. 1-4. אלי ארי למה עזבתי | רדקת מישועתי | אל תבזה דברי |

שאנתי אלהי בקשבה לי | אקרא יומם ודא תענה | ולילה ולא תשמע לי | ואתה בקדש יושב | ובך תהלת ישראל |

Jegyzet: Vor אל תבזה די ist etwas ausgefallen, wohl Imperativ, etwa די בקדש יושב ein Imperativ, statt די בקדש lies די בקדש; in MT. ist די ausgefallen und תהלת ver-schrieben für תהלת.

LXVIII, 15-17. קהלש שדי מרכים בלה | תדלג ציון הר אלהים | למה | תרצון הרים גבונים |

Jegyzet: די שדין ist Glosse zu הרים גבונים die wohl די שדין lautete und mit dem Stichwort קר"ג (Kürzung!) am Rande verzeichnet war.

Ez csak néhány szemelvény, melyet csak találmra ragadtunk ki a könyvből, melyet teljes egészében kellene lenyomatnunk, illetőleg az érdeklődőnek magát a könyvet kellene megszereznie, hogy teljes mértékben méltányolhassa a nagy munkát, melyet szerző sok tudással, erős meggyőződéssel s módszerbe vetett rendületlen bizalmával végzett. Tanulságos és érdekes a könyv, mely minden sorával gondolkodásra készít és sok értékes anyaggal járul a zsolnárok magyarázatának történetéhez. Igaz ugyan, hogy a könyv érdekében ajánlatos lett volna, ha szerző bővebb magyarázatokat ad s kimerítően okolja meg a változtatott szöveget s ha bepillanthattunk volna a szerző gondolatmenetébe s nem csupán végeredményeket kapunk kézhez, de belátjuk, hogy az által túlterjedelmessé vált volna a könyv, mely így is — szép nyomása és tetszetős kiállítása daczára — 12 korona árban bizony drága.

Ujpest.

Dr. Venetianer Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

A zsidók és a zsidó vallás hosszú évek óta állandó téma az irodalomban. Nem zsidók mivelik ezt az irodalmi fajt, de zsidók olvassák divatos termékeit. Megértük azt, hogy a keresztény teológia irányzatos művei egyik-másik zsidót megíngatták saját vallásának tisztaságáról joggal táplált hitében. Égető szükség van népszerű iratokra, melyek a zsidó nép és a zsidó vallás multjáról

hol tannaita forrás van (pl. Szifrá), ez idéztessék mindjárt a szövegben és nem a jegyzetben (mint párhuzamos hely). — Néhány részlet. Ékha r. 1, 16 (Guttmann 14. l., 33. szám.) שריי. Ebből az látszik, hogy a latin *j* gy hang volt. 21. lap, 27. szám vége értelmetlen, mert kiesett: אמר לו ר' עקיבא. — Elterjedt szokás volt a népek között, hogy új épületbe embert építettek be (Bauopfer). Európában még a 17. században is előfordult. Ez a szokás fényt derít a Szifrában (10, 3-ra) található magyarázatra. Mózes azt mondta Áronnak: a Szinairól mondatott nekem nagy emberrel (halálával) fogom ezt a hajlékot felszentelni (G. 46. l., 74. sz.). Még kicsillámlik ebből az épület-áldozat elterjedt szokása. 48, 87 idézve van Lev. r. 1, 3-ból, hogy Cádók Áronnak egyik cognomenje. Kis adalék a szadduceus név elfogadott származtatásához. — 57, 2 (Gittin 73 a) „Fehér libák” öreg tudósokról. Nemcsak azért, mert fehér szakáluk volt, hanem valószínűleg azért is, mert fehér ruhájuk volt. — 67, 28 (Szanh. 91 a) a lélek repül, mint a madár. A görögök és más népek a lelket madáralakban képzelték (néhány év előtt megjelent könyv címe: Der Seelenvogel). — 69 megjegyzi G., hogy a nyereg (אייר) mindig csak számmal kapcsolatban említetik. Érthető, mert a számár volt a „hátas ló”. — Sócher Tob 9, 7-re (G. 76, 1. sor) azt mondja: az összes népek gyűlölik Rómát (Ézsaut) és az összes népek gyűlölik Izráelt. Josephus, a Flaviusok kegydíjasa, a mondásnak csak második felét írja ki, az elsőt elhallgatta. Sabb. 108 a azonban a zsidó nép viszonyáról a pogányokhoz barátságosabban nyilatkozik: a zsidó a népek tanítója. Már Pál is így fogta fel a dolgot.

Több mint 30 év után 2-ik kiadásban jelent meg Gardthausen V. következő műve: „Griechische Palaeographie. Erster Band. Das Buchwesen im Altertum und im byzantinischen Zeitalter. Mit 38 Figuren“ (Leipzig 1911). Szép könyv, amely az utolsó negyedszázad gazdag felfedezéseit is felhasználva, többet ölel fel, mint Birt ismert könyve (Das antike Buchwesen) és érdekes illusztrációkat is ad. E helyen természetesen csupán zsidó vonatkozások

jöhetnek szóba és ezekből a könyv lapszámainak követve néhányat ideiktatunk. 26. l. A 80. zsoldár ólomtekercsen Knopf, Zeitschr. f. d. N T. W 2, 231 és Hiller — Gärtlingen S B A W 1898, 582. lap. — 45 fent említve van egy viasztábla, a melyre a 91. zsoldár van írva. — Apróírásról, a mely a zsidóknál is járt, lásd 28. lap lent (görög magikus lemezek). Ostrakonokról a 30. lapon van szó. Van egy ilyen Miatyánk is (30, 8. jegyzet). Az iskolában ezt az ingyen kapható anyagot használták. A talmudban is említve van, mit máshol fogunk összeállítani. — Falevelek mint íróanyag (33. lap) a talmudban is említettnek. — Érdekes, hogy fatáblákra is irtak törvényeket. A präparált táblák deltós névvel is jelöltettek (37). Ez azonos a héber יְרֵמְיָה - szel (Jeremiás). — A Vulgata 2. Kir. 22, 13. „sicut deleri solent tabulae“ (?). Idézte 37. lap. E téves fordítás alapján állítja G (197), hogy a tabula rasa képet már a biblia is ismeri. A stilus egyik vége hegyes, másik vége tompa volt, az egyik irt, a másik lekapt, innen tabula rasa. Homerosszövegek viasztáblákon, nem oktatás céljára (44. lent). A bibliának, akár csak egy részletét, nem volt szabad másra, mint pergamentre írni. — A papyrus volt az irodalom leghasználtabb íróanyaga és csak az egyik oldalra irtak. Ez a szokás tehát nemcsak a zsidóknál dívott, hol azután törvény erővel birt, hanem általános volt az ókorban (58 lent). — Megmaradtak még aranylapok (65 fent). A talmud említ aranylemezt, melyet Helena adiabenei királynő készíttetett. Erre a hűtlenséggel gyanúsított nő szakasza (פִּישַׁע טוֹהַ) volt írva. — Hogy papyrus drágább lett volna, mint pergament, a mint G. 65 lent állítja, kérdéses. Papyrust már az akkadiaiak is használtak légyen (73, 4. j.). — Az asszuáni papyrusok 73, 3 vannak nevezve, de különös módon nem a Cowley, hanem csupán a Sachau által kiadottak. — A pergament kiszorította a papyrust, úgy hogy az utóbbit csak leveleknél és a mindennapi okmányoknál használták (75). Ezzel jól egyezik, mit a talmud Kidd. 9a lapján említ: Ha papyrusra írta a férfi, légy nekem eljegyezve. — Okmányokat nem ritkán két példányban állítottak ki (131 és 148 köv.). Jó analógi-

a Jeremiás 32, 11-hez. — A 161. lapon konstatálja G., hogy a formátum a legkülönbözőbb nagyságban létezett. „Doch scheint man den Unterschied gemacht zu haben, dass man für den Privatgebrauch kleinere Formate vorzog, für den öffentlichen Vortrag dagegen, z B. in der Kirche, wollte man auch durch das Format imponieren und wählte wie bei der Sinaitischen und Vatikanischen Bibelhandschrift sehr grosses und breites Format, um zwei, drei oder gar vier Kolonnen der grossen Unzialen auf eine Seite schreiben zu können.“ „Folianten, wieder Berliner Aristophanes-Kodex mit den Massen 36X25 oder gar der noch spätere Nonnos-Kodex mit 38X27 cm. durften im vierten Jahrhundert kaum ihresgleichen finden.“ (162 fent), oly szám, melyet a töránál is követeltek.

A talmud és a halákamüvek ma is foliansok. Kétségtelenül európai hatás. — A leveleknek külön fejezet van szentelve. Erről talán máskor lesz szó, itt csak általában jegyezzük meg, hogy meglepő egyezések vannak a talmudban említett kevésszámú levéllel, mind a külső alakra, mind a levélformára nézve (pl. 165). — A vonalakat rendszeren ólommal huzzák az írófelületre, Catull. 22, 7 membrana directa plumbo. A papyrusra más vonalakat nem alkalmazhattak, de „a szilárdabb pergamentkódexnél lehetséges volt, hogy a vonalakat írónnal nyomják be, úgy hogy ezek a husos oldalon kiemelkedve, a szőrös oldalon pedig bemélyedve mutatkoztak, így pl. a c. Sinaiticusnál, melynek vonalai az oldal egész szélességén vonulnak át, a nélkül, hogy a hasábkönnél félbeszakítva lennének“ (184). Konstatáljuk, hogy ez megegyezik a tóratekerces készítésére előírt szabállyal; a kolumnaszélek vonalai nincsenek előírva, habár a példányokon már évszázadok óta megvannak. — A régiek tintája fényes és tartós volt. „Drach, Notice sur l'encre des Hébreux (Annales de phil. chrétienne IV s. 45 p. 353), spricht deshalb in der Uebersetzung eines hebräischen Tintenrezeptes, das angewendet werden musste für die Schrift des livres saints de phylactères et des „mezuzot“, von Tintentafeln (tablettes d'encre), die zerbrochen worden, um dieses Schwarz mit anderem zu vergleichen. Ebenso bei den Römern“ (203).

A tintarecept természetesen a középkorból ered és nem az ókori héberektől, minek G. vette, nem szabad tehát a régi rómaiak tintája előtt említeni. A 205. lapon szól G. az ércztintáról, a mely nem mosható le, mint a koromtinta. Az előbbi biblíamásolásra épezért nem szabad a talmud szerint használni (מחמת שיוכל להמחול Erubin 13 a). Ennél a részletnél G. inkább használhatta volna a z idő forrásokat. A vitrioltinta, a mely a középkorban használatossá vált, a pergamentet kimarja. A talmudnak tehát igaza volt, midőn az ilyen tintafajok használatát általában megtiltotta. A titkos írást, a mely csak érczel való nedvesítés után kerül elő (sympathetikus tinta), a zsidók is ismerték (206. és 208. lap). A görögök a tintát a papyrussal együtt az egyptomiaktól vették át; az utóbbiak a veres tintát is sürin használták (209). Innen érthető a talmudnak a vörös festékre (סקריא) vonatkozó tilalma. A bibortinta használatát a byzanci császárok maguknak tartották fenn és 470-ben másoknak megtiltották (210). A növénytinta a legrosszabb, mert a nap hatása alatt hamar elhalványul (212). A talmud eltiltja. Az aranyírás (chrysographia) első említése a zsidóknál található (Jos., Arch. XII, 2, 10 és Aristeas 176 ed. Wendland), de a gizehi muzeumban van egy aranyozott papyrus a 25. dynastia korából (215). A középkorban a byz. császárok szoktak arany és ezüstírást használni (217). — Érdekes fejezet [az utolsó, a mely az ornamentumokról, initialékról és miniaturokról szól. Van ilyen héber kéziratokban is, nemcsak a peszachhagadában, hanem bibliai és egyéb kéziratokban is. Eddig három mű látott e tárgyról napvilágot. Müller - Schlosser (a serajevói peszach hagáda), Gaster (az illuminált héber kéziratok), báró Günzburg és Stassof (művészi reprodukciók). Az utolsó kettőt G. talán felhasználhatta volna. Benyomásom szerint vannak érintkező pontok. Szép feladat volna műértő számára. A görög kéziratokban természetesen sok a bibliai kép, pl. a zsidók átkelése a Vöröstengeren, Mózes rávág a sziklára (221). Ezt a művészetet természetesen a biblia még inkább táplálta, mint a többi az egyház, a legtöbb illuminált kézirat biblia vagy ennek részei lévén.

A londoni szeminárium (Jews' College) 3. publikációja Jefeth ben Ali arab kommentárja Náchum prófétahoz (Czim Irodalmi Hirekben volt). Hirschfeld H. kiadását érdekes bevezetéssel látja el, melyben egyebek közt azt fejtegeti, hogy az arab zsidó exegeták anyanyelvüknek a héber nyelvvél való rokonsága folytán némely bibliai kitéltet jobban értettek, mint mi, továbbá a szentföldet geográfia-ilag is élesebb szemmel látták. Jefeth hires karaita exegetát Szaadja elhomályosította. Egyébiránt mindkettő héber betűkkel írta az arabot, a mely szokás a zsidóknál már Mohamed kora előtt divott. Jefeth az Abasszidák ellen is tett megjegyzéseket, némelykor egyenesen héber nyelven, és már ez okból sem volt tanácsos az arab írást használni. Hirschfeld a kiadott kommentárból rövidített fordítást is ad, mellyel említett célját, Jefeth exegezisének fruktifikálását a jelen exegezisében akarja szolgálani.

Reitzenstein F. más helyen bemutatott iratából „Entwicklungsgeschichte der Ehe” még néhány pontot emelünk ki. A régi germánok, kik az asszonyokat annyira tisztelték, feleségük mellé a szolgálk sorából több mellékasszonyt vehettek. „Auch wäre es vehrker zu glauben, das es der Keuschheitsbegriff war, der für die Frau ein absolut sittenreines Leben forderte. Gewiss nicht! Es war nur der Umgang der Frau mit einem anderen Manne ohne Wissen des Hausvaters strafbar. Das Unrecht bestand also in der Verletzung des Eigentums, das sich der Verführer zuschulden kommen liess, denn Tochter wie Frau war nach germanischer Anschauung unbedingt Eigen des Vaters (Vormundes), resp. Gatten“(26). Majdnem szóról szóra ezt mondják lenézően a bibliai archeológusok az ókori zsidó nőről. A nő erkölcsével a zsidó férfi persze nem rendelkezett. Ez a különbség fennáll, bár nem hangsúlyozzák. — R. idézi Pál mondásait a házasságról és a nőről. Gottschalk Hollen szerint a nő tetőtől talpig ördögi mű. Hildebart toursi érsek gonosz vipera, rettentő éjjeli bagoly és más hasonlatokat használ. Aquinói Tamás a nőt abnormitásnak nyilvánította. Ezen és más nyilatkozatok részletezése után R. 32 l. ezt mondja: „Nach dieser Blumenlese

wird wohl jeder Leser v.n selbst über die Behauptung lachen müssen, die Befreiung des Weibes sei eine Folge des Christentums gewesen”. Az előbbi idézet után mi nem nevetünk, de nem értjük egészen R. következő ritkítva nyomtatott mondatát: „Durch das Germanentum erwarb sich das Weib eine Stellung, die es niemals zuvor besessen hatte”. Előzőleg a héber nő méltatlan állásáról beszél. Saját jellemzése szerint a germán nő alacsonyabb helyzetben volt, mint a „Hebräerin”. Ezt a férj vagy atya nem adhatta oda, a kinek neki tetszett.

A 49. lapon a középkori papságnak a szerelmi életben való részvételéről szól.

Az OMJKE 1911-1912 évre szóló Almanachja, melyet dr. Hevesi Simon szerkesztett, az elsőnél szerényebb méretben jelent ugyan meg (Budapest 1912), de azért az egyesületi hivatalos közleményeken kívül változatos és tanulságos irodalmi dolgozatokkal. Majdnem valamennyi az Egyesület felolvasó estélyeinek terméke, összesen 11. Kiemeljük a következőket: Weiszburg Gy. A zsidó faj kultúrértéke; Neumann E., A zsidóság optimizmusa; Kiss A., A zsidó eszmék hősei; Grauer V., Szózat az izr. egyetemi ifjusághoz; Adler J., A héber nyelv a hittanításban; Groszmann Zs., Izr. kultúregyesületek a XIX. században; Hevesi S., Maimonides. Érdekes összeállítást ad Registrator a zsidóságról szóló véleményekből „Helyesebb megítéltetés felé” czimmel. Ötvös K. két verse képviseli a poézist. Groszmann cikke konstatálja, hogy először Löw Lipót akart Zsidó kultúregyesületet alapítani, utána Löw J. 1887-ben folyóiratunkban vetette fel újból e t az eszmét és itt egy évig folyt az ébresztő eszmecsere. Az egyetemi ifjuság nagyon lelkesedett érte, de egy körén kívül álló nagy bizottság eltemette. 22 év múlva mégis létrejött. Igen érdekes, hogy a bibliafordítás és az Irodalmi Társulat hasonló módon jött létre, mint folyóiratunk régi évfolyamaiban olvasható.

Perles Felix, kitünő munkatársunk, összegyűjtötte kisebb dolgozatait „Jüdische Skizzen” czím alatt, a mely szép kiállítású terjedelmes kötet ép folyóiratunk zártakor lett közrebozsátva (Leipzig, Verlag von Gustav Engel, 1912). Összesen 43 kisebb-nagyobb cikk 36 felirat alatt a következő öt csoportban: I. Zsidó egyéniségek (9-66). II. A zsidóságról szóló tudomány (67-88). III. A biblia, talmud és midras köréből (89-136). IV. Vallástörténeti dolgozatok (137-264). V. Irodalomtörténet és Folklore (265-313). Mindezeket a dolgozatokat megjelenésükkor olvasván, úgy látjuk most, hogy összegyűjtve fekszenek előttünk, hogy a

„egaktuálisabb a IV. csoport, melyben szerző főképp az elfogulatlan liberális” keresztény teológia elfogultságát és a zsidó forrásművekben való járatlanságát mutatta ki. Ezen a téren Perles még sokat tehet. Először jelenik meg két szép és tanulságos előadás: 1. „A talmud keletkezése és jelentősége” (105-113) és „Zsidóság és görögség kölcsönös vonatkozásaikban” (188-207). Mint mindenki, P. is azt hiszi, hogy a 70. katasztrófa szélesztette el a zsidóságot az egész föld kerekiségén (106). Ez már előbb történt; 70-ben sok zsidó meghalt a csatatéren, a szabadsághősök kis része kivándorolt, de ez a diaszporára csak úgy hatott, mint egy csepp víz a tengerre. A zsidó lakosság zöme az országban maradt és 135-ben újból fellázadt. „A talmudban nincs interpunctio” (108). Ez megfelel az általános régi irodalmi szokásnak (görögnek is), a talmud ebben is megőrizte ősi alakját. — A második előadáshoz röviden megjegyezzük, hogy görögül beszélő zsidók már Nagy Sándor kora előtt voltak (189) és hogy Egyiptomban az elephantinei és az Oniás-templomon kívül is (99) voltak zsidó áldozati kultushelyek. Ezt még bizonyítani fogjuk. — Elbogen liturgiai tanulmányairól (309-10) a Revueben két cikket tettünk közzé, melyekben a sema előadására vonatkozó állításait megdöntöttük. Perles szép művét a legmelegebben ajánlhatjuk olvasóinknak.

Az I M I T 1912. ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

Dr. Kecskeméti L. Löw Lipót	7
Kiss A., A héber költészet szelleme	24
Komáromi S., Az Egyenlőségről	54
Dr. Vajda B., Az usai határozatok és ak kereszténység	71
Dr. Heller B., Zsidó középiskolák	83
Sebestyén K., Zsidó típusok a drámában	108
Dr. Pollák M., Arany János	133
Dr. Patai J., A magyar zsidó költészetéről	150
Mezey S., Makai Emilről	158
Dr. Venetianer L., Semiták-e a zsidók?	169
Feleki S., Imák	188
Dr. Kohlbach B., Tűz és fény	191
Dr. Szabolesi L., Kiss József éposza	246
Dr. Leimdörfer D., Sara Copia Sullam a velencei asz-	263
szonyköltő	
Ivánfi J., A konstanci zsidó	278
Dr. Diamant Gy., A zsidók története Horvátország-	293
ban az egyenjogúsításig	
Gedő L., Az én szombatom	342
Dr. Mahler E., Az assuáni és elephantinei aram-	
acus papyrus-okmányok történeti jelentősége	345
Társulati közlemények	371-458

DAL AZ EGYETLENRŐL

VI.

אתה לבדך יוצר כל הוא

Mindent teremtél egymagad, Alap nélkül áll föld s a menny'
Anyag tehozzád nem tapad. Csak akaratod tartja fenn,
A föld nem bírja terhedet, Úgy hordozzák örök karok,
Nem fognak át a nagy egek. Sohsem fáradnak el azok.

Megremegetek mind a vizek, Neked nehéz is sikerül,
Hogy rájuk öntéd lelkedet, Csak akarod, s már teljesül,
A föld riadt, ár fakadott, Műved hozzad nem fogható,
S az égből vizár szakadott. Alakban nem vagy látható.

Kiterjesztéd az egeket, Munkád előtt más alkotás
S vizek fölébe földedet, Nem volt soha — s oly bölcs
Mindezt Te magad végezed, csodás,
Segítőtárs nem volt Veled, S későn, korán em teremtel,
S csak annyit mennyit tervezél,

Ki is alkotna Teveled? Nem fér Hozzád a feledés,
Hisz minden Tőled eredett. Azért a műved oly egész,
Erőd, tudásod oly nagyok, Nincs benne több se kevesebb,
Nevek örök fényben ragyog, Minden tetted célra vezet.

Nem lankadtál meg Istenem, Te „jó”-nak mondtad művedet,
Dicső munkádban percre sem, Ki gáncsolná hát tervedet?
Ajkador: egy szó lebegett, Amint megkezdted: végezéd,
S a nagy világ életre kelt, Minden munkádban bölcseség,

Nem siettél, s nem habozál, Kezdet és vég tökéletes,
Mindent időben alkotál, Igazságos és egyenes,
Nem volt teremő anyagod, És irgalom és kegyelem
Uram semmiből alkotott. Munkád előtt élől megyen.

Irgalmad meg nem tagadád, Az élőknek megszerezéd
Szolgáidnak kegyed adád, Az élelemnek seregét,
A föld még élőt nem talált, Három nap hozta mind a jót:
Es eledel már készen állt. Másik három napra valót.

Biborpalástod: napözön,
 És fényességbe öltözől,
 Világ előtt sugározál,
 Ma is kocsid a napsugár.

S mikor az embert alkotád:
 Az Éden kertje készen állt,
 És hogy ne legyen egyedül:
 A csontjából társa kerül.

Még nem volt takács, sem ruha
 De fényt öltött az ég Ura,
 Ruhája: csillag tűzraja,
 Es szőnyege az ég maga.

És lába elé helyezéd
 Az élő lények seregét,
 Hogy áldozni tudjon Neked,
 S oltárodon áldja neved.

Aranyfáklyák lobogtanak:
 Légbenlengő sugárcsapat,
 Es vizek közt nincsen zavar,
 Az égbolt volt a válaszfal.

S hogy méltón álljon Teeléd,
 Fényköpenybe öltöztetéd,
 Bölcseséggel körülfogád,
 És képmásodra alkotád.

Vizek mélyén mozgó hadak;
 A levegőben madarak,
 Rétek pásztija: legelő —
 Eteit terem erdő, mező.

Hiánya nem volt semmiben,
 A föld neki mindent terem,
 Hogyan dicsérjem művedet?
 A nagy világ dicséreted!

Te alkotások mestere!
 Neveddel van a föld tele!
 Terólad zeng fű és virág,
 Dicsőséged a nagy világ!

VII.

או ביום השביעי נהג

Pihentél hetedik napon,
 Áldásod van a szombaton,
 A műveid: dicséreted,
 Halát zengjám bor szív Neked.

Láttuk: a tenger meghasadt,
 Megláttuk nagy hatalmadat,
 Vezetted bizton népedet,
 Hogy érezzék védelmedet.

Dicsértessék az alkotó!
 Világbiró, életadó!
 Szolgáidra kegyelmedet,
 Kiöntéd Ur szent lelkedet.

Az égből szóltál le nekik,
 Harmatot küldtek fellegid,
 Pusztán vezetted őket át,
 Amelyen senki még nem járt.

Micrájimbán először ott,
 Szt. munkádhoz kezded fogott,
 Őket s bálványuk megtöréd,
 Alázottan porba lökéd.

Adtál dús égi kenyeret,
 S vizet ontottak a hegyek,
 Kiűztél népet, nemzetet,
 S népednek adtad földedet.

Hogy megőrizzek tanodat,
 Törvényed, akaratodat,
 Es ezért részük jutalom:
 Olajpatak, termő halom.

Ciónt építsed újra fel,
 Hadd nevezzük Terólad el,
 Éljen Dávid hatalma ott,
 És benn! Uram! mindig lakozz.

S fölépíték szent városod,
 Esbűszke, fényestemplomod,
 Es mondtad: ez a pihenőm,
 Áldásom rajt' védelmezőn.

Hogy áldozhassunk Teneked,
 Mint egykor, újra örömet,
 Fordítsad felénk arcodat,
 Hogy végezzük parancsodat.

Ott áldoztak a papjaid,
 Megtölték dallal csarnokid,
 Mint őseinkkel jót tevé,
 Úgy jó Urunk! velünk legyél.

Urunk! add vissza kegyedet,
 Hadd legyünk újra nemzeted,
 Hisz mindig Te valál velünk,
 Légy újra régi Istenünk!

Úgy örvendezzél mi velünk,
 Mint apáinkkal Istenünk!
 Irgalmad tőlünk el ne vedd,
 S örökké áldjuk Nevedet,

S mi hirdetjük dicséreted,
 Hogy beváltod ígéreted,
 Áldásodban részünk legyen!
 Üdvöd az áldott nemzeten!

Én amíg élek, hirdetem:
 Ővé a hárfám, énekem,
 Áldott Neved századokig, —
 Világoktól-világokig.

VIII.

שיר הכבוד

אנעים ומדות ושרים אהרן

(Szerzője: Jehuda ben Sámuel, a jámbor, Speiérből)

Dalt szövök én, szent éneket,
 Lelkem Utánad úgy eped,
 Ahítja szívem árnyadat,
 Suhogni érzem szárnyadat.

Erőd, nagyságod hirdeték,
 Hogy alkotásod: föld s az ég,
 Megnevezék minden műved,
 S még sem ismerék lényeged.

Ha Rólad zeng a kobozom,
 Fölujjong szívem dobogón,
 Dicsőségedről dalolok,
 És supa hárfá, lant vagyok,

Sok képükben mindenkoron
 Csak egyet követtek nyomom,
 Majd ifju voltál, majd meg ősz,
 A hajad sötét, majd meg ősz.

Rólad szólok, s nem láttalak,
 Leirlak én, s nem vagy alak,
 Próféták zengték lényedet,
 Hogy megfessenek Tégedet.

Mint bíró ősz, s ifju: csatán
 Győztes, harcok diadalán,
 Sisakja: láng magas fején,
 Segít a vészek idején.

Lágy csapadék a hajfonat,
Hordoz éjji harmatokat,
Dicsekszik, hogy engemszeret,
Ő koronázza fejemet.

Disze vagyok, s Ő disz nekem,
Szorongásban mindig velem,
Fehér-piros présöltönye,
Edomtól véres köntöse.

Sok szinaranyok, gyöngykö-
tők,
Örajta fényben gyöngyözők,
Mert szent neve a korona,
Mit népe fejére fona.

Szelidnek látják jámborok,
Kezében kardja nem forog,
Minket szeret, szerényeket,
És bajban soha nem feled.

Ifjunak láttam mindig én,
Haját omolni feketén:
És diadéma: csupa fény,
Ha rá gondol: „Jeruzsálém!”

Beteljesül első szava:
A nép reménye, óhaja, —
Dalom uram! jusson Eléd,
Imám szárnyaljon Tefeléd.

A legszebb disze: nemzete,
Dicsekszik fennen övele,
Szerelme hozzá nem szűnik,
Világ előtt szembetűnik,

Imám hadd legyen koronád,
Fohászom legyen áldozás,
A szegény dala hadd legyen:
Mint áldozás az ős hegyen.

Teremtőm! én dicséretem!
Szálljon fel hozzád énekem,
Fejedd ints őh éntelém:
Hogy irtalmadat megelélem.

Legyen dalom tetsző Neked!
Lelkem Utánad úgy eped!

Budapest.

Kiss Arnold.

VEGYES

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Deissmann A.*, Paulus. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Skizze. Mit je einer Tafel in Lichtdruck und Autotypie sowie einer Karte: Die Welt des Apostels Paulus. *Tübingen* 1911. Verlag von *J. C. B. Mohr* (Paul Sibeck). Ára füzve 6, kötve 780 márka. — *Pfeiffer J.*, Az áldozatok jelentőségének történetéről a héber irodalomban, *Pápa.*, 1911 (budapesti dissz.). — *Horovitz S.*, Die Psychologie bei den jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters von Saadia bis Maimuni, IV. Heft, *Breslau* 1912, (a boroszlói rabbiszeminárium Értesítőjében). — *Wellesz Gy.*, Az én szolgálatom. Beköszöntő. *Budapest* 1911, — Central Conference of American Rabbis, Year Book XXI. 1911. — *Schwarz Z. A.*, דרשה הרמן לראש השנה, *Frankfurt a. M.* 1912, Sängler és Friedberg (K. l. a Haczófehből). — *Ziegler J.*, Die Geistesreligion und das jüdische Religionsgesetz. Mit einem Geleitwort von R. Eucken, *Berlin*, Georg Reimer, 1912 (Ára 4 márka). — *Funk S.*, Die Hygiene des Talmuds. (K. l. Grunwald M. „Die Hygiene der Juden“ cz. művéből). — *Brody H.*, Trauerrede . . . [über] Dr. N. Ehrenfeld, *Prag* 1912. — A pécsi Chevra Kadisa Jelentése 1912. *Pécs* 1912. — *Löwinger A.*, Die Himmel in nachbiblischer Auffassung (K. l. Mitt. jüd. Volkskunde). — *Dr. Schnitzer A.*, Rabbi Sigm. Richter (sirköavató), Székesfehérvár 1911. — Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1912. Évkönyve, szerkeszti *Bánóczy József*, *Budapest* 1912. — *Patai J.*, Héber költők. 2. kötet, *Budapest* 1912 (Kiadja az IMIT. Ára 5 korona). — *Cultur-Almanach II*, szerkeszti *Hevesi Simon*. Kiadja az O M I K E, *Budapest* 1912. — *Goldberger I.*, Zemplénnvármegyei zsidó családfók az 1811-12. évben és szereplésük a Napoleon elleni nemesi felkelésben (K. l. az „Adalékok Zemplénnvármegye Történetéhez“ cz. havi folyóirat XVI-XVII. évfolyamából), *Sátoralfajuhely* 1912.

A bűnös zsidóság. A „Magyar Zsinagóga” egy szerkesztői üzenetben, miután Munkácsot stb. leszolta,

védelmébe veszi a modern zsidóságot, mondván: „Igaz, hogy a congressusi pártban az ellentétes egyoldalság van tulsulyban és a תורה ודעה mezején ott nagy szakadékok tátonganak. Ezen szakadékok áthidalása és elinlinálására való becsületes törekvés nélkül nem is lehet azokkal sem לכתוב De azoknál a javulásra való erős hajlam legalább intézményeikre nézve meg van. *Írásos ígéreteink vannak e téren. Ennek negatívál utját állani több mint tevédek. Ez vétek és bűn. ישראל הוא שחיה שחיה ha vétkezett is a zsidó, zsidó marad*, tanítja a Talmud Szanhedrin. (43. oldalon).” Hiven idéztük, az aláhuzás is a forrásban van. Vétkezett az egész modern zsidóság, egyenként és összeségében, nem egyszer, nem ma vagy tegnap, hanem a mióta csak létezik, 70-80 év óta. Csupa bűnös és most is csak intézményeikre nézve van meg náluk a javulásra való erős hajlam, de egyenként nincs hajlamuk a javulásra, tovább is bűnözni akarnak. Ez a tábor szállt síkra az emancipációért, ez vivta ki a recepcziót, ez tusakodott az 1848. XX. tc. az izraelita felekezetre való kiterjesztéseért és ez küzd egy emberöltő óta az autonómiáért, most is ez indította meg a mozgalmat kivívásáért és egy emberként állt érette csatásorba — de azért a magyar zsidóság e lelkes tábora, legtekintélyesebb pártja csak olyan zsidó, mint a bűnös Ákan, kit Józsva és egész Izráel fiastul — leányostul és mindenestül, a miye csak volt, megkövezett, elégett és örök példaul föléje köhalmazt hányatott. „Ha vétkezett is a zsidó, zsidó marad”, mondja a talmud Ákanra, a „Magyar Zsinagóga” pedig a művelt magyar zsidóságra. Ez a zsidóság alkotta a két országos intézetet, és a többi országos intézményeket: a közalapot, az ösztöndíjegyilet, a süketnémák intézetét, a vakok intézetét, a tanító nyúgdíjpótlót, a tanítóegyesületet, a patronáget, a mensa academicát s egyebeket, de azért ők csupán „vétkezett zsidók”, kik egyénileg javulásra való hajlamot sem mutatnak, igazi zsidók csak azok, kik ezeket az intézményeket kegyesen élvezik. Ezek alkották az Irodalmi Társulatot és a Kultúregyesületet, ezek csinálták meg a bibliafordítást és teremtettk meg a magyar zsidó irodalmat, építik már a zsidó gymnásiumot is, de azért náluk a „a tóra és istenfélelem mezején nagy szakadékok tátonganak”, a többi pedig tele van sokoldalú tudománnyal, csak nem tud rájönni az írásra. Az Alliance, az I C A, a Hilfsverein és a többi segítőszervezet kivétel nélkül „vétkes zsidók” művei és az orosz pogromok áldozata százezreinek megmentését sem engedték át az „igazi” zsidóknak. Érthető, hogy e bűnösöktől „írásos ígérek” kellenek, a szavukba bizni nem

lehet.

Hogy ezek az „írásos ígérek”, melyek a szerkesztő saját javaslatára bizalmasnak kijelentett értekezleten adtak, mik, megmondja egy másik szerkesztői üzenet a hat közül. E szerint: „a női kórusok megszűnnek, az orgonák שנה וירוש שנה וירוש [szombat- és ünnepnap] hallgatnak, a rabbiképesítés conservatívabb, helyesebben szigorubb vallási alapra helyeztetik”. „Írásos és szóbeli biztositékaink” ujbbi hangsúlyozása és a visszabálozós szakszerű leírása után: „Nos, mi tudjuk, hogy a visszabálozós rendes keresztültvitelére a congressusi párt zömében, sőt a vezető egyéniségek többségében is megvan [sic]. Alljunk hát haladéktalanul munkába. Távolítsuk el az akadályt képező köveket az egység folyásának medréből, még pedig nem feltétel gyanánt, az orthodoxiával szemben, hanem minden feltétel nélkül”. Ezután következnek az említett pontokon kívül a tanítóképző, „az egyes rabbik hyper-modern (!) önkényes ujitásai, az egyes tanítók vallástalan élete és példaadása ... nem serte szerzett jogokat, de nem tűrve sehol vallástértő túlkapásokat, amelyekkel bőven találkozunk”. Végül Munkács és Máramarosziget, melyeket nem kedvel, izolálva marad.

E szerint a Sulchan Árucl az orgona kiküszöbölésén kívül csak a rabbinak és tanítónak szól. Micsoda laikus beszéd. Hát a zsidó vallástörvény nem szól minden zsidónak egyaránt? Ez a felfogás merően ellenkezik a Sulchan Árucl minden pontjával, a bibliával és talmuddal és az egész rabbinikus irodalommal. A katolika egyház különbséget tesz pap és laikus közt, de a zsidó vallás alap-eszméje az Isten előtt való egyenlőség. A rabbiképző-intézet vallásosságát gyanúsító kijelentés és az, hogy „az Országos Rabbiképzőből kikerült kartársak legtöbbje is hangoztatta”, hogy az intézet (amely őket ilyen jámboroknak nevelte!) nem áll elég erős vallásos alapon, durva valótlanság. Lebovits rabbi ur saját fiát őt álló esztendeig járatta ebbe az intézetbe, Magyar Zsinagógája számára csak az imént személyesen kérte az intézetben és meg is kapta az intézet ajánlását anyagi támogatás kieszközlése céljából, az intézet nevelteinek beszédeiből tartja fenn lapját. A bal nem tudja, mit csinál a jobb: a cselekedetek kiáltó ellentétben állanak a beszédekkel. Az sem igaz, hogy „a congressusi párt zöme, sőt a vezető egyéniségek tulnyomó többsége” a két intézetről bármely ígéretet tett, a kompetens faktorokról nem is szólna. Királyi alapítvány adás-vétel tárgyát nem képezheti. Végül még egy szó. Ugyanakkor, mikor egy statusquo ante rabbi az egész congressusi pártot a fenti

idézet szerint olyan zsidóknak mondja, mint a megkövezettek és elégettek voltak, egy orth, vezető a satus quobeliekről a következőket mondja: „Ezekre állította és mondotta vallási ítélettel a világhírű „Maharam Sik“, hogy ők százszorta rosszabbak és elítélendőbbek a neológoknál.“ Ez a legenyhébb, a többi nem idézhetjük. Mindkét párt alapszabályszerűleg a Sulchan Áruh alapján áll. Mikor az orthodox vezető a fenti hivatalos nyilatkozatot tette a status quobeliekről, ugyanakkor a nevezett st. quo rabbi szintén hivatalos határozatot közöl beszéde kapcsán, a mely így szól: „Továbbá (a status quo rabbik) értekezlete késznek nyilatkozik arra, hogy közvetítse, vagy helyesebben egyenesse az utat a két párt között . . . alkalmasnak érzi magát a béke egyengetésére“ (M. Zsin. 189).

A pécsi Chevra Kadisa Weisz G. által szerkesztett 1912. jelentéséből vesszük a következő adatokat. Tagok száma 428, halálozás 1911-ben 81, vagyon kerekén 97,000 korona. A füzet közli a Ch. K. lakomáján tartott beszédekét és végül héber nyelven az 1840. alapszabályokat.

KUNEWALDER PÁLYADIJ.

Kivántatik Palesztina története a második templom elpusztulásától a jelenkorig, különös tekintettel zsidó lakoságára és a zsidó diaszporának hozzávaló viszonyára.

Határidő 1911. június 1.

A pályadij a Kunewalder-alapítványból 100 drb. arany s a végrendelkező akaratához képest csak zsidó szerzőnek adatik ki. A munka népszerűen és úgy legyen megírva, hogy a felnőtt mindkét nemű izraelitáknak olvasmányul szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidó tudást terjessze s a felekezeti érzést fokozza. A díj csak önálló becsű műnek adatik ki.

A nyertes mű a szerző tulajdona, de ha egy éven belül ki nem adja, akkor a tulajdonjog a társulatra száll át, mely a munkát közzé teszi. Ez esetben művéből a szerző 100 példányt ingyen kap.

A jelíges levél ellátott, idegen kézzel irt pályamű a társulat elnökéhez, Bárány Hatvány József úrhoz V. Nádor u. 3 sz. küldendő.

TUDOMÁNY

GANS DÁVID ÉLETE 1541-1613 TÖRTÉNETI ES CSILLAGÁSZATI MŰVEI S AZOKNAK FORRÁSAI

Bevezetés.

Az ujkor felvirradásával, a szellemi felszabadulás hajnalhasadásával az európai zsidóknak politikai és társadalmi tekintetben szomorú és szánalomra méltó helyzete nem javult. Az zsidóra nézve csak névleg múlt el a középkor, de nem a valóságban. Az elnyomások, üldözések és kiűzések, a melyek oly gyakran ismétlődtek, mindenütt éreztették vele, hogy a zsidó még mindig nem tarthat igényt semmiféle jogra; még az élet jogára sem, hanem csak kegyelemre. S ha szemléljük és vizsgáljuk a zsidóság általános helyzetét az ujkor első századában, akkor sajátságos kép tárul szemeink elé. A klasszikus tudományok megújulásának országában és a reformatio szülőföldjén nyomasztóbb és szánandóbb a zsidóság sorsa,¹⁾ mint az ujkoreme két főtényezőjétől távolabb eső területeken, a török — a „pogány“ török — birodalomban és a szláv országokban. Itt a zsidók aránylag emberségesebb bánásmódban részesülnek.²⁾ S az imént említett körülménynek természetes folyománya, hogy a zsidóság szellemi életének súlypontja ré-

¹⁾ L. Zunz, Synagoga Poesie, 334-340. oldalon, a hol az üldözések kronológiai sorrendben fel vannak tüntetve.

²⁾ Történeti tény, hogy pl. Olaszországban a XVI. században sokkal keservebb a zsidók sorsa, mint a középkorban. L. Güdemann, Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Italien [Wien 1884] cz. művének bevezetésében. Találón fejtegeti ennek okát Cassel Ersch und Gruber Encyclopädie II. Sect. 27 kötet 140-141.

Helytelen és a valóságnak még nem felelő Fürst Livius állítása „nächst Spanien — Italien es war, wo die Juden ihre tiefste Demüthigung erduldet haben“. Jahrbuch z. G. d. Juden II., 331.

szint az ozman birodalomba, részint Lengyelországba s bizonyos tekintetben a XVI. század utolsó negyedében Csehországba, jelesen pedig Prága városába terelődött. A prágai zsidó községben a XVI. század első negyedében is már élenk szellemi élet uralkodott. Ebbe az időbe esik az éleseszűségéről híres Pollák Jakab¹⁾ rabbinak, a pilpul módszer megalapítójának és az ugyancsak kiváló talmudtudós hírében állott Margoloth Eisik Jiczhak²⁾ rabbinak a működése. De a gyakori³⁾ és kemény csapások a melyek a rákövetkező évtizedekben a prágai zsidókat érték, a hitközséget majdnem az anyagi szélére juttatták és a szellemi fejlődést magakasztották.

Sorsuk a protestantismus felé hajló és szabadelvű gondolkodású Miksa császár (1564—1576) uralkodása alatt lényegesen javult, de kedvező és mélyreható fordulat a prágai zsidók történetében csak Rudolf császár (1576—1608) alatt állott be.

A mikor a Spanyolországban nevelkedett Rudolf a trónt elfoglalta, nagy aggodalom és félelem szállta meg a protestánsokat⁴⁾ s uralma kezdetén úgy látszott, hogy a zsidókra is szomorú napok fognak beköszönni. Az 1576. év decz. 24.-én érkezett Rudolf Prágába s már a következő 1577. év febr. 4.-én összehívott cseh rendek gyűlésén

¹⁾ L. Gans „צמח דוד“ I. rész 1530 évnél,

²⁾ U. o.

³⁾ L. u. o. 1541. évnél. A Csehországban előforduló gyakori tüzesetek miatt, a melyekért zsidókat okolták, 1541-ben az egész országból kiűzettek. Prágában csak 10 zsidó család maradt. L. még u. o. 1559. évnél. Modena Juda apostata hazug vádjá folytán, mely szerint a héber könyvek a keresztény vallás elleni rágalmakat és szidalmakat tartalmaznak, az összes heber könyveket lefoglalták és Bécsbe vitték, [Súlyuk vagy 80 mázsa volt:] úgy hogy még a község kántorai is könyv nélkül kényszerültek előimádkozni. L. m. צמח דוד u. o. 1559. évben a ghetto 72 háza a tűz martaléka lett. Említett évben üzettek ki újból a zsidók Prágából és csak 12 családnak engedte meg I. Ferdinand, hogy továbbra is a városban tartózkodhassanak. A nemes és önfeláldozó Mordechai Zemach buzgalma és fáradozása folytán, a ki Rómába utazott IV. Pius pápához, a pápa Ferdinándot a zsidók kiűzésére vonatkozó fogadalma alól feloldotta. L. m. Hock : דוד 25. szám.

⁴⁾ Alfons Huber, Geschichte Oestreichs IV. kötet, 283. oldal.

nyomasztó adóterhet rótt a zsidókra¹⁾. Míglen a protestánsok sejtelve szomorú valósággá vált, mért alatta kezdődik rendszeres üldözésük²⁾ mind az örökös tartományokban, mind a birodalomban, addig a zsidókon-különösen Csehországban-ezen megadóztatáson kívül, a mely 1578.-ban sokkal tűrhetőbb lett,³⁾ semmi bántódás nem esett. Sőt a viszonyok a prágai hitközségre nézve oly kedvezően alakultak, hogy anyagi és szellemi tekintetben virágkorát éli.

Az udvarnak Prágában való tartózkodása a város forgalmát emelte és ez a ghetto lakóit is bő keresetforráshoz juttatta. Az a körülmény pedig, hogy Rudolf Prágát jeles tudósok meghívása által a tudományok központjává tette, a zsidók szellemi művelődésére is jótékony hatással volt.

Rudolf uralkodása idejében élt Prágában a dugzagdag Meisel Mordechai. Nemesszivűsége és áldozatkészsége messze földön ismeretes volt.⁴⁾ Kortársai voltak a nagy hírű prágai rabbi—Liva b. Beczalél.⁵⁾ (der hohe R. Löb); a kiváló szónok (darsan) Lencsyc Efraim,⁶⁾ a jeles talmudtudósok R. Meling Chajim⁷⁾ és fia Jiczhak és R. Szináj b. Beczalél. Ugyancsak ekkor élt a csehek fővárosában az első német zsidó, aki figyelmét a világi tudományokra és azok művelésére irányította, ez Gans Dávid

¹⁾ Fr. Martin Pelzel, Geschichte der Böhmen II. köt. 623. és Herrmann, Geschichte der Israeliten in Böhmen 43.

²⁾ Alfons Huber i. m. i. h.

³⁾ A magyar zsidókra Rudolf 1578.-ban szintén nagyon súlyos adót vetett ki, még pedig abból a czélból, hogy a nyomasztó adóteher az ország elhagyására kényszerítse őket. Corpus Juris I K. II. artic. 3. §: Judaei tamen et Anabaptistae . . . quo citius emigrent, ad solvendum dicam et alia onera subeunda in duplo cogantur L. m. u. o. 1591. év. 10 §.

⁴⁾ ציד (= צמח דוד) I. rész 1592. évnél, a hol szerzőnk Meisel jótéteményeit és nagylelkű alapítványait részletesen felsorolja, L. m. דוד 16. szám.

⁵⁾ U. o. 8. szám és דוד I. rész 1592. évnél. L. m. Kaufmann D. Ch. Bacharach" cz. műveben 3. oldal.

⁶⁾ Monatsschrift XXXVII. 380. Kaufmann, Stammbaum des El. Fleckeles. L. m. דוד 10. sz.

⁷⁾ דוד I. rész 1583.

a ki mint történetíró hírnevet szerzett és mint csillagász is kivált.

Gans Dávid élete, jellemzése és viszonya Tyche de Brahehez és Kepler Jánoshoz.

Gans¹⁾ Dávid 1541 ben²⁾ született Lippstadtban³⁾ (westfalai tartomány). Atyja neve Salamon,⁴⁾ a kiről csak annyit tudunk, hogy egy tekintélyes rabbicsalád fejéke — Spira Simsonnak⁵⁾ — a sógora volt.

Nagyatyja G. Seligmann volt,⁶⁾ a kiről szerzőnk történeti művében — az 1500.⁷⁾ évnél — a következő érdekes és a korát jellemző adatot jegyzett fel. A messiás állítólagos előhírnökének, Lämmlein Asernek, a fellépése annyira megzavarta nagyatyja gondolkodását, hogy teljes bizonyossággal várta, épen úgy mint számos kortársa, a megváltás bekövetkezését és a Jeruzsálembe való visszatérést. Hiszékenységének maczot sütő kemenczéje esett áldozatul, melyet földig leromboltatott, mert szilárdan hitte, hogy a kovásztalan kenyeret a jövő Peszachkor már a szent földön fogja élvezni.⁸⁾ A rideg valóság csakhamar kijózanította G. Seligmant, a kit kabbalisztikus hajlamai fogékony-

nyá tettek ily alaptalan várákozások iránt. G. Seligmann nevét egy kabbalával foglalkozó, kéziratban meglevő, mű is megörökítette. Ennek végén olvasható, hogy a tűzvész ellen talált valami övöszert. E találmányának köszönhetette azt, hogy Lippstadt hatósága a városban való tartózkodási engedélyét 10 évvel meghosszabbította.¹⁾ Ugy látszik, hogy ezen engedély lejártával az egész Gans család vezetett várost elhagyni kényszerült.²⁾ A familia egy része — köztük szerzőnk és Jósua Seligmann³⁾ nevű bátyja — Prágát⁴⁾ választotta lakóhelyül.

A mi Gans életének lefolyását illeti, arra vonatkozólag csak szörványos adataink vannak s ezek is csupán a műveiben foglaltakra szorítkoznak. De ezekből is kitűnik, hogy nyugtalan szelleme és tudásvágya már ifju korában gyakori vándorlásra készítette és jeles talmudtanítók iskoláiba vezették. Valószínű, hogy csak miután — az akkor divó szokás szerint — a talmudismeretek alapfogalmait a szülői házban elsajátította, indult Frankfurtba, hogy a nagytekintélyű rabbinál — Treves Eliezer-nél⁵⁾ — tanulmányait folytassa. Egy másik tanítója Fulda Ruben⁶⁾ bonni rabbi

¹⁾ A Gans szó a héber „אֲנִיָּה“ nak felel meg. (צ"ד א. r. bevezetésében אֲנִיָּה דוד נאמן.

²⁾ U. o. II. rész. 1541 évnél הָיָה לְנֹצְרִים אֶלֶף תַּקְמָה לְנוֹצְרִים שְׁנַת מוֹלָדִי.

³⁾ Hogy G. ebben a városban született, azt csak következtetés útján állapíthatjuk meg, a mennyiben a hamburgi városi levéltár egyik kabbalisztikus tartalmú kézírata végén a következő megjegyzés kétségen kívül G. nagyatyjára vonatkozik.

לפני שרפה ב"מ (בר מן) לפני קה קלה בדוק ומנוסה . . . ואמר ועלינו נזו וז"ל בעיר ליפשיטס והאריכו לו הקימות עשר שנים בשביל זאת.
Steinschneider, Catalog d. Handschriften i. d. Stadtbibl. zu Hamburg. 92 oldal, 230. sz. L. m. צ"ד II. r. 801 és 1556. évnél.

⁴⁾ U. o. I. r. bevezetésében és G. D. s. r. kővén.

⁵⁾ U. o. I. r. 1533 és 1577. évnél A Spira családra vonatkozólag I. m. Kaufmann „J. Ch. Bacharach“ cz. m. 9. oldal.

⁶⁾ צ"ד I. r. 1500 évnél.

⁷⁾ Graetz „Geschichte . . . IX. k. Note 3 azt bizonyítja, hogy Lämmlein nem az 1500. hanem az 1502. évben lép fel először mint a messias hirdetője.

⁸⁾ צ"ד u. o.

¹⁾ 182. I. 3. jegyzetben.

²⁾ Sem az egyes westfalai zsidó községek történetében, sem az e czélból átkutatott Westfalira vonatkozó rendelkezésünkre álló oklevélgyűjteményekben u. m. „Annales Paderbornenses“, „Osnabrücker Urkundenbuch“ s. a. t. nem találtunk adatot, a mely a zsidóknak Lippstadtból történt kiűzését megvilágítaná.

³⁾ G. Seligmannra vonatkozólag I. גל-עד 17. sz. és Steinschneider Hebr. Bibl. V. 40.

⁴⁾ Grünwald, „David Gans und dessen Ahnen“ (Pascheles Volkskalendar 1650 (1810/91) évről) czimú értekezésében előforduló állítás, hogy G. nagyatyja is Prágában lakott volna, minden alapot nélkülöz. Ép úgy téves Jost, „Geschichte der Juden“ III. 215, hasonértelmű feltevése is. Sem Hock, „Die Familien Prags“ művében a síremlékének másolatát, „sem a Verzeichniss der Juden ihrer Frauen u. Kinder in Prag im Jahre 1546, (Zeitschrift für Geschichte der Juden IF), nevét nem találtuk.

⁵⁾ Zemach David (= Z. D.) I. 5260 és 5323. évnél. Gans állítása, hogy ez a tanítója 1563.-ban halt meg. téves. L. Brüll „Jahrbuch für Gesch. un. Lit.“ I. 106. A Z. D. ban „שני“ kijavítandó „שני“ ra, az utóbbi Treves haláléve. T. E. ra vonatkozólag I. még Horovitz „Frankfurter Rabbinen“ I. 30.

⁶⁾ Z. D. II. r. 1583 és 1588 évnél, a hol a hírhedt Scheer rablásáról és R. Fulda fogságáról szól. R. Fuldáról bővebb adatokat nem találtunk Graetz a nevét sem említi.

Ernő bajor hercegnek és kölni érseknek ¹⁾ kedveltje és pártfogoltja volt. Tanítójának nevezi egy helyen R. Liva b. Beczalélt ²⁾ is. De leghíresebb és legkiválóbb mestere R. Isszerlesz Mózes (Rema) volt. Tanítói közül kétségtelenül Isszerlesznek köszönhet legtöbbet, a ki nagy rokonszenvvel fogadta a Krakóba érkezett törekvő ifjut és szeretettel fejlesztette Gansnak a tudományok iránt már korán megnyilatkozó érzékét és hajlamát. Ez szerzőnk szavaiból is kiviláglik, a ki Remaról azt mondja „jámbor tanítóm és mestere-m.” a kifelnevelt és vezetett ³⁾ Isszerlesz körében nyerte G. — a ki a matematika elemével már mint serdülő ifju megismerkedett, a mennyiben R. Mann nevű nagybátyja ⁴⁾ házában (Nordheimban) végigtanulmányozta Euklides idevágó könyvét, ⁵⁾ az ösztönzést a történelemmel és csilágászattal való beható foglalkozáshoz. E világi tudományágak iránt maga Isszerlesz is élénk érdeklődéssel és vonzalommal viseltetett ⁶⁾ s nagy kedvelője volt a filozófiának is. Az utóbbi mellett tanuskodik egyik bölcsészeti tartalmú műve, a mely miatt hírneves kortársa R. Lurja Salamon kiméletlenül le is szólta. ⁷⁾

Gans Krakóból — közvetlenül e azt nem állapíthatjuk meg — Prágába ment és ott a XVI. század hatvanas éveiben állandóan letelepedett. E városban lakott akkor báty-

¹⁾ Z. D. II. r. 1583. évnél. Ernő herceg az érseki széken utóda volt Waldburg Gebhardtnak. Az utóbbi Agnes mansfeldi grófnővel üzőtt tiltott viszonya miatt az érseki széket elhagyni és Agnest nőül venni kényszerült. L. m. Becker, Weltgeschichte, Lipcse 1869, X. 261.

²⁾ Gans „Nechmad Venáim“ cz. m. 9a oldalán R. Liva neve mellett „מורי“ jelző áll. Valószínű, hogy ez sajtóhiba, mert több helyen szól R. Liváról, de nem kíséri nevét a „מורי“ jelzővel. Z. D. I. 5323, 5352. évnél.

³⁾ Nechmad Venáim előszavában „אמנני ונדלני מורי ורבי אשר מיו משה אסרלש ז”ל“

⁴⁾ Z. D. I. 5030 évnél. Rokonai közül még a következőket említi. R. Abram sógora (Z. D. I. 3761) Samuel Doktor (Z. D. II. 1494) és Phöbus Emden (u. o. 1581 évnél).

⁵⁾ Mose ibn Tibbon fordításában.

⁶⁾ Isszerlesz jegyzeteket írt Ábrahám Zakuto „Jochaszin“ című történeti munkájához. Az 1581 krakói kiadásban jelentek meg. 156 a oldal-tól — 174 b íg. Frohbach „Theorica“ cz. csilágászati munkához való kommentáron is dolgozott. Graetz (X 3, 441).

⁷⁾ Isszerlesz Resp. (1711 amsterdami kiadásban) 6 és 7 sz Resp.

ja- Jósua Seligmann- is, a ki 1578. ben már előkelő tagja volt a prágai hitközségnek. ¹⁾ G. a régi hazájával való érintkezést Prágában való letelepülése után sem szakította meg. Sűrűn látogatott el Westfáliába s ottani események nek, a melyekről személyes tapasztalásból avagy hallomásból szerzett tudomást, helyet juttat krónikájában ²⁾.

A tudvágyó és vasszorgalmu Gans szellemének kiművelésére és sokoldalú írói tevékenységére prágai letelepedése serkentő hatással és kedvező befolyással volt. A cseh fővárosban, a hol a XVI. század utolsó negyedében és a XVII. század elején élénk szellemi élet lüktetett, nemcsak a szükséges héber könyveket, hanem a világi tudományok segédeszközeit, a keresztény írótól származó műveket is könnyen megszerezhetette. Prágának eme tudományos fel lendülése II. Rudolfnak érdeme. Rudolf, korának talán legműveltebb uralkodója, ³⁾ a történelmet, matematikát különösen pedig a természettudományt és astronomiát valamint azoknak elfajulásait az alchymiát és astrologiát rendkívül kedvelte. Korának legkiválóbb tudósait gyűjtötte maga köré, meghíván őket udvarába. Ezek között voltak a világhírnek örvendő astronomusok, a dán Tycho de Brahe ⁴⁾ és Kepler János. A csilágászat e két korifeusával és a hozzájuk messze vidékekről özönlő fiatal tudósokkal a dán Eriksennel, Tengnagellel, a Wittenbergből való Jessenius orvostanárral s a többiekkel szoros tudományos és barátságos személyes érintkezésben állott Gans. ⁵⁾ Tycho de

¹⁾ Steinschneider, Hebr. Bibl. V, 40. (Wolf: Actenstücke) G. Seligmann egyike ama négy kiváló férfiúnak, a kik a prágai hitközséget ügyes bajos dolgaiban a hatóságnál képviselték.

²⁾ Z. D. II. r. 801 évnél Westfáliáról szól és ezt mondja

וְיָצְאָתִי וְיִנְכַּסְתִּי בִּהּ מְעוּדֵי עַד הַיּוֹם הַזֶּה יוֹתֵר מִחַמִּישִׁים שָׁנָה

L. m. u. o. 1541 és 1581. éveknél.

³⁾ Alfons Huber i. m. IV. kötet 283. L. m. Gans: „Nechmad Venáim“ cz. művének befejező részében.

⁴⁾ Tycho 1509 ben és Kepler 1601 ben jött Prágába.

⁵⁾ „Nechmad Venáim“ cz. munkájában. Tycho de Brahet idézi és említi 9 a oldalon és 16, 25, 130, 163, 164 és 219 §§ ban.

Keplert a következő §§ ban idézi, 25, 99, 108, 113, 203, 218, 241. Eriksen, Teungnagels a fiatal tudósok nagy csoportja Tycho állandó asztaltársaságát képezték (Wolf, Geschichte der Astronomie 292. o.) Alkal-

Braheról „a nagy kutatóról és fejedelemtől”¹⁾ aki részére az Alfons féle táblákat fordította le héberből németre,²⁾ mindig a legnagyobb tisztelet és dicséret hangján szól. Kepler-ről is, habár nevét nem kíséri oly diszjelzőkkel mint a Tychoét, nagy elismeréssel és becsüléssel nyilatkozik. Mind Tycho de Brahe-hez, mind pedig Keplerhez ismételtlen fordult az asztronómiába és a csillagászati matematikába vágó kérdésekkel és a tőlük nyert felvilágosító magyarázatokat nevüknek megemlékezésével közli is műveiben.³⁾

Tycho legjelesebb tanítványától is, a hírneves Marius Simontól,⁴⁾ a ki Frigyes brandenburgi örgróf támogatásával és költségén jött 1601. ben Prágába, hogy ott csillagászati tudását bővítse, többször kért nehezebb astronomiai problémákra vonatkozó magyarázatokat s ezekre hivatkozik is a munkájában. Hogy Gans, a mint Geiger (Das Judenthum und seine Geschichte III. Abth. 147.) és nyomában a Jewish Encyclopedia és más források is állítják, a kiváló könnigsbergi Müller Jánossal (Regiomontanus) levelezésben avagy tudományos érintkezésben állott volna (Karpeles: Geschichte der jüdischen Lit. II. 991) tisztára tévedés.⁵⁾

kalmastint ezeket érti 161 §, l. m. 166 §. . חכמי הנוצרים היושבים לפני . . .

calmasint ezeket érti 161 §, l. m. 166 §. . חכמי הנוצרים היושבים לפני . . .
1) Nechm. Venáim. 9a „ההוקר הנדול השר”. A „fejedelem” epitetonnal ugyátszik nemcsak a k kiváló tudóst akarja kiemelni, hanem Tycho nemesszarmazását is kívánta jelezni. Nechmad Ven. végén משרי הוא אחד משרי בני עמו

2) U. o. 9a, L. m. Zemach David l. r. 5011 és II. r. 1251 évnél. Utóbbi helyen tévesen nevezi Gans X Alfonst Portugal királynak.

A Nech. Ven. i. h. helyesen „מלך ספרד” nak nevezi.

3) L. a 185. l., 5. jegyzetben idézett § okat.

4) Nechmad Venáim 130 és 240 § §.

5) A tévedésnek alapja egy sajtóhiba. Az imént idézett helyeken „היהנים מולידים” helyett „סימנים מאריות” olvasandó. Ez a conjectura nem fog merésznek látszani, ha tekintetbe vesszük, hogy a „Nechmad Venáim” csak úgy hemzseg a sajtóhibáktól. Pl. „אלבתאני” helyett „בנוני” áll (1304) vagy pedig Sebastianus de Elcano neve קאני, „באסימאנוס די” nak van írva (56 §), holott a forrásmunkában, a honnan szerzőnk merítette „סבאסטיאן דילאני” áll (Meor Enájim 11 fej. bécsi kiadásban 91 oldal) S ugyanott „בנימיה” áll „סיביליה” helyett. Hogy csakugyan Marius Simonról szól Gans, azt a következő tények is bizonyítják. Marius volt az, aki mint Frigyes brandenburgi örgróf udvari csillagásza annak költségén ment

Regiomontanus¹⁾ a XV. században élt és 75 évvel Gans születése előtt — 1476 ban meghalt²⁾

Gansnak az említett jeles csillagászokhoz való bizalmas viszonyát az a körülmény is megvilágítja, hogy kutatásaikban és vizsgálódásaikban ő is részt vett. A Prágától 5 mérföldnyi távolságban fekvő Benatek várat Rudolf király átalakíttatta observatorium czéljára s ennek vezetését Tycho de Brahere bizta³⁾. Három ízben G. is meghívott az observatoriumba,⁴⁾ amelynek egymással párhuzamosan haladó a zükséges csillagvizsgáló segédeszközökkel felszerelt 13 szobájában Tycho és 12 astronomus az égitesteket megfigyelték. Mind a három esetben teljes öt napot töltött szerzőnk a tudós csillagászok társaságában.

Hogy ezek a tudósok, különösen pedig a büszke és

Prágába Tycho de Brahehez és ott éveken át tartózkodott (Wolf, Geschichte der Astronomie 318. oldal), a kiről Gans azt mondja, hogy a Zodiacus mozgására és forgására vonatkozólag magyarázatot kért . . .

מהחכם יהנים מולידים ראש החכמים היושבים לפני דוכם מרקרא מבראניבורם (130 §) A 240 § ban, a hol a hold epicyclikus köreiről szól, azt mondja szerzőnk: כפי מה שקיבלתי מפיו ומספריו של (יהנים מולידים) ראש החכמים (sic!)

Ez a Marius nevű csillagász a táveső feltalálója volt. Csillagászati művei „Hypotheses de systemata mundi” (1596 ban jelent meg) és „Tabulae dirctionum novae”, Norimberg 1599. Alkalmastint ezekre vonatkozik Gans megjegyzése: „מספריו . . . כפי מה שקיבלתי . . . Müller nevű csillagászt, aki Gans korában élt volna, sem Wolf i. m. sem Maedler Populäre Astronomie (Berlin 1846), sem Jöcher „Gelehrten Lexikon”-ban nem találunk. A felhozott bizonyítékokból kétségtelenül kiválglik, hogy Gans Marius Simonra hivatkozik s az utóbbi nevét a mű szedője, talán mert a kézirat nem volt jól olvasható, megváltoztatta és az ismertebb nevet tette helyébe.

1) Zunz, Gesam. Schr. I. 185, Steinschneider Cat. Bodl., Hock Galéd, 10. csak azt állítják, „hogy szerzőnk Johann Müllerrel” — a Regiomontanus jelzőt nem teszik neve mellé — levelezett, de Geiger i. m. Karpeles i. m. Regiomontanus Müllert emlitenek. Grünwald, Biographische Skizze des Gans D. (Zemach David, Klemperer féle német fordítása, Prága 1890) 6. o. szintén azt mondja „er stand in vertrautem Umgang mit Johannes Müller — Regiomontanus.”

2) Wolf. i. m. 98. Regiomontanus szül 1436 ban és meghalt 1476 ban Rómában.

3) „Nechmad Venáim” végén. Tycho fizetése, természetbeni lakáson kívül, évi 3000 tallér volt.

4) U. o.

gögös Tycho, őt a ghefftó lakóját barátságos és tudományos érintkezésükre méltatták, egyrészt G. rokonszenves egyéniségére és műveltségére, másrészt pedig arra vall, hogy az astronomia terén nagy jártassággal és tudással rendelkezett. Az utóbbit idevágó munkájának a tartalma is megerősíti.

G. a sokoldalú ismereteknek, a melyeket nagynevű tudósokkal való társalgása és érintkezése, első sorban pedig tudányszomjából folyó kitartó buzgalma és akarata jeje által gyarapított, szorgalmas terjesztője és művelője lett. A talmud és biblia tanulmányozásán kívül különös előszere-ttel a geometriával, matematikával, historiával és astro-nomiával foglalkozott. E világi tudományok mindegyikét műveivel gazdagította.

S mily tiszteletre méltó a törekvés, mily magasztos a cél, a mely művei megírásánál szeme előtt lebegett. Nemesen érző szívét bántja, hogy zsidó kortársai az általános műveltségben annyira visszamaradtak és oly tudatlanok a világi disciplinákban. Mélyen sérti művelt lelkét az, ¹⁾ hogy a népek, a melyek körében hitsorsosai laktak, észelve ezeknek a profán tudományokban való nagyon hézagos tudásukat, gyalázzák és szidják őket. Kárörvendve kérdik — és joggal kérdezhetik így mondja G. — vajjon ez az a hatalmas nép, amelyről a szentírás szól: „Valóban bölcs és értelmes nép ez a nagy nemzet” (Deuter. 4, 6.) ²⁾ Méltó-e hozzánk az — így kiált fel G., — hogy a mikor a keresztény tudósok az interkalatiók rendjét és alapját tudakolják tőlünk és traditionalis magyarázatunk nem elégíti ki őket, miszánkra tett kézzel hallgassunk, mint a néma”? „Vajjon ez a mi dicsőségünk, avagy Te-

¹⁾ Művelt lelkületre és fenkölt érzésre vallanak G. szavai — kortársai korlátozott felfogásával szemben — a melyeket a könyvnyomtatás fel-találásának ismertetésénél mond: „Áldva legyen az Isten, a ki az ember-nek könyörületből megismerést adott s a ki értelemre tanította. Ő kimu-tatta irántunk való szeretetét ezen nagyszerű találmányban, a mely a vilá-g összes lakóinak hasznára van. Nincs hozzá fogható, sem azt megköze-lítő az összes bölcseségek és találmányok között, a mióta Isten az embert teremtetete, nemcsak az isteni tanulmányok és a 7 tudományra, de az ösz-szes profán ismeretekre vonatkozólag is.” Z. D. II. r. 1440. évnél.

²⁾ Nechmad Ven. 10a

remtőnk dicsősége? ¹⁾ Nem válik dicsőségünk az sem, ily értelemben nyilatkozik G. históriai munkájának előszavá-ban, hogy a világtörténeti események majdnem teljesen ismeretlenek előttünk. S a mikor idegen (másvallásu) né-pekkal való érintkezés közben ezekről az eseményekről szó esik akkor tudatlanságunk folytán értelmetlen barmok-nak tűnünk fel szemekben s olyanoknak látszunk előttük, mintha tegnap- tegnapelőtt jöttünk volna a világra” ²⁾ G. nemes iparkodása oda irányult, hogy töle lehetőleg hitsor-sosai körében a profán ismereteket, az általános műveltséget terjeszsze s hogy ily módon az e téren megnyilvánuló tu-datatlanságuk homályát eloszlassa. Ez egyike az indító okok-nak, amely irodalmi munkálkodásra serkentette. Tanítan-j és oktatni akarja elméje-termékeivel kortársait. Sőt a világ-krónikát egyenesen a köznép számára írja. ³⁾ S e munká-jában a hasznost a kellemessel akarja összekapcsolni. A mennyiben az a törekvése, hogy az új és régi történeti e-semények leírásával gyönyörködtesse és szórakoztassa a létét való nehéz küzdelem alatt görnyedő és szomorkodó kortársait. ⁴⁾

G. irodalmi tevékenysége azért is figyelemre és be-csülésre méltó, mert némileg bátor elhatározás számba ment az, hogy német zsidó létére ⁵⁾ a profán tudományokra vonatkozó műveket irt. Oly korban élt, amelyben tudomá-nyos működése nemcsak, hogy elismerést nem hozott neki hitsorsosainál, hanem ellenkezőleg guny és lenézés jutott neki osztályrészül.

Mily sötét színben tünteti fel kortársai ⁶⁾ műveltségi fokát az a körülmény, hogy indítatva érzi magát arra, hogy

¹⁾ U. o. és 213 §

²⁾ Z. D. II. r. bevezetésnek a vége felé.

³⁾ Z. D. I. r. ... וְהָיָה לְכָל הָעָם יְדוּעָה וְלִבְיָנוּס וְלִבְיָנוּס וְלִבְיָנוּס

⁴⁾ U. o. II. r. bev.

⁵⁾ A német zsidóknak a világi tudományok iránti ellenszenvét ta-lálón jellemzi a XVI. század elején Reuchlin: „De verbo mirifico” című művében (idézi Graetz IX. 3. kiad. 11 o. és Note 2.) Germania quamquam re-ligiosa, tamen parum doctos hebraeos nutrit, quoniam studiosis potius abhorrendum a philosophis, quam per incuriam aut potius curiositatem in errores esse persuadent.

⁶⁾ Kortársai alatt csak a német és szláv zsidók értendők. Olaszor-szágból pl. a zsidók serény munkálkodást fejtettek ki a tudomány külön

elnézést kérjen azért, mert a zsidó tudomány keretébe nem tartozó s részben idegen forrásokból is merítő műveket bátorkodott szerkeszteni. ¹⁾

S mennyire jellemző az akkor uralkodó előítéletekre, hogy kénytelen nyomós bizonyítékokat és talmudtekin-
télyek nézeteit felhozni a mellett, hogy nem bűn héber
nyelven írott világtörténeti eseményeket—szombati napon—
olvasgatni. ²⁾ Korának eme megrögzött előitélete, a mely
az ész minden szabad megnyilatkozását, még ha csekély
mértékben és lényegtelen dolgokban is ellenkezett a val-
lási hagyománynyal, elnyomott, G. írói felfogását és irányát
különösen történeti tárgyú művében károsan befolyásolta.
Ezen hatás alul tiszta gondolkodása idővel felszabadult.

Első megjelent művében ³⁾ a traditionalis felfoga-
sal való ellenkezésnek még a gyanuját is szeretné magáról
elhárítani. Sőt ünnepélyes nyilatkozatot is tesz e műve
elején, hogy előadása és állításai semmiséknek és nem
mondottaknak tekintendők, ha azok — a legkissebb mér-
tékben is — eltérnek bölcseink elbeszélésétől (agadájától). ⁴⁾

A két évtizeddel későbbben befejezett astronomiai mun-
kájában már bátrabb és szabadelvűbb az irány, a melyet
követ. Sajnálkozással és szánalommal szól azokról, a kik a
csillagászatot megvetik és a kik a vele foglalkozókat gú-
nyolják. Két csoportra oszloknak napjainkban — így mond-
ja G. — azok, akik félvállról nyilatkoznak a tudományról
és művelőiről. „Vannak olyanok, a kik bölcsek szeméik-
ben, de a kiknek az Örökkévaló nem adott oly értelmi
képességet, hogy e tudományt felfogják, megértsék és meg-
ismerjék, ezekre illenek bölcs Salamon szavai „magas a
balgának a bölcseség”. S mert korlátolt eszükkel e tudo-

féle ágaiban már a középkorban is. L. Burckhardt „A renaissance kori
műveltség Olaszországban” Bpest. 1895. I. k. 393 o. XXII. kitévés. L.
m. Güdemann, Gesichtliche des Erziehungswesens und der Cultur der Ju-
den in Italien t. h.

¹⁾ Z. D. II. r. bev. és Nechm. Ven. 9b.

²⁾ Z. D. II. r. bev.

³⁾ 1592 ben jelent meg a Z. D.

⁴⁾ Z. D. II. r. ben אמר אני עוד נגד זקני עמי מסירת הודעה שבכל אפי' כמלא נפלי ידוחו את
מסות שיש בהם צד התנגד ה נגד דברי אנדית ר"ל אפי' כמלא נפלי ידוחו את
דברינו והיו כלל אפי' כמלא נפלי ידוחו את

mány mélyére hatni nem tudnak, azért azt egyrészüik ha-
zugságnak, másrészüik pedig badarságnak és butaságnak
tartja; a tanulmányozásába elmerülőt pedig lenézik. Guny-
osan azt kérdezik, voltál már a föld mélyén és alapján . . .
felszálltál már a napba . . . hányfoku a létra, a melyen fel-
hagtlál . . . kopogtál az ég kapuján “ . . . ?

A másik csoportot alkotják azok, akik elismerik e
tudomány igaz voltát és azt, hogy észszerűsége alapszik
s mégis a megvetés hangján szólnak róla. Nem érdemes —
így állítják ezek — vele behatóan foglalkozni és rá időt
vesztegetni. „Nem érhető el vele jutalom sem ezen,
sem a tulvilágon, nem folyik belőle semmiféle ritu-
ális döntvény . . . ¹⁾ Feltettem magamban — így foly-
tatja G. hogy meggyőzőm őket arról, hogy ők letér-
tek az ész utjáról és hogy rendkívül hasznos ez a tudo-
mány” . . . ²⁾

S hogy mennyire szabadabb és merészebb lett szer-
zőnk gondolkodása, a mellett szól az, hogy egy helyen,
hol felfogása ellenmondásban van a zsidó bölcsek nézeté-
vel, kereken kijelenti: ³⁾ כי בעיני התבונה . . . Több helyen, a hol
az igazság megköveteli, czáfolgatja a régiek nézetét ⁴⁾
G. felvilágosodottságának legjobb bizonyítéka, hogy Azaria
de Rossinak kritikai és szabadelvű szellemben írott s e
miatt többször átokkal sújtott művét a „Meor Enajimot”
nemcsak olvasta, hanem határozottan nyomában is indul. ⁵⁾
Sőt még dicsérőleg is szól róla. Az utóbbi annál is inkább
csodálandó, mert a „Meor Enajim” legnagyobb és leghe-
vesebb ellenesi közé G. egyik tanítója, R. Liva b. Becza-
lél, is tartozott. ⁶⁾

¹⁾ Nech. Ven. 9b.

²⁾ U. o.

³⁾ Nechm. Ven. 63. §. A földgömb kerületének méretéről szól ez a
cikk. Czáfolja a bölcsek ama állítását, hogy a földgömb kerülete 410 év-
nyi járásra van, s bizonyítja számításokkal, hogy ez a nézet téves és alap-
talan.

⁴⁾ U. o. 64, 89, 90 és 175 §§.

⁵⁾ Nech. Venám 63, 64, 89, 90 (a Z. D. ban czáfolja a nézeteit.
⁶⁾ R. Liva b. Bec. az 1598 ban megjelent „באר הנורה” ában (var-
sói kiadás 46a) azt mondja a Meor Enajimról:

Az idézett néhány példából és az eddig elmondottakból világosan kitünik, hogy G. józan és felvilágosodott gondolkodás és műveltség tekintetében mennyire kivált kortársai közül. Ezek a szörszálhasogatás felhőmagasságából minden a talmud körén kívül esőre közömbösen vagy lenézéssel tekintettek." ¹⁾ De G. ledöntve az előítélet korlátait, a melyet a német zsidók tulajborsága emelt és kilepve „a halála négy öléből” a virágzásnak indult világi tudományok kitartó művelője és buzgó terjesztője volt. S ennek alapján teljes joggal mondhatta róla egyik művének keresztény ismertetője, Hebenstreit, a ki a lipcei egyetemen a héber nyelv tanára volt: „Et constare hinc potest non contemnendae eruditionis homines inter Judaeos recentiores aetatem protulisse.” ²⁾

S G. nemcsak korának legműveltebb német zsidója volt — a mi a viszonyokat mérlegelve nem is volna nagy dicséret — hanem az akkori tudomány színvonalán állva a XVI. század lepképzettebb férfiai között méltán foglalhat helyet.

Gans élete külső és belső lefolyásának teljes képét adatok hiján nem rajzolhatjuk. De a mennyire az általa szerzett, alapos készsültséget, nyelvismereteket, ³⁾ rengeteg olvasottságot és nagy tudást eláruló műveinek szép száma következtetni enged, lankadatlan tanulás és szorgalmas munkálkodás közben folyhattak le napjai. A szűkös anyagi viszonyok mellett, a melyek földi útján kísérték és a csapások közepette, a melyek érték, ⁴⁾ a szellemi foglalko-

ומבטח אני בשארית ישראל... כי לא ישארו לספר הזה שם ושארית בישראל
és u. o. 45 b oldalon azt mondja Azarja d. R. könyvéről:

אורו ידה היום אשר בו נללו ונראים דברים אלו

A. de Rossi könyvének áttokkal való sujtására vonatkozólag l. Kerm Chemed V. k. Zunz עוריה מן האדומים 142. o. és Revue des études juives XXXIII. (Kaufmann) 77-87 L. m. Blau, Leó Modena levelei és írásai Bpest. 1906. II r. 95. o.

¹⁾ Idézet bold. Kaufmann I. Ch. Bachrach cz. művéből, 2. oldal. E szavak G. korára is alkalmazhatók.

²⁾ Dr. Jo. Christian Hebenstreit ismertette latin nyelven — Gansnak Nechmad Venaim cz. művét. Erről később bővebben szólnunk.

³⁾ A tudósok nyelvét — a latint — is teljesen birta.

⁴⁾ Z. D. L. r. bevezetésében azt mondja magáról:

zásban és a tudományos buvázkodásban talált kárpótlást és enyhülést. Még rövid idővel a halála előtt is dolgozott utolsó műven (Nech. Ven.), melyet 1613 július 26-án fejezett be. ¹⁾ S a rákövetkező augusztus hónap 22-én ²⁾ 72 éves korában elköltözött az élők sorából. ³⁾

A prágai temetőben levő sírkövén a következő szavakat olvassuk:

יום ה' ה' אלול שיע' לפי

פ"נ החסיד מהר"ר דוד בן בעל צמח דוד בן מהר"ר שלמה נ'
תנצב ה.

Ez a rendkívül szerény nagyságu és külalakú síremlék a mellett bizonyít, ⁴⁾ hogy szegénységben halt el. A szűkszavu felirat pedig talán arról tanuskodik, hogy munkálkodása nem talált a kellő méltánylásra. Mintha ez a rövid és egyszerű felirat azt akarná jelezni, hogy a ki oly fenkölt lelkű, eszményi gondolkodású férfiú volt és a ki oly jeles és sokoldalú munkásságot fejtett ki, az nem szorul oly dicséretre és magasztalásra, a melyet — mint Graetz mondja — ⁵⁾ korában minden rabbinikus zugnagyságnak bő-

וספרת הזמן ונלי שרדותיו עלי עברו שבתה וכהנה מאה פעמים יקרי

S ugyanott, a mikor bátyja íránta és családjá íránt tanusított jöteményekről szól.

¹⁾ A Nech. Ven. végén לפי שיע' לפי סליק יום ה' ה' אב שיע' לפי

(²⁾ Zunz, Ges. Schr. I, 185, és „Monatsstage des Kalenderjahrs” 41. o. Gans elhalálzási napjául a sírkövön álló אלול ה' alapján augusztus 25. ik mondja. Hock „Gal-Ed” 10 oldal (jegyzetben) azt bizonyítja, hogy ה' אלול, mert a csütörtöki nap, a mely az emlékkövön jelezve van, Elul hó 5. napjára esett.

³⁾ Dr S. Günther „Studien zur Geschichte der mathematischen und physikalischen Geographie” cz. művében. Halle 1879. 114 o. Gans halálának éveül tévesen 1623-at mondja. Ezt a téves évszámot Steinschneider nyomán írja: „Copernicus nach dem Urtheile des David Gans” — Zeitsch. für Math. und Phys. XVI. 252., de ott nyilvánvaló, hogy sajtóhiba, mert ugyanott mondja: Im Juli 1613 einen Monat vor seinem Tode. Popper „Zeitschrift f. Gesch. d. Juden” V. 356 o. adata, hogy G. 1617 ben halt meg, szintén téves. Hasonlóan téved Karpeles is i. m. II. 990, szerinte 1618 volt G. halálzási éve.

⁴⁾ L. „Antiquitates Judaicae Pragenses” ben a sírkő fényképét és a szövegét. L. m. Hock, Die Familien Prag 62 o. és Hock, Gal Ed 10. o. L. m. Monatsschrift XXXVII. 387. Eleázár Flekeles „Jichus” levelében.

⁵⁾ IX. 475.

ven és pazarul osztogattak. Mert dicsőségét elméje termékei hirdetik, emléket az utókornál ezek teszik tiszteltté és maradandóvá. Szelleme pedig tovább élt és él leszármazottjaiban, a kik között számos jeles férfiura akadunk, a kik a talmudi ¹⁾ és világi tudomány, ²⁾ a költészet ³⁾ és emberszeretet ⁴⁾ gyakorlása terén kiváltak és kitűnnek.

GANS DÁVID MINT TÖRTÉNETÍRÓ!

A középkori és a XVI. századbeli zsidó történetírás általános jellemzése.

A történeti módszerrel behatóan és rendszeresen foglalkozó tudósoknak véleményei a történetírás feladatára, különösen pedig annak lényegére és tartalmára vonatkozólag, nagyon eltérők. ⁵⁾ Az egyiknek nézete szerint a történetírás keretébe csak azok a cselekvények és tettek tartoznak, a melyek a politikával kapcsolatosak. ⁶⁾ A másik-

¹⁾ Gans egyik leánya (talán „Peszl” nevű I. Hock, Die Fam. Prags 275. o.) Flekeles Wolffnak — Flekeles Eleázár ösének — dájannak a felesége volt. L. Monatsschrift XXXVII. Stammbaum des El. Flek.

החכם השלם מ"ה וואלף פלעקלש ד"ר מ"ש פה ק"ק פראג ה'ת' ה'ש' המפ"י מ"ה דוד נאמן . . . . .

²⁾ Gans Eduard a hirneves jogtudós, egyetemi tanár, a „Verein für Cultur u. Wissenschaft der Juden” egyik megalapítója (1819 novb. 27) is G. leszármazottja volt. Ersch-Gruber „Encyclopaedie I. Sect. LIV. 368. Cassel D. (Gans Eduardra vonatkozó czikkben) azt mondja, hogy arról értesült, hogy G. Eduard a prágai G. D. nak az ivadéka. G. Eduard nagyatya valószínűleg אליעזר נאמן ב"ש"י volt. Geiger, Gesch. der Juden in Berlin. 75.

A csehországból Budapestre származott Gans Dávid, a ki a pesti izrael. mintaiskola gondnoka volt, a mint hiteles forrásból értesültünk, szintén a mi szerzőnk ivadéka. Gans Bernáth, aki a pesti Chevra Kadisa előljáróságának 40 éven át volt tagja, szintén G. ivadéka Megh. 1882. szept. 24. L. sirkövét a kerepesi temetőben).

³⁾ Hartmann Mórítz a múlt század egyik jeles német költője és írója, mint Flekeles Eleázár dedúnokája, szintén szerzőnk ivadéka. L. Monatsschrift u. o.

⁴⁾ Ilyen volt Flekeles Wolf, a ki III. Károly és Mária Thérézia uralkodása idejében a helytartósági kormánynál nagy befolyásra tett szert, a melyet hitsorsosai javára fordított és a ki minden zsidó ügynek nemeszívű és áldozatkész támogatója volt. Monatsschrift u. o.

G. ivadéka közé, a kik az emberszeretet terén kiválnak, tartozik Eleázár Flekeles dedúnokájának a fia Winterberg Gyula udvari tanácsos, a pesti chevra kadisának érdeműs elnöke.

⁵⁾ Lásd Ernst Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode und Geschichtsphilosophie. Leipzig 1903. 1—20. o.

⁶⁾ D. Schäfer, Akademische Antrittsrede. Tübingen 1881. 23. o. :

nak felfogása szerint a történetírás lényegét az államtársadalmi viszonyokra vonatkozó események képezik. ¹⁾ Az általánosan elfogadott nézet pedig az, hogy politikai és kulturtörténelem kölcsönösen kiegészítik egymást és ez a két tényező — de mindig együttesen — alkotja a történelem tartalmát és anyagát.

A felsorolt definitiók bármelyikét is tartjuk helyesnek, a zsidóságnak a középkorban sőt már az ókor utolsó négy századában s némileg az ujkorban is, nem is volna története. S hiányozván a történetírás tulajdonképeni anyaga, nem is lehetnek nemzeti történetírói.

A második templom elpusztulásával, különösen pedig Bethar véráztatta romjain a zsidóság nemzeti lelkét, — a mint Graetz találóan mondja, — ²⁾ kilehelte. S mivelhogy megszűnt politikailag létezni, elveszítette az imént felsorolt meghatározások értelmében azt a kelléket, a mely — egy szóval kifejezve — történetképesé tenné.

A politikát, a melynek jellemző vonása és főalkotórésze a középkorban a háboruszkodás és az ennek nyomában járó véres öldöklés, kegyetlenségek és zsarnokoskodás, a zsidóknál a szellemi foglalkozás helyettesíti. S vajjon azért nem volna a zsidóságnak története, mert e korból nem tud fényes haditetteket felmutatni s mert csak az ész és szellem. terén küzdött? Nem volna története, mert nem a csatamezőn, hanem a tudomány mezején aratta babérjait, elmetermékeivel gazdagítván a tudomány egyes ágait, világosságot árasztván, a melynek fényében az idegen tudósok, a scholastikusok is sütkeztek. ³⁾ Nem volna története

Das eigentliche Gebiet der Geschichte ist die politische Gescn.

Hasonló nézet I. Rautzenhoffer: Wesen und Zweck der Politik cz. m. 1897. III k. 477 o.

Az angol Freemann E. A.: The methode of historical study (1886. 1160.) véleménye: history is the science of man in his political character idézi Bernheim i. m.

¹⁾ Lorenz: Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben. Leipzig 1886. 188—190. o. A történetírás anyaga és tartalma nézete szerint: die Geschehnisse, welche sich auf die staatlich gesellschaftliche Verhältnisse beziehen. Bernheim m. h.

²⁾ Graetz: V. K. bevezetésében.

³⁾ A diasporai zsidóság eme érdeméről I. Pressel V. nak a pro-

jóllehet szellemi és erkölcsi tekintetben felette állott a népeknek, a melyek között éppen lakott.¹⁾ Valóban sajátos, hogy pl. az építészetnek és költészetnek van története, de nem volna a zsidó törzsnek, a mely annyi sarkkövet rakott le a tudomány óriás épületének emeléséhez és a mely az emberiséget a magasztos és eszményi törekvésre tanította s a melyről a híres francia püspök Bossuet is állítja, hogy az egyetlen, a mely történetinek nevezhető²⁾.

De bármiként is hangozzanak a történeti módszerrel foglalkozó tudósok nézetei a historiát és historiografiát illetőleg, mégis van a zsidóságnak története nemzeti önállóságának megszűnése után is.

Tekintettel a zsidóság folytonos szellemi működésére és mivelődésére van kulturtörténelme. Ez nem csak egyenrangú a politikai történelemmel, de belbecsénél fogva még annál értékesebb is. Sőt Montesquieu nézete szerint a valódi történelem a kulturtörténet.

Az elszenvedett üldözések, gyötrelmek és kínzások pedig, mintha a sors sűjő keze ily módon akarta volna a zsidóság politikai működését pótolni, bő anyagot nyujtának a zsidók középkori és némileg ujkori történetének második főalkotórészéhez a szenvedések történetéhez.

Egyrészt tehát a szellemi működés és tudományos tevékenység, másrészt a szenvedések hosszú láncolata alkotják a zsidóság történetének anyagát s ennél fogva természetesen az, hogy történetírásunk — csekély kivétellel — ezt

testans papnak a művét: *Die Zerstreuung des Volkes Israel*. Heilbronn 1887 II. Heft 83 o. Továbbá l. a hirneves keresztény tudósnak Dr. M. Schleiden munkáját: *Die Bedeutung der Juden für Erhaltung und Belebung der Wissenschaften*. Leipzig 1879. 4. Auflage.

¹⁾ Érdekes és jellemző adatra hivatkozhatunk, a mely a középkori zsidóknak szellemi fölényét bizonyítja. V. Kelemen pápa 1311 ben a viennai zsinat megnyitása előtt a püspököket véleményadásra hívta fel, hogy mily módon volnának az egyház kebelében észlelhető bajok orvosolhatók. S az egyik francia püspöknek jelentésében — panaszképen — az is foglaltatik, hogy a zsidók is műveltebbek, mint a papok. Cantu Caesar: *Világtörténelem*, Eger 1868. X. kötet XIII. korszak 253. o. L. m. „Neuzeit“ 1873 évfolyam 415 o.

²⁾ L. Ludvig Geiger cikkét a *Hilbergs Illustrirte Monatshefte* II k. 102. L. m. De Lille: *Allgem. Welt und Naturgeschichte* I k. 126.

a kettős jelleget hordja magán. Ez magyarázza meg történetírásunk ama sajátosságát, hogy egyes történeti feljegyzések és munkák oly közel állanak az irodalom történetéhez, vagy helyesebben kifejezve a tudósok történetéhez és ez teszi érthetővé azt, hogy egyes historiai tárgyú művek martyrologiumokkal azonosak. Valóban nem érheti historiografusainkat a bölcsnek ama szemrehányása s még kevésbbé kétes értékű dicsérete „*dum fortia laudanda ac casus fortuitos ad memoriam posterorum scribimus quid aliud agimus, nisi quod incita mentum bellicum promovemus*“¹⁾.

Az említett kettős jelleg visszatükröződik középkori történetírásunkban.²⁾ Ezek a fővonások a XVI. század historiografusainak³⁾ műveiben is fellelhetők.

Azonban az ujkor első századában, a melyben a történetírás nagy lendületnek és virágzásnak indult a zsidók körében, új motívumot és új irányt is észlelhetünk íróinknál. S ez abban nyilvánul, hogy a zsidóságon kívül eső eseményeket, idegen nemzetek történetét s általában a világtörténetet is felveszik tárgyalásuk és feldolgozásuk keretébe. Az utóbira, a különben is nagyon szegényes középkori történetírásunkban, csak elvétve találunk példát.⁴⁾

A történelem eme szorgalmas művelésére, a világstóriával való beható foglalkozásra, a mint azt az idevágó XVI. századbéli munkákban olvassuk, két ok⁵⁾ indította

¹⁾ L. (Ioannes de Kuekuellö), Küküllői János archidiaconusnak a XIV. sz. ban (Nagy Lajos korában) írt krónikájának praefatiójában (Thüröczy gyűjteményében)

²⁾ L. Magyar Zsidó Szemle IV (1887) 531—538. o. Neubauer Adolf „A középkor zsidó krónikái“ cz. cikkét.

³⁾ Így pl. irodalomtörténeti jellegűek a XVI. századbéli történeti művek között a Jochasin és Salselet Hakabala. Martyrologiumok: Sevet Jehuda és Émek habacha.

⁴⁾ A Josipponban és Ábrahám ibn Daud „Zichron Divré Rómi“ban.

⁵⁾ V. ö. „József Hakohen“ וְכִית וְכִית צִרְפָּת וְכִית אֲשֶׁר הָיָה לְמִלְכִּי צִרְפָּת וְכִית אֲשֶׁר הָיָה לְמִלְכִּי צִרְפָּת... (Hasonlóan nyilatkozik József Hakohen „Émek Habacha“ cz. művében (ed. Letteris, Wien 1852) a 87. ol. Samuel Usquet is a spanyolországi kiütetés szólaltatta meg. L. még Salomo ibn Verga bevezetését a Sevet Jehudában. Gedalia ibn Jachja (l. Salselet Hakabala bevezetését) azért írja könyvét, hogy fia tudvágyát kielégítse. Ábrahám

íróinkat: 1) A következményeiben mélyreható spanyolországi zsidó üldözés és kiűzetés és 2) a tudományok felvirágzása, a műveltségnek a zsidók körében való terjedése folytán a világesemények iránt felébredt érdeklődés.

A XVI. század zsidó történetíróinak sorát Zacuto Ábrahám (Jochaszin című művel, a mely 1504. jelent meg) nyitja meg. Utána következnek a sorrendben Usque Sámuel (Consolacao as tribulacoes de Israel), Salomo ibn Verga (Sevet Jehuda), József Hakohen (Divré hajanim . . . és Émek habacha). Azarja dei Rossi mint történetkritikus (Meor Énajim), Gedalja ibn Jachja (Salselet Hakabala), Sámuel Sullam (az ozman uralkodókra vonatkozó történetében). S végre mint a zsidó történetírók sorozatának befejezője — a XVI. században — Gans Dávid. Gans egyuttal az első zsidó historiografus, a ki koráig terjedő világkronikát írt, s a ki bizonyos rendszer szerint állította össze történeti művét, a melynek czime Zemach David (צמח דוד).

A Z. D. (= Zemach David), a mely Gansnak első-1592 ben nyomtatásban megjelent¹⁾ munkája volt, kétrészesre oszlik: a) zsidók történetére annales alakjában és b) synchronistikus világkrónikára. Mindkét rész a legrégibb időtől 1592-ig — a Z. D. kinyomatásának éveig — terjed.

A „Zemach Dávid” tartalma, forrásai és belső értéke

I. RÉSZ.

A Z. D. első részének előszavát a Könyvkiadójának Kaufmann Jekusziel (Szófer)nek az olvasóhoz intézett fel-

Zakutot (ed. Filipovszky, 6. szakasz, 231 oldal) hitsorsosainak tudványa indítja a világtörténeti eseményekkel való foglalkozásra és azok leírására. Hasonló okból ír Gans Dávid is I. Zemach David II. r. bevezetésében: . . . כהיות שאנשים רבים ושמים בלתי נכספה נפשם לדעת תולדות היום . . . כתבתי ספר זה

¹⁾ Megjelent a Sámuel Sullam által 1567 ben Konstantinápolyban kiadott „Jochaszinban”.

²⁾ Karpeles, Literaturgeschichte II k. 991. o. helytelenül fordítja „Der Stolz Davids”.

³⁾ Katz Salamon — a hirneves Mordechai Zemach fiainak — a Gersonidák leszármazottja nyomdájából került ki. L. Zunz, Zur Geschich-

hívása előzi meg. Ebben kiemeli a Z. D. becsét, kiválóságát és a mű kiadásának előzményeit és azt megvétele ajánlja. Egyuttal a szerző többi munkáinak megjelentését is¹⁾ kiállításba helyezi. E felhívás után következik Gans előszava rövid öt soros vers által bevezetve, a melynek akrosztichonja Josua.²⁾ Ez a Josua a szerzőnek a bátyja, a kinek halálából a Z. D.-ot dedikálja. Gans előszavában kiemeli a felhasznált forrásokat és előadja, hogy mennyiben tér el azoktól. Megokolja a Z. D. kettéosztását,³⁾ megjelöli a czélt, a mely művének megírásánál vezérelte és az irányt, a melyet megszerkesztésében követ.⁴⁾ Előszavát a hatos és tizes szám matematikai és geometriai értékéről és kiválóságáról szóló elmefuttatással, a melyben már könyve elején valami újat akar mondani, zárja le.⁵⁾

A Z. D. első része a teremtés aeráján alapuló, egy-egy évezredet felölelő szakaszokra oszlik. Az első szakaszban az Ádám-tól Nőéig terjedő tíz generációval — pusztán a nevek felsorolására szorítkozva-foglalkozik. Ennek folytatásaként a 2. ik szakaszban az 1042. évtől 1997. évig terjedő korban született és elhalálozott bibliai személyek és e korba eső történeti események időrendi csoportosítása következik. Az 1656. évhez, a melyben a 969 éves Matuszám meghalt, érdekes számítást fűz Gans. Genesis 7₁₁

te 277 oldal. A Z. D. első részének nyomdai szedése Szivan hó 1 én (1592 máj, 12 én), a második rész nyomtatása Tammuz 22 én (juli 2 án) kezdődött és mindkettőnek kinyomatása Chesvan 15 én (október 21) be is fejeztetett.

¹⁾ L. m. 25 és 26. sz. jegyzetben.

²⁾ sic!) להבדיל בין הקודש ובין החול אחד להם חלק מיוחד במספר (h, מספר) הזה ולא יתערב דברי אלהים היום תוך דברי הציר יבש.

Ez a mondat, a mely az 1692 iki frankfurti Z. D. kiadásában olvasható, az offenbachi, fűrthi, lembergi és varsói kiadásokból a cenzura miatt kimaradt.

³⁾ A könyvének adott Z. D. czimet is megokolja bevezetésében.

⁴⁾ Gans felveti a kérdést, hogy miért teremtette Isten a világot 6 nap alatt, a mikor a teremtés művét 1 percz alatt is befejezhette volna. A feleletet G. a hatos szám matematikai és geometriai kiválóságában, a mint azt bőven fejtegeti, találja. Megjegyzendő, hogy Gans ebbeli fejtegetésében semmi újat nem mond. Már Philo: „De opificio mundi” jában ugyanazt állítja a 6-os szám értékéről. Lásd: „Philonis Alexandrini opera” ed. Leopoldus Cohn, Berlin 1896. I. k. 4. oldal, 3 §.

és 8³ versei és a vizözönre vonatkozó adatok alapján czáfolja azok nézetét, akik azt állítják, hogy Matuzsálem magas kora csak az akkori évek a jelenleginél sokkal rövidebb időtartamából magyarázható. S mint a keresztény kronológusok pl. Des Vignoles, ¹⁾ Calvisius Sethus, ²⁾ úgy G. is e szentírási helyekre támaszkodva bizonyítja, hogy a bibliai korban a hó 30, az év pedig 360 nappól állott. ³⁾

A 3. ik évezredes szakasz a 2006. évtől 2998. évig terjedő korba eső bibliai események és események kronológiai sorrendjét foglalja magában. G. időmeghatározásai nagyrésztben tévesek és hibásak. A nehézséget, a melyet az Egyiptomból való kivonulás évének szabatos megállapítása és a bírák és királyok uralkodási éveinek pontos meghatározása okoz, s ezt a nehézséget biztos alap híján mai napig sem sikerült eloszlatni, ⁴⁾ G. oly módon iparkodik elhárítani, hogy vagy vakon követi a hagyományos magyarázatot, vagy pedig merész feltevésekhez folyamodik.

A mit az idő megállapításának helytelenségéről az imént mondottunk, az nagyjában a 4. ik évezredet magába foglaló, bibliai és zsidó történetet tárgyaló szakaszra is vonatkozik. Gans pl. azt állítja, hogy a tíz törzsnek száműzetése az aera mundi 3205. évében történt. Ha ezt a szá-

L. m. מאור עינים (bécsi kiadás) 63 a. A hol Azaria de Rossi is már erről tárgyal. Gans valószínűleg de Rossi nyomán indul, habár nem idézi.

¹⁾ L. Ideler, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, Berlin 1825, 69, és 479. oldal. Des Vignoles a szentírásnak emez adataiból kifolyólag bizonyítja, hogy a patriarchák korában épen úgy mint a görögöknél az évek 360 napja volt. Ebből a nap pályájának 360 fokra való felosztását magyarázza.

²⁾ Opus chronologicumában, Frankfurt a/O 1620, 20. oldal Unde (t. i. ezen bibliai adatokból) manifestissime apparet annum ante diluvium apud Patriarchas fuisse solarem et singulos menses tricenis diebus fuisse descriptos.

³⁾ Gans bizonyítása a következő: A 2. ik hó 17 ik napjától, a vizözöni esőzés kezdetétől a 7 ik hó 17 napjáig 150 nap telt el. (Gen. 8¹¹) s így egy hóra 30 nap jut. A mikor a vizözön kezdődött, Nőe (Gen. 7¹¹) 600 éves volt. Az esőzés a 2 ik hó 17 ik napján iudult meg, a következő év első havának első napján a hegyek csúcsai láthatók voltak. Ezután várt Nőe 40 napig és még 14 napig — a holló és galamb kibocsátásával, s mindezek elmúltával csak 601 éves volt. (Gen. 8³).

⁴⁾ Pl. Hitzig „Geschichte des Volkes Israel“ 59. oldal 1251 évré

mot 3761. ből — ez a traditionalis számítás szerint Krisztus születésének az éve — kivonjuk, a maradvány 556. Tényleg azonban a 10 törzs száműzetésének az éve 722. Kr. e. Az aera contractuum nem Nagy Sándor uralkodásának 6. évével. a mint G. tévesen állítja, hanem, amint Azaria de Rossi, ¹⁾ a kinek felfogását G. czáfolni igyekszik, helyesen kiszámítja, a birodalomnak a négy vezér által történt felosztásával kezdődik. ²⁾

A hasmoneusok uralkodásának kronológiáját Josippon nyomán indulva határozza meg, s így nem is csoda, ha elejétől végig hibás. ³⁾

Az 5. szakaszban, a mely az előzőnek időrendi folytatása, az amorákat, szaboreusokat és gáonokat sorolja fel. Említi a 4998 ik évig terjedő időben élt kiváló férfiakat és tudósokat. Történeti eseményeket csak elvétve tárgyal. (pl. 4856 és 4946. évnél).

A 6. szakasz a legrövidebb (5001 évtől 5352 ig), de a legérdekesebb és legértékesebb. ⁴⁾ A korára, első sorban pedig a nagyhirű prágai zsidó községre és annak történetére vonatkozó feljegyzései és adatai, a melyeket sze-

Chr. c. (= 2476 aera mundi) állapítja meg. Keil „Biblischer Commentar über die prophetischen Geschichtsbücher“ I. 217. oldal. szerint az exodus. Chr. e 1492 ben (= 2496 ae. m.) volt, Thenius: „Die Bücher der Könige“ 484 oldalon 1494. évbe teszi, Zunz „Zeittafel über die h. Schrift“ 2493 (ae. m.) évre számítja ki.

¹⁾ Meor Enajim i. k. 151 és 152. o.

²⁾ A 312. évvel, a melyben Seleucus legyőzte Demetriost Gazánál, Graetz II k. 2 r. 219. o.

³⁾ Pl. Matatiasz fellépése G. számítása szerint 3621 ben (=140 Kr e) történt. A makabeusok szabadságharcának kitörése Antiochus Epiphanes uralma alatt (176—164) ment végbe. S még számos példát sorolhatnánk fel, melyek G. téves időmeghatározásait feltüntetnék. L. m. Delitzsch: Zur Geschichte der jüdischen Poesie 38. o., a hol Josipponról ezt mondja: sein Werk starrt von abgeschmacktesten Zeitverstößen, die selbst der leichtgläubige David Gans nicht entwirren kann.

⁴⁾ Kronológiai hibát ebben a szakaszban is sokat követ el G. Pl. 4865. évnél: Rasit és Rambam egykoruaknak mondja. Ábrahám b. Chijja és Ábrahám Hanaszit két személynek tekinti, holott ez a két név azonos, a mennyiben Abr. b. Chijját még Nászinak is nevezték. Graetz. VII. 120. L. m. Guttman Mihály: Ábrahám b. Chijja Savasorda ... Budapest 1903.

mélyes tapasztalatai alapján gyűjtött, megbízható és értékes forrásmunkát alkotnak. ¹⁾

A Zemach David I. részének forrásai.

Gans történeti munkája első részében az összes ismert, nyomtatásban megjelent és héber nyelven írott historiai tartalmu műveket használta forrásul.

Főforrásai a Jochaszin, a melyből legtöbbet merit (118-szor idézi), Széder Olam r. (61 helyen idézi), Széfer Hakabala (28 h.), Salselet Hakabbala (26. h.), József Hakohen „Divre Hajamim . . . -ja, Széder Olam z., Sevet Jehuda Meor Énájim. Forrásul használja még Redak és Ralbag kommentárjait, a Széfer Hamiczvotot (R. Simson Chinonból) a Halichot Olamot, Czéda laderechet ²⁾ s ezeken kívül talmudi helyeket ³⁾ és responsumokat ⁴⁾

A Zemach David második része.

A Z. D. 2-ik részében, a melynek külön czime („világ napok”) ימות עולם, G. krónika alakjában a négy világ monarchia történeti eseményeivel foglalkozik. Mint a Z. D. első részét úgy a világkrónikát is Kaufmann Jekuszielnek, ⁵⁾ a kiadónak, az olvasókhöz intézett felhívása vezeti be.

Ez után következik a szerző előszava, amelyben elmondja, hogy mai bölcseink is Dániel prófétaálásából ⁶⁾ kiindulva, az összes nemzetek kronológiai számítását a

¹⁾ E dolgozatunk bevezetésében a prágai zsidók történetére vonatkozó adatokat G. feljegyzéseiből vettük.

²⁾ A felsoroltakon kívül még Ábrahám Farissol ארחות עולם ját, (2962 és 3205 évnél) R. Meir Aldabi שבילי אמונה ját (3979 évnél), továbbá אלקיט מהרי"ל (3448 évnél). L. m. 5050. 5101 és 5135 évnél.

³⁾ A talmudi és midras helyeket, a melyeket rendszeren a lap megjelölése nélkül idéz, a Jochaszin és Meor Enajim-ból vette át. Pl. a 2088 évnél idézi תוספות יבמות l. Jochaszin (ed. Filipovszky) 5. ol. A 2448 évnél l. Meor Enajim (bécsi kiadás) 176 b. A 3406. évnél l. M. Enajim 194 b. A 3448 évnél az összes talmudi idézetek a M. Enajim 25. és 35. fejezetéből vette át G.

⁴⁾ 4830 évnél és m. helyeken.

⁵⁾ Kaufmann felhívása majdnem hasontartalmu az első résznél i-mertetett felhívással.

⁶⁾ Dániel II. fej. 37 és VII 3.

négy világ monarchia ¹⁾ a babyloni, perzsa, görög és római-uralma szerint állapítják meg. Nyomukban haladnak az idegen tudósok is, jöllehet a négy világ monarchián kívül más hatalmas nemzetek is léteztek. Ő is ebből a szempontból indul ki műve megírásánál. S ha, így folytatja G., az olvasó azt a kérdést veti fel, hogy a tóra adatása előtt uralkodók személyeiről és az akkor történt eseményekről honnan van tudomásunk, a mikor ebből a korból semmi feljegyzés ránk nem maradt, erre azt válaszolja, hogy nem is óhajtja, hogy e művében foglaltakat megdönthetetlen igazságoknak tekintsék. Annál kevésbé, mert ezek görög és más idegen írók munkáin alapulnak, a kikről állítja:

אשר פהם דבר שוא וחלילה לחיותם לני לשורש

S ha mindamellett művében ilyen az őskorba nyúló események is találhatók, úgy ebben a tekintetben Zacuto, Azaria de Rossi és Josippon példáját követi.

Felsorolja G. a keresztény írókat, a kiknek munkáiból merített. Ezen merészségeért kortársai enyhe megítélését kéri. ²⁾ Hivatkozik praecedensekre, a mennyiben kiváló zsidó bölcsesek is „Aristotelesnek és más idegen íróknak műveit is forrásul használták”. Előszava befejezésében 10 pontban összefoglalja e könyvének hasznát, czélját és a belőle folyó tanulságot.

A Z. D. második részének külső felosztása olyan, mint az első részé. Évezredes szakaszok szerint csoportosítja G. az anyagot s az egészes gerinczetét a négy világ monarchia szerinti periodizálás képezi.

¹⁾ A világtörténelemnek a 4 világbirodalom uralma szerint való periodizálását a keresztények között először Hieronymusnál találjuk, a ki, zsidó befolyás alatt, kommentárjában a 4 egymásután következő birodalmat 1.) Regnum Babyloniorum 2.) Regnum Medorum atque Persarum, 3.) Regnum Macedonum successorumque Alexandri 4.) Imperium Romanum-nak magyarázza. Bernheim „Lehrbuch der historischen Methode” 51. o. és ugyanattól Einleitung in die Geschichtswissenschaft (Sammlung Göschen) 64. c. A középkorban nagyon divatos volt a világhistoria ily módon való tárgyalása. Sőt még a XVI. században is találunk rá példát, V. Károly korának történetírója is „de quattuor monarchiis” cizmezi historiai művét, v. ö. Fr. X. Wegele „Geschichte der Historiographie” 211. o.

²⁾ Gans jellemzésénél a bevezetésnek eme részéről, valamint arról, vajjon e profán tartalmu művet szombati napon szabad-e olvasni, bővebben szólunk.

Az első évezredes szakasz Kénon ¹⁾ (Enos fia) király? halalozási évével 1235. el kezdődik és befejeződik az 5-ik babyloni királynak Szamiusnak (más néven Ninus junior) említésével (2000 évnél) E szakaszban az 1996-ik évnél, a mikor a babeli torony építésével kapcsolatos nyelvkavaro-dásról szól, kiemeli, hogy az összes (szám szerint 70) nyelvekben, a közös eredet bizonyosságaképpen ²⁾ sok héber szó található. Pl. a németben Paradies פֶּרְדִּישׁ, Amme „אַם”-ből származott, Sack-שַׁק-ból.

A 2-ik évezredes szakasz Noe említésével kezdődik, a ki Ceasius ³⁾ szerint—ezt Berosus ⁴⁾ nyomán állítja — kiváló csillagász és jós volt és ezért „אַלְבִּירְכָּא וְרֵאסָא” ⁵⁾ ?-nak nevezték. Folytatja e szakaszban G. a babyloni uralkodók nevsorát és párhuzamossan az Askenaz uralkodók sorozatát is. A cseh (Bóhm) névről, Prága városáról, s általában Csehországról kimerítően szól, s erre az a tisztelet indítja, a melyet az ország iránt érez, a melyben jelenleg lakik.

A 4. szakaszt G. Róma alapítása évének meghatározásával kezdi meg. Kiegészíti a babyloni uralkodók nevsorát — a babyloni uralkodók közé — az assyri és méd uralkodókat is felveszi. Felsorolja a perzsa királyokat, de

¹⁾ Genesis 5, 9. Josippon és Jochaszin nyomában indul G., a mikor Kenon — Enos fiát—királynak mondja.

²⁾ Genesis 11.1. verséből indulva. a XVI századbeli grammatikusok az összes nyelveket a héberből származóknak bizonyítják. V. ö. Benfey Th. „Geschichte der Sprachwissenschaft u. orientalischen Philologie in Deutschland”, 226. oldal. Guilielmus Postellus „De affinitate lingvarum et hebraica excellentie” cz. munkájában ezt mondja: Nisi enim esset hebraica lingua principium harum omnium nunquam posset fieri ut tot linguae ita affine essent. U. o. még több hasonló tartalmu munka van felsorolva.

Az első magyar grammatikus Erdősi Silvester János „Grammatica Hungaro-Latina” művében, megjelent 1539-ben, a magyar nyelvnek a héberrel való rokonságát bizonyítja. A X.X. sz. elején Beregszászi Nagy Pál is bizonyítja a két nyelv rokonságát. L. m. Bánoczi „Revai Miklós elele”

³⁾ Gans egyik forrásmunkájának szerzője.

⁴⁾ Berosus 640. körül Kr. e. élt, Wolf „Geschichte der Astronomie” 5. o. Nem pedig mint Gans tévesen állítja — a Z. D. II. r. bevezetésében—Nagy Sándor idejében.

⁵⁾ Hogy e szó mit jelent, azt nem tudjuk. Gans szerint שְׂמִים וְשִׁמְשִׁי,

csak a szentírásban előforduló három perzsa uralkodót állítja be a kronológiai sorrendbe. ¹⁾ Szól e szakaszban még Nagy Sándorról birodalmának felosztásával, Róma folytatólagos történetéről egészen Maximusig. (3998. év).

Az 5. szakaszban folytatja a római történelmet a nyugatrómai birodalom bukásáig. Szól a góthokról, hunokról, a kiket forrásai nyomán tévesen hungaroknak nevez, vendekről, a keletrómai császárságról, lombardokról, frankokról, izmaelitákról (ozmanok, törökök) s a hedzsra kezdetét —hibásan— az 593. évbe teszi (622 helyett) s. a t.

E szakasz legértékesebb része 801. évhez fűzőtt, a vérbíróaságról (Fehmgericht = מִשְׁפֵּט הַנֶּקֶם) szóló meszteljesései, mert mint Westfalia volt lakója, saját tapasztalatából szól erről.

Ugy ebben, valamint az előző szakaszokban is sok helytelen²⁾ kronológiai meghatározás és téves adat van.

A 6. szakasz az 1241. évtől 1592. évig terjedő világ-történeti eseményeket és az e korbá eső uralkodók és fejedelmek kronológiai felsorolását foglalja magában.

A Z. D. második részének főforrásait a következő keresztényírók, részben latin, részben német nyelvű, történeti dolgozatai és művei képezték. ³⁾ Spangenberg Cyriacus⁴⁾ protestáns, teológusnak és történetírónak (szül. 1528. megh. 1604-ben) „Adelsspiegel” című két kötetes

¹⁾ Ezt a következő szavakkal okolja meg: Z. D. II r. 3008. évnél.

אך אנתנו עדת ישראל הקדושים לא נאמין כספרי דברי הימים אשר לא מכני ישראל.

²⁾ A téves évszámokat és helytelen adatokat korrigálni felesleges munkának tartjuk, mert a hibákat a forrásokból, a melyeket felhasznál, vette át G.

Helytelen és téves adat különben a következő 6. szakaszban is szép számmal található. A magyar történelemre vonatkozó — különben csak gyéren található — feljegyzéseiben pl. hibás, hogy Ferdinand vezére Schwendi foglalta el צוקמר = Szatmár טוקא = Tokaj ועירטא = Erdőd várakat. Ez pedig csak később 1553-ben Miksa király alatt történt.

Horváth: Magy. tört. IV. 317.

³⁾ A forrásmunkák czimeit, valamint az illető írók rövid biográfiai adatait Dr. Fr. X. Wegele „Geschichte der Historiographie” cz. könyve és Jöcher Gelehrtenlexikonja (Leipzig 1750) után idézzük.

⁴⁾ Ezt az író legutóbb ször idézi G.

krónikája. Továbbá ugyan ennek a szerzőnek: hamburgische Chronik, schaumburgische Chronik, querturische Chronik, mansfeldische Chronik cz. dolgozatai.

Golcius Hubertus (szül. 1526. megh. 1583.) Vivas omnium imperatorum imagines a Julio Caesaro ad Carolum V. továbbá „De origine et statu populi Romani” című művei. Faust Lorentius 1588-ban megjelent „Erklärung des fürstlichen Stammbaumes aller Herzoge, Chur und Fürsten zu Sachsen” cz. munkája.

Bünting Henrik (szül. 1545. mgh. 1606). munkája Itinerarium Biblicum,¹⁾ oder Reisebuch über das ganze alte Testament²⁾. Caesius Georgius (szül. 1542. mgh. 1604). „Catalogum omnium cometarum secundum seriem annorum diluvio usque ad annum 1570 conspensorum”

Boreck Martin „Böhmisches Chronica”-ja.

Rätel Henricus „Gentis Silesiae³⁾” és Annalesei.

Gans még Eisenberg Jakab nevű szerző munkájából is idéz, de ilyenévű írónak a művét kipuhatolnunk nem sikerült.

A Z. D. második részének héber forrásai a Josippon és a XVI. században megjelent zsidó történetírók művei.⁴⁾ De míg az utóbbiak a történeti anyag rendszeres csoportosításához nem értettek s annak egységes keretet nem adtak, addig G. művében az időrendi felosztás, a kronológiai fonál fűzi egymáshoz a máskülönbben csak lazán összefüggő történelmi eseményeket. Ezen rendszeressége folytán könnyen és világosan áttekinthetővé válik műve. G. történeti munkájának főhibája a kritikai érzék hiánya,⁵⁾ a kritikai érzék

¹⁾ Ezt a munkát idézi Z. D. II. r. (offenbacher kiadás) 8 a

הוצאתי מספר המסעות שני בויטני

²⁾ Bünting Braunschweig lüneburgische Chronicon is írt.

³⁾ A mű szerzője Curräus Joachim vof, Rätel pedig csak a kiadó. A „Jewish Encyclopedia” G. forrásmunkái szerzőinek neveit elferdítve közli. Golcius helyett Holtsius, Caesius helyett Cassino, Boreck helyett Borisk nevet ír.

⁴⁾ Jochaszin, Divré hajamim, Salselet hakabbala, Sevet Jehuda és a Meor Enájim.

⁵⁾ Hogy mindenütt szívósan ragaszkodik a hagyományos felfogáshoz, az, amint azt G. jellemzésénél bizonyítottuk, kortársai megkövesedett előítéletének következménye.

hányát az a körülmény is bizonyítja, hogy Josippon teljesen megbízható forrásnak tekinti.¹⁾

A Z. D. említett rendszeressége, stílusának könnyed és egyszerű volta folytán nagy népszerűsége tett szert. Elterjedtsége és olvasottsága mellett tanuskodik a műnek latin²⁾ és német³⁾ nyelvre való fordítása, és a szokatlan nagy számu⁴⁾ kiadás, a melyben 1592. óta megjelent.

Gans Dávid geometriai, aritmetikai és csillagászati művei.

A mikor 1592-ben Gansnak történeti munkája megjelent, már másik két művét is elkészítette és befejezte.⁵⁾ Az egyik a Migdal Dávid cz. geometriai munka (מ' מחכמת הארמיה). Ebből sem nyomtatott példány, sem kézirat nem maradt ránk. A másik a Mágén Dávid című, a mely a Z. D. I. r. bevezetésében — két helyen is — tévesen מ' מחכמת המספר aritmetikai könyvnek van jelezve, mert ezen munka meglevő kéziratai⁶⁾ és az 1612-ben nyomtatásban megjelent „מן דוד” csillagászatot tartalmazznak. Ez a munka a

¹⁾ Z. D. I. r. 3825, 3668 s. m. h. és ugyanott II r. 3008. 3185 évnél s. m. h. Zacuto Ábrahám „Jochaszinjában” nagyon lesújtó kritikát mond Josipponról s felismerte megbízhatatlanságát és azt mondja róla: כי נם הוא מדבר נוסמות וישן מדברת גדולות. ed. Filipovszki 231. o. Azarja dei Rossi hasonlóan nyilatkozik felőle (bécsi kiadás מ"ע 22 a):

ועוד אודיעך כי הוסיפון אינו בר סמכת אצלי

²⁾ Vorst W. H. 1644-ben latin nyelvre fordította, az első részt teljesen, a második részből szemelvényeket. Leyden 1644.

³⁾ A II. rész 1541—1592. németre fordítva Dr. Grünwald M. től „Laubhütte” 1888 évf. Ugyancsak a II. rész 1231—1592. németre f. Klemperer G. Prága 1890.

⁴⁾ 1692. Frankfurtban, az első rész, a második r. Amsterdamban. Mindkét rész 1692-ig folytatva.

1698. Frankfurtban — héber betűkkel németre f. Henna S.

1785. Fürthben.

1798. Offenbachban, 1834. Szidilkovban, 1847. Lembergben, Mendel Mohr tulajdonával.

1859. Varsóban, 1863. Lembergben és

1871. „ 1871. „

1878. „ 1890. „

L. Steinschneider: Bibl. Bodl. és Benjacob אוצר הספרים.

⁵⁾ Z. D. I. r. Kaufmann Jekusiel felhívásában és G. bevezetésében.

⁶⁾ Steinschneider: Cat. d. hebr. Handschriften zu Hamburg. Ott 299

fenmaradt kéziratokból több alakban ismeretes. Az 1612-ben Prágában kinyomatott Mágén Dávid,¹⁾ a melyet, Lencyc Efraim²⁾ és Izsák ben Simson approbáltak, szakaszokra (t. k. kapukra שער) és azokon belül 274 fejezetre (t. k. jelre סימן) oszlik. G. ekönyvét Josua Seligmann nevű bátyja és Abba Mari nevű rokona számára, a csillagászati tudományba való bevezetés vezérfonalául szerkesztette. Irt még Máor Hakaton című,³⁾ a mint már neve is mutatja s a mint többszöri a naptárszámitással kapcsolatos idézése bizonyítja, a holdról és a kalendáriumról szóló munkát.

Továbbá „Széfer Haprozdor” című művet, a melyben aritmetikával és geometriával és külön szakaszban a quadranssal foglalkozott. E munka kézírata már szerzője életében elveszett.⁴⁾

„Gevulot Haárec” (גבולות הארץ) cz. művet is irt, a mely Zunz állítása szerint⁵⁾ a David Avzi (דוד אביז) szerző neve alatt Konstantinápolyban megjelent kosmografiával a גאוגרפיה-azonos.

Nagyobbszabású földrajzi térképet is készített⁶⁾ G., de — sajnos — ennek is nyoma veszett.

G. utolsó, de legbecsesebb és legértékesebb műve az 1613-ban befejezett⁷⁾ s 130 évvel megíratása után Jesz-

sz. alatt ismertette van egy kézirat, a melyet Schalita Izsák másolt. Ez a Mágén Dávidnak csak egyik része. U. o. egy másik kéziratról, amely 199 fejezetből áll.

¹⁾ A Mágén D. egyetlen nyomtatott és ismert példánya a hamburgi városi levéltárban van. Steinschneider: Cat. Bod. I. 861. A M. D. amint minden jel a mellett szól, a Nechmad enáim kivonata.

²⁾ Lencyc-re vonatkozólag l. 12. jegyzetet. Izsák b. Simsonra vonatkozólag Galéd 84. szám.

³⁾ Z. D. II. r. 1583. évnél kalendáriumi munka szerkesztését kitétele helyezi. L. m. u. r. 4003 évnél és „Nechmad Venáim” 7b és 98, 105 és 164 §§ ban és még 213. §. Idézi e munkájából a חודש- és שער-החיות.

⁴⁾ I. m. 270 §. מנין במה נאמרה בעונות (הפרודר) (ס' ההודר) בעונות נאמרה במנין. L. m. u. o. 51. és 142. §§

⁵⁾ Zunz „Gesammelte Schriften” I. 185, 186. Gans idézi ezen munkáját Z. D. I. 3205 és II. 1533. évnél és Nechmad Ven. 71 §.

⁶⁾ Idézi Nechmad 68 és 69 §§ ban.

⁷⁾ U. o. a könyv végén.

nitzben — 1743-ban — kinyomatott Nechmad Venáim (נחמד ונעים) című csillagászzal foglalkozó könyve volt. A Nechmadot Sachs Joel b. Jekusziel¹⁾ austerlitz-i rabbi emelte ki a feledés homályából. Sachs volt az, a ki a zsidó irodalom nagylelkű maecenásának, a Halberstadtban lakó Hess Bärnek²⁾ hőkezűsége által támogatva, a mű kéziratát,³⁾ a melyet a szerencsés véletlen juttatott kezéhez, sajtó alá rendezte⁴⁾ és lelkes hangon megírt előszó kiadásában kinyomatta. Ugyancsak „a hitsorsosai körében nagy tiszteletnek örvendő”⁵⁾ Hess kérelmére ismertette Hebenstreit I. Chr. lipcsei egyetemi tanár latin nyelven a Nechmad tartalmát, a mely nevezett maecenás áldozatkészségéből szintén 1743-ban jelent meg,⁶⁾ hogy tartalmának gazdagságáról és értékéről nem zsidó körök is tudomást szerezhettek.⁷⁾

A Nechmad felosztása, tartalma és forrásai.

Ez a könyv 12 szakaszra (t. k. kapura שער) és azokon belől 305 fejezetre (t. k. סימן-ra) oszlik. Tartalma csillagászat és csillagászati földrajz.

¹⁾ Sachs Joel Glogauban született — a mint a czimlapon olvasható —, később berlini dajjan lett. Az utóbbi álláshoz valószínűleg apósa révén jutott, a ki ugyanott rabbi volt. L. Ben Chanania VIII. évf. 179. o. Neve, Jechiel Michael, azonos Michael halevi Chásziddal, a ki 1729-ben megh. Szerzője a ימי מנחם könyvnek. L. m. Geiger L., Geschichte der Juden in Berlin II. 49.

²⁾ L. Nechmad czimlapján. Michael Chászidra vonatkozólag l. Landshuth „תולדות אנשי ש” 13.

³⁾ A Nechmad egyik, állítólag magától G. től származó kézírata a brünni városi muzeumban van. L. Ben Chanania VIII. 60. Amint Stössel, a kézirat ismertetője megjegyzi, nem oly terjedelmes, mint a kinyomatott Nechmad.

⁴⁾ Ugy látszik, hogy Boroszlóban való tartózkodása alatt jutott a kézirat Sachshoz.

ולעיר ברעסל (sic) באתי אני וביתי והקדוה לפני . . . הם. נחמד ונעים.

⁵⁾ „Vir inter suos in pretio habitus”.

⁶⁾ A nyomtatvány 20 oldal terjedelmű.

⁷⁾ L. Hebenstreit ismertetését.

⁸⁾ Isak Israeli „יהוד עולם” ja, amely G. egyik forrásmunkája szintén kapukra oszlik. Hasonlóan Ábrahám b. Chijja „ספר-הארץ” is „ka.”

A könyv elején a kiadónak előszava áll, ezt követi az egyes fejezeteknek a kulcsa (tartalomjegyzék) s csak ezután következnek a szerző előszava, a melyben Gans a csillagászat történetének rövid áttekintését nyújtja. ¹⁾ Ez a történeti összefoglalás jöllehet a csillagászat művelésének csak halvány képét adja, mégis rendkívül érdekes kísérletnek tekinthető. Érdekességét emeli az a körülmény, hogy csak a 18. században kezdtek az egyes tudományágak fejlődését megfigyelni, s hogy csak ebben a században jelent meg először oly munka, a mely a csillagászat történetével foglalkozik. ²⁾ De más tekintetben is kezdeményező, sőt uttörő Gans jelen munkája. Ő az első ³⁾, a kinek munkájával csillagászati vezérfonalat, tankönyvet ⁴⁾ írt.

I. SZAKASZ.

Az első szakasz 30 §-ból áll, a melyekben G. a négy elemről, ⁵⁾ a kilencz sphaeráról, azoknak tengelyeiről sarkairól, forgásáról és felosztásáról szól. G. nak már az első §-ban, a melyben a földelemet tárgyalja, mondott szavaiból kiviláglik, hogy Tycho de Brahe befolyása alatt áll s nem fogadja el Kopernikus heliocentrikus elméletét. „Azt is tudnod kell — ezek G. szavai, — hogy a föld — a tudósok tulnyomó részének nézete szerint — nyugszik.” Pythagorasnak ⁶⁾ és követőinek, a kik 2000 évvel ezelőtt

pukra” oszlik s azokon belül — a „שָׁמַר” szónak megfelelően „פְּתָרָה” (ajtó)-okra.

¹⁾ Ez a történeti áttekintés a Nechmad végén állott s ezt a műsajtó alá rendezője — Sachs Joel — állította a N. élére. A „הַקְדָּמָה” nevet is a kiadó adta neki.

²⁾ Wolf „Geschichte der Astronomie”. 783. oldal.

³⁾ Wolf i. m. 749. Az első csillagászati tankönyv 1702-ben jelent meg Oxfordban.

⁴⁾ Hogy G. ezen munkája csakugyan tankönyvnek, vezérfonalnak készült, azt a lépten nyomon a tanító és tanuló részére megjelölt utbaigazítások bizonyítják. L. Nechmad 11. 18, 21, 27, 31, 32, 51, 52, 69, 131, 142, 157, 161, 162, 188, 204, 210, 270, 277 §§ okat.

⁵⁾ Maimuni a More Nebuchim I. 72. fej. ben Aristoteles nyomán a tűz, levegő, víz és földelemen kívül még egy ötödik elemről is tesz említést.

⁶⁾ G. tévesen állítja, hogy Pythagoras nem a geocentrikus elméletet vallotta, L. Wolf. i. m. 280. és Dr Günther S. „Zur Geschichte der mathe-

eltek, sőt „ujaknak és a kik közelből jöttek” (Deuter. 32, 17) — körülbelül 80 évvel ezelőtt ¹⁾ — eszükbe jutott az elefántot a tű fokán átvezetni (לְעֵיל מִלֵּא בְּקוֹפֵא דְּמַחְמַט), a mennyiben mélyen járó éles elméjükkel azt akarták bebizonyítani, hogy a föld folytonos körforgást végez. De sok csillagvizsgáló, első sorban a jelenkoriak nem fogadták el ezt a nézetet.

Az utóbbi hivatkozás Tycho de Brahera vonatkozik, a ki — mint ismeretes — nem volt Kopernikus követője és külön világelméletet állított fel. Szerinte a hold és a nap a föld közvetlen kísérői, a Merkúr, Vénus, Mars, Juppiter és Saturnus körpályáinak a központja pedig a nap. ²⁾ A 2, 4, 5, 6, 7 §§-a többi három elemről, vizről, levegőről és tűzről, a 8-16 §§-ban az 5 planetáról a nap sphaeráiról, mozgásairól és azok ellentétes forgásáról szól. ³⁾

A 25 §-ban annak a problémának megoldásával foglalkozik, vajjon a csillag áll-e szilárdan s a sphaera forog, vagy pedig fordítva történik-e. A felvetett kérdésre vonatkozólag ismerteti a régiek nézetét, a melynek értelmében csupán csak a sphaera forog, de a csillagok nem. Említi, hogy a zsidó bölcsek is csatlakoztak ezen felfogáshoz, (Peszáchim 94 a). Tycho de Brahe, a kinek G. e talmudi helyről említést tett, következőképpen nyilatkozott: „Helytelenül cselekedtek bölcseitek, a mikor — helyes nézeti-

matischen und physischen Geographie. Halle 1879. 114. o. a jegyzetben. In jüdischen Gelehrten Kreisen wusste man von Pythagoras' sagenhaften astronomischen Theorie. Der Prager Mathematiker D. Gans (gest. 1623?) erkannte das copernicanische System nicht selbstständig an, sondern betrachtete es identisch mit der pythagoreischen.

¹⁾ Ez célzás Kopernikusra, a ki 1473-ban született s megh. 1543-ban.

²⁾ L. Mädler „Populäre Astronomie”, Berlin 1846, 48. old. és Günther S. Astronomische Geographie, Leipzig 1905, 120. oldal (Saml. Göschel).

³⁾ A 14 §-ban és az előzőben, a melyben fejtegeti, hogy miképen magyarázható két egyidőben történő s mégis ellentétes mozgás, továbbá az, érthető az, hogy a napsphaera a többi 8-at forgatja, említi, hogy e kérdésre vonatkozólag Keplertől és Tychothól teljesen kielégítő választ kapott. L. 16 §. is.

A 20 §-ban Gans a sphaerák köreit a hagyományos rétegeihez hasonlítja. Ugyanazt a Zoharban is találjuk. Leviticus 3, 1 verséhez כְּלֹו שְׁבַע רִקְעִין כלו שבע ריקעין L. Meor Enajim 11 fej. 91 o. [bécsi k.]

ket, hogy a csillagok forognak, mellőzve, — az idegen nemzeti tudósok véleményéhez csatlakoztak, mert az igazság az ő oldalukon van, a mikor állítják, hogy a csillagok önálló mozgásukban (במהלכם העצמיים) a sphärak forgásának kényszer nélkül bolyonganak és szállingoznak mint a madár" ¹⁾

Tycho-könyvet is irt arról, és bebizonyította, hogy néhány csillag a nap sphärájába fordul s tulmegy a nap pályakörén (ענול מסלול ההמה). Így magyarázta ezt G.-nak a kiváló tudós Kepler János is. ²⁾

II. SZAKASZ.

A 2. szakaszban, a mely 24 §§-t foglal magába, az éggömbökről, köreiről, egyenlítőről, ³⁾ horizontról, meridiánról, zodiákusról és a 4 sarkköröl. a rák (ענול סרטן) és bak-terítőről (ענול טור), valamint sajátágairól s mindezeknek oktatási czélokra való ábrázolásáról s a quadrans készítéséről szól s. a. t.

Mind az első, mind pedig a második szakaszban foglaltakat csupán bevezetésképen írta, hogy a tanulókat a csillagászat alapfogalmaival megismertesse. ⁴⁾

III. SZAKASZ.

A 3. szakasz 34 §§-ból áll. Szól a földgömb alakjáról ⁵⁾ és ennek bizonyítékairól és a földgömb felosztásáról.

Megcáfolja G. azok nézetét, a kik állítják, hogy a földgömb egyik fele vízbe van süllyesztve és hogy az egyenlítő tájékán nem laknak emberek. Szól ebben a szakasz-

¹⁾ Lásd: Günther Zur Geschichte der math. und phys. Geographie 218. ol., a hol Munk „More Nebuchim egyik jegyzetéből e helyet idézi.

²⁾ A 26 és 27 §§ ban Gans a polusok magasságának meghatározásáról a 28 és 29 §§ a sphärak gömbalakjáról és a 30 § ban ezeknek 360 fokra való osztásáról.

A 28 és 29 § foglaltak Ábrahám ben Chijja צורת הארץ 3 a [offenbachi kiadás 1720] első fejezetében előadottakkal megegyeznek.

³⁾ Az egyenlítőnek négy nevét sorolja fel. משה היום, ענול המשור, ענול הישר, קו השווה. Ábrahám ben Chijja-nál az egyenlítőre המשוור kifejezést is találunk.

⁴⁾ Ezt G. a III. szakasz elején mondja.

⁵⁾ A föld gömbalakjának bizonyítására Sebastianus de, Elkano világkörüli utját beszéli el. V. ö Meor Enajim 11 fejr. 91. oldal.

ban a klimáról, a 3 régi és 4 új világrészről ¹⁾ ezek — 1) Peru, 2) Guinea 3)-és 4) északi és déli sarkvidék — a földrajzi szélesség és hosszúság meghatározásáról, a 4 világtáj hatáiról s a horizontnak 32 részére való felosztásáról. A 89. és 90. §§-ban a zsidó bölcsek téves nézetét, a mely szerint Jeruzsálem a föld központja és Palesztina a világ legmagasabb országa volna, megcáfolja. ²⁾

IV. SZAKASZ.

A 14 §§-ból álló 4. szakasz tartalmazza az időfelosztást, meghatározását és megokolását, a 7 planeta uralmának megjelölését. Szól még a kétféle óráról, az egyenes és egyenetlen időhöz kötött ³⁾ órákról, a mely utóbbiakon az interkalatiok, tekufak és móladok alapulnak, továbbá az éjjel keletkezésének okairól és a négyféle (dies) nappalról ⁴⁾ és tartamáról.

V. szakasz.

Az 5. szakaszban a zodiacusról felosztásáról mozgásáról és körforgásának idejéről szól. ⁵⁾ s. a. t.

¹⁾ Hogy a földnek 7 világrészre való felosztásában kit követ, azt nem sikerült megállapítani. Peschel, Geschichte der Erdkunde-jében ilyen felosztásra nem bukkanunk.

A 68 és 69 §§ térkép magyarázatára vonatkoznak, de a térképeket a kiadó nem találta a kéziratban. הן יעזרינו מן הספר. הקולומוס

²⁾ Gans a régi bölcsek megcáfolásában teljesen Azaria de Rossi nyomában indul. Meor É. 11 fejr. 97. 98. ol. Azaria de R. Dantel is idézi: a ki Divina comediájában a „Pokol” 34 énekében a következőt mondja (Kopisch August 1865-német fordítása nyomán idézem ezt a helyet) „du denkst noch immer jenseits des Mittelpunkts zu sein” . . . . Az összefüggésből kiviláglik, hogy a világ középpontja alatt Jeruzsálemet érti.

Ez a zsidó felfogás átment keresztény körökbe is és az egész középkorban divott. Pl. Rhabanus Maurus „De universo lib. XII. ben azt mondja „In media Judaea civitas Hyerosolima et quasi umbilicus (= סבור המדינה) regionis et totius terrae” Peschel i. m. 92. o.

³⁾ Ezeket העתים היהודיות-nak is nevezik.

⁴⁾ Naplealdozással, éjféllal virradással és déllel kezdődő napok.

⁵⁾ A 131 § ban elmondja G., hogy sok év mulva — a zodiacus képének helyzetváltozásából kifolyólag az összes égitestek megváltoztatják elhelyezésüket.

VI. SZAKASZ.

Ebben a szakaszban a napnak az egyenlítőhöz való elhajlását, az ebből származó változásokat, a napok terjedelmét és tetszőleges időben és helyen való meghatározását tárgyalja.

VII. SZAKASZ.

Ebben a szakaszban G. a nap pályáját, az év hosszát, a napspharak gömbjeit köreit és azoknak a zodiacushoz való viszonyát fejtegeti.

VIII. SZAKASZ.

A 42 §§ból álló 8. szakaszban G. a hold spharájáról és epiciklusairól és annak összes változásairól értekezik.¹⁾

A IX. szakasz a nap és hold fogatkozásokról és azok okairól tárgyal.

A X. szakaszban 9. az 5 planeta pályájáról és a sphära vecta által az epiciklus sphäraja körül végzett forgásának tartamáról²⁾.

XI. SZAKASZ.

G. bőven és kimerítően szól a quadrans szerkesztéséről, annak használatáról a nap és csillagok távolságainak megállapításánál s a polusok magasságának kiszámításáról. A 271—289. ig terjedő §§ban, a tanítványokra való tekintetből,³⁾ magyarázza és példákkal illusztrálja, hogy mily módon lehet valamely test magasságát valamely területnek nagyságát, térfogatát kiszámítani.

¹⁾ A 203 §ban a többi között arról szól G., hogy milyen idő alatt végzi be a hold körpályáját a zodiakusban. S közli Kepler számítását, a kitől ezt G. személyesen hallotta, hogy az 27 nap 7 óra 43' és 7",

²⁾ A 245 §ban — Kepler számítása alapján — közli a 7 planeta elhajlását — észak és dél felé.

³⁾ 270 §.... אבות וזרות להם ולחורות להם
מדות ע"י כלי מחוש

XII. szakasz.

A XII. szakaszban az üstökös csillagokról (כוכבי דשבים) azok keletkezéséről és sajátosságairól szól.¹⁾ A 299. -ik §-ban azt tárgyalja, vajon a nap és holdfogatkozások szerencsétlenséget jelentenek-e. A 303 §-nak tartalma az astrologia ²⁾ keretébe vág, a mennyiben e §-ban az egyes csillagok uralmáról szól. Az utolsó §-ban az ég 36 csillag alakzatának neveit sorolja fel.

A könyvet renkívül érdekes följegyzés fejezi be. G. ebben elbeszéli Tychó de Brahenek Prágába való meghívását, ³⁾ a Rudolf király által részére megállapított fizetést, a Benaték várában elhelyezett csillagvizsgáló termek elrendezését.

Személyes tapasztalatai alapján, mert ismételtén járt a benateki observatoriumban, részletesen referál arról, hogy mily módon figyelték meg Rudolf udvari csillagászai az égitesteket és azoknak mozgásait és forgásait. S végre lelkes hangon ír Tychóról, a kinek legújabb felfedezéseit a csillagászat terén 4 pontba foglalva mintegy befejezésül közli.

A Nechmad legvégén a következő sorok állanak:

סליק יום ו' ח' אב שנת' רס"ג סליק

e szavakból kiviláglik, hogy halála előtt 27 nappal, 1613 július 25-én fejezte be G. ezen művét. ⁴⁾

¹⁾ A 291. §ban egy füst alatt a villámlás, mennydörgés és a kométák keletkezéséről tárgyalja, még pedig úgy a mennydörgést valamint a kométákat is légtümeményeknek magyarázza. A kométák szerinte elpárolgásból, gázokból keletkeznek. E téves felfogásban G. korának lekiallóbb csillagászaival osztozkodott. Tycho, Kepler sőt Galilei és Hevel sem ismerték fel ezen csillagok természetét. Maedler i. m. 273.

²⁾ Az astrologia — Rudolf uralkodása alatt nagy becsben állott. Rudolf az astronomiát is az astrologia kedvéért művelte, s az utóbbi indította arra, hogy úgy Tycho, valamint Keplert is udvarába meghívta. Wolf i. m.

³⁾ Gans állítása, hogy Tycho 1600-ban hívta meg Rudolf udvarába, tevédesen alapul. Tycho 1597-ben jött — Rudolf meghívására — Prágába, s ott halt meg 1601 okt. 13-án, Wolf i. m. 297.

⁴⁾ A Nechmadon éveken át dolgozott G. Mindenesetre már 1609 előtt is dolgozott rajta, mert Liva b. Beczalérlől (a ki 1609-ben meghalt) azt mondja שיהי, Nechmad 8 a.

A Nechmad forrásai.¹⁾

G. a Nechmad megírásánál a következő forrásmunkákat használta: Izsák Israeli „יסוד עולם”-ját, Ábrahám bar Chijja „צורת הארץ”-ját és Azarja dei Rossi „מאור עינים”-ját. Gans ezen műve, nemcsak arra vall, hogy szerzője rendkívül nagy tudású, mélyen gondolkozó elméjű férfiú volt, hanem arról is tanuskodik, hogy a csillagászati tudomány oly magas fokán állott, mint korának jelesei.²⁾

Budapest.

Dr. Weisz Mór.

¹⁾ A forrásmunkákat csak kevés helyen idézi, de mert az említett munkák mindig előttünk voltak, összehasonlítottam az egyes szakaszokat

Nechmad 2 § v. ő Izsák Israeli „יסוד עולם” 2. ik feje,

„ 10 § l. „ „ „ 24 b

45 § l. „ „ „ 23 a

55 § l. Ábrahám b. Chijja „צורת הארץ” 4 a

161 § l. Israeli 35 b és 38 a s más helyeken is. Meor Ena-jim-ból merített 56, 63, 64, 77, 89 és 213 §§ ban.

²⁾ Ennek illusztrálására a következő példát hozhatjuk fel. Peschel Oszkár, Gesch. d. Erdkunde című munkájából. Peschel nagy dicsérettel szól Keplernek 1629-ben megjelent „Tabulae Rudolphinae”-jéről különösen dicséri, hogy Prágának földrajzi szélességét megközelítőleg meghatározza, t. i. 50° 6' ra állapítja meg. G. még némileg precízebben ugyancsak így megközelítőleg állapítja meg (Nechmad 88 §.)

BRAUN SALAMON
PUTNOK ELSŐ RABBIJA (1820—1872).

Braun Salamon Putnok első rabbija előkelő és talmodtudós családból származott, Borsod megyében, Sajókazincz községben 1820. évben született.

Ezen életrajz annyiban érdekes és bir értékkel manapság, hogy már félszázaddal ezelőtt volt egy nagyon vallásos, nagyon konzervatív zsidópap, aki Isten ígését a nagy nyilvánosság előtt magyar nyelven hirdette ott, ahol ma-félszázaddal később-csak a jargon rituális és hogy ezen vallásos zsidópap, aki a vallásosságot a maga tiszta valóságában össze tudta egyeztetni a modern kor haladó követelményeivel, miként lett áldozata liberális gondolkodásának, azon törekvésének, hogy orthodoxia és neologizmus ne képezzen szízmát a zsidóság között, mivel mind a kettő szépen megfér egy kalap alatt, csak nem szabad az ellentéteket egyiknél sem a végletekig felcsigázni.

Mint a mult század elején született zsidó fiú, a világi tudományban ő is hiányos nevelést kapott, de annál gondosabb tanítást nyert a héberben, különösen a talmudban.

Mikorra ő tanképes (tankötelestről akkor még szó sem volt, mert a gyermek észbeli fejlettsége adta meg az időpontot arra, hogy mikor kezdjen tanulni) tehát mikor ő erre képes lett, atyja már nagyon elbetegesedett volt, úgy hogy ő e gyermekének taníttatását és nevelését már nem irányíthatta. A gondos anya azonban, akinek férje hosszas és súlyos betegsége folytán a nagy kiterjedésű és jó menettű üzlet vezetése is a nyakába szakadt, a mellett, hogy férjét a legnagyobb odaadással és gyengédséggel ápolta, nem hanyagolta el gyermekei taníttatását sem, fő törekvé-

se az volt, hogy fiaiból nagy talmudtudósokat neveljen. Hogy ez sikerült neki, mutatja az, hogy mikor két idősebb fia: Mózes és Herman a pozsonyi országos talmudiskolában elhaltak, az országos hírvő főbb összes talmudhallgatóival együtt nemcsak kikísérte a korán elhunyt fiatal két tudóst utolsó útjára, hanem a gyász jeléül egy óra hosszat ülték a földön valamennyien. A bucsuztató beszédben a főpap azt mondta: „asré jóladtó, — „üdv az olyan anyának, aki ily tudósoknak életet adott” —.

Még három fiú testvér maradt: Sámuel, Márton és Salamon a legfiatalabb. Ennek a legfiatalabb fiának taníttatására különösen nagy súlyt fektetett a gondos anya, mert érezte és tudta, hogy ennek egész erkölcsi sulya ő reá nehezedik. — A két idősebb akkor már az óbudai, majd a pozsonyi iskolában hallgatták a tudós papok előadásait.

Salamon észbeli tehetsége nagyon korán képesítette őt a tanulásra, úgy, hogy tíz éves korában már a közeli sajószentpéteri pap talmud iskolájába, tizenhárom éves korában pedig a híres, nagy tudós Rabbi Sijele Rappaport verpeléti iskolájába mehetett. Innét aztán több híres rabbinusi iskolát keresett fel, míg végre az óbudai és pozsonyi papoktól a rabbinusi képesítést elnyerte, amelyekkel haza ment Sajókazinczra.

Jóságos anyja megérte azt a nagy örömet, hogy a legfiatalabb fia is papi képesítéssel jött haza, mint a két idősebb.

Az idősebb fiúk már nősek, a leányok pedig férjnél voltak. A már elöregedett és el is betegesedett özvegy anyja az ő kedvencz Salamonját otthon tartotta, noha ennek tudványa őt arra sarkalta, hogy még több híres rabbi iskoláját látogassa. Az anyai akarat azonban szent volt ellőtte és teljesítette is azt.

Megnősítván, a familiához tartozó Balajt-Borsod megyei községben lakó, az anyja unokatestvérének: Rajnicz Jakabnak (reb Jól) leányát, a szép, okos, házas és az akkori kívánalmaknak megfelelő műveltséggel bíró Deborát vette rőül.

Midőn Gömör vármegye kapui — az 1848/9-iki szabadságharc idején — megnyiták a zsidóság előtt, Putnok mezőváros, mint egy nagy vidék kereskedelmi gőcpontja, csakhamar benépesült a szomszédos vármegyékből (tehát magyar születésű) zsidó lakosokkal, úgy hogy megalakították a hitközséget, amelyhez a mostani rimaszécsi és tornallyai járások is tartoztak. Papjokul pedig megválasztották a szent életű, nagy tudású Braun Salamon sajókazinczi lakost.

Az ambiciózus fiatal pap amellet, hogy talmudiskolát alapított és hallgatóit alapos előadásokban részesítette, a talmud tudomány tanítása, tanulása és a héber litteratura ápolása mellett, szorgalmasan tanult magyarul, németül, latinul. E nyelveket nagy alaposággal tanulta meg. Közben franciául is annyira, hogy klasszikusait eredetiben olvasta.

Mielőtt papi működését és viszontagságait előadnók, szükségesnek tartjuk jellemének és jóságának ecsetelésére két — előttünk ismert — esetet leírni. Az egyik még a múlt század ötvenes éveinek közepén, a másik az 1863. évi inséges időben történt.

A népies közmondás azt tartja, hogy „a pap is az oltárról él” — ami azt jelenti, hogy papi ténykedéseért kapja a megélhetési salláriumokat. — A zsidó pap fizetése, különösen oly helyen, ahol a hitközség még nem számlált valami sok tagot és a papi fizetést szerény háztartáshoz szokott és hozzá még nem is vagyonos falusi emberek határozták meg, nagyon kis összegben lett megszabva, amit aztán a stóla jövedelem és egyesek által nyújtott kegyadományok egészítettek ki. — Braun Salamon azonban sokkal többet adott a függetlenségre, semhogy ily kegyadományokat elfogadott volna és elve is az volt, hogy az ember csak azért fogadhat el fizetést, amiért hivatásával járó munkát végezt.

Tudva van, miszerint a régi időkben — csak még 40—50 évvel ezelőtt is — ha zsidóknak egymás közt valami perük volt, nem a polgári bíróságot, hanem hitfelekezeti békebírószágot, lehetőleg neves rabbit vettek igénybe, hogy köztük igazságot tegyen. — Braun Salamon, mint éles eszű és igazságos ítélő ember, messze vidéken híres volt és sokszor keresték őt fel, hitközségén kívül, távolabb

vidéken lakó emberek is peres ügyeikben. Ilyen két peres fél, Sátoraljaiúj hely vidékéről, noha itt akkor szintén neves rabbi lakott, kereste fel Braun Salamont, hogy köztük igazságot tegyen. — Ha meggondoljuk, hogy akkoriban vasutnak nyoma sem volt még ama vidéken és tekintetbe vesszük a nagy távolságot Újhely és Putnok között, fogalmat alkothatunk arról, hogy Braun Salamon mily nagy hírnévnek örvendett, ha a két zempléni lakos őt választotta bírójául. Mindkét fél előadta neki a maga vélt igazát. A felek meghallgatása és az ügy letárgyalása után, a Rabbinus oly ítéletet hozott, amellyel mindkét fél nagyon meg volt elégedve. A peres felek a szokásos „p'szak pénzzel” hozzá még — horribile dictu — 25 pengő forinttal akarták a jól ítélkező rabbit megajándékozni. Ő azonban, azzal az érveléssel, hogy ez őt azért nem illeti meg, mert ezen ténykedése nem tartozik a szorosan vett papi dologhoz, mert ezt, mint magán ember épen így elvégezte volna és bárki is elvégezhetné volna, nem fogadta el, bár mennyire is kérlelték annak elfogadására. Ekkor a két idegen a másik szobában lévő rabbinusnét kereste fel és neki akarta a pénzt átadni. Az okos asszony azt kérdezi: „miért akarják ezt neki és nem a rabbinusnak átadni”? mire ezek őszintén bevallották, hogy a Rabbi azt nem akarja elfogadni. „Nohát — mondja az asszony — akkor bizonyára nem szabad azt elfogadni és így én sem fogadom azt el.”

Pedig a múlt század közepén nagy pénz volt huszonöt pengő forint, bécsi értékben 63 $\frac{1}{2}$ váltó forint, mai értékben 52 korona és 50 fillér. Nagy pénz akkor, amikor a Rabbinus évi fizetése 300 pengő forint, a mai értékben 630 korona volt.

A másik eset épen úgy szívjóságát, mint a keresztény lakosság közti nagy népszerűségét világítja meg.

Putnok város keresztény lakossága, kevés kivétellel, földmivesekből és mesteremberekből állott és áll ma is. Felekezetre nézve majdnem annyi a református, mint a katolikus. Mindannyian jómódúak. Az 1863. évben azonban — mivel az előző évben termés nem volt, az ipar is pangott — az inség mindkét osztálynál egész rémségével köszön-

tott be. Gabona már csak a református egyház magtárában volt kapható. Itt azonban csak készpénzért, vagy ha ez nem volt, jó kezes mellett hitelbe is adták jó áron a kenyérnek valót. Első sorban is a maga hiveit akarta istápolni a reform. egyház község. A kezesnél pedig nagy súlyt fektetett annak erkölcsi tőkéjére. Gyakran megtörtént, hogy az adós, mint a kezes nem ütötte meg a kívánt mértéket, minélfogva az ilyen kölcsönkérő elutasítván, a tovább koplalásra volt kárhóztatva családjával. Ilyen megszorult atyafi, végső kétségbeesésében a zsidó papot kérte fel kezességre — és a kért kölcsönt meg is kapta. Ez elbeszélte másoknak, hogy ő a zsidópap jóvoltából nyújthat kényeret éhező családjának, aminek az lett a következménye, hogy nagyon sokan kérték az ő kezességét. A reform. egyház gondnoksága látván a zsidópap nemes és liberális ténykedését a más vallásuk iránt — megnyitotta magtárának ajtaját a katolikusok előtt is. Ez aztán meg azt eredményezte, hogy még sokkal több lett azok száma, kik a Braun Salamon kezességét kérték. Ő pedig minden megszorultnak kérését teljesítette. A hitelt nyújtó egyszer csak azon vette magát észre, hogy a zsidópap az egész város földmiveseit és mesterembereit a nyakára zuditotta. De tekintve a Braun Salamon nemeslelkűségét, nagy népszerűségét, tekintélyét és azt, hogy a kért kölcsönök egyenként nem nagy tételek voltak — a kért hitelt megadta. — Az adósok pedig kezesükre való tekintettel pontosan fizették meg tartozásaikat.

Braun Salamon ezen ténykedése nagy horderejű és a putnoki zsidóságra nézve talán még nagyobb jótétemény volt, mint az inségesekre.

Putnokon, mielőtt a zsidóság ott megtelepedett, a kereskedelem egyes keresztények kezében volt. A zsidóság lassan-lassan, lépésről lépésre, nagy hódítást tett e téren, ami természetszerűen antagonizmust szült és ez a köznépre is áthatott. Hiszen fájdalmas tapasztalatainkból tudjuk, hogy a köznép könnyen fanatizálható és felhasználható eszköz a bujtoatók kezében.

Ezek az egyszerű földmives és iparos emberek, kikért Braun Salamon kezességét vállalt, hálások akartak lenni a

velük tett szivességért. Ő azonban minden hálát visszautasított és megmagyarázta nekik, miszerint minden vallásnak kell, hogy az alap elve az legyen, hogy a szorult helyzetben lévőket támogatni kötelesség. Különösen a zsidó vallású az, mert Mózes megparancsolta ezt népének és ez a nép meg is tartja azt. A zsidó vallás sarkköve a felebaráti szeretet lévén, ezt mindenkire, aki a társadalmi törvényekkel ellentétben nincs, ki kell terjeszteni, mivel a jó Isten minden embert a képmására teremtett. Mindannyian az ő gyermekei vagyunk, egymást szeretni, tisztelni és ahol kell, támogatni emberi kötelesség. — Ő is csak vallásának eme szép elvére helyezkedve tette azt, amit tett, azért pedig, hogy valaki vallásának isteni parancsát követi, köszönet vagy hála nem jár. Neki nagy lelki megnyugvására szolgál, hogy a szentírás parancsát követve a megszorultaknak segítségére lehetett.

Ez oly nagy benyomást gyakorolt a józan gondolkodású népre, hogy a zsidóság iránti ellenszenv, mintegy varázsütésre eltűnt és azóta is a lakosság a legszebb egyetértésben él a városban. A Braun Salamon eljárásának és tanításának hatása apáról fiúra szállt. A jó egyetértés mai napig is a Braun Salamon jólelkűségének, okosságának és jellemzőségeinek kisugárzásából táplálkozik.

Miután ezen két esettel, amelyet nem csupán szájhagyományból, de közvetlen forrásból tudunk, az ő jellemét, szívjóságát és nemes gondolkodását — bár nagyon halvány színekkel — ecseteltük, rátérünk az ő pápi működésére és mártírumságára.

A Putnokra betelepedett zsidóság — a pap rokonságához tartozó Hoffman és Blau családok kivételével — mind alig írni - olvasni tudó volt. Ezek az analfabéták keveset törődtek gyermekeik tanításával. Ezt Braun Salamon vette a kezébe és oda törekedett, hogy a gyermekek vallásos szellemben neveltsenek, de a héber tudomány mellett a kor kívánalmainak megfelelően világi tudományban is taníttassanak. A magyar és német nyelv, valamint földrajz és történelem tanítására súlyt fektetett. E czélból művelt tanítókat alkalmaztatott, amiben Hoffman Ábrahám, a pap nővérének fia és Blau Mór, ugyanezen

nővérének a veje, mint művelt, intelligens emberek, nagy segítségére voltak — míg a többiekkel harcot kellett ezért vívnia. — Lelkipásztorkodása alá tartozó nyáját a legvallásosabb szellemben vezette a felvilágosultság viránya. Az analfabéták is örülni kezdtek azon, hogy gyermekeik vallásosak és amellett világi tudományban is művelődnek. Így mindenki által tisztelve és szeretve fejtette ki áldásos működését.

Nyilvános szereplése 1860. ban kezdődött, midőn az ugyanazon év ápril. 8.-án öngyilkos lett Gróf Széchenyi István után első magyar szónoklatát, emlékbeszédét tartotta. Erre az egész vármegye uri osztálya meg volt híva és meg is jelent Gróf Serényi László (a mostani miniszter atyja), a Jankovichok, Draskóczyak, Máriaasszyak, Hevessyek, Putnokyak, Radványzkyak, Tornallyayak, Hamosék, Szentiványiak, Szontághék stb., valamint sok keresztény papság, köztük a már akkor is híres Tompa Mihály.

Braun Salamon, az igénytelen külsejű, szerény zsidó-pap beszédével minden várakozást felülmúlt. Hazafias eszmemenete, kitünő magyarsága és irodalmilag megszerkesztett szónoklatával az egész hallgatóságot annyira elragadta, hogy a szónoklat befejeztével Tompa Mihály a papköltő, nyomban oly dicső beszédet mondott Braun Salamon dicsőítésére, a milyen csak az ő fenkölt lelkéből fakadhatott. Az összes nagy urak siettek a hazafias zsidó-papot meleg kézszerítással üdvözölni.

Ezen szónoklatának híre ment az egész országban. Az akkor megjelent összes lapok foglalkoztak vele. Néhai Löw Lipót, akkori szegedi főrabbi meleghangú levélben üdvözölte őt. De a nem modern irányú, hanem nagyon is konzervatív zsidópapok is nagyon elismerőleg nyilatkoztak róla, mondván: Braun Salamon putnoki rabbi a zsidó vallást a keresztények előtt megszentelte. („mekaddés hasém.”) — Ezt követte több zsidótemplom alapkö letételénél tartott hitszónoklata. Így a miskolczy, losonczy, amelyek e sorok írójánál nyomtatásban megvannak De tartott ezenkívül sok alkalmi szónoklatot, így gróf Teleki László után 1861. évber, valamint a Kazinczy ünnepélyen, de ezek kézíratait nem tudtam megszerezni. A gróf Széchenyi

István féle emlékezésed alább közölt eredeti kéziratát Dr. Lichtschein Adolf rimaszombati orvos, Gömör-Kishont megye t. főorvosa, kedves barátom volt szíves rendelkezésemre bocsájtani —, amiért ezennel köszönetemet nyilvánítom neki.

Nemes Gömör-Kishont vármegye azzal róttale elismerését iránta, hogy az alkotmány helyre állítása után, midőn a vármegye autonómice megalakult, megválasztotta, illetőleg Putnok város megválasztotta őt törvényhatósági bizottsági tagnak. Az is maradt haláláig.

Vannak az életben megfejthetlen rejtélyek. Ilyen rejtély az is, hogy üres emberek, kik sem szellemi, sem ellemi képességgel nem bírnak arra, hogy valamely közhasznú hivatást betöltsenek — mégis, saját tehetségükön kívül eső körülmények, véletlenségek folytán, számba vehető pozícióba jutnak és ezt üres szájhösködéssel megtartani tudják —, míg ellenben olyanok, kik nagy tudásuk, szilárd jellemük által mintegy praedesztinálva vannak az emberiség javára működni, a társadalomban vezér szerepet vinni: irigységtől, rosszakarattól üldöztetve, a már kivívott közszeretet piedesztaljáról eltávolíttatnak. Igaz, hogy csak elfogult tudatlanok által lesznek üldözve, de azért fénylő nevük mégis árnyat kap, jó hírük csorbát szenved.

Ez utóbbiak közé sorolható Braun Salamon is. Tisztelet, szeretet és nagyrabecsülés övezte őt is és ezt még a legkonzervatívabb zsidópap sem vonta meg tőle (akkor még nem volt orthodox, csak konzervatív és nem konzervatív). — Ámde jött az Abauj megyei Szikszóra a később kolomeai reb Hilel csodarabbi, aki megmételyezte a zsidóságot nemcsak a közeli, de a távoli vidékeken is. Jó lélekkel mondhatjuk, hogy ez a reb Hilel a magyar zsidóságot nagyon sok időre visszavetette. — Kimondta az anathémát mindazon papokra, akik németül vagy magyarul tartottak hitszónoklatokat, vagy alkalmi beszédeket. De még tovább is ment. Nyíltan hirdette, hogy az ily papok gyökerestül való kiirtása Isten előtt kegyeletes cselekedet. A zsidóságnak egymás közt csak jargon nyelven szabad beszélni, aki másként cselekszik, az „pose Jiszrólé” — az már nem hithű zsidó —.

Ez alól a különben konzervatív Braun Salamon

putnoki rabbi sem képezett kivételt. Sőt! mivel több oldalról értesülve lett, hogy a putnoki rabbi nemcsak nagyon valóságos, de nagy talmud tudós is, még jobban ostromozta, mint a kevésbé vallásosakat és kevésbé tudósokat, elannyira, hogy vak fanatizmusa egész dühével üldözni kezdte őt, a szelid lelkületű, békés természetű és szeretettel mindenkit átölelő, igazság szerető embert.

Braun Salamon azonban feladatául tűzte magának, mások tudatlanságát megvilágosítani, álbölcségeket leküzdeni, rosszakaratot, irigységet, álnokságot, árulkodást és becsmérlést papi türelemmel elviselni, erőszakot és szegénységet tűrni és ami legnehezebb, a fanatizmus meduzájával a harcot felvenni. E mellett hiveinek gyenge lelkületét, ingadozó akaraterejét kimélni, bosszúságot kerülni és a tiszta valláserkölcse befolyását nem gyengíteni, azt minden kockáztatástól megóvni. Azonban ugylátszik tulbecsülte erejét, mert a fanatizmus, ami már lángba borított országokat, felbomlasztott társadalmakat, tönkre tett népeket, felemészített vagyonokat, gazdagokat koldusbotra vitt: ami már annyi vérfürdőt okozott és annyi sok máglya alá nyujtotta a gyújtó kanócsot, ő felé is veszedelmesen terjeszti szennyes árait, amelyek ellen nem tudott, nem birt sikeresen evezni.

Ennek az üldözésnek volt személyi motívumai is; vagy talán épen ez adta meg az egész üldözésnek a tulajdonképeni alapját, ez képezte annak kútjót.

A közeli és távoli zsidók, kik kevésbé voltak felvilágosodottak és a hithűséget s vakbuzgóságot nem tudták egymástól megkülönböztetni, sőt az utóbbiban válték az előbbit megtalálni, seregesen keresték fel Szikszón reb Hilel csodarabbit; csak a putnoki pap és az ő tudós testvérei Braun Márton Sajókazinczról és Braun Sámuel Hangácsról, kiket, mint nagy tudósokat és nagyon vallásosakat hírből ismert, nem keresték őt fel; noha mind a hárman szerették és nagyra becsülték a tudományosságot és vallásosságot; de a világbolonditást, a fanatizálást elítélték; azt pedig, hogy valaki a tudatlan tömeg tömjenezését hajhássza, egész undorral vetették meg — minél fogva távol is tartották magukat ettől az érdekhajhászó ember-

től. Mivel pedig a két utóbbi testvérnek, mint magán embereknek, nem árthatott, egész dühével a putnoki pap felé fordult. Hogy ezt hathatósabban tehesse, magához édesgette Reb Chajim Szófer sajozszeptéri (később munkácsi, végül pesti orthodox) papot, ki eddigelé nagy tisztelője és hive volt Braun Salamonnak. S ha nem is könnyen, de mégis megnyerte őt reb Hilel ama céljának, hogy a putnoki papot együttesen üldözzék. Sófer ugyanis akkor tájt adott ki egy rabbinikus művet, (Machne Chájim), amelyet reb Hilel nagyon ajánlgatott az őt látogató sokaságnak. Így aztán az a reb Chajim szófer, aki hirdette, hogy Braun Salamon putnoki pap a magyar szónoklatokkal „mekaddes hasem” volt, beugrott a fanatikus csapdába, megtagadta előbbi gondolkodását, hogy annak üldözője lett.

Putnokon és a hozzá tartozó kerületben a zsidóság egy része tudatlan, mondhatni analfabétákból, más része üres féltudákosokból és csak csekély része művelt intelligens emberekből állott. Ez utóbbiak mind a pap rokonságához tartoztak.

Rendszerint és természetesen a tudatlanok fanatikusak, a féltudákosok pedig veszedelmesek. Ez a két osztály nagy látogatója lett a szikszói csodarabbinak, ez pedig soha sem mulasztotta el ezeket papjuk ellen lázítani. Különösen a vagyonos osztályt igyekezett reb Hilel megnyerni, mivel annyi élettapasztalattal vagy jobban mondva furfanggal bírt, hogy egy hitközség szóvivője szegény ember nem lehet, ennek szava nem bír sullyal, míg ellenben a gazdag, ha felköti a kolompot és azt rázza, az egész szegény nyáj vakon követi és bolondságait is okoságnak tartja.

A putnoki tudatlanok közt volt egy, aki már ott szépen megtollasodott és szép vagyonnal bírt. Ez papjának alázatos hive volt; de a szikszói befolyás által utóvégre is annyira fanatizálva lett, hogy saját papjának veszedelmes ellensége lett. Veszedelmes azért, mert mint vagyonos ember azokat, kik a hitközség békéjének kezdődő bomlását eddig semleges szemmel nézték, kisebb-nagyobb kölcsönök adásával megnyerte a maga, illetőleg a szikszói pap

céljainak. Ez képezte a Braun Salamon elleni hajszásnak a nagy emeltyűjét.

Ha a tudatlanság a rosszakarattal frígyre lép, az mindig veszedelmet szül a józanság ellen. A hitközség intelligens tagjai testtel, lélekkel fedezték ugyan papjukat, de a tudatlan és fanatizált tömeg elleni harcban gyengébbnek bizonyultak. Braun Salamon pedig, nemcsak hogy ő szelid türelemmel nézte a sokadalom felülkerekedését, ama sokadalomnak, amelyet józan logikával felvilágosítani nem lehetett, hiveit is türelemre és békességre kérte.

Ebben a harcban is sokszor, tanujelét adta nagylelkűségének és legnagyobb ellenségével is jót tett, ahol erre alkalom nyílt.

Mint már említettük, Braun Salamon tekintélye nagy volt a Gömör megyei uri osztály előtt. Ez az osztály pedig nemcsak tudomással bírt arról, hogy a putnoki liberális és hazafias zsidópapnak, épen liberalizmusa és hazafias magyar szónoklataiért nagy ellenségei vannak hitközségében, de a mozgalom minden fázisát is figyelmen kívül hagyta. Ezen urak közt sok volt olyan, aki a pap ellenségének a korcsma vagy birtokbérletet felmondta, vagy ha az lejárt, meg nem hosszabbította. Az ilyen bérlő első sorban is a szikszói csodarabbihoz szaladt, hogy változtassa meg a földesúr gondolkodását és csodatevés erejével fordítsa feléje annak jóakarátát, hogy a bérletet továbbra is neki adja. — A szikszói szemforgatók biztatások azonban nem váltak valóra. A földesurak megmaradtak álláspontjukon. A kirekesztett bérlők tehát bűnbánóan fordultak saját papjukhoz, kérve őt, hasson oda a földesurnál, hogy a bérletet továbbra is nekik adja. Braun Salamon a nemesen gondolkozó, végtelen jó szívű ember és hivatását átérző rabbinus pedig, mintha soha sem történt volna köztük semmi, teljesítette a kérést és mindig sikerrel. — Ezek leg többje azonban a Braun Salamon sikeres ajánlását is a szikszói csodarabbi varázserejének tudta be és midőn a bérlet már meghosszabbítva volt, továbbra is megmaradtak papjuk ellenségének. Voltak azonban olyanok is, kik papjuk befolyását kellőképpen értékelni tudták és annak újból hivei lettek.

A Braun Salamon rokonságához tartozott már fentebb említett családok, valamint több más intelligensebb egyén, köztük a Szentkirály-kerepeczi dominium nagybér-
lője, Majzler Salamon, aki papjának mindig törhetetlen híve volt, igyekeztek a hitközség békéjét helyre állítani, a pap elleni hajsztát megszüntetni, a hitközségi elvadult tagokat, kik a békésebb elemek iránt gyűlölettel voltak eltelve, egymással kibékíteni — de Falstaffal szólva: „a butaság ellen az istenek is hasztalan küzdenek” — fáradozásuk sokáig nem sikerült. A szikszói „szent” áskálódásai sokkal mélyre hatóbbak voltak, sem hogy a félrevezetett tömeg az okos beszédre hallgatott volna, annál is inkább, mivel a hiu reb Hilel nap—nap után gondoskodott, a sze gény putnoki pap ellen kirohanásokat intézni.

A hitközség békéje tönkre volt téve, a hitközségi tagok családi békéje fel volt dülva; mert nem ritka eset volt, hogy ez áldatlan harcban fiu az apával, férj a feleséggel, testvér testvérrel éles ellentétbe került, úgy, hogy a két párthoz tartozók egymásiránt a legnagyobb gyűlölettel voltak eltelve.

Az üldözés mindig fáj az embernek; még a legdurvább lélek is feljajdul alatta az esetben is, ha valamely okot szolgáltatott arra. Mennyivel fájóbban hat az a kristály tisztá jellemre, a szívjóságtól telített lekületre akkor, amidőn ez azért történik, mert az illető üldözött hivatásának magaslatán állva, kötelességét teljesíti Isten, ember és haza iránt—; mert egy hithű, a legnagyobb vallásosságban élő, a legkonzervatívabb vallási elveket követő zsidópap Isten ígéjét nem is az épített templomban, nem is a frigyláda előtt, hanem a természet nagy templomában, ahol a legparányibb és a legnagyobb gigászi élőlény egyaránt dicséri nagy alkotóját, a szabad ég alatt hirdette minden felekezethez tartozónak egyaránt, azon a nyelven, melyet a haza hű gyermekei értenek és így a hallgatóság meg is értette, hogy a zsidó vallás alapfeltétele a kölcsönös felebaráti szeretet.

Braun Salomonnak is annyira fáj az üldöztetés, ez az iránta elkövetett méltatlanság és aljasság, hogy egészségét aláásta és ez okozta 1872. évben bekövetkezett korai halálát.

Az 1869. évi kongresszuson már nem vehetett részt, mivel akkor már nagyon beteges volt. De beteges állapotában is igyekezett oda hatni, hogy a felekezeti szakadást, tőle telhetőleg, megakadályozza, hogy azok, kik a kongresszusi határozatokat elfogadták, ne tekintessenek rene gátoknak, mint azt a legtöbb konzervatív rabbinus hirdette—; nem törődött azzal, hogy ez új tápot adhat ellensége fanatizmusának—. Egész tudásával, lelkének egész erejével küzdött a zsidóság szétmállása ellen és szíve minden lüktetésével fordította tevékenységét e szent célra. De ő oly környezetben élt és lakott, ahol őt csak nagyon kevesen értették meg.

Mint az izzó parázs utolsó fellángolása, lobogott az ő nagy szelleme is, súlyos betegsége ellenére, midőn hiveinek magyarázta, hogy ha az orthodox címet nem is vesz fel, azért még nem fogadják el a kongresszusi határozatokat. Őseink sem nevezték magukat orthodoxoknak, mégis vallásosak voltak; ép oly hithű zsidók maradnak és ép úgy a Sulchan Áru ch alapján folytathatják hiteletüket s követhetik az ősi hagyományok fényesen ragyogó parancsait és tilalmait.

Azonban a közvetítő iroda akkori vezetője, Reich Ignác, fondorkodása a hitközség tulnyomó többségét, amely az álapostolok fanatizálásával átitatva volt, megnyerte az orthodox cím felvételének. A hitközségben a szakadást úgy ő, mint hű kis gárdája minden áron kerülni akarta, a többség akarata érvényesült és valamennyien aláírták a nyilatkozatot, hogy az orthodox címet felveszik, amivel a Reich Ignác pápaságát elismerték.

Reb Chajim Szófer Sajószentpéterről Mukácsra menvén, Reb Hilel magára maradt és nimbusa is alá szállt; a putnoki hitközség volt intelligens férfiai is minden lehető elkövettek a béke helyre állítására—a Braun Salamon eleri hajsza is megszűnt—, de már későn arra, hogy az alapján megtámadt egészségi állapota helyre állhatott volna.

Mindössze ötvenkét évet élt. Ebből huszonkettőt töltött el, mint putnoki pap; a huszonkettőből öt telt el az ő üldöztetésével, de több elbetegesedett állapotában.

Hívták őt más és nagyobb hitközségekbe is papnak; de mivel ama vidékek zsidósága nem volt azon a vallási színvonalon, amint ő—az ő liberális-konzervatív irányával—azt óhajtotta és szeretete volna, anyagi helyzetének javítását háttérbe szorította vallási meggyőződése és Putnokon maradt.

Néhai Löw Lipót volt szegedi főrabbi szerkesztésében megjelent Ben Chananja folyóiratban sok értékes tanulmány jelent meg tőle; valamint a hatvanas-években megjelent Magyar Izraelita és Magyar Zsidó felekezeti lapokba is sokat írt. Nevezett folyóiratok e célból még átkutandók.

Sok értékes héber és magyar kézirat maradt utána. Ezeket egy Rottenberg Mór nevű tudós férfiú az elhaltak bizalmas barátja vette magához, hogy azokat sajtó alá rendezi, de időközben Amerikába költözött, ahol a New-yorki askenáz hitközséget megalapította, az összes kéziratokat magával vitte és így nem tudjuk, mi történt azokkal. A család soha sem kapott e tekintetben értesítést Rottenberg Mórtól.

Igy lett Braun Salamon, Putnok első rabbija, áldozata az ő liberális gondolkodásának. Így tört derékon egy szépen kezdődött kariére.

Ezen életrajzot pedig halálának negyvenedik évfordulóján azért bocsátjuk közre, hogy ennek a szabadelvűség mártírjának emlékéért az örök feledéstől megmentsük. Egyben kinyomatjuk a jeles férfiú egyik emlékbeszédét és egy magán levelét.

Budapest.

Blumberger Jakab
nyugalmazott körjegyző.

FÜGGELÉK

EMLEKBESZÉD GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN FELETT.

Hová tűnt barátod? hová! hová! keressük veled!

Barátom, lement vala az ő kertjébe, a fűszerek ágyára, a kertben gyönyörködni és rózsákat szedni.

: Énekek éneke:

Igen! eltűnt a magyarföldről a magyarnak legkegyesebb fia, leghűségesebb barátja, legmagasztosabb férfija, szellemi nagyságának legkitünőbb alapítója, irodalmának gyökeresítője, iparának előmozdítója; erkölcsiségének megszilárdítója, ki vagyonát, erejét, egész lényét, a hon boldogítására szentelé...—Megszűnt Gróf Széchenyi István földi életet élni, megszűnt szenvedni és a sok viszályal küzdeni, átszellemült édennek kertjébe, ott gyönyörködni, hol nem létezik nyomor, ott nyugodni a fűszerek ágyán, a virágok tulvilági égi illatárjában a nagy gond és fáradság teljes élet után; oda menekült az élet nyomasztó terhe alól, hol előre megkészíté tiszta erényes és nagyszerrű tettei által kényelmes nyughelyét; oda, hová testvérei, honfiai legőszintébb a szívek legnemesebb érzelméből eredő áldásai követik. Mert a világhírű Magyarnak, Gróf Széchenyi Istvánnak neve és szepőlöten jelleme dicsőíttetni fog a magyar nemzetnél, míg önérzelmét birni fogja, s míg csak egy honfi szíve életjelét adhatandja, mert ő volt az egésznek bölcs és önzéstelen nevelője, az egyénnek pedig hű barátja s tanácslója, még pedig minden rend, vallás s állapotkülönbség nélkül. —

De nem szándokunk dicséretét szavazni nagyságának, mert hisz ő sokkal főnebben fénylik sem hogy (dicséretünk

elérhetné, vagy csak megközelíthetné őt, s mert hisz disznevét hangoztatja még a folyamoknak zugó moraja is, s a szabályzott mederben bátran rohanó hajók eléggé hirdetik lélekerejét, becsületét, szorgalmát, s áldozatkészségét a nagy világnak, — a nagy világnak, mely az éneklővel szóllítja meg a magyart, mondván: hová tűnt barátod, kegyeltesd! hová! hová! keressük veled!

Szükségtelen, sőt felesleges volna tehát őt a jelenkoruaknak bemutatni, velük meg ismertetni vagy előttük megdicsérni akarni — őt — őt! kit magyar tudomány, ipar, művészet s egy szóval minden közjó, közhasznú, közüdvű intézet s alapítvány mint egyik fő alkotóját, íavítőját s erélyes fenntartóját elég szívreható kifejezéssel jelentik. A jövőre nézve, pedig nagyobb szónoki tehetségnek, a történetnek hagyaték fönn, nagyszerű tetteit, főnséges életrajzát, közismertessé tenni, — a történetnek e részrehajlatlan bíróságnak, mely elveit s cselekvényeit megítélve, örök emlékre följegyzi, s őt, azon nagyok közé sorozza, melyek a késő utódoktól nemcsak csodálatnak, hanem szeretetnek, tiszteltetnek s imádatnak; — a történetnek, mely őt, mint példaképet állítandja oda népeknek s nemzeteknek, hogy a köznapiak őt szemléljék, őt kövessék, s hozzá hasonlítani igyekezzenek; — a történetnek, mely főképp minket magyarokat, komoly szavakkal int s buzdít, hogy kitörleszthetlen betűkkel jegyezzük szívünk mélyébe minden jellemvonásait e halhatatlan hősünknek, úgy hogyha a nagy világtól eltűntéről kérdeztünk, jó öntudattal mondhassuk, miszerint ha elköltözkék is barátunk egy jobb vidékre, érdemlett jutalmát veendő, de örökségül hagyá nekünk gondolkozásmódját s lelkiületét, s ha ő nyugszik a fűszerek ágyán, az ő emlékvirága keblünkön virul, s mi ápoljuk e szent ereklyét, hogy soha el ne hervadjon. —

Ennélfogva tehát fő okunk s célunk ezennel csak az lehet. Kegyelmes Istenünk! te hozzád intézni forró imáinkat, Ó! vedd kegyelettel megboldogult Széchenyi Istvánnak szeretett hazánkért hozott számtalan áldozatait. Ezen összegyűlt hű honfiak esedeznek ünnepelt honatyjok örök üdvességeért s te nem veted meg mély gyászba borult

gyermekid fohászait, kik mélyen sebzett kebellet, de teljes bizalommal folyamodnak végtelen irgalmassághoz, bűnbocsánatért annak ki egész élte folytában a te akaratodat teljesíteni, téged magasztalni s dicsőíttetni igyekezett — míg a sok szenvedés s küzdelem által végre megtört szívereje, kibontakozék anyagi hullájából s felemelkedék lelke oda honnan leküldetett egy pályát bejárni, melyen minden lépése áldást hagyott maga után. —

Szabadítsd meg tehát, Kegyelmes urunk lelkét, s vezesd be örök nyugalmaiba, hogy Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak s több jámborok lelkeinek társaságában élvezhesse édennek gyönyörét, beavattatván, az örök élet titkaiba örömtelten arczod fényétől, boldogítva örök hatalmad által. —

Nekünk pedig engedd meg Menyei Atyánk! hogy emlékét tarthassuk fönn, hogy haladhassunk azon ösvényen, melyet ő készíté számunkra, s melyen haladásunkat látni óhajtá; lebegjen vezérkép az ő szelleme, az államférfiak szemei előtt, hogy el ne tévesszék az igazság, becsület s erény útját melyen csak egyedül megszerezhető s megtartható a hon boldogsága. Viruljon szeretett hazánk s érlelje korunk, az ő ültetvényeinek gyümölcseit, hogy mint atya gyermeki jóviseletök által szerzett boldog állapotukkal meg lehessen elégedve velünk a megboldogult honatyánk szelleme. —

Boldogítsd honunkat, s tartsd meg főnséges, szeretett uralkodónkat, főnséges házát s bölcs kormányát, hogy általuk fönn tarthassék jóléte, hű alattvalóinak adj békeséget országunkban s az egész világban; szűnjék meg a népek s nemzetek közt az irigység s gyűlölet; egyesüljön érzelmök hogy szeretettel s jó akaratall viseltessenek egymás irányában kivétel nélkül, hogy így az egész emberiség java levén czéluk, egyesült erővel működhessenek annak elérésére, uralkodjék általánosan, egyetértés, testvériség s barátság az egész világban s dicsőíttessék a te szent neved örökké!

Amen!

BRAUN SALAMON LEVELE.

Tekintetes

Lichtenschein Adolf

orvos tudor urnak,

Bécsben.

Putnok, Márc. 8-án 1864.

TISZTELT BARÁTOM

Jól tudom, váratlan vendég leend levelem Bécsben, s ha még mint az elmúlt jobb időkben enyelgésre volna kedvem, azt mondanám: oly váratlan, mintha egy szép tavaszi napon a várva várt Messiásunk külön gőzösön jönne át Kismártonból Bécsben és tenné tisztelkedését az elpártolt Horovitz Rabbi urnál!

Igen, kegyednek komolyságát látván, azt tettem fel magamban, hogy felvidító leveleket menesztendek kegyedhez, mert én tudtam vigadozni is s gyermekiesen vidámlenni — ámde sok keserűséget kelle izlelnem azóta is mióta kegyed elutazott! S mint a sötét börtönben epedő rab, valahányszor kinzójának dörgő szavát hallja annyiszor húzódik vissza barlangja legsötétebb zugába rettegven a kívülről füléhez nyomuló szellőnek suttogása s némely repedezésen át szemét érintő napsugár által való elárultatástól: úgy az, kit mint engem annyi balsors ért, napról napra félénkebben vonul vissza magányába, keresvén menekvést tulajdon gondolataitól félven a légtől mely annyi keservet tartalmaz, ijedezvén a naptól, mely világosságot kölcsönöz, annyi szenvedésnek. Ismerte kegyed Mártont, az én jó testvéremet, kinek szíve megszünt felém dobogni, s azért érteni fogja fájdalmam roppantságát! —

Nem mint ha oly bohó volnék be nem látni mikép a halál nem a legnagyobb szerencsétlenség, sőt arról is meg vagyok győződve, hogy az ő tiszta lelke engem szeretni

meg nem szünt—hisz az ő fönséges jellemének egyik fővonása az volt, hogy szíve szótárában a „gyűlölet” nem létezett: de ő volt egyike azon kevés lényeknek kik engem a sötét környezetemben ismertek, ki engem becsülni, szánni s szívreható, testvéri szavakkal vigasztalni tudott. Mi ismertük s értettük egymást bár én az ő lelki nagyságát csak csodálni tudtam, de elérni soha sem! —

De megszakasztom a fájdalom — kép ecsetelését, hisz egészen lerajzolni úgy sem vagyok képes s egyébiránt nem is akarom részvevő szívét annyira szomorítani; sőt másrészt biztosítom is kegyedet arról, hogy a fájdalmam magasztosabb nemű sem hogy elbódítana vagy lelkemet elszibbasztaná, s ha egyes egyedül létemkor az ő emlékezetének szentelt percekben könyeket hullatok, megkönynyebült szívvel térek vissza dolgomhoz, mint akkor szoktam volt midőn látogatásától jöttem. Ő él az én szívemben mely őt melegen szeretni meg nem szűnik, míg el nem hűl! —

Semmi ujságot nem írhatok. A nagy szükség itt nem ujság; a míveletlenség is régi megrögzött baj itten, melynek orvoslására sok jó, kegyedhez hasonló orvosnak kellene hogy letelepednék, vidékünkön. Az avult Sz . . . i félebeszédek s jelenetek megújulnak ugyan koronként, de mivel egyidomuk s a régiekhez hasonlóak, azokat sem tartom annyira érdekeseeknek hogy a józan eszű s jó érzelmű ember előtt ujság gyanánt találjam ki. — Ha egészségem javult volna, azt bizonyosan mint ritka ujságot megírnám kegyednek mert azzal — arról meg vagyok győződve — megörvendeztetném az én jó barátomat, de azt csak a jó Istentől s a tavasz üdítő napjaitól kell várnom s remélnem.

Hogy F. ur és ellene között már szent a béke, azt bizonyosan tudja már kegyed, hisz az előre istudható volt, mert minden anyagi érdek szüleménye változékonny mint annak létrehozó okai; tarthatlan minden mi féktelen indulatból ered s állandó csak a tiszta szív minden aljasságtól ment kifolyása lehet. — De eléggé fárasztottam kegyedet ezuttal. Isten áldja meg kegyedet. Boldogítson, kegyed le-
velével mely után vágyva vágyódik

öszinte barátja és tisztelője

Braun Salamon

Rabbi,

A NEMET TOLVAJNYELV HÉBER-JARGON ELEMEI.

A német irodalmi nyelvben előforduló héber eredetű szavak tudvalevőleg részint magán a biblián alapszanak részint pedig a héber-jargon termékei.¹⁾

De találunk a németben, m. p. elég szép számban oly héber-jargon szavakat és szólásmódokat is, a melyek nem mentek át a közhasználatba, a melyek mint az u. n. tolvajnyelv (Gaunersprache) termékei csak szűkebb körre szorítkoznak és csupán egyes szerencsétlen, elzüllött existenciáknak titkos érintkező eszközévé váltak.

A német tolvajnyelv a rotwelsch-ből fejlődött ki, mely évszázadokon át a német koldusok, csavargók és házalók nyelve volt. A rotwelsch voltaképen nem különálló nyelv, nem is nyelvjárás, mint pl. a Németország északi részében beszélt plattdeutsch, mely szintén lényegesen elüt az irodalmi nyelvtől, hanem részint különböző népektől átvett idegen szavak konglomerátuma, részint német szavaknak vagy német és idegen szavaknak szokatlan összetétele, részint pedig német irodalmi szavaknak új foglalkozásokkal való felruházása.²⁾

A rotwelschben előforduló héber-jargon elemek³⁾

¹⁾ V. ö. „Sémi eredetű német szók“ e. két cikkemet e folyóirat 1907. évfolyamában.

²⁾ A rotwelsch kifejezés etimológiájára vonatkozólag megjegyzendő, hogy az a tolvajnyelvből ismert Rot (= koldus, pl. Rotboos, koldus-anya) és a közismert német welsch (= idegen, pl. Welschkorn, Welschland, Kauderwelsch, welsche Nuss stb.) összetétele; értelme tehát: a koldusoknak idegenszerű nyelve.

³⁾ Luther Márton, ki nagy nyelvészeti tudásánál fogva a rotwelsch kutatói közé tartozott, a névtelen szerzőtől megjelent „Liber Vagatorum (Der Bettlerorden)“ cz. munkához irt előszavában a rotwelschet, a benne előforduló számos héber elemről megítevésztve, zsidó eredetűnek mondja: „... denn viel Ebreischer wort drynen sind, wie denn wol mercken werden, die sichauff Ebreisch verstehen“.

természetszerűleg átmentek a tolvajnyelvbe, sőt idővel czélszerűségi okokból meg is szaporodtak. E héber szavak alakra nézve többnyire a német nyelv génusához alkalmazkodnak, mint pl. ganfen v. genfen, alchen, halchen v. holchen (menni), medabber sein, meramme sein (megcsalni), Mitteleile, Mittiam (dél), Mantelmelochner (cserepes), Dannegaul stb., átvitt értelmük pedig néha annyira elüt az eredeti jelentéstől, hogy szinte mosolyra késztetnek.

De éppen e megváltozott értelem az, mely bennünket folklorisztikus szempontból érdekel, mert eklatáns bizonyítékot nyújt a nép e romlott rétegének gondolkodásmódjáról, élénk fantáziájáról és olykor humorisztikus veinájáról is.

A rendelkezésemre álló forrásművekből¹⁾ a német tolvajok száján élő héber-jargon szavakat és szólásmódokat összegyűjtöttem és itt jelentésük feltüntetésével betűrendben adom. A héber eredetit csak ott tüntetem fel a hol azt egy-egy homályosabb kifejezés etimológiai megértéséhez szükségesnek véltem.

<i>Achelei</i> v. Achill v. Achilo	peter öreg munkaképte-
evés; tof Achill lakoma;	len egyén, a ki már csak
acheln v. achielen enni;	az evéshez ért; Achelsore
Achelíniken kommt ebé-	(אֶחֶלֶן) — étel.
det hoznak a fegyházba;	<i>Adone</i> = Isten.
Achelfahrt lakoma; Achel-	<i>afila</i> = söt.
kesz (kesz tolvajnyelven	<i>Agole</i> v. Gole = kocsi.
okos) buta, tapasztalatlan;	<i>Aiuo</i> = szeretet.
Achelkies pénz szegények	<i>alchen</i> = v. schalchen v.
ellátására, nem egyéb mint	holchen = menni; Alche
a héber אֶחֶל mely pénzt, il-	schieben = falvakban való
letőleg erszényt jelent; Achel	koldulás.

¹⁾ Fr. Kluge: Rotwelsch. Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen, I. Bd. Strassburg 1901 A második kötet, mely a rotwelsch történetét és az első kötetben közölt nyelvemlékeknek rendszeres etimológiai feldolgozását tartalmazná, szerzőnek időközben történt megvakulása következtében — sajnos — egyhamar nem fog napvilágot látni. — L. Günther: Das Rotwelsch des deutschen Gauners, Leipzig 1905. — H. Ostwald: Rinnsteinsprache. Lexikon der Gauner—Dirnen—und Landstreichersprache, Berlin 1906.

Almone özvegy.
Amhorez (pl.-im) nem sikerült lopás, továbbá meglopott.
Aschmedei v. *Aschmathei* ördög.
assern megtiltani.
auscher horn (horn tolvajnyelven pénz) gazdag.
Azoos költségek.
Bajis v. *Bos* ház; *bebajse* gehen v. *sterben* halálra ítéltetni; *Baiser* gazda.
Baiz v. *Betzam* v. *Bazing* v. *Bazergen* tojás; *Baize* handeln óvatosan eljárni, innen a „*Baize*” szó merész lopást is jelent.
Bal férfi; *Balätze* bíró; *Balbos* v. *Palpoth* gazda, továbbá a tolvajok és zsebmetszők oktató mestere; *Bal chochem* a tolvajnyelvhez értő hivatalnok; *Baldower* v. *Baldowererkém*, feljelentő, főcinkos; *baldo-wern* kikémleni; *Balder-schmei* v. *Balverschmei* vizsgálóbíró; *Balhei* a meglopott, továbbá kém, üldöző; *Balmachom* v. *Palmachum* v. *Balmach* v. *Palmer* v. *Machomme* katona; *Ober-palmachum* tiszt; *Balmisch-pet* vizsgálóbíró; *Bal-Schochad* megvesztegetett bíró; *Bariserol* (pl.-im) בר ישראֵל zsidó.
Barsel v. *Bassel* v. arsei-

lum vas, lán. keresztvas; *Barselmelochner* lakatos; *basseln* megláncolni.
bays v. bet kettő.
Begide félelem.
Behemes állat
bei jom nappal, *bei leile* éjjel.
Beisag a *Peszach* ünnepe.
bekasperm (בִּקְשָׁר) hazudni, megcsalni.
bekoch v. *berkohg* v. *berkaug* v. *bekanach* erőszakkal; *berkohg* handeln éjjeli támadás a meglopott bántalmazásával.
bekovit megbízható.
bekure v. *bequure* legen v. *zu gawuhre* malochenen elrejtteni, elásni.
Beriach retesz, zárár.
beschaskert v. *bekaskert* részeg; *schaskern* inni; *sich beschickern* lerészegedni.
beschulmen megfizetni.
Bes haktisse (בֵּס חֲקִיטָה) trónus)titkos szoba.
Besug (בִּשְׁגָה) nyílás; *bosgenen* nyitni; *Poschengannew* betörő.
betuch v. *betuke* biztos, óvatos.
Bochur hivatalnok, a ki a tolvajok nyelvét és titkos útjait ismeri.
Bodill (בִּדִּיל) ólom.
Bossert v. *Boszchart* v. *Bo-socher* hús.
brauges v. *brooges* harag-

ban lenni; *Roges* harag; *Ragsen* haragos.
Busche szegény.
capores gehen elveszni.
Chabruse v. *Caprosche* barátság, tolvajbando.
chaddisch v. *chattisch* uj, *ch. jom* hajnal.
Chajes v. *Gajes* v. *Gains* élet, *Ghajes* lackechen, (חֲלָקָה) az élettől megfosztani.
chaif v. *keif* adós; *keif* machen korcsmában adósságot csinálni.
Chailoff v. *Kailoff* v. *Keiloff* v. *Kieloff* stb kutya.
Chaim v. *Chaimchen* v. *Kaim* zsidó.
Challe kisebb lopás, *Ch. schlagen* a lopott holmi egy részétől társait megfosztani.
Chalm v. *Kaloms* v. *Kalonis* v. *Gallonis* ablak.
Chaluke osztás.
Chammer számár, buta.
Charpe gyalázat; a *Charpe* un a *Busche* szegény és gyalázat.
chas wechalilo Isten ments!
chasime handeln lepecsételt értékes csomagot értéklennel felcserélni.
Chassene v. *Kassene* lakodalom: *Ch. handeln* erőszakal betörni.
Chasser v. *Kasser* v. *Gasser* v. *Gosser* disznó.
chaule v. *kaule* beteg; *k. eghen* v. *werden* elfogadni; *treefe* k. *werden* a lopott holmi v. a tolvajkulcsok birtokában hurokra kerülni.
Chelef faggyú.
Chelik v. *Cheilik* rész; *Ch. von der Gnaife* geben a lopott tárgyakban osztzkodni.
Ches nyolcz.
Cheschbon számítás.
Cheider v. *Geider* szoba, szállás; *Cheider* belattchen a szobát kiüríteni.
Chileleschem Istenkáromlás.
Chilick különbség.
Chochum v. *kokum* v. *kochem* okos, beavatott, tolvaj; *chochum* loschum v. *pleonasztikus* összevonással *Kaloschensprache* (azaz: *Kochemerloschen-sprache*) tolvajnyelv; *Kochemer Beiser* a tolvajok szállasadója; *Kochemer Kaim* zsidó orgazda.
Choleff tej.
Cholom v. *Schlön* álom; *Chalaumesz* hiú ábránd; *cholemen* álmodni.
Chomes batteln gyanus dolgok eltakarítása.
Choschesch v. *Kohschogh* v. *Koschuf* v. *Gauschef* sötét-ség, a lopásra alkalmas hosszú éjszakák ideje októbertől februárig.
Chossen vőlegény, kifosztandó személy.
Chozer v. *Gozer* udvar.
Choze a fele vlminek; *Ch. Le-*

wone félhold, Ch. (v. halbe) Lewone schneiden betörés céljából ajtón vagy ablakon félholdalakú lyukat furni.

dajeno v. doje elég.

Dalles szegénység, szerencsétlenség; im D. sein v. Dallesbruder v. D. e. Co. elnyűtt ruhájú; der D. ist Rittmeister nagy a szükség; D. bekisz (בִּיִּם) haben nincs pénze.

Damm vér.

daunen imádkozni.

Däles v. Deelee ajtó.

Desz kilencz.

dibbern v. dibbeln beszélni.

Dinn jog, egyházi törvény.

Dofes v. Dobes börtön.

Dofe (דוֹפֶה) szivesség; tu mir den Dofe légy szives!

dohlet négy.

duchenen áldani, üzletet kifosztani.

duft v. tov jó, hasznavehető, megbízható, tapasztalt; dufter Junge gyakorlott betörő.

Ed tanú.

Ehdo község.

Ehsch tűz.

Eisef fű.

Eitz v. Elz v. Etz fa.

Eitzebajes v. Etzebais (אֶזְבַּיִס) városház, rendőrség.

Emmes valóság; law er E. hazugság; E. machen v. pfeifen vallani, E. putzen előbbi vallomását visszavonni

v. módosítani; Emmespriese a beismerő vallomást tevő tolvajoknak hálából jutott burnót.

Enaien v. Najem szem.

Eref este; Erefgänger v. Erefhalchener tolvaj, a ki az esti órákban lop.

Ercz föld ország.

Ewen lochom próbakő; E. tov drágakő.

Finkeljochem v. Finkeljo-hann pálinka. E szó első része a fünkeln, finkeln (v. ö. Funke) igével függ össze, melynek „föni“ v. „fornni“ a jelentése, a második rész pedig nem más mint a héber פִּיִּם

Gallach v. Gollach v. Galch v. Gerlach v. gunyosan Wallach pap; Gallachschicks plébánián szolgáló szakácsnő; Galchenbos paplak; Galachine v. Gallachte v. Galachkrone a pap felesége; G. machen v. malochnen papot meglopni.

ganfen v. gannewen v. ge-neifen lopni; Garnef v. Garnew tolvaj; Gannewe v. Gnofe v. Gneifl lopás.

gaseln rabolni; Gaslaus rablás.

Gedinne v. gedinbecsületes. gedolmt werden (גִּדְלִימְ) felakasztani; Dallinger v. Dollinger hóhér; Dolman v. Thal-mann akasztófa; Getalgener

akasztott.

Gemore v. Kamora v. Komore kártya.

Geseires szerezésten állapot, felesleges fecsegés. gigges gagges butaság; lo-gigges lo gagges nem foghat semmihez sem.

gimel három.

Gimelblättchen v. Kümmelblättchen v. Gimpelblättchen hamis játék három kártyával.

Gadel v. kohdel nagy, erős; k. Majum a Rajna folyó; k. Melach Isteri; k. Rohre (v. Srore) fejedelem.

Goi nem zsidó vallásu.

Grossmausche törvényszéki elnök.

hakkel minden.

Hanoé élvezet.

Harr hegy.

Haurech gyilkos.

haschiwene gehen megszökni.

Hebel balhiedelem.

Heimesgannav (הֵימֶסְגַּנָּו): a ki marhát lop.

Hessik veszteség.

Hulchener (הֻלְכֶנֶר) lopási tervező.

Jaar v. Jahre erdő.

Jad kéz.

Jadbarsel bilincs.

Jajim v. Jochem v. Johambor.

Jalcher (יָלְכֶר) koldus.

jenisch okos, a tolvaji teen-

dőben jártas; összefügg a junen v. jonen (rászedni, hamisao játszani) és Joner, Jau-ner, illetőleg Gauner szavakkal, szárm. végeredményben a héber יָנֵן (erőszakoskodni) igéből; jenische Sprache v. Jenisch — Tippern tolvajnyelv.

Illon v. Illoe fa.

jodea hozzá értő.

Jodschaaber véső.

jof v. jofe szép.

Jom nap (pl. Jomim); J. bes hétfő, J. gimmel kedd J. doleth szerda, J. he csütörtök, J. wof péntek, J. schin v. Schabbos szombat. J. tof v. Junduf vásár- és ünnepnap.

Jommakener nappali tolvaj. Jomschien nappali börtönőr, a schien szó nem egyéb, mint a német „Schliesser“ (börtönőr) héber kezdőbetűje.

josch alvás; joschen v. goschen aludni.

joscher igaz, becsületes, emmes wejoscher jogos és méltányos.

Ische v. Ischo v. Hische v. Isch asszony.

Jüsichuf zsidók lakta helység.

Kalle menyasszony.

kaporen kiengesztelni, kapore halchenen megöletni, k. zawern torkát elvágatni; k.

machen meggyilkolni; k. gehen meghalni.

Kassaph irnok, könyv.

Kassibe v. *Gasibe* útlevel; linke G. hamisított útlevel.

kaswen v. kasfajemen irni.

Katteschonum (טשטשן) újév.

Kaudemmakener a kora reggeli órákban főleg szállodákba betörő tolvaj.

Katzoff v. *Kazuf* v. *Katzef* mészáros.

Keli szerszám.

Ken igen.

Kesoff v. *Kisof* ezüst; K. — malochner ezüstmives.

Kihlo zsidók lakta város.

Kier v. *Kyr* úr, főleg összetételben: *Amtskehr* tisztartó, *Oberkehr* kormányzó, *Schöppekehr* bírósági elnök stb.; alkalmassá nem egyéb mint a 16. század óta szokássá vált *kiroh* (v. *kihr* v. *kher*) rövidítés a *Kaisar jarum hodo* szólásmód jelölésére.

kinjeren venni.

Kinne (pl. *Kinnem* v. *Kienum*) tetű.

koden kicsiny, gyermek.

koffscher szabad; k. kommen a börtönből megszabadulni.

Kohel a tolvajok gyülekezete.

Kohl hang; K. machen v. reissen vmit színelkövetni, hogy ezáltal helyzetén

könnyítsen; oly rabról pl. a ki magát a börtönben színel felakasztotta, de még idejében észrevették, azt mondják: „er hat a K. gerisen.”

Kohm fal.

Kone vevő.

Konchovim csillagok.

Kooch v. *Koog* (קוג) betörő szerszám.

Koozen gazdag ember.

koscher nem gyanus, hű, megbízható; sich kaschern a lopott holmit vizsgálat előtt elrejtteni.

Kriee y. *Krio* ruhán ejtett szakítás haláleset alkalmából; átvitt értelemben: eine K. schneiden porul járni; K. über jemand pereat!

Lakiach belaile éjjeli lopás. *lamet* harminc.

lameile fenn.

Lampen kém, örködő, továbbá minden gátló körülmény a lopás elkövetésekor; e szó eredetileg „lamdon” (למדן) volt és a lopást meg-husító okos, éber személyt jelentette; L. bekommen a gátló körülményről idejében értesülni; L. machen v. reissen elárulni; haushohe L. haben a rendőrség kutatása.

lajenen v. *lajumen* olvasni. *Lattgener* tolvaj; lattschenen v. lakeachen v. lackeichen lopni.

law v. *lau* nem.

Leff szív, bátorság; wo kein L. ist, ist Pech ha a tolvajnak nincs bátorsága, porul jár; be L. tof szives — örömet.

Legum v. *Lechum* v. *Lehem* v. *Leham* v. *lehm* kenyér; *Legumschieber* v. *Lehmer* pék.

Leile éjszaka; *Leilegänger* éjjeli tolvaj; *Léileschien* v. *Leileschmier* éjjeli ör.

lematto lent, részeg; *lemattoschieber* pinczetolvaj.

lerof elég.

leschem ért; um l. schama-iim az istenért!

Lewaye temetés; *lewaige* tun tolongani.

Lieche titkos ut.

lolohne v. *aussen* (עשר) *law* hagyd abba! ne tedd meg!

Loweneschurich v. *Lowene* (לון) *Schurch* (סחורח) vázszonárú.

Machilo bocsánat.

Machutten vő.

Majim kikötő: majemen utazás a Rajnán.

Mackes verés; *mackenen* verni, lopni; M. mardesz iszonyú verés.

Malach hamoves a halál angyala.

Malbisch ruha.

Malches birodalom, koronázott fő; M. jowen az orosz czár, M. zarfoff francia ki-

rály.

maluchen v. *melochnen* dolgozni; *Maloche* — Bajsi fegyház.

mamsen szidni.

marachum kegyes.

Maremokum hamis alibi.

Margoleaus gyöngy.

ma schue mi különbség?

Maschke zálog.

Maschores v. *Meschores* hivatali szolgál, szolgál.

masel tof sok szerencse.

Massematten betöréses lopás, összefügg a נשף venni és אדני igékkel, tehát osztzkodás; einen M. stehen haben tervezett betörés; zierliche M. betörés, ha a kifosztandó alszik.

Masser áruló; *massern*, *vermassern* elárulni; *Messire* árulás.

matiberen v. *medabern* beszélni.

Matzeponum himlőhelyes arc.

Mattone ajándék, M. nassenen ajándékot adni.

maude beismerő.

Maure v. *Mohr* félelem.

Mauschel zsidó; *mauscheln* csalni, hamisan kártyázni.

meat kevés.

mechtaje sein táplálni, fenntartani.

Mechane sein örülni.

Medinne v. *Märtine* v. *Mattine* ország, vidék; blaue M. Poroszország, weisse M.

Szászország, grüne M. Csehország, schwarze M. Lengyelország; auf der M. gehen lopás céljából vándorolni; Medinne specht ("Specht" tolvajnyelven erdész) csend-ör.

mefajisch sein megsérteni.

Mejs száz.

Melach só.

Meilach király.

Melommet tanító.

merages sein boszantani.

meramme sein (מֵרָמֵם) megcsalni.

Merhecz (מֵרְחֵץ) v. Mergocz fehérenmű, bírósági bizonyítás; Merheczer Diebe v. Mergeczzer fehérenmű tolvaj; eine M. haben vlki ellen sok terhelő bizonyíték van.

meschugge bolond, részeg.

mezaer sein elszomorítani.

mioalophim 100,000.

Mischpet v. Mischpot ítélet, vizsgálat, Mischpetkaszvener bírósági irnok.

Mischpoke v. Muschpoke v. Mischbage család, tolvajbanda.

Mitte ágy.

mocher holnap.

Mokum hely, város; M. Beis Berlin, M. dollet Drezda, M. Hey Hannover, gran-

dig v. godel M. Hei Hamburg, M. Jelk Bréma, M. Kuf Kassel, M. Lamet Lipcse, M. Pey a Majna mellett Frankfurt, M. Rens Regensburg, M. Schin Stuttgart, M. Zaddik v. csak Z. Köln, Grossmokum Boroszló.

Moos pénz, szárm. a chald מֵסָ (obolus, nummulus), ez meg a héber מַעֲכָה (kövecske) szóból.¹⁾

Naches öröm; Nachesruach nagy élvezet.

Nachoschim pénztekerces.

Nefere vétek.

Nelum (נֵלֵם) czipő; Nelums-malocher v. Nehlimar czipész.

Nemone vallás; toflemone kath. vallású.

Nephes test.

Neres v. Neir fény.

nischbenen esküdni.

Nittes börtön.

Nivehlo dög, kópé, gonosz ember.

Oger (אָגֶר) testvér.

Ohel barát; O. Isroel zsidóbarát.

Ohlen v. Ohlem világ; ol-musch életfogytiglan.

Olf egy.

Onschemer v. Onschener emberek.

Ores bőr.

osser ti/los.

Pee v. Pay száz.

Peritz betörő.

peikern v. paikern v. pegern meghalni.

Pischenpeh kifogás kulcslyuk; schofel P. rossz kifogás.

Pischtim váson; Begeđ p. vásonkendő.

Pleite v. Plehto menekülés;

Pl. malochnen csődbe jutni;

Pleitegeier hamis bukás.

Ponum v. Ponim arc; kein

P. und kei Zuhre haben nem

jól fest; ins P. stellen szem-

besíteni; jemandem ins P.

pleifenterhelő valomást vlki

ellen tenni, ha az jelen van.

poter szabad; p. werden

megszabadulni valamitől; p.

machen megszökni (a börtönből); p. kommen szaba-

don bocsáttatni.

pschito természetes, magától

értetődő.

Raue pásztor; roinen v. ro-

nen nézni.

Rauf v. Rophä orvos; Re-

phuo orvosság.

Rebach v. Reibach v. Re-

wich nyereség, rablás, R.

machen beszédett pénzt el-

sikkasztani, nagy kereset.

Rebbemosche v. Rebmosche

v. Remosche betöréseknél

használt nagy vasrúd: a

Mózesről frivol módon vett

elnevezés az erő és fenség

kifejezése. Hasonló értele-

ben használatos a *Rebtau-*

weie v. Rebbe Toweie, azaz

Tobias rabbi kifejezés is, né-

metyek szerint II. Krónikák

17, 8. vagy Nehemias 13,

5—8. alapján.

Reckel láb.

Rezieche v. Reziege rabló-

gyilkosság; Rozeach gyilkos.

Rzoier Särftner gyújtogató.

Rosch fej.

Roof: éhség; roofig éhes.

Sachirus jutalom bér.

Sachem v. Zacken v. Za-

ckum kés; Z. melochen kés-

sel megszüdni,

sarchen bűzlteni, füstölteni;

Sarcher v. Sarcherstock

pipa.

Szassaras közvetítési díj;

Sasser lopott holmik vásár-

lója; sassern kikémleni.

sarfenen gyújtogatni; Sarfe-

ner gyújtogató, Serf tűz;

Soroff (t. k. Jajin sorof) pá-

linka; Srepho tűzvész.

Schäcker v. Scheiker v.

Schkorum hazugság.

Schadchen házassági [közve-

titő; Schadchente kerítőnő;

Schiddach házasság.

Schammes v. Schommes bi-

rósági szolga, himvessző.

Scharcheles v. Schalscheles

láncz.

Schaulen kérdezni.

Schaute v. Schaud v. Scho-

¹⁾ Ismeretes e német közmondás: Moses und die Propheten haben = pénz felett rendelkezni, ahol Moses szójátékából a rotwelsch Moosr helyett áll. Viszont ebben a közmondásban „jemand Moses und die Propheten lehren“ a Moses szó nem egyéb mint a latin mores.

te bolond, együgyű.

Schazmaz egy tolvajbanda feje.

Schechune szomszédság.

Schefuah v. *Schevua* eskü.

Scheges v. *Schecks* v. *Schitz* legény.

Scheinlattice nappali tolvaj.

Schelek hó.

Schem név, hir; linker *Sch.* álnév.

Schemen v. *Schomen* olaj.

Schemis v. *Schemes* nap.

Schemir örség.

Schett ördög.

schicker részeg, schikkern inni, beschikkernlerészegíteni; Schickures részegség.

Schikse vándoruton lévő aszszony; Schicksel felnőtt leány.

schibes ichtalchenen megszökni.

Schindollet csendőr; e szó nem egyéb, mint a német *Schandarm* két szótagjának héber kezdőbetűi.

*Schinägel*sbais v. *Schinnägel* fegyház; e kifejezés a rotwelsch *Schinagole* tárgonca (német *Schubkarren*) származéka, a hol a *Schin* a *Schub* szó rövidítése, a *gole* pedig a héber *Agole* (l. fenn!) Szó szerint tehát oly házat jelent, a hol a fegyenczek tárgoncai munkálatokra kényszerítettnek. Innen szár-

maznak továbbá a *schinageln* v. *schinnageln* v. *scheinageln* igék, a melyeknek általánosságban „dolgozni” az értelmük.

Schinpelommet rossz; e szó a héber *schofel* rövidítése, amennyiben csupán mássalhangzói vannak feltüntetve (*Schin*. *Pe*, *Lommet*.)

schiuue v. *schiwes* fogságban levő.

Schlamassels szerencsétlenség; *sch. sein* bezárva lenni.

Schlemihl ügyetlen, szerencsétlen.

Schliach követ.

Schmadde keresztelés; *schmaddern* keresztelni; *er ist geschmaddert* (képletesen) megjavult, azaz nem lop többé.

schmaien hallani: *Schmajes* oh jaj! *Schmaj* Isroel *Jaj* neked zsidó! *Schmeisz* Isten. *Schmiere* v. *Schemire* rendőrség; *Sch.* *stehen* a lopás alkalmából őrt állani.

Schmul zsidó; *Schmulchen* zsidó fiú.

schmueen beszélni.

Schoberbarthel v. *Schaberbarthel* betörő vas (ברק és שובר összetétele.)

Schoch v. *Schoh* v. *Schih* óra. *schodern* inni; *Schocherbett* korcsma.

schocher v. *schoger* fekete; *Schochermajum* v. *Sockelme-*

um kávé; *schohger* leagem *jekete* kenyér.

Schochet metsző.

schofel megviselt, szegény;

Schofelbajis fegyház.

Schohtet bíró.

Scholam lechem Isten hozott!

Schomme (שומר) élek.

Schone v. *Schonium* év; *Scho-* *nergeritt* országos vásár.

Schorge v. *Schore* v. *Schorrem* ökör; *Sch* — bossert ökörhús.

Schulcher v. *Schulchern* asztal.

Schurich (שור) portéka; *So-* *cher* v. *Zocher* v. *Söger* kereskedő.

Schuwe v. *Tschuwe* felelet.

Schwäche korcsma; *Schwä-* *cher* korcsmáros; *schwächen* inni; *Schwächbruder* Saufbruder; *Schwächert* kút. Ezek mind a héber שָׁכַר származékai és valószínűleg az alkohol gyengítő (*schwächen*) hatásánál fogva népetimológia szüleményei.

schwuh hét.

Sechel v. *Seggel* v. *Süchel* ész.

Sekohne veszedelem.

sela kész.

Serike hazugság, csalás.

Sikken öreg.

Simen jel.

Sinne v. *Sino* gyűlölet.

Sipperr számlálni.

Sliche vallomás; *Slichner* áruló.

Sode mező.

Sodon ördög.

Sohne ellenség; *S.* — *Isroel* zsidógyűlölő.

Sof v. *Soff* arany. forint; *S.* — *maluchner* aranymives.

sojn hét.

Sonof fark, bolond.

Stiko csend, hallgatás.

Suhdo lakoma.

Sulm v. *Solm* létra.

Sus v. *Zosse* v. *Zusem* ló; *Sushändler* v. *Zoskenhändler* v. *Susganneu* lótolvaj.

Swiwo környék.

Tarnechol v. *Dannegaul* tyúk.

Taube (a héber טוֹב) szerencse; *Tauben* haben szerencsében lenni.

Tauwes awone drágakő.

Tchilles este, mielőtt a hold világítani kezd; *T.* — v. *Tillis* — v. *Cherillesgänger* tolvaj, a ki alkonyatkor lop.

Tephilo ima; *tiphlo* templom.

Tfiese börtön; *tofis* *nehmen* bezárni; *tofis* *kommen* bezáratni.

Tinnef sár, értéktelen holmi; *t. sein* elfogatni.

treefe v. *treife* tisztátlan, bizonytalan; *tr.* *Sore* lopott holmi.

verjaschwien elzálogosítani.

Verschmei kihallgatás.

Viefrach menekülés; *V. ma-*

lochnen megszökni.	Zom pásztor.
wajiwach machen menekülni	Zonn juh ; Z. — gannew juh-
woof hat.	tolvaj.
Weissmoss ezüstpénz.	Zóof v. Sof vég.
Zadekim rendőrség.	Zores csöcselék
Zaires haj.	Zoro szerencsétlenség.
Zeifer könyv.	Zuhre kép, alak.

Losoncz.

Dr. Barta Mór.

A RÉGI MAGYARORSZAG ZSIDÓSAGA

[Folytatás]

A század közepén minden hét hétfőjétől péntekéig Sopronban vannak, míg 1790-ben két zsidó megveti a lábát a városban s a helytartótanács nem engedi kiüzni. Ép ilyen magas pártfogás alatt telepedett le az első pécsi zsidó: Fuchs Saul szabó. Nem birt megélni Pakson, tehát szerencsét próbált a Pécs melletti Üszögön, mert Pécsre nem engedte volna a tanács. II József idejében a városi főnökek paplantakárokra volt szüksége s hogy ne kelljen a szabónak időt vesztegetni az ide-oda menéssel, letelepítette.¹⁾ A bányavárosok közelébe való tartózkodást már III Károly fejvesztés terhe alatt megtiltja. ²⁾ 1729-ben e tilalom alá vonja a városoknak 7 mérföldnyire eső kerületét is.³⁾ Mária Terézia 1748-ban megerősíti apja rendeleteit, ⁴⁾ sőt 1753-ban Nógrádból kiüzi őket. Rendeletét a nógrádi hatóság nem hajtotta végre, mert a földesurak nem engedték. A zsidók pedig folyamodnak az iránt, hogy ne akadályozzák meg őket a Losonczon való kereskedés lehetőségétől, mert miért lakoljanak ők a jövevény zsidók miatt „mely sok tsinokat cselekesznek“. A királynő visszavonja a Nógrádból való kiüzetés rendeletét, de a bányavárosokba még vásár idejében sem tehetette be zsidó a lábát, ⁵⁾ épúgy mint a határörvidék el volt zárva előlük még 1807-ben ⁶⁾ s még 1815-ben csak vásárra kaphatott utlevelet valaki Ausztriába, ⁷⁾ de Steierországba és Karintiába még ebben az esetben sem ⁸⁾. II József halála után az országgyűlés fenntartotta a bányavárosok előjogát. Erről az egykorú író, Keresztúri József így emlékszik meg gunyosan „Az Ábrahám maradéki is várják közöttünk békességben Messiásokat és azoknak sebeibe is szabad legyen tölteni olajat és bort a Nagy-

¹⁾ Vértés József, Kétszáz esztendő (Székes-Fehérvár 1910) 147 l. Zipser, Ben Chananja VII, 409, Biharmegye monografiája 567 l. Pollák i. m. 365 l. Magyar Zs. Almanach 1911 évf. 258.

²⁾ Ka. I. 155 l. ³⁾ U. a. 47 l. ⁴⁾ U. a. II. 156 l. ⁵⁾ Sz. XV. 137 l.

⁶⁾ Ka. III. 303 l. ⁷⁾ U. a. 304 l. ⁸⁾ U. a. 303 l.

szombati Szamaritanusnak, tsak aranyos Városainkba ne mennyenek, hogy körülmetélkedésnek törvényeik alá a Körmöczi aranyainkat is ne vessék.¹⁾ 1791-ben a bánya- városok bejelentik, hogy közelükbe merészkednek, a mitől pedig a közerkölcsöket féltik s ennek következtében el is rendeltetik, hogy aranyat és ezüstöt csupán állami hivataloknak adhatnak el.²⁾ Nagy Hontmegye verselő földrajz- írója pedig nem épen ékes hexameterekben elmondja, hogy vannak a zsidók között bátor ifjak, kik a tilos területekre merészkednek.³⁾ Azt is megtudjuk egy rendeletből, hogy sok batus zsidó (Binkeljuden) Magyarországból Bécsbe megy gyógykezeltetés ürügye alatt s ott kereskedik, a mi a legszigorubbant eltiltatik, épugy mint az, hogy osztrák zsidók magyarországi vásárokon kirakodhassanak⁴⁾. Az országgyűléshez még 1807-ben azt a kérést intézik, hogy a zsidó kucsébreket tiltsa el a foglalkozásuktól, mert a játékszenvedélyt szítják⁵⁾ és 1794-ben külön rendeletben eltiltatik nekik a vásárokon játszani szokott „biribits” rendezése⁶⁾.

A bizonytalan megélhetési viszonyok miatt a szélhá- mosság meg volt könnyítve. 1775-ben Jakab Dávid meg- szöki Nagyváradról tetemes adósság csinálás után. A köröző levélben egész életrajza van megírva. Duklára va- ló, azután talmudi tanulmányok céljából (pro Studiis Ju- daicis) Pozsonyba ment, a hol elvette Mózes rabbi (?) leányát

¹⁾ Második Leopold Eleutérinek egy magyar Prophetának látása szerint (Pozsony 1790).

²⁾ Circulare 3818. A zsidók jövetele miatt „clanculariae negociatio- nes, adulterationesque juste praemetui possint” miért is „ne aurum et ar- gentum alius, quam concernantibus Caesares Regiis Officiis Montanis ad- ministrant, neque absque scitu et Testimonialibus eorum cuiquam vendere praesumant”.

³⁾ Topographia . . . per Martinum Bekeháza 7 l. Attamen Hebraeus procul hinc migrare iubetur Per patrias leges integrum non erit illi Visere montanas par'es, tamen esse feruntur Imberbes, primum freti qui forte iuventa Omnia vestigent oculis, lustrentque fodinas . . .

⁴⁾ 1796 évi 19362 sz. rendelet.

⁵⁾ Acta Comitiarum 1807. 303 l.

⁶⁾ Ka, III. 299 l.

s Nagyváradon három esztendeig bérlő volt, ahonnan ez- után megszökött.¹⁾ Ugyanilyen kaliberű ember volt Sa- lamon Jakab, a ki „Pozsonyi Zsidók módjára beretváltat- ván Orczáját . . . tisztá Magyar beszédű, jó Németh . . . ezelőtt Kecskeméten lakott, azután Apostagon, Tétényben, Ó Budán helyet nem kaphatván, ment Vörösvárra, a hol a környéken a bort hitelbe vásárolta s 1774-ben 931 frt hagyva maga után eltűnt”.²⁾ 1789-ben hozták a lapok Oesterreicher Mózes csődjét³⁾, ki 1781-ben még nagy terveket forgatott agyában és a Dunán rendes hajójáratot akart indítani.⁴⁾

Előfordult ugyan az eset, hogy Magyarországból vándoroltak Ausztriába, de tekintettel arra, hogy Ausztriának zsidólakta vidékein a tulzsfeltség, a hatóságok üldözése és az általános szegénység következtében még nehezebb volt az életfenntartás, állandó a bevándorlási folyamat Magyarország felé. A zsidórendeletek egy tetemes része ezt az áramlatot akarja feltartóztatni. 1691-ben Máramaros megye, miután egy évvel előbb kiűzte őket papíron, eltiltja nekik az idegen zsidó befogadását 100 forint büntetés terhe alatt.⁵⁾ 1715-ben rendelet megv a megvékhez, hogy ne engedjék meg bevándorlásukat, hogy „Ő Felsége igaz hitű lakosait ki ne szípolozzák”, a régen letelepedet- teket pedig írják össze abból a szempontból, hogy mennyi adót fizetnek.⁶⁾ Száz évvel később a helytartótanács egy 8 pontból álló szabályzatot készít a bevándorlók el- len, melyben az is foglaltatik, hogy kiutasításnak teszi ki magát az, a ki idegenből jövő hittestvérét házába fogadja.⁷⁾ Pozsony hatósága kezére jár a zsidóknak az idege- nek letelepedésének megakadályozásában és ebből a cél- ból a várost négy kerületre osztja, hogy a bevándorlásnak útját lehessen állani.⁸⁾ Ugyancsak Pozsonymegye tiltja el

¹⁾ Köröző levél 1775 ből.

²⁾ Köröző levél 1774 ből (2698 sz.).

³⁾ Ungarische Staats u. Gelehrte Nachrichten 1789 évf. 36 sz.

⁴⁾ J. M. J. T. Évkönyv 1905. 212.

⁵⁾ K. O. III. 312 l. és 202 l.

⁶⁾ Sz. II. 203 l.

⁷⁾ Sz. VII. 508 l.

⁸⁾ K. O. IV. 860, l.

a baziniaknak az idegen zsidók befogadását és nagyobb nyomaték kedvéért elrendeli, hogy rendeletét a földesuraknak is kihirdessék ¹⁾. A szombathelyi polgárt, a ki bevándorló zsidónak szállást adott, 4 forint pénzbírság fenyegette 1788-ban ²⁾ és a székesfehérvárit 12 forint elengedhetetlen büntetés ³⁾. Helytartótanácsi rendeletek 1806-ban, 1819-ben, 1829-ben akarják e kérdést szabályozni, de az ép annyit használt, mint a mikor Szeged a század elején rendeletet bocsát ki az ellen, hogy „Jövevény Zsidók . . . bészivodnak” ⁴⁾. Beregmegye a vereckei szoros mellett szolgálatot teljesítő pénzügyőröknek (tricesimator) megparancsolja, hogy határrendőri szolgálatot végezzenek ⁵⁾. 1807-ben a sátorlajuhelyi főszolgabíró 83 zsidó családfőt utasít ki a járásából és 1813-ban ki akarják Zemlénből utasítani az összes 1790 óta letelepedett zsidókat ⁶⁾. 1832-ben a szerencsi zsidó főbíró megelőzte a korát, mert ő sem azonosítja magát — *comme chez nous* — a bevándorló zsidókkal, hanem kiüzetésüket kéri ⁷⁾.

Hogy a zsidók ipari pályára is törekszenek, a menyire a viszonyok megengedik, hogy gyárakat alapítsanak, hogy a kis bérlő a gazdasági anyagcsere elősegítésénél nagy szerepet játszik — mindezt nem veszik észre a céhek, hanem csupán a házaló zsidót látják s őt tüntetik fel a magyar kereskedelem kerékkötőjének. 1791-ben a pesti kereskedelmi céh az egész országra terjedő mozgalmat indít az országgyűlésnek a zsidók kereskedelmére vonatkozó határozatai ellen s küldöttséget küldenek Bécsbe. A gyűlölet izzó hangján vannak megírva a pozsonyi, pesti, óbudai kereskedelmi testületeknek az 1802. iki országgyűléshez benyújtott vélemény-adásai ⁸⁾. Legdühösebb a pozsonyi céh. Nem átalja kijelenteni, hogy a zsidók sokkal ártalmasabbak a gazdasági életre, mint a cigányok. Semmiféle állampolgári

¹⁾ U. o. 849 l.

²⁾ U. o. V. 2 r. 580 l.

³⁾ U. o. 523 l.

⁴⁾ Sz. II. 659, Löw-Kulinyi i. m. 4. l.

⁵⁾ K. O. II 1 r. 506 l.

⁶⁾ Sz. XXII. 1081. Goldberger Adalékok, Zemlén vm történetéhez. XVII.

⁷⁾ Adalékok VI. 258 l.

⁸⁾ Vértess, i. m. 139. l. Merkantilische Bemerkungen in Bezug auf das

kötelezettséggel megterhelve nincsenek, az a kevés adó nem számít s így az állam mintegy szabadalmat ad nekik, hogy a nép piócái legyenek ¹⁾. Ép ilyen irigyléseméltónak találja helyzetüket Pozsony geográfusa 1779-ben „sie sind so glücklich, wie schon der berühmte Bel angemerkt, dass man ihnen sogar das Geld bis in die Häuser nachträgt und sich von ihnen bedienen lässt” ²⁾ A pesti és a budai kereskedők sürgetik a zsidók jogainak megszorítását és más foglalkozás-ágakra akarják szorítani őket. De Pestmegye már 1790-ben mindennemű ilyen törekvést mint igazságtalant elutasít az országgyűlési követének adott utasításában ³⁾ A céhek hangsúlyozzák, hogy az ő szolid üzleti elveiket nem szabad összetéveszteni a zsidókéval. Ilyen felfogás hozta létre az olyan rendeleteket, melyekben eltiltatnak a löporral, fegyverekkel, rézpénzzel való kereskedéstől s ez indította őket arra, hogy 1830-ban külön kereskedelmi egyesületet létesítsenek József nádor ajánlatára. Hogy milyen volt a polgároknak a véleményük erről, mutatják az „eszmék”, melyeket a pesti kereskedelmi testület termelt 1829-ben s közzölt a testvéregyesületekkel. A testület elismeri, hogy a zsidók között tisztességes emberek is vannak, de a legtöbbször olyan, hogy nem érdemli meg az ember nevet s mégis szükség van rájuk, mert olyannal is kereskednek, a mivel foglalkozni a keresztény ember méltóságán alulnak tartaná. A zsidó házalók csalnak s orgázdáskodnak, a kisebb kereskedők elhítetik a vevőkkel, hogy kisebbek az igényeik, tehát olcsóbban adhatják. A nagykereskedők csalárd uton jutnak vagyonhoz. A gyárakat a zsidók teszik tönkre, a parasztot is, mert a nyersterményeket olcsón megveszik. Ez ellen azt ajánlják, hogy ne házalhassanak borral, dohányval ne kereskedjenek, a városokban ingatlant ne szerezhessenek s ha „a kor szellem csábításának” nem tudnának a városok ellentállni, csak a művelt zsidóknak adjanak erre engedélyt, de polgáriság nélkül ⁴⁾.

Königreich Ungarn (Pressburg 1802).

¹⁾ U. o. 71 l.

²⁾ Beschreibung der königl. ung. . . . Krönungstadt Pressburg (Pozsony 1779) I. 137 l.

³⁾ Marcali, Az 1790-91 iki országgyűlés I. 201 l.

⁴⁾ Vértess, i. m.

IRODALOM.

AZ UJ HÉBER KÖLTÉSNET

(Patai József, Héber költők. II. kötet, Budapest 1912. Kiadja az IMIT. Ára 5 korona).

Patai József héber Anthológiája, melyből az első kötet két év előtt jelent meg, a czimben jelzett kötettel teljes lett és benne a magyar olvasó közönség oly művet bír, a milyen tudtunkkal más irodalomban eddigéle nincs. Miről *Kecskeméti* Ármin ugyancsak az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által kiadott „Zsidó irodalom története” második kötete végén vázlatosan, mintegy csak a teljesség kedvéért emlékezett meg, az a jelen műben terjedelménél és a fordító bevezető tanulmányának kijelentésénél fogva mint a héber költészet főtartalma, magva és gyöngye jelenik meg. Ebben a költészetben is, amely az 1784-ben megindult „Measszéf” cz. szépirodalmi folyóirattal indul meg, Patai szerint az igazi tulajdonképen csak a legeslegujabb — Bialik, Csernichovszky és Steinberg mellett legfeljebb még Jehúda Gordon, a ki 1891-ben halt meg, jöhet számba, míg Perez csak novellák és drámák terén nagy költő (232. lap). Az itt röviden vázolt pont az, melyre nézve Patai, a kinek műfordítói fényes képességeit és a zsidó irodalom körül egyéb érdemeit teljes mértékben méltányoljuk, nézetünk szerint tulzásba esik. Az új héber költészet talán még nem kulminál, minden esetre hiányzik még a nevezett költőknél az idők próbaköve. A tanulmány a héber költészetéről, a mely az átlüteméseket megelőzi, egyébiránt találó. Röviden és élesen vannak az irányok és egyének jellemezve. Itt is csupán egy pont az, melyre nézve szerző ítéletét nem fogadhatjuk el egészen. Ez a Measszéf-körrel mondott megsemmisítő ítélet. A történelmi igazság az, hogy

a németek küszöbölték ki a héber stílus középkori zagvaságát, rabbinikus tudós elméskedését és izléstelenségét. Az egyszerű gondolkozást a német aufkláristák helyezték vissza ősi jogaiba és ők civilizálták az orosz-lengyel zsidókat, kik most száz év után leszólják mestereiket, az előttük egyébként is ellenszenves „dátot”. Ez az antipátia a nemzetiségi gyűlölködés maradványa és nemcsak a költészet, hanem a német zsidóság más tekintetben való megítéléséből is teljesen kiküszöbölendő. Már a jó izlés azt kívánja, hogy a zsidó szótárból a „dát” épügy eltűnjék, mint a „pollák”. Ennek az ideje lejárt. Ezt nem Patai könyve ellen, hanem csak könyvének bemutatása alkalmából mondjuk.

Ez is, valamint az előbbi észrevétel csupán alkalmi megjegyzés és semmikép sem érinti Patai munkájának lényegét, mert műfordításainak értéke teljesen független az érintett irodalomtörténeti ítélettől. Összesen 36 költő szólal meg, kik közül a régibbek német, holland, osztrák és olasz területen éltek, utánuk következnek a magyarok, lengyelek és oroszok. Érdekes jelenség, hogy a nyugaton még csupán az olaszok pengetik még néha a héber lantot. Ha a két jelenkori fiatal héber poétától, Bolgár Mózes és Kova Alberttól¹⁾ eltekintünk, csupán két magyar költő volt: *Lewisohn* Salamon (1789-1822) és *Bacher* Simon (1823-1892). Még csak Bergel József említhető, ki ugyan Prossnitzban született, de Magyarországon élt. Az általános kultúra hazánkban a zsidókat nem érte volt el, tehát héber kultúra sem keletkezhetett. A zsidó tudós a talmudismusban merült ki. Lewisohn is csak itt született, de külföldön művelődött.

Patai átlütemesei, melyekben folyóiratunk olvasói is számos ízben gyönyörködtek, nem szorulnak külön dicséretre. Legtöbb elődjével szemben első sorban az az előnye, hogy hiven tükrözteti a héber eredeti szellemét. Joggal mondja ezt magáról a fordító, ha nem is ezekkel a szavakkal. E hűség mellett nem érezni, hogy e költemények fordítások, eredetieknek is bevalnának. Minden könyven pereg.

¹⁾ Feuerstein A., kinek héber verskötetéről alább szólnunk.

A részletekre nézve megjegyezhető, hogy az olasz Sámuel Romanellit egy kis hely megillette volna és hogy S. D. Luzatto nem volt a páduai szeminárium igazgatója (122. lap). — 30. l. „Letteris (1775–1804)” helyett olv. 1804–1875, mint a 140 l. helyesen áll.

Patai e versköteté a magyar olvasó közönség előtt új világot tár fel, melyért őt is, valamint az Izr. Magyar Irodalmi Társulatot, a mely kiadta és több ezer kézbe juttatta, igaz köszönet illeti meg.

Budapest

B. L.

FEUERSTEIN A. HÉBER VERSEL

Feuerstein Albert, héber folyóiratunk munkatársa, a rabbiképző volt növendéke *חשירי אינדר פאירשטין* czim alatt kiadta héber verseinek első füzetét (*Budapest* 1912), a mely kereken 100 verset tartalmaz. A magyarországi cziionista szervezet adta ki, de a cziion szó talán elő sem fordul benne. Ez nem gáncs, mert a versek azért igaz zsidó érzésről tanuskodnak és a zsidó nép szellemét lehelik, ott is, hol a jelen fonákságait ostorozza. Talán nem tévedünk, ha a forma és némi homály alapján azt mondjuk, hogy F. olyan héber Ady. Bizvást remélhető, hogy a fiatal szerző mind tartalom, mind nyelvkezelés tekintetében még tökéletesedni fog. Igén szép reményekre jogosító kezdet. Igazítani való nyílt sajtóhibákon kívül is elég akad. Ezeket példányunkon megjelöltük, de itt közölni fölöslegesnek tartjuk. A könyv kapható szerzőnél és Schlesinger József könyvkereskedőnél (*Budapest*, Király-utca 1). A legmelegebben ajánljuk a héber költészet barátainak figyelmébe. Ára 3 korona.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Perles F.*, Jüdische Skizzen. Leipzig 1912 (*Gustav Engel* kiadása). — *Funk S.*, Talmudproben, Leipzig 1912 (Sammlung Göschen 583.szám). — *Müller N.*, Die jüdische Katakomba am Monteverde zu Rom. Mit 12 Abbildungen, Leipzig 1912, *Gustav Fock*, 5 márka, kötve 6 márka (Schriften der G. z. F. d. W. d. Judentums). — *Ozar Yisrael* (ed. *Eisenstein*, Newyork 165 East Brodway) VII. kötet (héber Encyclopedia, ára 15 korona). — *Endrei G.*, A papyruszok világából, Losoncz 1912 (ára 60 fill.). — *Grünwald J.*, Maimóni philosophiájának viszonya a mütazilita kalámhoz, Budapest 1912 (dissz). — *Guttman S.*, Széder Eljáhu Rabba... vezutta, Vác 1912. (bp. dissz.). — *Kis Ch. H.*, Gáoni responsumok, Budapest 1912 (dissz.). — *Goldziher J.*, Az iszlám újabb alakulásai (ford. *Molnár E.*), Budapest. 1912. — *Feuerstein A.*, Héber-versek, Budapest 1912 (héber nyelven). —

Dr. Schnitzer Armin, komáromi főrabbi és az Orsz. Rabbiegyesület elnöke, június 23 án ünnepelte papi működésének félézázados jubileumát. A nagyérdemű férfit, kitűnő munkatársunkat e nagy alkalomból szívból üdvözljük. Eletét és működését a „Magyar Izrael” juniusi füzeté részletesen ismertette, illetve méltatta, melyre olvasóink figyelmét felhívjuk.

Dr. Perls Armin beszédeinek IV kötetét adja ki, melynek előfizetési ára 5 kor. czim: Pers A. főrabbi Pécs.

A budapesti falasa-bizottság felhívása. Abessziniában élő hittestvéreink, a Falasák támogatására Flórencben működő *Pro Falasa*-bizottság üdvös kezdeményezései elől nem zárkozhatik el a magyar zsidóság, mely megpróbáltatásoknak kitett hittestvéreinkkel szemben mindig kész volt szolidaritását áldozatkészségével hiven tanusítani.

E meggyőződés vezet bennünket, midőn magyar zsidó hittestvéreinket felhívjuk, hogy kivegyék részüket abból a munkából, mely zsidó iskolák alapítása által törekszik a Falasákat szent vallásunk és az emberi művelődés bővebb áldásaiban részesíteni.

A tagsági díj évi 4 K. Pártoló tagok azok, kik a rendes tagsági díjnak legalább a kétszeresét fizetik. Kérjük nemes és buzgó hitfeleinket, ezen zsidó vallásos kultur-akcióhoz való hozzájárulásukat taggyűjtő-ívkön kijelenteni.

A zsidó szív eleven ereje: a testvériség érzése legyen irányítónk és tanácsadónk!

Budapest, 5672. Szivan havában.

Mezei Mór, elnök
Adler Illés dr., Alapi Béla, Bacher Vilmos dr., Blau Lajos dr., Id. Glass Izor dr., Grauer Vilmos dr., Guttmann Mihály dr., Hevesi Simon dr., Kiss Arnold dr., Kohner Adolf dr., Kohn Arnold, Kramer Rezső, Munkácsi Bernát dr., Neumann Arminné, Stiller Mór dr., Szabolcsi Miksa, Székely Ferenc, Venetianer Lajos dr., Winterberg Gyula, Weisz Jakab dr. bizottsági tagok.

Előfizetési felhívás. Jeruzsálemben kitűnő szakemberekből és érdemes férfiakból külön bizottság alakult, hogy a jeruzsálemi talmudot, a palesztinai amorák nagyalkotását, a tudomány követelményeinek megfelelő alakban kiadja. A kiadás kritikai módon, kéziratok és egyéb segédesszközök alapján történik, a szöveget Rási módjára rövid, világos kommentár és külön forráskimutatás kíséri. Hézagpótló mű, amely a Jerusalmi gazdag forrásait könnyen hozzáférhetővé teszi. Papiros és betű igen szép. A már megjelent füzetek minden várakozást fölülmulnak. A nagyérdemű vállalkozást, a rabbinikus irodalom becsületbeli ügyét, ajánljuk rabbijaink, tudósaink és mecénásaink jóakaró figyelmébe.

Bacher Vilmos dr., Blau Lajos dr., Guttmann Mihály dr., Hevesi Simon dr.

Előfizetés egy-egy füzetre 5 korona. Az előfizetési összegek Bacher Vilmos dr. igazgató címére küldendők: Budapest, VII. kerület Erzsébet-körút 9.

Az IMIT pályakérdése. A magyar zsidóság társadalmi és kulturális jelentősége és az ellene irányuló áramlatok okai. Pályadíj 500 K. Határidő 1912. szept. 1. A tanulmány adja elő a magyarországi zsidóknak a hazai kultúra különböző terein az emancipáció (1867) óta kifejtett munkásságát és mutasson rá e munkásság kapcsán keletkezett ellenséges áramlat kezdetére és fejlődésére. A tanulmány terjedelme 4—5 nyomtatott ív lehet.

A pályamunka jelíggel levéllel ellátva és idegen kézzel írva az Imit elnökéhez, báró Hatvány József urhoz, (V., Nádor-u. 3.) küldendő.

Rabbiválasztások. Dr. Goldberger Izidor (Ujhely). kitűnő munkatársunk Tatán, dr. Silberfeld Jakab (Arany-samarót) Békéscsabán főrabbiá választott.

Helyreigazítás. Jelen XXIX. évfolyamunk 2. számában megjelent R. Ajzik Kalever című cikkben: a 141. lap 4. sorában alulról 21-ike helyett 11-ike, a 142. lap 3. sorában alulról erő helyett eső és a 147. lap felső első sorában bolygatott helyett *polyglott* olvasandó és ugyancsak ezen lapon a (sic!), nem a szi szi szi szótagok, hanem a danulni szó után álljon. —

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

A vas megyei zsidók történetének eleje messze visszanyulik a középkorba, vissza a magyar királyság első századaiba. A Dunántúl, hazánk e legműveltebb és leghaladottabb területén Vas megye volt az, hol biztos tudomásunk szerint legegységesebb laktak zsidók és bizonyára községeket is képeztek a maguk módja szerint.

Már a XIII. századból való okiratokban gyakran találkozunk a „zsidó” szóval összetett helységnevekkel, ami arra mutat, hogy ott nagyobb számban telepedtek le zsidók, vagy valamely zsidó törzsfő ott birtokot nyert¹⁾. Az egész országban előforduló tizenhárom ilyen helység név közül pedig három van Vas megyében²⁾, ahol tehát már a XIII. század előtt is sűrűbben lakhattak zsidók. Jogosan következtetünk erre abból a tényből is, hogy a XIII. században a vasvári Farkas nevű zsidónál zálogosít el a csatári apátság egyik kegyura, a Báthoriak öse, a Gutkeled nemzetségből származó Vid mester a XI. századból származó értékes bibliát, mely a csatári kolostor tulajdona volt, jelenleg pedig az admonti kolostorban van.³⁾ A XIV. század végén megint Kőszeg urai Gara Miklós és János nyerik el

¹⁾ Dr. Kohn Sámuel. A zsidók története Magyarországon, I. Budapest 1884. 36 l.

²⁾ Zsidófalva a németújvári, Zsidófalva a körmendi és Zsidóhegy a muraszombati járásban.

³⁾ A tény maga ismeretes volt már rég; l. Kohn, i. m. 120 l. A bibliát Dr. Fehérpataki László fedezte fel az admonti kolostorban. A mű két vaskos, pergamentre írt remek kiállítású, festett betűkkel és lapszél díszítésekkel bőven ellátott kötet. Az egyiknek félig kivakart bejegyzése mondja el, hogy Vid mester 27¹⁾ márkáért zálogosította el Farkasnál, az adósság azonban 70 márkára szaporodott fel. Minthogy a biblia a hitelező nyomán elveszett, Vid mester 1262-ben, hét falut volt kénytelen érte adni

Zsigmond király engedélyét, hogy „Vasmegyei Kőszeg nevű városukba, Némethonból, Csehországból, vagy a Külföldről bárhonnan érkező zsidókat befogadni, ott megtelepíteni, tartani és birni, őket vallási és törvényes szokásaikban megőrizni, megadóztatni és fölöttük tetszés szerint rendelkezni, szabad és korlátlan hatalommal birjanak.”⁴⁾ Majd pedig a stájerországi zsidók kiűzetése után, a XV. század végén, a közvetlen határos Vas megye egyes községeiben találnak a száműzöttek — a hagyomány szerint — uj otthonát.⁵⁾

Mindamellett zsidó községek létéről csak a XVII. századból van határozott adatunk és pedig Rohonc, meg Város - Szalonakra nézve. Ez utóbbira vonatkozólag, sajnos, megint csak hiányosan, mert az utókorra átszarmazott kútfőket elpusztította a sors kegyetlensége tűzvész útján.

Igy a kutforrások, melyek a vasmegyei zsidók legkorábbi állapotáról nyújthatnának felvilágosítást, részben örökre bedugultak, részben azonban rendelkezésünkre állanak, hogy felkutathassuk azokat. Ez okból csak két község változatos sorsáról adhatunk bővebb történetet, a megyének hajdani és mostani legnevezetesebb zsidó községeiről, t. i. a *rohonczi* és a *szombathelyi*ről. A megye többi zsidó községeinek kezdetéről és haladásáról csak rövid vázlatokat nyújthatunk, ahol nem ritkán a szájhagyományra szorulunk írott kútfők hiányában.

Midőn pedig e mozaikszerű képet legjobb igyekeztünk szerint összerakjuk, azt hisszük, hogy nemcsak sajátlagos felekezeti, de általános kulturtörténeti szempontból is érdekes feladatot és értékes munkát végzünk. Mert azok a viszonyok, melyek között hazánkban a zsidó községek századokon át éltek és fejlődtek, vagy jobban mondva tengődtek, azok jellemzők nemcsak a zsidók állapotára, de az egyes korszakokra nézve általában. Az a korlátlan rendelkezésmód, mellyel egyes városok, vagy nagy

urak a maguk zsidáival elbántak, jellemző a zsidók iránt a legújabb korig uralkodó, emberiességet nem igen ismerő szellemre; az az uszoraszerű kiaknázás, mely a zsidót csak adótárgynak tekintette, jellemző a mohácsi vész után következő szomorú korszakra, de különösen Mária-Terézia korára⁶⁾; az a szűkkeblű kicsinyesség, mellyel a „becsületlen” céhek kenyéririgysége a legszűkebb korlátok közé szorította a zsidókat, jellemző az egész céhrendszerre, mely mindent a saját szabadalmának akart tudni, ami azután sirját is megásta, érvényt szerezve a szabad kereskedelem elvének.

És mind e mostoha körülmények mellett is fejlődtek a zsidó községek, megfelelték vallásfelekezeti és emberbaráti, valamint hazafiui feladataiknak, sőt egyik — másik kiváló módon haladt a maga kijelölt útján, ami viszont jellemző a zsidóság szívós kitartására és életrealizációjára. E történeti tények megvilágítására szolgálnak azok az adatok, melyeket a rendelkezésünkre álló forrásokból merítettünk.

Első sorban állanak azok, melyeket a vasmegyei levéltár őrzött meg a vasmegyei zsidók történetére vonatkozólag⁷⁾, másodsorban az egyes városi és hitközségi levéltárak, kiegészítve a nyomtatásban fellelhető adatokkal.

Különös érdekességgel és jelentőséggel bírnak azok az összeírások, melyeket a megye felsőbb utasításra, eleinte nagyobb időközökben, később a XVIII. század második felében, majdnem évről-évre készített, hogy ezek alapul szolgálhassanak a zsidók megadóztatásának, főleg a magyar zsidóságra annyira sérelmes türelmi adó kivetésének. Ez összeírások adatai annál inkább megbízhatók, mert a kormány feltéve őrzött anyagi érdekét védve, szígo-

⁶⁾ Az 1760 ápr. 17-iki helytartósági rendelet egyenesen kimondja, hogy azért kell a zsidóknak megengedni a vásározást, a különféle mesterségek gyakorlását, hogy tudjanak adót fizetni. „Es soll daher auf die Juden, als auf ein Steuer tragendes Volk künftighin gesehen werden.” Közölve Ben-Chananja, 1864, 960. l.

⁷⁾ Ahol más forrást meg nem nevezünk, ott mindenkor a vasmegyei levéltárban levő megyei jegyzőkönyvek 1595-től kezdve és az ugyanott található „Zsidó ügy” okiratai értendők egész értekezésünk folyamán.

a csatári kolostornak. Az erről szóló oklevél benn van a bibliában; bizonyára egy későbbi tulajdonosa iratta bele a saját igazolására. L. Vasvármegye, 1893, dec. 31.

⁴⁾ Kohn i. m. 182 l.

⁵⁾ L. alább Nemetujvár és Szalonak községeinél.

ruan ügyelt azok pontos elkészítésére és nem ritkán, így 1771, 1773-ban, visszaküldi Vas megyének az összeírásokat különböző pótlások eszközzése végett, sőt formularet is küld az összeíráshoz és körülményesen megállapítja, hogy mi mindenről kíván felvilágosítást.⁸⁾

Már 1725-ben felszólítja a helytartótanács Vas megyét is, hogy írja össze a zsidókat, de nem találjuk a megyénél nyomát annak, hogy megfelelt volna e követelésnek.

Az 1735-iki rendeletre azonban már 1736. május 11-én elküldi a megye a kész összeírásokat, amint erről jegyzőkönyve tanuskodik. Ekkor Vas megye területén 18 helységben 128 zsidó család él, a legtöbb helyen csak 1–2 család, a legtöbb Rohoncon: 78.⁹⁾ 1770-től kezdve, amikor már Németújvár hiányával is 356 zsidó család volt Vas megyében, több évi összeírást találunk a megye levéltárában. Ezek az összeírások mutatják, mily szétszórta éltek a zsidók a megye területén, mivelhogy erre kényszerítették őket a viszonyok. Így pl. 1798-ban 457 család lakik 85 helységben, 1813-ban 598 család 91 helységben, 1817-ben 657–90 helyen és 1822-ben 671 család 92 helységben.

Nagyjában ilyen marad az állapot egész a szabadságharc után következő időkig, mert ugyanis a városok nem nézték jó szemmel a zsidók letelepedését, viszont az egyes földesurak jó pénzért szívesen túrték meg a zsidókat birtokukon és a falvak népe is barátsággal látott egy-egy zsidót maga között, akire szüksége is volt, mint a kereskedelem közvetítőjére. Mutatják az összeírások azt is, hogy a zsidók száma nem csak fősszegűkben, de az egyes helységekben is állandó fluctuációban volt, mert a nehéz megélhetési viszonyok következtében ide-oda vándoroltak, szerencsét próbálva itt is, ott is.

⁸⁾ 1778-ban új összeírást kíván a helytartótanács, mert a türelmi adót újból emelni akarja, és feljegyezni kívánja a 6. pontban, vajjon miből él az illető: an Mercator, Questor, Opifex, et qualis, vel Arendator, ac cujus Beneficiy vel denique Schachterus, Ludi magister Aut alius et qualis Servitor sive publicus, sive privatus, vel etiam Mendicus aut cujus qualisve ceteroquin conditionis sit?

⁹⁾ Az 1736-iki összeírás nincs meg a vas megyei levéltárban. Ennek, valamint az 1770-iknek adatait Dr. Büchler Sándor keszthelyi kollega szíveségének köszönöm.

Lassan ugyan, de mégis szaporodik a zsidó leteleplők száma a megyében; így pl. 1783-ban 402 a zsidó családok fősszege, 1795-ben 440, 1798-ban 457, 1799-ben viszont csak 436, 1809-ben 580, 1813-ban 632, 1817-ben 657, 1822-ban 671, 1831-ben 765 és 1835-ben 760.

A vármegye elég jó indulattal van a zsidók iránt, nem akarja leteleplésüket meggátolni, sőt amikor Szombathely városa következetesen visszautasítja az oda lakni menni akaró zsidókat egész 1840-ig, a vármegye állandóan védelmébe veszi őket a város ellen és teljesítendőnek tartja kívánságukat.¹⁰⁾ Legfeljebb azt kívánja a megye, hogy a területére jövő kül, vagy belföldi zsidók hiteles okmányokkal igazolják magukat, különben bezáratja őket. Ezért is átir 1775. június 22-én a szomszédos Sopronvármegyének, hogy figyelmeztesse az ott lakó zsidókat, ha átjönnek Vas megyébe, lássák el magukat kellő iratokkal.

Viszont Draskovits Miklós gróf, királyi főajtónálló, már 1680 április 2-án bebocsátást kér Sopron városától az ő sárvári zsidai számára, még pedig annál is inkább, mert az ő ügyében járnak ott. Hasonlóképpen Batthányi Kristóf gróf Németújvár, Rohonc, Körmend, Borostyánkő, Szalonak, vas megyei városok ura 1686. április 7-én levelet ír Sopron városához, hogy az ő jószágain lakó zsidóknak ne tiltsa meg a városba való bemenetelt, „mert egyébiránt az Sidók jobbágy számban lévén bevételve az országbán, ha kegyelmek őket onnét eltilttya, nékem is kom adatik reá, hogy kegyelmek emberit jószágomból eltiltom”.¹¹⁾ Vas megye zsidósága tehát az ő uraiban megfelelő védőkre talál, csak a kormány fél attól, hogy nagyon elszaporodnak és ad ki ennek veszélye ellen több rendeletet; így 1820. április 28-án is érkezik ily rendelet a megyéhez, mire nézve az május 31-iki ülésében elhatározza, hogy azt magyar és német nyelven kinyomatja. További nyomát azonban nem találjuk.

De végre enged a megye a felsőbb oktatásnak és

¹⁰⁾ L. alább Szombathely községe történeténél.

¹¹⁾ Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban, Budapest 1896, 213 l.

1828-ban több napon át tartott gyűlésén terjedelmes „Rendszabásokat” állít össze, „a zsidók veszedelmes Kóborlásának, és helytelen megszorodásának meggátlása iránt.” Ezek a rendszabások megállapítják, hogy ahol legalább 20 zsidó lakik, ott zsidó bírót válasszanak, akinek kötelessége az ott lakó zsidók összeírása. Ha húsznál kevesebben laknak valamely helységben, úgy a legközelebbi zsidó bíróhoz tartoznak. 2. Nem elég az évi összeírás, a zsidó bírónak naplót (Diarium) kell vezetnie, amelybe naponként beírja, ha idegen zsidó ott megfordul, felveszi annak személyleírását, kinél lakott a helységben és milyen iratai vannak. A helységben való tartózkodásra engedélyt csak helyes okból ad, ha pedig az idegen zsidónak utlevele nincs, akkor feljeli „a keresztény Elöljáróknak a szolgabíró elébe való állítás végett.”

A 6. pont meghatározza, hogy az utlevél nélkül kóborló zsidó „a Vármegyének a Keresztény Kóborlókra nézve tett előbbi Rendelése szerint, az illető Járásbeli Sz. Bíró Urak által 24 páltzákkal nyomban megbüntettetni, és születési helyére egyetemben vissza küldetni rendeltetik.”

A 15 pontból álló rendszabály tehát ebben is egyformán akar elbánni keresztény és zsidó kóborlóval, különben sem viselkedik elutasítóan a más országból vagy más megyéből bevándorló zsidóval szemben, mert 9. pontjában azt határozza meg, hogy csak úgy nem telepedhetik meg az illető, „ha tsak azok jó viseletükről hiteles Leveleket vélek nem hoztak, azt is be bizonyítani nem tudják, hogy magoknak és hozzá tartozandóiknak el tartásokra elegendő vagyonnal bírnak.”

Hogy pedig a kormány és ennek révén a megye anynyit foglalkozik az idegenekkel, az érthető, mert a XVIII. század volt Magyarországon a bevándorlás ideje. Már 1712 óta folyt az; idejöttek a bevándorlók, mert óriási területek lakatlanul, műveletlenül maradtak a török uralom alól való felszabadulás után. Az idegenek nagyobb tömegével jöttek zsidók is, főleg Morva-, Lengyel- és Csehországból. Így az 1735-38-iki összeírások szerint az összeírt zsidók 28.35% Morvaországból származott, Lengyelországból 11.05%, Csehországból azonban csak 3.07, Ausztria

többi tartományaiból 4.35%, míg a német birodalomból 1.24 és Európa többi országaiból 0.44%¹³⁾

Vas megyében azonban nem volt veszedelmes az idegenek száma, hisz pl. 1770-ben az összeírt 356 családfő közül 272 volt magyar és csak 84 idegen származású. A 18. század végén megszűnt az általános bevándorlás és az idegen zsidóknak veszedelmes elszaporodása általában üres agyém volt, mint ma is az. Legjobban bizonyítja ezt az a tény, hogy az első felelős magyar kormány által 1848, májusban elrendelt összeírása a zsidóknak, különös tekintettel arra, hogy hány külföldi van közöttük és kinek van ezek között engedélye az itt lakásra, alaposan rácáfol a hamis állításra. Hisz pl. Pest 15000 zsidó lakosa között, csak 224 volt az úgynevezett „jogtalanul itt tartózkodó egyén”, és másutt is alig volt ilyen számba vehető mértékben. Vas megyében az összes falvakban és kisebb községekben egy idegen zsidó sincs, mind magyar születésű, akiknek magaviselete jó és csak a városokban van csekély számú külföldi; ezeknek is tulnyomó része olyan, ki már hosszú évtizedek óta lakik ott. Szombathelyen 289 zsidó lélek között csak 2 morva, 2 cseh, az egyik a megye tiszteletbeli orvosa s 1 lengyel származású. A mellette levő Szentmártonban 171 lélek között 1 lengyel és 1 bajor; Németújvárott 634 lélek között 4 cseh és 2 lengyel; Rohoncban 209 család közül Morvaországból való 6, Csehországból 7, Bajorországból 3, Sziléziából 1; Kis-Czellben 39 lélek között 1 bajor és 1 morva származású, aki a nemzetőrséggel vonult ki; Vasvárott 300 lélek között cseh 1, morva 1, osztrák 1, „orvos a megyénél és a mozdítható őrseregénél”, végül bajor 1.¹⁴⁾ Az 1857-iki népszámlálás szerint Vas megyében 7640 zsidó élt, az egész megye népességének 2.6%¹⁴⁾

Amint tehát látjuk, lassanként ugyan növekedett a megye zsidó lakosságának száma, de korántsem arányta-

¹³⁾ Acsády Ignác, A magyar zsidók 1735-38-ban. Imit Évkönyv 1896, 180—181 l.

¹⁴⁾ Dr. Bernstein Béla, Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898, 80—82 l.

¹⁵⁾ Ben-Chananja, III. 567l.

lanul. Ez különben szerencse volt első sorban rájuk nézve, mert bizony megélhetésük nem volt a legfényesebb, sőt oly szűkes volt, hogy tömegesen szaporodó zsidóságot nem bírt volna meg. Általában kereskedéssel foglalkoztak és pedig tulnyomóan vásározással, házalással. Hisz a keresetágak legnagyobb része el volt zárva előttük és a viszonyok egyenesen ráutalták őket a nagyon szűk határu üzletekre. Ennek okozója is nem a megye, hanem a kormány volt. Ime pl. 1727. október 24-iki rendelete azt követeli Vasmegyétől, hogy a Rohoncon, Csákányban és Muraszombaton zsidóknak bérbeadott vámszedés elvételék azoktól, mert amíg azok bírják azt a jogot, senki sem tartozik nekik vámot fizetni. Tényleg azt látjuk a 18. századi összeírásokból, hogy csak a kereskedelem különböző ágai szolgáltattak a zsidóknak megélhetési forrást, a földművelés már szintén nem számított keresetágaik közé. Az 1715-20-iki nagy adóösszeírásokban elvétele találni még egy-egy zsidó jobbágyot, aki a rendes telken gazdálkodott, mások meg mint bérlők üztek földművelést a korcsmákhoz tartozó földbirtokon. Ez még 1735-38-ban is előfordul, de igen elvétve. Ipar és kereskedelem volt az a megélhetési ág, melyet nekik kijelölt az állam és a társadalom.¹⁵⁾ Az 1736-iki összeírás szerint Vasmegyében a 128 családfő közül: pálinkafőző és korcsmáros 13, iparos 30, árendás 4, alkalmazott, napszámos, ügynök 6, kereskedő, házaló 67, muzsik 1, szegény 7. És az 1779-iki összeírás is azt mutatja, hogy a vas megyei zsidók jövedelme kereskedelem után 2380, kiskereskedelem 4845, mesterség 1286, bérlet után 384 és egyéb foglalkozásból 1377 frt.

Mikor pedig II. József türelmi rendelete után zsidók egyenként vagy csoportosan folyamodnak a császárhoz, hogy kincstári földeket adjanak nekik bérbe és ők megművelik, de a telepéseknek adott kedvezményeket és a türelmi adó alól való felmentést kérik, a kormány szűkeklősége folytán elutasította őket és nem lett a szép álomból semmi.¹⁶⁾

¹⁵⁾ Acsády, i. h. 182—183 l.

¹⁶⁾ Mandl B., Magyarországi zsidók földművelési törekvései a XVIII. században. Imit Évkönyv, 1907. 280—298 ll.

De még a megengedett kereskedelem terén is minduntalan megszorítások érték őket; így 1798. aug. 16-án kelt rendelet eltiltja a belföldi zsidóknak a borral való kereskedést és csak a külföldieknek engedi meg azt a borüzlet érdekében. 1808-ban megint eltiltják nekik a salétrommal és löporral való kereskedést, aminek folytán 1823. dec. 15-én elkobozzák a megyei esküdtek egy körmendi zsidótól az általa árult löport és serétet, a jövőre nézve szigorúan eltiltják az ilyen üzlettől, az elkobzott árut pedig átadják a görög boltosnak. 1818. július 20-án viszont azt rendeli el a helytartótanács, ami főleg a vas megyei zsidókra nézve volt sérelmes, hogy Styriába és Karinthiába nem kaphatnak zsidók kereskedelem céljából utlevelet, szeptember 15-én pedig azt adja a megye tudtára, hogy egész Ausztriába csak vásárok látogatására, de nem egyéb kereskedelem céljából adhatók ki zsidóknak utlevelek.

Természetes, hogy ily viszonyok között általános vagyonszágról szó sem lehet és ha voltak is az egyes helységeken itt-ott jómódu zsidók, a többség napról-napra tengette életét. Ime, 1778-ban az összeirt 286 család évi jövedelme 10272 frt, 1822-ben 671 családnak 34887 frt, míg a 1835-ik évi megyei bizottság jelentése szerint 267 önálló egyénnek évi jövedelme 20 frtnál kevesebb, 184 pedig egészen szegény a megye zsidósága között.

És nemcsak a keresetforrások megszorítása okozta azt, hogy a zsidók vagyonszeresedése nagyon szerény méretekben mozgott, hanem ezen kívül főleg a roppant adóteher, mely rájuk nehezedett¹⁷⁾ és e téren első sorban a Mária-Terézia által rendszeresített *türelmi adó*.

Ez az erkölcsileg lealázó, anyagilag lenyűgöző, minden tekintetben vészt okozó adó majd száz évig nyomta és nyomorgatta a magyar zsidókat, míg végre az 1846. június 24-iki királyi rendelet eltörölte, illetve kimondta az 1.200.000 frttal való végleges megváltását. Rendkívül terhes volt ez az adó a magyar zsidókra nézve, mert a kormány egyetemlegesen tette őket felelőssé az egy összegben kivetett adóért és féltékenyen örködött a felett, hogy be-

¹⁷⁾ Lásd ennek jellemző példáit alább Rohoncz községe történetében

hajtassék. E végből igénybe vette a megye segítségét, a katonai végrehajtást, és első sorban magukat a zsidókat kényszerítette arra, hogy saját végrehajtóik legyenek. Zsidók voltak a kivetők és zsidók a beszedők, akiket a kormányhatalom fenyegetése alázatos eszközeivé tett.¹⁸⁾

A megyéket e végből kerületekre osztotta a kormány és minden kerület székhelyén volt egy pénztáros, aki az oda tartozó zsidók türelmi adóját behajtotta; ezek felett pedig állott a főbeszedő. Vasmegyét eleinte hat kerületre osztották, a rohonci, körmendi, németújvári, város-szalónaki, sárvári és jánosházi kerületre. Ezekhez járult később hetediknek a vasvári, majd 1820 körül, mint nyolcadik kerület, Szombathely és Kőszeg város zsidó községe.

A türelmi adó összege először 1749-ben évi 20.000ft volt, ebből Vasmegye zsidósága 1400 frtot, tehát 15,2%-ot fizet. 1755-ben az évi 25.000 frtból 1757 frtot, 1760-ban a 30.000 frtból 1860 frtot, míg az 1771-ben megállapított 50.000 frtból 3000 frtos quota esett rája. 1777, június 9-én azonban folyamodik a megye zsidósága és a megye melegen pártolja folyamodását, igazolva állításait, hogy ez az összeg túl nagy neki és annyira terhes, hogy sokan a zsidók közül tönkremennek miatta, mások viszont elköltöznek onnan más megyébe, hol kisebb a quota. Erre a helytartótanács négy kegyesen leszállítja az összeget 2627 frtra. Az 1778-ban 80.000 frtra felemelt összegből 3655 frtot ró ki rája a helytartótanács, amit azonban újabb megokolt folyamodásra 2715 frt. 6⁶/₈-xra szállít le. Végre az 1812-ben 160.000 frtra felszoktetett főösszegeből évi 5396 frt. 34 xr. szakad a vasmegyei zsidók nyakába.¹⁹⁾

Amint azonban a megyei bizottságok által eszközölt vizsgálatok bebizonyították, a zsidók képtelenek voltak a roppant adót teljesen lefizetni és minden jóakarat mellett is állandóan hátralékban voltak, Vasmegyében csak úgy, mint az ország egyéb részében. A vasmegyei zsidók tü-

¹⁸⁾ A türelmi adó monográfiáját l. Dr. Bernstein Béla, Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn. Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann. Breslau 1900, 599-628. Vasmegyére nézve külön: A türelmi adó Vasmegyében, Imit Évkönyv, 1902, 184—209 l.

¹⁹⁾ E szerint helyesbitendő, Imit Évkönyv. 1902. 200 l.

relmi adó hátraléka 1834-ben már 52707 frt. 30 ³/₄ kr volt, amit egészen törleszteni nem is tudtak soha. Természetes ezek után, hogy az 1846-ban felajánlott váltságdíjból rájuk eső 34, 929. 13 frtnyi összeget szívesen elvállalják, hogy végre megszabaduljanak attól a vasbílincstől, mely állandóan összeszorította tagjaikat, úgy, hogy nem fejlődhettek és terjeszkedhettek a természet törvényei szerint.

És ha maga a türelmi adó is elég volt arra, hogy megnyomorítsa a szűk keresetű zsidóságot, még azon felül egész sereg más adót is kellett fizetniök, a földesúrnak és az államnak különböző címen, ami még súlyosabbá tette helyzetüket. Az 1789-iki összeírás pl. a következő számokat mutatja: Rohoncon fizetett 1782-88-ig 95 család türelmi adót (Kameral-*Taxe*) 7076, frt, 66 ³/₄ krt, hadi és házadót (Contribution- und Domestical-Gebühr) 1066 frt. 92 krt; Németújvaron 47 család fizetett 3885 frt. 30 xrt. türelmi adóban, a másik két tétel alatt semmit, mert — úgy mond — nincs nekik semmi birtokuk²⁰⁾. Körmenden 39 család 2178 frt türelmi és 77 frt. 84 kr. hadiadót rótt le; Jánosházán pedig 14 család 1391 frt. 57 kr. türelmi és 19 frt. 22 ¹/₄ xr. hadi adót, míg Város-Szalomon 48 család ugyanazon idő alatt 3124 frt. 27 kr. türelmi adót.

Ilyen arányban, illetve aránytalanságban viselték a többiek is a falvakban a terheket és könnyen érthető, hogy ilyen viszonyok között nem igen jutott nekik a saját felekezeti szükségleteik számára elegendő, hisz amellett még élni is kellett szegényeknek. Csodálatos, hogy az adóval agyonterhelt vasmegyei zsidóság 1797-ben önkény felajánl még 500 frtot az insurrectio számára. Ugyancsak ez időben vetik ki rá a pénzadó mellett a véradót is, miután már II. József elrendelte, hogy a zsidók is besorozandók katonáknak és nem válthatják meg magukat pénzzel. A magyar zsidók jó nagy része igen nehezen akar ebbe bele-törődni és mikor az 1791. országgyűlés is ezt kötötte ki a zsidók helyzetének javítása fejében, Rohoncon gyülekez-

²⁰⁾ NB. Nachdem die Giessinger Juden keine besonderen Facultäten besitzen, hangzik a jegyzet, so haben sie an Contribution und Domestical-Gebühr nicht gezahlt.

nek a zsidók küldöttei, hogy ez ügyben állást foglaljanak. Itt még a moóri Rosenthal Naftáli nézetével szemben, ki a katonáskodás elvállalása mellett küzdött, győzött Koppel Theben, pozsonyi előljáró ellentétes véleménye²¹⁾, de azután mégis rákerült a sor a zsidó rekruták kiállítására. 1807, dec. 23-ik nádori rendelet szerint pl. Vas megyében 8 főnél többet nem kell állítaniok számuk arányához viszonyítva és midőn 1809-ben 16 ujjoncot követelnek tőlük, a nádor április 11-én leír a megyéhez és tényleg leszállítja a számot nyolcra. 1814-ben azonban már 19 ujjoncot szolgáltat a megye zsidósága.

Amint láttuk, valóban súlyos volt a helyzetük minden tekintetben és elhihetjük, hogy mikor 1782-ben II. József nemes buzgalmában arra törekszik, hogy a magyarországi zsidók is művelődjenek és iskolákat létesítsenek, a hozzájuk intézett kérdésre a megye két legnagyobb községe, Rohonc²²⁾ és Város-Szalónak kijelentésének igaza van, hogy szívesen jártnák gyermekeiket nyilvános elemi iskolába, de ilyent a maguk erejéből felállítani nem képesek.

Mindeddig persze nem igen fektettek súlyt a világi tantárgyak tanítására, de igenis gondoskodtak arról, hogy gyermekeik a vallás követelte tárgyakban megfelelő oktatást nyerjenek és ne maradjanak analfabéták. A zsidók ésszeírása mindenütt, ahol több zsidó lakott, nevez meg egyeseket, akik a tanítás nehéz mesterségét vallják foglalkozásuknak; így 1736-ban Kőrmenden és Szombathelyen tesz említést egy-egy tanítóról, Rohoncon pedig négyet névleg felsorol, mind a négy magyar származású, négyet viszont nevek említése nélkül mond ennek. 1740-ben ugyancsak Rohonc községe folyamodik a Batthányi grófnőhöz, hogy engedje meg neki két idegen tanító letelepedését, miután ezekre szüksége van. A grófnő meg is engedi, csak azt köti ki, hogy azoknak semmiféle kereskedést nem szabad folytatniok. Az 1770 és 1774-iki ésszeírások Rohoncon kilenc tanítót neveznek meg, Sárvárrott meg egyet.

Templomuk, illetve imaházuk ebben az időben, amint

az 1782-iki jelentésekből kitűnik, csak a rohonci, város-szalónaki, németujvári, kőrmendi és sárvári zsidóknak volt. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy ezekben a helységekben voltak nagyobb számmal zsidók, úgy hogy községeket is alkottak vallásos intézményekkel.

Ezekben a helyeken pedig azért voltak többen, mert Sárvár a Draskóczy grófoké, Rohonc, Szalónak, Németujvár és Kőrmend a Batthányiaké volt, akik jó pénzért vagy egyéb szolgáltatokért szívesen megtűrték őket birtokaikon, sőt kellő védelemben is részesítették.

Mindezekben a helyeken többé-kevésbé nyugodt, békés volt a helyzetük és Szombathelyt kivéve, a többi mezővárosban is szabadon telepedhettek meg, ahol idővel kisebb-nagyobb községeket is képeztek, amelyekhez a falvakban szétszórtnak lakó zsidók tetszésük szerint csatlakoztak és oda nem fizettek községi adót, ahova éppen nem akartak.

Már 1747-ben panaszkodik pl. a rohonci hitközség földesuránál, hogy kültagjai nem fizetik az adójukat, ami annál fontosabb volt rá nézve, mert a község egyetemlegesen volt felelős a grófnak járó összegért. A gróf elrendeli, hogy az ilyen hátralékban levő tagot vessék börtönbe és addig ne bocsássák szabadon, míg nem fizet. De ez a rendelet sem igen használt, mert hisz ahhoz előbb Rohoncra kellett volna hozni azt a kültagot. 1749-ben újra felhangzik a község panasa és azt kéri, hogy törölhesse az ilyen tagokat, ami által persze az illetők adójáért való felelősség alól is felszabadulna. A gróf ehhez hozzájárul, kiköti azonban, hogy az az évi adót azért teljes összegében le kell fizetniök. Még száz évvel később épp oly rendezetlen volt a községek viszonya kültagjaihoz, míg az 1885-iki miniszteri rendelet nem szabályozta az anyakönyvi kerületek révén.

A községek azonban azért fentartották magukat a zsidó áldozatkészség útján és a régiek mellé újak is kerültek. Különösen akkor, mikor az 1840, 29 tcz. végre megnyitotta a zsidók előtt az összes városokat a bányavárosok kivételével. Ez a törvény nagyon üdvös hatással volt a magyar zsidóságra, mert nemcsak új lakóhelyeket

²¹⁾ Bergl József, A magyarországi zsidók története, Kaposvár 1879

szerzett neki, de hatalmas lépéssel vitte előbbre törekvéseit a teljes egyenjogúsítás felé ²³⁾, bár viszont indító oka volt annak az ellenségeskedésnek, mely a szabadságharc kitörése előtt országszerte zsidó üldözésekben tört magának utat és Vas megyében is, főleg Szombathelyen kárhozatos módon nyilvánult meg. ²³⁾

Majd elmúlt a dicső szabadságharc, a zsidók derekasan kivették részüket belőle, amiért azután Haynau óriási hadisarcot is rótt ki rájuk, melyet az eredeti rendelet követelményei szerint nem is lettek volna képesek lefizetni. Öfelsége kegyelme azonban elengedte azt és átváltoztatta 1851-ben zsidó iskolaalapra fizetendő 1.000.000 frtra, amihez Vasvármegye zsidósága 25.000 frttal járult. ²⁴⁾ A szabadságharc leveretését követő abszolutisztikus korszak általában a tespedés ideje volt; a levertség és lemondás bús hangulata nem volt alkalmas arra, hogy a fejlődés és haladás munkája minden téren meginduljon, amint az kívánatos lett volna. A zsidóság helyzete ugyanolyan volt, mint a magyar hazáé. Nagyjában már akkor kezdődött közepette az ellentétes elemek harca, de nyíltan nem tört ki, csak az 1868-iki congressus után.

A kiegyezés létrejötte azután nagy változást idézett elő, nemcsak a politikai, de, ami még fontosabb, — a gazdasági életben. Hosszú századok mulasztását kellett e téren pótolni, valóra kellett váltani a legnagyobb magyar jóslatát: Magyarország nem volt, hanem lesz. Meg is indult a gazdasági harc mindenfelé az országban és nagy, mélyreható átalakulásokat hozott létre. A magyar zsidóság életében is hamarosan érezte hatását. Megváltoztak ugyanis az életfeltételek és ennek folytán a zsidók elhelyezkedése az országban is. A falvakból kezdtek bevonulni a városokba, majd a kisebb városokból, melyek a mindinkább kiépülő vasutaktól oldalt estek, a nagyobb városokba, melyek a gazdasági élet lüktető központjai lettek.

²³⁾ Dr. Bernstein. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók 13. II.

²³⁾ Ugyanott 46-75. l.

²⁴⁾ Ugyanott 279. l. és 290—310. l.

Ez a döntő gazdasági ok eredményezte azt, amit Vas megyében feltűnő példákön látunk, hogy nagy és virágzó községek mindinkább fogynak és sülyednek, elvesztik egykori előkelő helyüket, viszont kis hitközségek elkezdenek emelkedni, naggyá lesznek és elfoglalják a tönkremenők helyét.

1830-ban még Szombathely zsidó hitközsége fiókja volt a rohoncinak és ma már a fordított viszony állhatna be. A Dunántúlnak hajdan legnagyobb és legnevesebb hitközsége a rohonci, mely még 1848-ban is 209 családból állott, míg ugyanakkor Szombathelyen csak 289 zsidó lélek lakik, a kiegyezés után való korszakban rohamosan elveszti tagjait és immár csak árnyéka régi dicsőségének.

Ugyanígy, vagy még rosszabbul járt Németújvár és Városszalónak községe, míg más helyeken viszont új hitközségek alakulnak a zsidóság szaporodása folytán, mint Celldömölk, Muraszombat és Szentgotthárd városaiban; sőt néhol két zsidó község is áll ma fenn, ahol azelőtt egy se volt.

Ez az átalakulási folyamat még most sem zárult le egészen, hisz főleg az utolsó évtizedek gazdasági politikája, az u. n. szövetkezetek alakítása hajtotta a zsidókat a falvakból még jobban a városokba és kényszerítette őket arra, hogy új megélhetési források után lássanak. A zsidók szívóssága és életrevalósága azonban oly tényezők, melyek nem hagyják őket cserben és a tények igazolják, hogy a megváltozott viszonyok között is megtalálják helyüket. Jelenleg Vasvármegye területén tizenhat zsidó község áll fenn és pedig a következő helyeken: Celldömölk, Jánosháza, Körmend, Kőszeg, Muraszombat, Németújvár, Rohonc, Sárvár, Simonyi, Szentgotthárd, Szombathely, Városszalónak és Vasvár városában.

Mindezen helyeken az eredeti anyahitközségek, hároznak, a sárvári, simonyi és jánosházinak kivételével, a congressusi párthoz tartoznak, ami a Dunántúl műveltségi előrehaladottságával függ össze.

Ezek a hitközségek képezik a VIII. congressusi községerületet és rendelkeznek mindazon vallási és kulturális

intézményekkel, melyek útján rendeltetésüknek megfelehetnek.

De a vas megyei orthodox hitközségek sem maradnak el e tekintetben a rájuk háruló feladatok mögött; ezek is más módon fejlődnek és állanak hivatásuk szolgálatában, mint pl. az ország keleti részében létező nagyszámú orthodox hitközség.

Jellemző ugyancsak a megye zsidóságának kulturális állapotára, hogy a 16 hitközség közül tizben van felekezeti elemi iskola és pedig szám szerint 12, összesen húsz tanítóval. Mindez iskolák nemcsak a felekezeti és vallási, de ép oly mértékben a magyar nemzeti művelődés tűzhelyei.

A hitközségek fejlődését és mai állapotát egyenként fogjuk tárgyalni, és pedig első sorban a volt legnagyobb községét, a rohonciét; ezzel szembeállítjuk a jelenleg legnagyobbét, a szombathelyiét, utánok pedig a többi következik keletkezésük időrendje szerint.

A vas megyei zsidók változatos története, amint az az egyes községek haladásában és működésében kifejezésre jut, érdekes részét képezi a magyarországi zsidók történetének, melynek feltüntetéséhez mi e monografiánkkal hozzá akarunk járulni.

(Folytatása következik.)

Nyiregyháza.

Dr. Bernstein Béla.

WINTERBERG GYULA

udvari tanácsosnak, a pesti Chevra Kadisa elnökének család-fája. (A XV. század 2-ik felétől napjainkig).

Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Weisz Mór rabbi.

Egy nemzedéknek, családnak eredete utáni kutatás némileg valamely folyam járatlan utakon megközelíthető forrásának kereséséhez hasonlít.¹⁾ E mély értelmű szavakkal vezeti be boldogult tanárom, Dr. Kaufmann David²⁾, a Gomperz családról szóló művét, a mely család — a véletlen mily tálalkozása³⁾! — prágai ágának őse ugyanabból a westfaliai városból — Lippstadtból⁴⁾ — származott a cseh fővárosba, mint a Winterbergé. De míg a Gomperzék családfája csak három évszázadra visszamenőleg állapítható meg, addig Winterbergé, hiteles adatok bizonyítják, a XV. század 2. ik felébe nyulik vissza. S hogy mennyire találóak Kaufmannnak fentidézett szavai és egy zsidó család összeállításának nehézségére vonatkozó megjegyzése, azt e genealógiai téma kidolgozásánál tapasztaltam, a melyre az impulzust Gans Dávid életével és műveivel való foglalkozásom adta.

¹⁾ „Die Familie Gomperz” von Prof. Dr. David Kaufmann und Dr. Max Freudenthal. Frankfurt a. M. 1907, 1. oldal.

²⁾ Öszinte és hálás kegyelettel emlékszem meg néhai tanáromról és mesteremről, Dr. Kaufmann Dávid urról, a ki a zsidó történelemmel való foglalkozásra serkentett és buzdított s a kinek egyik közleménye — Flekeles Eleazar Jichusz levele — a Monatsschrift für Geschichte u. W. des J. XXXVII évf. 378–392. oldalain, megbecsülhetetlen utbaigazítást nyújtott e genealógiai dolgozatomhoz.

³⁾ Winterberg a Chevra Kadisának és a Gomperz család egyik jeles tagja, Gomperz Károly, az aggokházának, a Chevra egyik nagyszerű intézményének, az elnöke.

⁴⁾ Kaufmann-Freudenthal i. m. 370. oldal és Gans Dávidról szóló dolgozatunkban Magyar Zsidó Szemle XXIX (1912) 174.

Ugyanis Gans ivadékaik utáni kutatásom a kellemesen meglepő felfedezéshez vezetett, hogy Winterberg Gyula a jeles emberbarát, a zsidó intézmények lelkes és bőkezű pártfogója, a magasztos hivatását oly példásan teljesítő pesti Cheura Kadisának érdemdus elnöke a történész és csillagász Gans Dávidnak (szül. 1541, megh. 1613) a le-származottja.¹⁾

A prágai zsidók történetének tüzetes tanulmányozása meglepetésemet még fokozta. Meggyőződtem arról, hogy nemcsak a világi tudományokban kiváló Gans Dávid, hanem nagyhirű rabbikortársai is, a kik II. Rudolf uralkodása idejében (1576-1612) a prágai zsidóság szellemi vezetői s az ujkori zsidóság kimagasló alakjai voltak, úgymint R. Jehuda Löw²⁾ b. Beczael (der hohe R. Löb³⁾ és R. Lencsyc Efraim Salomon (Olelót Efraim) szintén Winterberg ősei közé tartoznak. S őseinek diszes koszorúját nem csupán az említett kiválóságok, hanem R. Szinaj b. Beczael (R. Jehuda Löwnnek bátyja), R. Josua Heschel lublini és krakói rabbi, R. Perles Meir⁴⁾, R. Flekeles Eleazar⁵⁾, R. Spitz Izsák⁶⁾ és a felsoroltakon kívül még más, úgy a zsi-

¹⁾ Magyar Zsidó Szemle XXIX. évf. 186. oldal 4. jegyzet Gansról szóló dolgozatunkban..

²⁾ צמח דוד 8. szám. A siremléken בצלאל név áll. Gans צמח דוד I. rész 1592. évnél így nevezi „רבי ליווא בן בצלאל”. A „רבי ליווא” név nek felel meg, s a „betű” a „ליווא” szóban „e” t és nem „i” jelent. L. erre vonatkozólag Klemperer G. „Das Rabbinat zu Prag... Pascheles „Illustrirter Volkskalender” (5641 évről) 121. oldal. L. még Lurja ים שלמה Gittinhez a férfi nevekről szóló értekezésében.

³⁾ R. Arje Leb b. Zecharja krakói rabbitt is (megh. 1671-ben) „hoher R. Löb”-nek nevezték. Friedberg B. „ליחות זכרון” 19. oldal. L. m. a Brann Rosenthal által kiadott „Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann” 549. oldal.

⁴⁾ Ez a „מגילת יוחסין” szerzője Wertheimer Samson rabbinatusában mint titkár és rabbiülnök működött. Kaufmann: „S. Wertheimer der Oberhofsactor und Landesrabbiner 1658-1724 und seine Kinder” 56. old. 1. jegyzet.

⁵⁾ Flekeles E. ra vonatkozólag l. Spitz Jónás „זכרון אלעזר” Prag 1827.

⁶⁾ Spitz Izsák jungbunzlauer rabbi Winterbergnek dédapja volt. Reá vonatkozólag l. Dr. M. Grünwald „Jungbunzlauer Rabbiner” 20. L. m. Spitz

dó tudomány, valamint a jótékonyság terén kimagasló, kitűnő férfiak ékesítik.

Winterbergnek családfája, a melynek összefoglaló genealógiai táblázata e dolgozat végén található, érdekes és tanulságos egyaránt. Érdekessé teszi az a körülmény is, hogy egy családnak vállain, nemzedékek leszármazásán át, egy megbízható családfának ágain a régmúlt századokba mintegy visszatekinthetünk és visszaszállhatunk.

S érdekességét növeli, értékét emeli az a tény, hogy nálunk zsidóknál a legnagyobb ritkaság számba megy, hogy egy nemzetségnek évszázadokba visszanyúló leszármazását — hitelesen — kimutathassuk. S az utóbbi ket-tős oknak a) a családi név és b) a história iránti fogé-konyságnak, a kifejelett történeti érzék hiányának a folyo-mánya. A családi név az, a mely a genealógiával foglal-kozt biztos fonalként a letűnt évszázadok sötét útvesztőjén át vezet. De elődeinknél az állandó, generációkat kísérő családi névre csak nagyon elvéve akadunk. Az előnév a régmúlt időkben a zsidó familiáknál a lakó és tartózkodási hely után igazodott. Elágazódás, gyakori üldözések és kiűzetések folytán ez a név is változott¹⁾. Onnan eredt az a sűrűn észlelhető jelenség, hogy ugyan-egy zsidó apa fiainak különféle családi neveik voltak.²⁾

A történet iránti fogékonyság fejletlensége³⁾ abban nyilvánkozik, hogy zsidó családi vonatkozású feljegyzések, a genealógiai kutatásnak egy másik hathatós segédeszkö-ze, csak nagyon ritkán találhatók. Ez egyrészt a zsidó kö-rökben uralkodott felfogásnak, másrészt pedig a zsidók viszontagságos életének, szánsalomra méltó sorsának következménye. A tóra tanulmányozása, a szent tannal való beható és szakadatlan foglalkozás volt az életcél, a mely felé elődeink törekedtek. Igyekvésük oda irányult, hogy

Jónás : תולדות יצחק Prag 1843.

¹⁾ Így pl. a Gomperz család nevei a XVII. és XVI. században lakó-helyük után igazodva : Emmerich, Cleve, Wesel. Kaufmann i. m. 3.

²⁾ Állandó családi nevet II. József uralkodása idejében vettek fela-zsidók.

³⁾ L. Grünwald cikkét a Wiener „Neuzeit”-ban 1891. évf. deczem-ber 8-ik számában „Warum die Juden keinen historischen Sinn hatten?”

jámbor ősök méltó ivadéakai legyenek. A földi életet az örökkévalóság szempontjából tekintették s az egyén, bármennyire kiváló és kitűnő is, mint Spinoza mondja, csak „sub specie aeternitatis” jött számításba¹⁾. Azért nem tartották magukat oly jelentőseknek, hogy történeti személyekké váljanak, hogy élményeiket, családi eseményeiket az utókor részére megörökítsék.

A történet iránti fogékonyságnak, a mult iránti érdeklődésnek s általában a történelem művelésének főfeltétele a békés zavartalan életből folyó nyugalom, a mely az események szemlélődését, csoportosítását, lehetővé teszi²⁾. Egyházi és fejedelmi határozatok, törvények és zabolátlan önkény, felekezeti türelmetlenség, a népek messztersegesen szitott gyűlölete és ellenszenve a zsidók elől elzárták azt, hogy a nyugodt élet lelkesítő érzetét és felfröszelő tudatát élvezhessék. Életük elnyomások, üldözések szakadatlan láncolata. S szenvedések lélekölő talaja nem alkalmas a történeti érzék kifejlődésére. Mert צרות אחרונות a jelen gyötrelmei, kinjai elfeledtettek velük a multnak nyomoruságait. Vagy, a mint Winterberg egyik öse³⁾ még találóbban mondja, „a jelen annyi keserűséget nyújt, hogy a mult szenvedései megfigyeléseire idő nem jut”.

Azonban még ez a szomorú, kedvezőtlen és nyomorító helyzet, a mely évszázadokon át a zsidók osztályrészé volt, sem tudta a történeti érzéket⁴⁾ belőlük teljeseen kiölni.

Ezt éppen Winterberg két ösének — a történet keretében vágó — feljegyzései bizonyítják. Ezek R. Perls Meirnek „מנילה יוחסין” ja⁵⁾, a mely R. Jehuda Löw b. Beczalel csa-

¹⁾ Grünwald, Jungbunzlauer Rabbiner 4. oldal

²⁾ Kaufmann „Gesammelte Schriften” I. 274. oldal, a Pester Lloyd 1891 szeptember 10. iki számában Graetzről írott tárczacikkében.

³⁾ R. Lenczyc Efraim „עוללות אדרים” cz. munkája előszavában (az 1883-iki varsói kiadás 4. oldalán).

⁴⁾ A zsidó történetírás általános jellemzésére vonatkozólag I. Gans Dávid című dolgozatunkat. M. Zs. Szemle XXIX. 186.

⁵⁾ A „מנילה יוחסין” Perls a מפרגא R. Löw b. Beczalel]

ládjának rövid történetét és genealógiáját tárgyalja és R. Flekeles Eleazarnak¹⁾ családjára vonatkozó „יהוס” (leszármazási) levele, a melyek e családfa összeállításánál főforrásainkat képezték. S Winterbergnek családfája rendkívül tanulságos is. Fényesen tanuskodik a híres francia filozofusnak, Ribot F. H. nak. „A lelki átöröklés”²⁾ című művében felállított teóriái helyessége mellett. Valóban az örökös változások közt az átöröklés képez maradandó alapot. S nemcsak a külső és belső alkat vihető át az utódokra, hanem az egyéniség legsajátosabb jellemvonásai, értelmi, észbeli tehetségek, érzelmek és hajlamok is átszállnak az ivadékokra, a kik gyakran öröklök ősök testi-lelki tulajdonságait a nélkül, hogy szüleikhez hasonlitanának.³⁾ E családfa is klasszikus példákat szolgáltat nem csupán a fiziológiai, de a lelki átöröklés és atavizmus mellett.

Ennek megvilágítására a sok közül csak egynehány példát hozunk fel. A külső átöröklés nagyszerű bizonyítéka pl. az, hogy Winterberg Gyula arczvonásaiban jeles és nagyhírű ükapja — Flekeles Eleazar prágai rabbisági elnök (szül. 1754. megh. 1826. ban) — fiziognómiájának hű mását láthatjuk⁴⁾. Az utóbbinak lelki tulajdonságai, szellemi képességei önkénytelenül is ükapjára R. Lenczyc Efraimra (mgh. 1619-ben) emlékeztetnek. Mindkettő kiváló darsan (predikátor). Szónoklataikat ugyanaz a hallgatót magával ragadó előadás, bátor szókimondás, a nyelv mesteri kezelése és költői hæv jellemzi. Flekeles historiai érzéke, a

egyik leszármazottjának, Jesaja Kohen bródi dajjannak kérése folytán írta. L. i. m. (Levin N. Ch. által kiadott מני יחוס van előttünk és e szerint idézünk) 12a oldal. Jesaja Kohen, a פנעה רוח szerzőjének, Naftali Kohen poseni rabbinak fiyére, Jiczchak Kohennek a פנעה רוח kabalisztikus munka glosszatorának, R. Löw vejének, dedunokája volt.

¹⁾ Monatsschrift XXXVII. 387-389.

²⁾ Ribot T. H. „A lelki átöröklés” fordította az 5. javított francia kiadás után Holló István Bpest. 1896 [akadémiai kiadvány].

³⁾ I. m. 1, 4, 113, 467 oldalakon.

⁴⁾ Flekeles E. litográfált arczképét [készült Prágában] a pesti Chevra Kadisa előjárósági szobája falán láttam s nyomban feltűnt a frappáns hasonlatosság Winterberg arczvonásaival.

mely a prágai régi temető átkutatására indítja és családjának története felé irányítja figyelmét, akaratlanul is történetíró őseit: Gans Dávidot és Perls Meirt juttatja eszünkbe. S ez a történeti érzék Flekeles unokája — Spitz Jónás — műveiben¹⁾ is megnyilatkozik.

Spitz Izsák jungbunzlai rabbi (szül. 1766, mgh. 1842), a zseniális sakkozó,²⁾ poétai tehetségét, a ki még 76 éves korában is verselt, tanítványa³⁾ és unokája Hartmann Moritz⁴⁾ a jeles osztrák lyrikus és író öröklé, a ki Szarvadyval közösen Petőfi költeményeit is lefordította.⁵⁾

A zsidó közügyek iránti érdeklődés és azokért való önzetlen munkálkodás, a jótékonyág gyakorlása s — a mit első sorban kellett volna említenünk — a Chevra Kadisa intézmény felkarolása, istápolása és szent céljának szolgálata a Winterberg családban örökletes volt.

A prágai Chevra Kadisának, a mely 1564-ben alakult, tulajdonképeni szervezője, megszilárdítója és felvirágoztatója Winterbergnek egyik leghíresebb őse, R. Jehuda Löw b. Beczalel, volt.⁶⁾ A tekintély, a mely személyéhez fűződött, az általa szervezett egyesületre is átszállott s buzdi-

¹⁾ *יצחק és זכרון אלעזר* című biográfiai műveiben, a melyekben nagyapjának, Flekelesnek, és apjának (Spitz Izsáknak) életrajzával foglalkozik. Spitz Jónás kolini tanító volt és a fentidézett műveken kívül a pedagógiai irodalom terén fejtett ki munkásságot. Szerzője: „Das biblische Palästina” című műnek is. *אלון בכות* cím alatt (megjelent 1826-ban Prágában) nagyon szép gyászalköteményt írt nagyatyja, Flekeles, halálára.

²⁾ Nemcsak zseniális, de szenvedélyes sakkozó is volt. Hogy ennek a nemes szenvedélynek szombati napon is hódolhasson, hitközsége, a mely nagy szeretettel és becsüléssel vette körül, ezüst sakkfigurákat készítette részére. (Szóbeli értesítés alapján).

³⁾ Spitz Izsák tanítványai sorában néhány jeles és kiváló férfit találunk. Ilyenek Kompert Lipót a híres író és Heller Izidor „Die Allirten der Reaktion” cz. regény és más belletrisztikus dolgozat szerzője. Pascheles Sippurim V. kötet 195.

⁴⁾ Született 1821 okt. 15-én Dusnikban (Cseh-o.) megh. 1872. máj. 13. Ober-Döblingben.

⁵⁾ Hartmann Moritz Winterberg Gyulának nagybátyja volt. Hartmann összes művei 10 kötetben jelentek meg Stuttgartban (1873-74.).

⁶⁾ Podiebrad-Foges: *Alterthümer der Prager Josefstadt*. Prag 1880. 164. Hock: „Gal Ed” 8.

tó mintaképül szolgált a zsidó hitközségeknek arra, hogy kebelükben hasonló chevrákat alakítsanak.¹⁾ R. Jehuda L. egyik jeles ivadéka Perls Meir, a prágai Chevra Kadisánál huzamosabb időn át mint előjárósági tag működött²⁾ s ugyanannál az egyesületnél fejtett ki közel három évtizeden át, Perls unokája — Flekeles E. — mint gabбай áldásos működést.³⁾ Winterberg József — W. Gyula nagyatyja — évtizedeken keresztül állott a jungbunzlai (Kis-prágai)⁴⁾ Chevra Kadisa élén. Vagyónának nagy részét ennek céljára és más jótékony intézményekre áldozta. S ennek egyik unokája Winterberg Vilmos a prágai Chevra előjáróságának jelenleg is tagja, a másik unokája pedig a világ legnagyobb szent együletének — a *pestinek* — lankadatlan buzgalma, kitünő elnöke.

I.

Ama jeles férfiak között, a kik Winterberg Gyula őseinek diszes sorozatát képezik, a leghíresebb R. Jehuda Löw ben Beczalel.⁵⁾ A zsidó irodalomban מרדכי מפראט (מורי הרב רבי ליווא) a köznép körében „der hohe”⁶⁾ Rabbi Löb” néven ismeretes. Már kortársai is kiváló — szinte hódoló — tisztelettel környezték R. Löwöt „a nagy rabbist.

¹⁾ A halottak körül uralkodó minhangok tekintetében is nagy hatással volt a prágai chevra a többi szent együletre. Megnyilatkozik ez a pesti Chevra Kadisa ritualejében pl. משה נאי לבישת המה, a hol a prágai minhangot követik.

²⁾ Perls, a mint sírköfelirata is bizonyítja (Hock: *Die Familien Prags*, 280 oldal (2-473. szám), „מחן בבית עולם” volt.

³⁾ Spitz „זכרון אלעזר” 40 o.

⁴⁾ Dr. Grünwald M.: *Zur Geschichte der Juden in Jungbunzlau* (Geiger Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland I. 288.)

⁵⁾ Sírkövének feliratán, a mint erről személyesen meggyőződtem, „יהודה בן בצלאל” név áll. Gans Dávid „Zemach D.-jában ליווא” nevet használja. I. r. 1592. évnél és „Nechmad Venáim” 8a. R. Löw műveiben mindig így írja alá nevét: „יהודה ליווא בן בצלאל”. Podiebrad — Foges: *Alterthümer der Prager Josefstadt*, Prag 1872 (III. kiadás) 61. tévesen nevezi Rabbi Löwy-nek. Dr. L. Jerábek, *Der alte Prager Friedhof* (Prag 1903) című művében — 31. oldal — a ליווא nevet, a mely יהודה cognomenje s megfelelő לייב nek, családi névnek vette s Jehuda b. Bezael Löw-nek nevezte.

⁶⁾ A „hohe” jelzöt a monda szerint magas termetétől kapta. Pascheles „Sippurim” III. Sammlung 51.

a bölcsek koronáját, korának csodáját, a kinek fénye után járnak a népek és a kinek vizéből Izrael szétszórta szomjukat oltják¹⁾”. S nagy tekintélyének sulya nem fogatkozott meg, dicsőségének fénye nem halványult el maig sem, jöllehet több mint háromszáz év mult e! azóta, hogy földi zárandoklását befejezte (1609 augusztus 22-én) s a prágai temetőben örök pihenőre terítettett. Emléke élénken él napjainkban is nem csupán Prágában, áldásos működése színhelyén, nem csupán nagy számu elmetermékeiben,²⁾ hanem a zsidó köznép is jámbor tisztelettel emlegeti nevét, a mely köré hatalmas mondakör alakult³⁾, a csodatevő szentnek fényével övezve a hohe Rabbi Löb alakját.

Népszerűsége és hirneve keresztény körökben is elterjedt. Az utóbbi mellett bizonyít, hogy a jeles csillagász Riccioli Giovanni Baptista, bolognai jezsuitapáter 1651

¹⁾ Így nyilatkozik róla kortársa Gans „Zemach D.”-jában. A róla szóló történeti feljegyzést I. r. 1592. évnél a következő magasztaló szavakkal vezeti be:

רבי ליווא הוא הרב הנדול נור הכמים מופת דורותינו אשר לאורו ילכו כר העמים ומימי שותים כל תפוצות ישראל

Egy másik kortársa, Maharam Lublin (Resp. 51. szám) a következő diszjelzőkkel kíséri nevét: „מופת דורותינו נר ישראל”

S hasonló magasztaló hangon írnak róla más kiváló kortársai is.

²⁾ Művei a következők: ¹⁾ נור אריה (Prága 1578) terjedelmes Rasi-commentar ²⁾ דרוש לשבת שוונה ³⁾ (Prága 1583) ⁴⁾ דרוש לשבת הנדול ⁵⁾ (Krakó 1582) ⁶⁾ נבחרת השם ⁷⁾ (Prága 1589) ⁸⁾ דרוש על תורה ועבודה ⁹⁾ (Prága 1593) ¹⁰⁾ דרוש ¹¹⁾ (Prága 1593) ¹²⁾ הספר ¹³⁾ (Prága 1596) ¹⁴⁾ נתיבות עולם ¹⁵⁾ (Prága 1594) ¹⁶⁾ פסח על ענונה ¹⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁸⁾ Frankfurter Akiba felett tartott gyászbeszéd. ¹⁹⁾ באר הנולה ²⁰⁾ (Prága 1599) ²¹⁾ תפארת ישראל ²²⁾ (Prága 1599) ²³⁾ נצח ישראל ²⁴⁾ (Prága 1598) ²⁵⁾ אור חדש ²⁶⁾ (Prága 1600) és ugyanabban az évben jelent meg Prágában ²⁷⁾ הדושי ²⁸⁾ באורי ייד ²⁹⁾ (Prága 1600) és ugyanabban az évben jelent meg Prágában ³⁰⁾ הדושי ³¹⁾ על דיני מוזה, כתיבת מנילה, כלי הקדש, בנדי כהונה ומימיני ³²⁾ נור אריה ³³⁾ (Prága 1598) ³⁴⁾ חסדור ³⁵⁾ (Prága 1598) ³⁶⁾ חסדור ³⁷⁾ (Prága 1598) ³⁸⁾ חסדור ³⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁰⁾ חסדור ⁴¹⁾ (Prága 1598) ⁴²⁾ חסדור ⁴³⁾ (Prága 1598) ⁴⁴⁾ חסדור ⁴⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁶⁾ חסדור ⁴⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁸⁾ חסדור ⁴⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁰⁾ חסדור ⁵¹⁾ (Prága 1598) ⁵²⁾ חסדור ⁵³⁾ (Prága 1598) ⁵⁴⁾ חסדור ⁵⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁶⁾ חסדור ⁵⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁸⁾ חסדור ⁵⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁰⁾ חסדור ⁶¹⁾ (Prága 1598) ⁶²⁾ חסדור ⁶³⁾ (Prága 1598) ⁶⁴⁾ חסדור ⁶⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁶⁾ חסדור ⁶⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁸⁾ חסדור ⁶⁹⁾ (Prága 1598) ⁷⁰⁾ חסדור ⁷¹⁾ (Prága 1598) ⁷²⁾ חסדור ⁷³⁾ (Prága 1598) ⁷⁴⁾ חסדור ⁷⁵⁾ (Prága 1598) ⁷⁶⁾ חסדור ⁷⁷⁾ (Prága 1598) ⁷⁸⁾ חסדור ⁷⁹⁾ (Prága 1598) ⁸⁰⁾ חסדור ⁸¹⁾ (Prága 1598) ⁸²⁾ חסדור ⁸³⁾ (Prága 1598) ⁸⁴⁾ חסדור ⁸⁵⁾ (Prága 1598) ⁸⁶⁾ חסדור ⁸⁷⁾ (Prága 1598) ⁸⁸⁾ חסדור ⁸⁹⁾ (Prága 1598) ⁹⁰⁾ חסדור ⁹¹⁾ (Prága 1598) ⁹²⁾ חסדור ⁹³⁾ (Prága 1598) ⁹⁴⁾ חסדור ⁹⁵⁾ (Prága 1598) ⁹⁶⁾ חסדור ⁹⁷⁾ (Prága 1598) ⁹⁸⁾ חסדור ⁹⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁰⁰⁾ חסדור ¹⁰¹⁾ (Prága 1598) ¹⁰²⁾ חסדור ¹⁰³⁾ (Prága 1598) ¹⁰⁴⁾ חסדור ¹⁰⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁰⁶⁾ חסדור ¹⁰⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁰⁸⁾ חסדור ¹⁰⁹⁾ (Prága 1598) ¹¹⁰⁾ חסדור ¹¹¹⁾ (Prága 1598) ¹¹²⁾ חסדור ¹¹³⁾ (Prága 1598) ¹¹⁴⁾ חסדור ¹¹⁵⁾ (Prága 1598) ¹¹⁶⁾ חסדור ¹¹⁷⁾ (Prága 1598) ¹¹⁸⁾ חסדור ¹¹⁹⁾ (Prága 1598) ¹²⁰⁾ חסדור ¹²¹⁾ (Prága 1598) ¹²²⁾ חסדור ¹²³⁾ (Prága 1598) ¹²⁴⁾ חסדור ¹²⁵⁾ (Prága 1598) ¹²⁶⁾ חסדור ¹²⁷⁾ (Prága 1598) ¹²⁸⁾ חסדור ¹²⁹⁾ (Prága 1598) ¹³⁰⁾ חסדור ¹³¹⁾ (Prága 1598) ¹³²⁾ חסדור ¹³³⁾ (Prága 1598) ¹³⁴⁾ חסדור ¹³⁵⁾ (Prága 1598) ¹³⁶⁾ חסדור ¹³⁷⁾ (Prága 1598) ¹³⁸⁾ חסדור ¹³⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁴⁰⁾ חסדור ¹⁴¹⁾ (Prága 1598) ¹⁴²⁾ חסדור ¹⁴³⁾ (Prága 1598) ¹⁴⁴⁾ חסדור ¹⁴⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁴⁶⁾ חסדור ¹⁴⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁴⁸⁾ חסדור ¹⁴⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁵⁰⁾ חסדור ¹⁵¹⁾ (Prága 1598) ¹⁵²⁾ חסדור ¹⁵³⁾ (Prága 1598) ¹⁵⁴⁾ חסדור ¹⁵⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁵⁶⁾ חסדור ¹⁵⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁵⁸⁾ חסדור ¹⁵⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁶⁰⁾ חסדור ¹⁶¹⁾ (Prága 1598) ¹⁶²⁾ חסדור ¹⁶³⁾ (Prága 1598) ¹⁶⁴⁾ חסדור ¹⁶⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁶⁶⁾ חסדור ¹⁶⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁶⁸⁾ חסדור ¹⁶⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁷⁰⁾ חסדור ¹⁷¹⁾ (Prága 1598) ¹⁷²⁾ חסדור ¹⁷³⁾ (Prága 1598) ¹⁷⁴⁾ חסדור ¹⁷⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁷⁶⁾ חסדור ¹⁷⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁷⁸⁾ חסדור ¹⁷⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁸⁰⁾ חסדור ¹⁸¹⁾ (Prága 1598) ¹⁸²⁾ חסדור ¹⁸³⁾ (Prága 1598) ¹⁸⁴⁾ חסדור ¹⁸⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁸⁶⁾ חסדור ¹⁸⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁸⁸⁾ חסדור ¹⁸⁹⁾ (Prága 1598) ¹⁹⁰⁾ חסדור ¹⁹¹⁾ (Prága 1598) ¹⁹²⁾ חסדור ¹⁹³⁾ (Prága 1598) ¹⁹⁴⁾ חסדור ¹⁹⁵⁾ (Prága 1598) ¹⁹⁶⁾ חסדור ¹⁹⁷⁾ (Prága 1598) ¹⁹⁸⁾ חסדור ¹⁹⁹⁾ (Prága 1598) ²⁰⁰⁾ חסדור ²⁰¹⁾ (Prága 1598) ²⁰²⁾ חסדור ²⁰³⁾ (Prága 1598) ²⁰⁴⁾ חסדור ²⁰⁵⁾ (Prága 1598) ²⁰⁶⁾ חסדור ²⁰⁷⁾ (Prága 1598) ²⁰⁸⁾ חסדור ²⁰⁹⁾ (Prága 1598) ²¹⁰⁾ חסדור ²¹¹⁾ (Prága 1598) ²¹²⁾ חסדור ²¹³⁾ (Prága 1598) ²¹⁴⁾ חסדור ²¹⁵⁾ (Prága 1598) ²¹⁶⁾ חסדור ²¹⁷⁾ (Prága 1598) ²¹⁸⁾ חסדור ²¹⁹⁾ (Prága 1598) ²²⁰⁾ חסדור ²²¹⁾ (Prága 1598) ²²²⁾ חסדור ²²³⁾ (Prága 1598) ²²⁴⁾ חסדור ²²⁵⁾ (Prága 1598) ²²⁶⁾ חסדור ²²⁷⁾ (Prága 1598) ²²⁸⁾ חסדור ²²⁹⁾ (Prága 1598) ²³⁰⁾ חסדור ²³¹⁾ (Prága 1598) ²³²⁾ חסדור ²³³⁾ (Prága 1598) ²³⁴⁾ חסדור ²³⁵⁾ (Prága 1598) ²³⁶⁾ חסדור ²³⁷⁾ (Prága 1598) ²³⁸⁾ חסדור ²³⁹⁾ (Prága 1598) ²⁴⁰⁾ חסדור ²⁴¹⁾ (Prága 1598) ²⁴²⁾ חסדור ²⁴³⁾ (Prága 1598) ²⁴⁴⁾ חסדור ²⁴⁵⁾ (Prága 1598) ²⁴⁶⁾ חסדור ²⁴⁷⁾ (Prága 1598) ²⁴⁸⁾ חסדור ²⁴⁹⁾ (Prága 1598) ²⁵⁰⁾ חסדור ²⁵¹⁾ (Prága 1598) ²⁵²⁾ חסדור ²⁵³⁾ (Prága 1598) ²⁵⁴⁾ חסדור ²⁵⁵⁾ (Prága 1598) ²⁵⁶⁾ חסדור ²⁵⁷⁾ (Prága 1598) ²⁵⁸⁾ חסדור ²⁵⁹⁾ (Prága 1598) ²⁶⁰⁾ חסדור ²⁶¹⁾ (Prága 1598) ²⁶²⁾ חסדור ²⁶³⁾ (Prága 1598) ²⁶⁴⁾ חסדור ²⁶⁵⁾ (Prága 1598) ²⁶⁶⁾ חסדור ²⁶⁷⁾ (Prága 1598) ²⁶⁸⁾ חסדור ²⁶⁹⁾ (Prága 1598) ²⁷⁰⁾ חסדור ²⁷¹⁾ (Prága 1598) ²⁷²⁾ חסדור ²⁷³⁾ (Prága 1598) ²⁷⁴⁾ חסדור ²⁷⁵⁾ (Prága 1598) ²⁷⁶⁾ חסדור ²⁷⁷⁾ (Prága 1598) ²⁷⁸⁾ חסדור ²⁷⁹⁾ (Prága 1598) ²⁸⁰⁾ חסדור ²⁸¹⁾ (Prága 1598) ²⁸²⁾ חסדור ²⁸³⁾ (Prága 1598) ²⁸⁴⁾ חסדור ²⁸⁵⁾ (Prága 1598) ²⁸⁶⁾ חסדור ²⁸⁷⁾ (Prága 1598) ²⁸⁸⁾ חסדור ²⁸⁹⁾ (Prága 1598) ²⁹⁰⁾ חסדור ²⁹¹⁾ (Prága 1598) ²⁹²⁾ חסדור ²⁹³⁾ (Prága 1598) ²⁹⁴⁾ חסדור ²⁹⁵⁾ (Prága 1598) ²⁹⁶⁾ חסדור ²⁹⁷⁾ (Prága 1598) ²⁹⁸⁾ חסדור ²⁹⁹⁾ (Prága 1598) ³⁰⁰⁾ חסדור ³⁰¹⁾ (Prága 1598) ³⁰²⁾ חסדור ³⁰³⁾ (Prága 1598) ³⁰⁴⁾ חסדור ³⁰⁵⁾ (Prága 1598) ³⁰⁶⁾ חסדור ³⁰⁷⁾ (Prága 1598) ³⁰⁸⁾ חסדור ³⁰⁹⁾ (Prága 1598) ³¹⁰⁾ חסדור ³¹¹⁾ (Prága 1598) ³¹²⁾ חסדור ³¹³⁾ (Prága 1598) ³¹⁴⁾ חסדור ³¹⁵⁾ (Prága 1598) ³¹⁶⁾ חסדור ³¹⁷⁾ (Prága 1598) ³¹⁸⁾ חסדור ³¹⁹⁾ (Prága 1598) ³²⁰⁾ חסדור ³²¹⁾ (Prága 1598) ³²²⁾ חסדור ³²³⁾ (Prága 1598) ³²⁴⁾ חסדור ³²⁵⁾ (Prága 1598) ³²⁶⁾ חסדור ³²⁷⁾ (Prága 1598) ³²⁸⁾ חסדור ³²⁹⁾ (Prága 1598) ³³⁰⁾ חסדור ³³¹⁾ (Prága 1598) ³³²⁾ חסדור ³³³⁾ (Prága 1598) ³³⁴⁾ חסדור ³³⁵⁾ (Prága 1598) ³³⁶⁾ חסדור ³³⁷⁾ (Prága 1598) ³³⁸⁾ חסדור ³³⁹⁾ (Prága 1598) ³⁴⁰⁾ חסדור ³⁴¹⁾ (Prága 1598) ³⁴²⁾ חסדור ³⁴³⁾ (Prága 1598) ³⁴⁴⁾ חסדור ³⁴⁵⁾ (Prága 1598) ³⁴⁶⁾ חסדור ³⁴⁷⁾ (Prága 1598) ³⁴⁸⁾ חסדור ³⁴⁹⁾ (Prága 1598) ³⁵⁰⁾ חסדור ³⁵¹⁾ (Prága 1598) ³⁵²⁾ חסדור ³⁵³⁾ (Prága 1598) ³⁵⁴⁾ חסדור ³⁵⁵⁾ (Prága 1598) ³⁵⁶⁾ חסדור ³⁵⁷⁾ (Prága 1598) ³⁵⁸⁾ חסדור ³⁵⁹⁾ (Prága 1598) ³⁶⁰⁾ חסדור ³⁶¹⁾ (Prága 1598) ³⁶²⁾ חסדור ³⁶³⁾ (Prága 1598) ³⁶⁴⁾ חסדור ³⁶⁵⁾ (Prága 1598) ³⁶⁶⁾ חסדור ³⁶⁷⁾ (Prága 1598) ³⁶⁸⁾ חסדור ³⁶⁹⁾ (Prága 1598) ³⁷⁰⁾ חסדור ³⁷¹⁾ (Prága 1598) ³⁷²⁾ חסדור ³⁷³⁾ (Prága 1598) ³⁷⁴⁾ חסדור ³⁷⁵⁾ (Prága 1598) ³⁷⁶⁾ חסדור ³⁷⁷⁾ (Prága 1598) ³⁷⁸⁾ חסדור ³⁷⁹⁾ (Prága 1598) ³⁸⁰⁾ חסדור ³⁸¹⁾ (Prága 1598) ³⁸²⁾ חסדור ³⁸³⁾ (Prága 1598) ³⁸⁴⁾ חסדור ³⁸⁵⁾ (Prága 1598) ³⁸⁶⁾ חסדור ³⁸⁷⁾ (Prága 1598) ³⁸⁸⁾ חסדור ³⁸⁹⁾ (Prága 1598) ³⁹⁰⁾ חסדור ³⁹¹⁾ (Prága 1598) ³⁹²⁾ חסדור ³⁹³⁾ (Prága 1598) ³⁹⁴⁾ חסדור ³⁹⁵⁾ (Prága 1598) ³⁹⁶⁾ חסדור ³⁹⁷⁾ (Prága 1598) ³⁹⁸⁾ חסדור ³⁹⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁰⁰⁾ חסדור ⁴⁰¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁰²⁾ חסדור ⁴⁰³⁾ (Prága 1598) ⁴⁰⁴⁾ חסדור ⁴⁰⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁰⁶⁾ חסדור ⁴⁰⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁰⁸⁾ חסדור ⁴⁰⁹⁾ (Prága 1598) ⁴¹⁰⁾ חסדור ⁴¹¹⁾ (Prága 1598) ⁴¹²⁾ חסדור ⁴¹³⁾ (Prága 1598) ⁴¹⁴⁾ חסדור ⁴¹⁵⁾ (Prága 1598) ⁴¹⁶⁾ חסדור ⁴¹⁷⁾ (Prága 1598) ⁴¹⁸⁾ חסדור ⁴¹⁹⁾ (Prága 1598) ⁴²⁰⁾ חסדור ⁴²¹⁾ (Prága 1598) ⁴²²⁾ חסדור ⁴²³⁾ (Prága 1598) ⁴²⁴⁾ חסדור ⁴²⁵⁾ (Prága 1598) ⁴²⁶⁾ חסדור ⁴²⁷⁾ (Prága 1598) ⁴²⁸⁾ חסדור ⁴²⁹⁾ (Prága 1598) ⁴³⁰⁾ חסדור ⁴³¹⁾ (Prága 1598) ⁴³²⁾ חסדור ⁴³³⁾ (Prága 1598) ⁴³⁴⁾ חסדור ⁴³⁵⁾ (Prága 1598) ⁴³⁶⁾ חסדור ⁴³⁷⁾ (Prága 1598) ⁴³⁸⁾ חסדור ⁴³⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁴⁰⁾ חסדור ⁴⁴¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁴²⁾ חסדור ⁴⁴³⁾ (Prága 1598) ⁴⁴⁴⁾ חסדור ⁴⁴⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁴⁶⁾ חסדור ⁴⁴⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁴⁸⁾ חסדור ⁴⁴⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁵⁰⁾ חסדור ⁴⁵¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁵²⁾ חסדור ⁴⁵³⁾ (Prága 1598) ⁴⁵⁴⁾ חסדור ⁴⁵⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁵⁶⁾ חסדור ⁴⁵⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁵⁸⁾ חסדור ⁴⁵⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁶⁰⁾ חסדור ⁴⁶¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁶²⁾ חסדור ⁴⁶³⁾ (Prága 1598) ⁴⁶⁴⁾ חסדור ⁴⁶⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁶⁶⁾ חסדור ⁴⁶⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁶⁸⁾ חסדור ⁴⁶⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁷⁰⁾ חסדור ⁴⁷¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁷²⁾ חסדור ⁴⁷³⁾ (Prága 1598) ⁴⁷⁴⁾ חסדור ⁴⁷⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁷⁶⁾ חסדור ⁴⁷⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁷⁸⁾ חסדור ⁴⁷⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁸⁰⁾ חסדור ⁴⁸¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁸²⁾ חסדור ⁴⁸³⁾ (Prága 1598) ⁴⁸⁴⁾ חסדור ⁴⁸⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁸⁶⁾ חסדור ⁴⁸⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁸⁸⁾ חסדור ⁴⁸⁹⁾ (Prága 1598) ⁴⁹⁰⁾ חסדור ⁴⁹¹⁾ (Prága 1598) ⁴⁹²⁾ חסדור ⁴⁹³⁾ (Prága 1598) ⁴⁹⁴⁾ חסדור ⁴⁹⁵⁾ (Prága 1598) ⁴⁹⁶⁾ חסדור ⁴⁹⁷⁾ (Prága 1598) ⁴⁹⁸⁾ חסדור ⁴⁹⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁰⁰⁾ חסדור ⁵⁰¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁰²⁾ חסדור ⁵⁰³⁾ (Prága 1598) ⁵⁰⁴⁾ חסדור ⁵⁰⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁰⁶⁾ חסדור ⁵⁰⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁰⁸⁾ חסדור ⁵⁰⁹⁾ (Prága 1598) ⁵¹⁰⁾ חסדור ⁵¹¹⁾ (Prága 1598) ⁵¹²⁾ חסדור ⁵¹³⁾ (Prága 1598) ⁵¹⁴⁾ חסדור ⁵¹⁵⁾ (Prága 1598) ⁵¹⁶⁾ חסדור ⁵¹⁷⁾ (Prága 1598) ⁵¹⁸⁾ חסדור ⁵¹⁹⁾ (Prága 1598) ⁵²⁰⁾ חסדור ⁵²¹⁾ (Prága 1598) ⁵²²⁾ חסדור ⁵²³⁾ (Prága 1598) ⁵²⁴⁾ חסדור ⁵²⁵⁾ (Prága 1598) ⁵²⁶⁾ חסדור ⁵²⁷⁾ (Prága 1598) ⁵²⁸⁾ חסדור ⁵²⁹⁾ (Prága 1598) ⁵³⁰⁾ חסדור ⁵³¹⁾ (Prága 1598) ⁵³²⁾ חסדור ⁵³³⁾ (Prága 1598) ⁵³⁴⁾ חסדור ⁵³⁵⁾ (Prága 1598) ⁵³⁶⁾ חסדור ⁵³⁷⁾ (Prága 1598) ⁵³⁸⁾ חסדור ⁵³⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁴⁰⁾ חסדור ⁵⁴¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁴²⁾ חסדור ⁵⁴³⁾ (Prága 1598) ⁵⁴⁴⁾ חסדור ⁵⁴⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁴⁶⁾ חסדור ⁵⁴⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁴⁸⁾ חסדור ⁵⁴⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁵⁰⁾ חסדור ⁵⁵¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁵²⁾ חסדור ⁵⁵³⁾ (Prága 1598) ⁵⁵⁴⁾ חסדור ⁵⁵⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁵⁶⁾ חסדור ⁵⁵⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁵⁸⁾ חסדור ⁵⁵⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁶⁰⁾ חסדור ⁵⁶¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁶²⁾ חסדור ⁵⁶³⁾ (Prága 1598) ⁵⁶⁴⁾ חסדור ⁵⁶⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁶⁶⁾ חסדור ⁵⁶⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁶⁸⁾ חסדור ⁵⁶⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁷⁰⁾ חסדור ⁵⁷¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁷²⁾ חסדור ⁵⁷³⁾ (Prága 1598) ⁵⁷⁴⁾ חסדור ⁵⁷⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁷⁶⁾ חסדור ⁵⁷⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁷⁸⁾ חסדור ⁵⁷⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁸⁰⁾ חסדור ⁵⁸¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁸²⁾ חסדור ⁵⁸³⁾ (Prága 1598) ⁵⁸⁴⁾ חסדור ⁵⁸⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁸⁶⁾ חסדור ⁵⁸⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁸⁸⁾ חסדור ⁵⁸⁹⁾ (Prága 1598) ⁵⁹⁰⁾ חסדור ⁵⁹¹⁾ (Prága 1598) ⁵⁹²⁾ חסדור ⁵⁹³⁾ (Prága 1598) ⁵⁹⁴⁾ חסדור ⁵⁹⁵⁾ (Prága 1598) ⁵⁹⁶⁾ חסדור ⁵⁹⁷⁾ (Prága 1598) ⁵⁹⁸⁾ חסדור ⁵⁹⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁰⁰⁾ חסדור ⁶⁰¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁰²⁾ חסדור ⁶⁰³⁾ (Prága 1598) ⁶⁰⁴⁾ חסדור ⁶⁰⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁰⁶⁾ חסדור ⁶⁰⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁰⁸⁾ חסדור ⁶⁰⁹⁾ (Prága 1598) ⁶¹⁰⁾ חסדור ⁶¹¹⁾ (Prága 1598) ⁶¹²⁾ חסדור ⁶¹³⁾ (Prága 1598) ⁶¹⁴⁾ חסדור ⁶¹⁵⁾ (Prága 1598) ⁶¹⁶⁾ חסדור ⁶¹⁷⁾ (Prága 1598) ⁶¹⁸⁾ חסדור ⁶¹⁹⁾ (Prága 1598) ⁶²⁰⁾ חסדור ⁶²¹⁾ (Prága 1598) ⁶²²⁾ חסדור ⁶²³⁾ (Prága 1598) ⁶²⁴⁾ חסדור ⁶²⁵⁾ (Prága 1598) ⁶²⁶⁾ חסדור ⁶²⁷⁾ (Prága 1598) ⁶²⁸⁾ חסדור ⁶²⁹⁾ (Prága 1598) ⁶³⁰⁾ חסדור ⁶³¹⁾ (Prága 1598) ⁶³²⁾ חסדור ⁶³³⁾ (Prága 1598) ⁶³⁴⁾ חסדור ⁶³⁵⁾ (Prága 1598) ⁶³⁶⁾ חסדור ⁶³⁷⁾ (Prága 1598) ⁶³⁸⁾ חסדור ⁶³⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁴⁰⁾ חסדור ⁶⁴¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁴²⁾ חסדור ⁶⁴³⁾ (Prága 1598) ⁶⁴⁴⁾ חסדור ⁶⁴⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁴⁶⁾ חסדור ⁶⁴⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁴⁸⁾ חסדור ⁶⁴⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁵⁰⁾ חסדור ⁶⁵¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁵²⁾ חסדור ⁶⁵³⁾ (Prága 1598) ⁶⁵⁴⁾ חסדור ⁶⁵⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁵⁶⁾ חסדור ⁶⁵⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁵⁸⁾ חסדור ⁶⁵⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁶⁰⁾ חסדור ⁶⁶¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁶²⁾ חסדור ⁶⁶³⁾ (Prága 1598) ⁶⁶⁴⁾ חסדור ⁶⁶⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁶⁶⁾ חסדור ⁶⁶⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁶⁸⁾ חסדור ⁶⁶⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁷⁰⁾ חסדור ⁶⁷¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁷²⁾ חסדור ⁶⁷³⁾ (Prága 1598) ⁶⁷⁴⁾ חסדור ⁶⁷⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁷⁶⁾ חסדור ⁶⁷⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁷⁸⁾ חסדור ⁶⁷⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁸⁰⁾ חסדור ⁶⁸¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁸²⁾ חסדור ⁶⁸³⁾ (Prága 1598) ⁶⁸⁴⁾ חסדור ⁶⁸⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁸⁶⁾ חסדור ⁶⁸⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁸⁸⁾ חסדור ⁶⁸⁹⁾ (Prága 1598) ⁶⁹⁰⁾ חסדור ⁶⁹¹⁾ (Prága 1598) ⁶⁹²⁾ חסדור ⁶⁹³⁾ (Prága 1598) ⁶⁹⁴⁾ חסדור ⁶⁹⁵⁾ (Prága 1598) ⁶⁹⁶⁾ חסדור ⁶⁹⁷⁾ (Prága 1598) ⁶⁹⁸⁾ חסדור ⁶⁹⁹⁾ (Prága 1598) ⁷⁰⁰⁾ חסדור ⁷⁰¹⁾ (Prága 1598) ⁷⁰²⁾ חסדור ⁷⁰³⁾ (Prága 1598) ⁷⁰⁴⁾ חסדור ⁷⁰⁵⁾ (Prága 1598) ⁷⁰⁶⁾ חסדור ⁷⁰⁷⁾ (Prága 1598) ⁷⁰⁸⁾ חסדור ⁷⁰⁹⁾ (Prága 1598) ⁷¹⁰⁾ חסדור ⁷¹¹⁾ (Prága 1598) ⁷¹²⁾ חסדור ⁷¹³⁾ (Prága 1598) ⁷¹⁴⁾ חסדור ⁷¹⁵⁾ (Prága 1598) ⁷¹⁶⁾ חסדור ⁷¹⁷⁾ (Prága 1598) ⁷¹⁸⁾ חסדור ⁷¹⁹⁾ (Prága 1598) ⁷²⁰⁾ חסדור ⁷²¹⁾ (Prága 1598) ⁷²²⁾ חסדור ⁷²³⁾ (Prága 1598) ⁷²⁴⁾ חסדור ⁷²⁵⁾ (Prága 1598) ⁷²⁶⁾ חסדור ⁷²⁷⁾ (Prága 1598) ⁷²⁸⁾ חסדור ⁷²⁹⁾ (Prága 1598) ⁷³⁰⁾ חסדור ⁷³¹⁾ (Prága 1598) ⁷³²⁾ חסדור ⁷³³⁾ (Prága 1598) ⁷³⁴⁾ חסדור ⁷³⁵⁾ (Prága 1598) ⁷³⁶⁾ חסדור ⁷³⁷⁾ (Prága 1598) ⁷³⁸⁾ חסדור ⁷³⁹⁾ (Prága 1598) ⁷⁴⁰⁾ חסדור ⁷⁴¹⁾ (Prága 1598) ⁷⁴²⁾ חסדור ⁷⁴³⁾ (Prága 1598) ⁷⁴⁴⁾ חסדור ⁷⁴⁵⁾ (Prága 1598) ⁷⁴⁶⁾ חסדור ⁷⁴⁷⁾ (Prága 1598) ⁷⁴⁸⁾ חסדור ⁷⁴⁹

tőira vonatkozólag utbaigazítást nyújtó adatok teljesen hiányoznak.

Első nyilvános szereplése az 1553. évvel kezdődik, a mely évben Morvaország főrabbi (országos rabbi) állását elfoglalta.¹⁾ Nagy, széleskörű tudása és kitünő adminisztratori képessége országos rabbiállásában is megnyilvánult. Szervezte a morvaországi hitközségeket, a régi statumokat összegyűjtötte s azokat, a mennyire a viszonyok megkívánták, ujjakkal bővítette.²⁾ A talmud tanulását és tanítását szilárd alapokra fektette s ennek terjesztése céljából az egyes morva községekben iskolákat létesített³⁾.

Közel husz éven át töltötte be R. Löw ezt a diszes országos-rabbi állást, a melyet valószínűleg a Morvaországban kitört vad és kegyetlen zsidóüldözések folytán 1573-ban otthagytott⁴⁾ s Prágában, a hol Perl nevű neje⁵⁾ révén rokonai voltak, telepedett le.

Itt tartózkodott 1584-ig a poseni rabbiállás elfoglalásáig. Prágában való időzése alatt — jöllehet hivatalos állást nem töltött be⁶⁾ — nagyon hasznos és áldásos működést fejtett ki. Szervezte a Chevra Kadisát, Bet-hamidrast (Klaust) és úgynevezett „Misnájot Chevrát“ alakított⁷⁾. R. Löw 1584-től 88-ig volt poseni rabbiállásában⁸⁾. 1588-tól 1592-ig újból Prágában találjuk. Az utóbbi évben rendkívül nagy feltűnést keltő esemény történt R. Löwvel, a mely annyi fantasztikus hírnek és szép mondának a szülőoka lett. A babonás és mysticismus felé hajló II.

¹⁾ Gans: Zemach Dávid I. r. 1592 évnél.

²⁾ Dr. Brüll N. Zur Geschichte der Juden in Mähren, (Szántó: Wiener Jahrbuch der Israeliten 1867-1868) 188. és k. ol., Löw L. „Gesammelte Schriften“ II. 71-72.

³⁾ Brüll i. h.

⁴⁾ Gans i. m. I. rész és II. rész 1574. éveknél.

⁵⁾ Hock: „Gal-Ed“ 2. és Grün i. m. 9.

⁶⁾ Prágai főrabbi akkor Melnik Jiczchak Eisik volt, a ki 1583 május 3-án halt meg. Gans i. m. 1583. évnél és Hock: „Gal-Ed“ 14. szám. Melnik halála után Chajot Izsák lett prágai főrabbi. Gans i. m. 1584. évnél.

⁷⁾ Jerabek i. m.: 33. Hock i. m. és Grün i. m.

⁸⁾ Perles: Geschichte der Juden in Posen 42. oldalon tévesen írja, hogy R. Löw már poseni állása elfoglalása előtt is prágai rabbi volt.

Rudolf király füléhez is eljutott R. Löwnek nagy tudásáról, a titkos tanban — a kabbalában való jártasságáról szóló hire. Magához rendelte — kihallgatás céljából — a rabbit, rendkívül nagy szívélyességgel és leereszkedő nyajassággal fogadta¹⁾ (1592 február 23. án)²⁾ és jó sokáig elbeszélgetett vele. Hogy a király és a rabbi között lefolyt beszélgetésnek mi volt a tartalma, arról R. Löw semmiféle feljegyzést nem hagyott ránk.³⁾ De minden jel arra vall, hogy a kabbaláról folyt a diskurzus. Ezt a feltevést a II. Rudolf részére készült amulette is megerősíti, mely „קמיעה נפלאה ונוראה נכתבה לקיסר רודולפוס“ a mely Bacharach Chajjim Jair wormsi rabbinak, R. Löw dédunokájának, kéziratai között található volt.⁴⁾

A prágai hitközségben uralkodó viaszás állapotok⁵⁾, a melyek miatt R. Löw az ottani főrabbi tisztséget el nem fogadhatta, arra késztették, hogy a poseni és Nagy-Lengyelország főrabbiállás elvállalására vonatkozó megistelő hívásnak engedve, a cseh fővárosból (1592. év Ijar hó 4.-én = április 16) ismét eltávozzék⁶⁾. S csak 1597 tavaszán tért vissza Prágába, hogy nemes törekvése célját, a főrabbi széket, elfoglalja, a melyet 1609 aug. 22-én bekövetkezett haláláig betöltött. A rákövetkező év május havában méltó hitvese — Perl — követte őt a halálban.⁷⁾

¹⁾ Gans i. m. 1592. évnél קבלו (הקיסר) בסתר פנים יפות ושושוקות דבר עמו מה אל מה

²⁾ Gans szerint a kihallgatás vasárnap, Adar hó 3. napján — febr. 16. án volt. R. Löw egyik unokája — Kohe. Izsák — feljegyzése szerint, a ki a kihallgatás lefolyásáról (tartalmáról is ígért leírást) részletesen beszámol, az audencia napjául Adar hó 10-ikét (= febr. 23) mondja. V. ö. „המניח“ 1872-ik évfolyam 14. szám.

³⁾ Kohen Izsáknak — a királyi kihallgatás tartalmáról — ígért jelentése nem maradt ránk.

⁴⁾ Kaufmann: J. Ch. Bacharach. 127. Bacharach XXIV. kézirat-kötetének 56. oldalán.

⁵⁾ Geiger: Zeitschrift für die Gesch. der Juden in D. I. 309., G. Wolf Gemeindestreitigkeiten in Prag (1567-1678). Grün i. m. 26. Graetz (Gesch. der. J. IX 3. 462) állítása, hogy R. Löw az audencia következményképpen hagyta el Prágát, nagyon valószínűtlen. Ellene szól az a körülmény, hogy 1597-ben, még Rudolf életében, visszatért Prágába.

⁶⁾ Gans i. m. 1592. évnél. Perles i. m. i. h.

⁷⁾ Gal-Ed 8-ik számú sírfelirat.

R. Löwnnek egyetlen fia Beczalel, a ki éleseszű talmudista volt, 1600 ban (Tisri 3. napján ¹⁾ Kolin városában, a hol az általa alapított jesibát vezette, férfikora delén kötött el az élők sorából. R. Löw öt leánya²⁾ közül a másodikulöttet — *Gitel* nevűt (megh. 1634-ben pénteken Tisri 7. én) a régi prágai zsidó patricius családból³⁾ származó Brandeis⁴⁾ *Simon* vette feleségül.⁵⁾ Brandeis S. előkelő tisztséget foglal el a prágai hitközségben, a melynek primátora (= פּרִימַטּוֹר elnök) volt. Ezt a tiszteletbeli állást B. Simon halála után *Sámuel* nevű fiára ruházták (megh. 1628.-ban), ⁶⁾ B. Sámuelnek fia *Simon*, (megh. 1665. Tammuz hó 13.-án) ⁷⁾ a ki nagyatyja nevét viselte s a ki annyira elmélyedt a talmudtanulásba, hogy Aserit (= Ros) szóról szóra könyvnélkül tudta, Perls⁸⁾ Mózes leányát — *Libelet* — (megh. 1674. Szivan 20.-án)⁹⁾ vette el nőül. Ezeknek a veje, — *Ruchama* (Nu-

¹⁾ Siremlékének feliratát, a kolíni temetőben levő sirkövén, csak nagynehezen tudtam kibetűzni, annyira megviselte az idő vasfoga.

²⁾ Elsőszülött leánya — Vögele (mgh. 1629 ben) a ki a talmudban is jártas volt, vjczchak b. Simson-hakohen — a ki *פּענח רוא* glosszatorának — neje volt. [Gal-Ed 91 és 84. sz. sírfelirata] Családfáját l. Perls i. m. é. Perls i. m. 43. Jiczchak Kohen apja a Budáról származó Akiba Kohen (מאוכן) volt: Perls i. m. 11a. Harmadik leánya „Reichel” Wallersstein Ábrahám prágai darsannak neje volt. Negyedik leánya: „Tila” Szobotki Hirsnek és ötödik leánya, „Relina” Wah! Chajimnak volt a neje. Perls i. m. 10a és Podiebrad-Föges i. m. 145.

³⁾ A XV. század 2-ik felében Brandeis Mózes a prágai hitközség elnöke volt. A XVI. „2-ik felében szintén B. nevű az elnök. L. Hock *קִיק מִשְׁפָּחַת קִיק פראג* 51. oldal 1989. szám és u. o. 1830. szám. Gal-Ed 142. számú sírfelirat.

⁴⁾ „Brandeis” családi név a hasonnevű Brandeis (Elba mellett) községből származik, a hol már a XV. században is laktak zsidók. „Jahrbuch für die israel. Cultusgemeinden Böhmens” (Prag 1893) 165.

⁵⁾ Perls i. m. 10a, Hock: *מִשְׁפָּחַת קִיק פראג* 52. oldal 191/5162 sz. sírköfelirat.

⁶⁾ Hock i. h. 51 oldal, 763. sz. úrfelirat.

⁷⁾ J. h. 53. o. 8964 számú sírfelirat. Brandeis Simon fiáról l. Perls i. m. és *יִסְכַּר אֲנֹר מַחֲלָה קִיבִין עַל יָד*, VIII. k. (Bevezetés XII—XIV.)

⁸⁾ A Perls név a zsidóknál oly gyakori „matronymica” egyik példája. A családi névnek az anya utáni igazodása sürin fordul elő nálunk. Pl. Samuel Eliezer E d e l s (Maharsa), Joel Szerkesz (Bach). Ilyen nevek Jeiteles (יִיטֶל ből) Mireles (מִירֶל ből) sat.

⁹⁾ Hock i. m. 279. ol. 9501 sz. sírfelirata szerint nagyon tudós asz-zony volt.

chama)¹⁾ leányuknak (megh. 1745. ben Dessauban³⁾) és egyttal rokonának, unokarövérenek a férje, — a nagyttudású *Perls Méir* (megh. 1729. Adar I. 20. = febr. 28). ²⁾ Perls Méir ifjabb éveiben a hirneves Wertheimer Sámsonnak a titkára és a bécsi rabbinátusnak ülnöke volt. ⁴⁾ Későbbi éveiben visszavonult szülővárosába, Prágába. A Wertheimer család és a bécsi hitközség a körükben kifejtett működését annyira becsülték és értékelték, hogy Prágában széd házat építettek részére és életfogytiglani 500 forintos tiszteletdíjat biztosítottak neki. ⁵⁾

Perls Méir, a tekintélyes Perles⁶⁾ rábbicsaládnak egyik öse, értékes irodalmi tevékenységet is fejtett ki. Szerzője a *מגילת יוֹחִסִין וּמְגִילַת עוֹלָם קוֹנְטַרס אור* című nyomtatásban megjelent és más kéziratban meglevő műveknél⁷⁾.

Perls Méir veje, *Gitel* nevű leányának (mgh. 1776-ban) ⁸⁾ férje, Schüttenhofen⁹⁾ Efraim a prágai Hochschule¹⁰⁾ (בית הכנסת נכונה) kurátora volt. Ez a Sch. Efraim¹¹⁾ pedig apai

¹⁾ Flekeles Eleazar. „יְהוֹסֵפִי” levelében Monatsschrift XXXVII. 389.

²⁾ A Cseh országban szokatlan Ruchama nevet Nuchamára változtatták. J. h.

³⁾ Hock i. m. 280. 2/4973 számú sírfelirat és Monatsschrift i. h.

⁴⁾ Kaufmann: Samson Wertheimer 56. 1. jegyzet.

⁵⁾ Monatsschrift i. h. 388. Perls M. a prágai hitközségnél is töltött be tiszteletbeli állást. A hitközség „Szoferje” [= actarius, tollvivő, jegyző]

⁶⁾ A Perls és Perles név családi hagyomány szerint R. Löw feleségétől-Perltől-származik a melynek ivadéai a Perl-és Perlesek. Monatsschrift i. h. 388. L. m. „בית נאמן” Perls Meir nagykárolyi rabbi responsumainak (kiadta Dr. Perls Armin pécsi fő rabbi) a kiadó által irt bevezetésében. E hagyományos feltevés helyes voltát megdönti az a tény, hogy már a XVI. század elején is akadunk „Perls” családi névre a prágai zsidóknál, Hock i. m. 279 o. 2720. sz. sírfelirat.

⁷⁾ A siremléken még *מִיֹּאֵר נחִיבֵה*, *פני הרה* és *קִרִית אִיבֵע* nevű művek is felvannak sorolva. Hock i. m. 280. Monatsschrift i. evf. 388.

⁸⁾ Hock i. m. 282 o. 4115. sz. sírfelirat.

⁹⁾ Schüttenhofen Csehország délnyugati részében fekvő város neve. Innen származik a családi név.

¹⁰⁾ Ezt a zsinagógát a híres jötevő, Meisel Mordechai, építtette 1568-ban. Jahrbuch f. die israel. Cultusgemeinden in Böhmen (Prag 1893) 98.

¹¹⁾ Sírfeliratát nem találtam. Két fia siremlékét l. Hock i. m. 364. o. 1740, 1744 szám.

ágon a kitünő darsannak és prágai főrabbinak — R. Lencsyc *Efraim Salomonnak*¹⁾ (mgh. 1613 febr. 21.) leszármazottja, dédunokája. Lencsycnek veje *Schahblowitz Izsák*,²⁾ Csehország primátora,³⁾ apja *Schüttenhofen Hirs*⁴⁾ prágai rabbiülnöknek és nagyapja a fentnevezett *Sch. Efraimnak*. Anyai ágon Sch. Efraim ivadéka R. *Szinaj b. Beczalelnak*, a nikolsburgi és morvaországi főrabbinak⁵⁾

R. *Szinaj*⁶⁾ unokája *Judit* — R. *Chajjim* kolini rabbinak a leánya, ⁷⁾ (mgh. 1614. Elul 12.) a prágai hitközség előjárósága egyik tagjának — *Eliezer b. Todrosznak* (mgh. 1635-ben 39 éves korában)⁸⁾ a neje. Eliezernek fia *Chajjim* a Pinkasz zsinagóga ⁹⁾ rabbija és jeles talmudtudós (mgh. 1709. Elul 29 = szept. 4), ¹⁰⁾ leánya *Judit* (megh.

¹⁾ Gal-Éd 10 szám. A Lencsyc nevet hasonnevű [Orosz-lengyelországi] szülővárosától kapta. Művei: עיר גבורים, עוללות אפרים [ezen műve után nevezik Lencsyc] לחיים אורה אפרים, רבנות אפרים, כלי יקר, רבנות אפרים, אורה לחיים. Életrajzát I. Pascheles, Vorkskalender 5643. és ennek külön lenyomata 1892, Frankfurtban. Dr. M. Grünwald; R. S. E. Luntschitz.

²⁾ Talán azonos az 1632. meghalt Schabla Izsákkal. Hock i. m. 184 1396. sz. sírfelirat.

³⁾ Monatschrift i. évf. [Flekeles E. "יהוס" levelében] 388.

⁴⁾ Hogy az apa családi neve Schablovitz és a fiáé Schüttenhofen az is bizonyító példa arra, a mit bevezetésünkben a zsidó családi nevekről mondtunk.

⁵⁾ R. *Szinaj* R. Jehuda Löw b. Beczalelnak bátyja. Perls *מגילת יהושע* ja után indultam, a mikor nikolsburgi és morvaországi főrabbinak állítom oda. Dr Feuchtwang D. „Epitaphien mährischer Landes- u. Local-rabbiner von Nikolsburg (Kaufmann Gedenkbuch) 399 és kk. nevét a rabbi sorában nem említi.

⁶⁾ R. *Szinaj* a XVI. század második felében halt meg.

⁷⁾ R. *Chajjim* elhalálozásának dátumát — a kolini temetőben — síremlékéről olvastam le.

⁸⁾ Hock: 137 o. 10301 sz. sírfelirat, Kaufmann [Hock 137. o. a 7739. sz. sírfelírra vonatkozó 2. számú jegyzetben] tévesen állítja, hogy az 1670-ben elhalt Eliezer b. Todrosz volt R. *Chajjimm*nak a veje.

⁹⁾ A Pinkasz zsinagóga Prága egyik legrégebbi temploma volt. Jahrbuch der isr. Cultusgemeinden in Böhmen i. évf. 92.

¹⁰⁾ Perls i. m. 10b, Hock i. m. 137. és Gal-Éd 83. sz. sírfelirat.

Flekeles Eleázár *יהוס* levelében [Monatschrift i. évf. 388] a *Chajjim* b. Todrosz által névalírása mellett használt *מויט* szót a „מורע יהודים אנוסים” kezdbetűiinek veszi. E szerint a Todroszok spanyol eredetű „marranos” családból származnának. Azonban Kaufmann maga: Revue des études juives XX, 309-13. Le nom de *מויט* cz. cikkében bebizonyította, hogy az a szó nem kezdbetűket, hanem helységnevet jelent = See-ból.

1740. Szivan. ¹⁾, Schüttenhofen Hirsnek a neje, Sch. Efraimnak az édesanyja.

Sch. Efraimnak leánya *Chaje Sára*²⁾ (mgh. 1807 junius 23.) Flekeles Dávidnak³⁾ (mgh. 1798. máj. 21., 75 éves korában) a neje lett. Ezeknek fia *Eleazar* a nagyhirű talmudista a legkiválóbb darsanok egyike, a prágai rabbinátus elnöke. *Flekeles Eleazar* (szül. 1754 aug. 16, mgh. 1826. apr. 27), Landau Ezekiel legjelesebb és legkedveltebb tanítványa, kitünő és alapos talmudtudós volt — erről kiadott responsumai⁴⁾ fényes tanúságot tesznek, de nagy hírnévét első sorban szónoklataival (derása) alapította meg. Szónoklatai a talalóan választott textusnak a szöveg szellemes magyarázatának ⁵⁾ mintaképei. Tüzes előadásával, a midras helyes felhasználásával és elmés ötleteivel szinte fellelkesítette hallgatóit. Gyászbeszédei a „heszpednek” mesterművei.⁶⁾

Fl. Eleazarnak a veje — Winterberg Gyulának a

¹⁾ Hock i. m. 393. 6949. sz. sírfelirat.

²⁾ és ³⁾ L. Flekeles Eleazarnak szülei felett tartott remek gyászbeszédeknek és emlékbeszédeknek *היה ונפש היה קונטרס נפש* cz. alatt kiadott művének bevezetésében. Prága 1812. Német czime „Monument [= נפש] Davids und Chajas errichtet in tiefster Ehrfurcht und kindlichstem Dankgefühl seinen seligen und ewigunvergesslichen Eltern, von ihrem dankbaren Sohne Eleazar Fl. ersten Oberjuristen der prager Israeliten-Gemeinde”.

⁴⁾ Responsumai czime: *השוכה מארבה*. Ebből 3 rész megjelent Prágában 1809, 1815, 1820-ban a 4. rész kéziratban maradt ránk.

⁵⁾ Derásai *עולת החדש* czimen 4 kötetben jelentek meg Prágában I. 1785, II. 1787, III. 1793. IV. 1800-ban.

⁶⁾ Gyászbeszédei *עולת החדש* III. kötet, Flekeles E. még a következő műveket írta: *אספר מלאכת הקודש*, I. és II. a bibliában előforduló isten nevekről és azoknak írásáról (Szóferek által) Prága 1812, *החן למידע*, Prága 1824. A Tisri hó ünnepeire vonatkozó vallásserkölcsei fejtegetések. *מעשה בברי אליעזר*, Prága 1818. Kommentár a Peszach hagadához. Kéziratban maradt az említett Resp. 4. kötetén kívül *נדר עולם* cz. Eszter könyvére vonatkozó magyarázatok és egyéb műve. Életrajza vonatkozalag I. unokájának Spitz Jónásnak *זכרון אליעזר* cz. művét (Prága 1827) és Orient Literaturblatt — 1840 évf. 231 skk. Életét és műveit kimerítően tárgyal tanulmány most fog megjelenni, Szerzője Dr. S. H. Lieben prágai középiskolai vallás tanár, az ottani zsidók történetének alapos ismerője, a ki prágai tanulmányutamon nagy előzékenységgel segédkezett nekem egyes adatok kikeresésében, a miért e helyen is hálás köszönetet mondok neki.

nagyapja — *Spitz Izsák* — jugbunzlai rabbi — volt. Sp. Izsák 1766.-ban született Kolin városában. Benjámín nevű atyja — foglalkozására nézve Szófer —, a ki elsőszülött fiából jeles talmudtudóst akart nevelni, már zsenge gyermekkorában a talmudtanulásra szorította. Évek folyamán az éles észszel megáldott, tudásvágyó és vasszorgalmu Izsák annyi talmudismeretet sajátított el, hogy 13 éves korában a talmudi tudomány legünnepeltebb mesterének, a világhírű Landau Ezekiel, prágai főrabbi jesibájának a hallgatója lett.

Ernyedetlen buzgalmával, jeles szellemi képességével csakhamar kivált a bachurok között s oly hírnévre tett szert, hogy a híres prágai orvos Dr. Jeiteles Jónás gyermekei talmudtanítójává fogadta. Dr. Jeiteles Jónás házában, a melyben világi műveltség és felvilágosodás is otthonos volt, alkalmá nyílt Mendelssohn és Wessely munkáival és a héber grammatikával való foglalkozásra és a német írók — Lessing, Klopstock, Herder, Wieland — műveinek tanulmányozására. Prágában Sp. Izsák hat évet töltött szorgalmas tanulással és szelleme kiművelésével s onnan tizenkilenc éves korában Fürthbe, a híres Kohn Salamon (a „בני כהנא” cz. talmudi munka szerzője) jesibájára, távozott. Ott is kitűnt éles elméjével és tudásával. Hat évi fürthi tartózkodás után, a fürthi rabbittól kapott határával, vizszatért szülővárosába Kolinba. Innen gyakran rándult fel a szomszéd Prágába.¹⁾ S talmudi eszmecsere céljából sürűn látogatta meg a rabbikat, köztük első sorban Flekeles Eleazart. Az utóbbi, felismervén az ifju Sp. Izsáknak tudását és tehetségét, örömmel fogadta őt vejéül, a mikor Rebeka leánya kezét *levélben* megkérte²⁾. Két évig lakott ifjú nejével apósa házában s letelvén a kormányhatóság által megállapított letelepedési idő, állás után nézett. Königsvarthban (Cseh o.) működött egynéhány évig mint talmudtanító. 1802.-ben a prachimi (székhely: Breznitz) ke-

rületi rabbiállást nyerte el. Itteni működése idejében súlyos csapás érte. Jámbor és gyöngéd hitvese 1808 szept. 30. án rövid betegség után életének virágkorában elhunyt. A gyászév elmúltával, kiskoru árva gyermekeire való tekintettel³⁾ s volt apósa Fl. Eleazar rábeszélésére, másodszor is megnősült.⁴⁾ Prachini rabbiállásában, a melyet 1824. ig és jugbunzlai rabbiállásában, a melyet 1824. től 1842. máj. 6. án bekövetkezett haláláig betöltött, igazi jámborságával, hivatása buzgó teljesítésével, nemes cselekedeteivel hivei nagy tiszteletét és osztatlan becsülését vívta ki magának.

Spitz Izsák szellemi termékeiből csak egy kis töredék jelent meg nyomtatásban⁵⁾. S ebből is kiviláglik, hogy nemcsak éleseszű, alapos talmudtudós, de⁶⁾ művelt s a héber és német irodalomban jártas s a költészet iránt rendkívül fogékonylelkű férfin volt. Igazi poétalélek lakozott benne⁷⁾. Ezt klasszikus héberséggel írott prózai kísérletei, gyönyörű eredeti és németből oly szépen lefordított költeményei is bizonyítják. S a világi irodalom és költészetért való lelkesedést Spitz Izsák tanítványai fogékony szívébe és lelkébe is plántálta. Ezek között a legkiválóbbak: Kompert Lipót

Rachel férjez, Hamburger Izsákné (mgh. 1847. nov. 7), aki édes anyja Hamburger Hermannnak a böhmisch-leipai rabbinak (Orient 1848. 31 ol.), Peszl férjez. Friedländer Feis Löbné (mgh. 1865 jun. 8.-án.) Az adatokat a prágai hitközség anyakönyvében kerestem ki. Friedländerné halálának dátumát sírkövérol (kolini temető) olvastam le.

¹⁾ Gyermekei voltak: Jónás, a kit többször idéztem, Scheva (Zsófia) a ki Hartmann Izraelnek a neje lett, és Dávid.

²⁾ Második neje özv. Simeles J. né szül. Gutmann Chane — Tabor városából — volt. Ennek gyermekei: Sarolta férjezett Österreicher, Teréz férjez. Kohn (Raudnitz), Julia férjez. Broch (Brünn), Spitz Salamon és Spitz Jakab. Sp. Izsák 2. nejére vonatkozó adatokat Beck Ernst kolini kereskedő — Spitz Izsák dédunokája — szíveségének köszönhetem.

³⁾ Apósa, Flekeles Eleazar, **השוב מהבנה** responsum gyűjteményében Spitznek talmudi tartalmu kérdései és azok tárgyalása — 30 nál több responsum. Prózájának és költeményeinek töredékét fia, Jónás, adta ki **משעמי יצחק** cz. alatt (Prága 1843). Kéziratban maradtak. **ניוקין** re vonatkozó talmudi munkája, szónoklatai és egyéb dolgozatai.

⁴⁾ Élénk poétai szellemére vall, hogy még aggkorában, 76. éves volt, három hónappal halála előtt is írt egy szép költeményt, a melynek czime **שיר שני לעורר השמחה** L. **משעמי יצחק** 14 b.

¹⁾ Spitz Izsák életrajzára vonatkozólag l. fiának Jontovnak **תורת יצחק**, művét [Prága 1843]. a melyet forrásul használok.

²⁾ Flekeles Eleazarnak és nejének Bondi Eszternek [megh. 1811 szept. 19] 2 fia és 3 leánya volt: Ábrahám Meir [mgh. 1853, aug. 10] Juda [mgh. 1855 jun. 28.] Rebeka férjez Spitz Izsákné (mgh. 1808 szept. 30)

a Ghetto-Geschichten kitűnő írója; Heller Izidor¹⁾ „Die All. der Reaktion“ cz. regény szerzője, végre Hartmann Moritz, a ki a XIX századbéli német-osztrák írók és költők legjelesebbjei között méltán foglal helyet. S Hartmann Moritz nemcsak tanítványa és neveltje²⁾ Spitz Izsák rabbinak, de unokája is, amennyiben Zsófia (Scheva)³⁾ leányának, Hartmann Izrael dusniki kereskedő nejének, első szülött gyermeke. ⁴⁾ Hartmann Moritz (szül. 1821 okt. 15. Dusnikban (Cseh o. mgh. 1872 máj. 13. OberDöblingben). a kitűnő német költő és termékeny író *lelkes magyarbarát* férfiu volt. Bebizonyította ezt Petőfi fordításával⁶⁾, különösen pedig a magyarokra vonatkozó eredeti költeményeivel. „A magyar szabadságharcz lelkes dalnoka“, találóan nevezi így Kozma Andor (Szemelvények Hartman Moritz költeményeiből. Olcsó könyvtár 1450. szám) Hartman Moritzot, a magyar dicsőségnek lelkeszavu hirdetője és terjesztője. A szabadságharcz kitörése alkalmával lángoló lelkesedéssel, szívhez szóló, ékes szavakkal fordul a világhoz és esdekelve kéri annak támogatását a magyarok részére. S a nagy katasztrófa s a szabadságharcz letörése után buskomoly

¹⁾ Pascheles „Sippurim“. Fünfte Sammlung 196 o. (Mendl David „Mezuza“ eine Ghetto — Sage aus Jungbunzlau“ bevezetésében)

²⁾ Arról a nagy hatásról, a melyet nagyatyja lelki kiművelésére gyakorolt, gyakran beszélt Hartmann családja körében. (Hozzáartozójának szóbeli közlése).

³⁾ A prybrami városi dekanátus által 1840. szept. 15 én kiállított születési bizonyítvány kivonatában neve tévesen Schiva nak iratott. Ezt a születési bizonyítványt Winterberg Vilmos ur (lakik Prágában) juttatta kezemhez.

⁴⁾ Sógora Spitz Jónás az általa kiadott „משפטי יצחק“-ot neki. és Scheva nővérének dedikálja.

⁵⁾ A Hartmann házaspár gyermekei a következők: Mórítz az író és költő. Károly, Rozália férjez. Winterberg Wolfné (W. Gyula édesanyja), Pauli na férjez. Schnabel K-né, Léni férjez. Lewit I-né, Anna, a kinek férje a jeles költő és író Dr. Kapper Siegfried volt (szül. 1811. Smichowban, mgh. 1879 jun. 7. Pisaban). Beck Ernő kolini kereskedő levélbeli közlése alapján.

⁶⁾ Alexander Petőfi's „Gedichte aus dem Ungarischen übersetzt von Fr. Szarvadi und Moritz Hartmann“, — Darmstadt 1851. Hartmann nem tudott magyarul s a fordítást úgy eszközölte, hogy az eredetit Szarvady Frigyes tette át német prózára és ennek alapján dolgozott Hartmann.

hangulatu versekben ad a magyarok iránti őszinte rokonszenvének kifejezést¹⁾.

S Hartmann Moritznak nővére, a nemesszívű és gyöngéd lelkületű *Rozália* (szül. 1822. okt. 12-én Dusnikban²⁾), *Winterberg Wolfnak* (szül. 1815. jul. 5. én Jungbunzlauban³⁾) neje, *Winterberg Gyulának* (szül. 1846 decz. 30 Jungbunzlauban⁴⁾) az édes anyja. A Winterberg⁵⁾ család a mult század első felében Jungbunzlau legtekintélyesebb zsidó familiája volt. *Winterberg József* (szül. 1776. mgh. 1868. decz. 11. ⁶⁾) — W. Gyulának nagyatyja — több mint egy fél évszázadon át az ottani Chevra Kadisának elnöke és a hitközségnek primátora volt. Jótékonyágával, nagylelkűségével és hitsorsosaiért való áldozatkészségével nagy hirnevet szerzett magának. Áldóan emlékeznek meg róla még most is, a mint ezt jungbunzlai tartózkodásom alatt hallottam, szülővárosának öreg zsidói. W. Józsefnek méltó párja volt hitvese szül Raudnitz Emma (mgh. 1850 aug. 27) ⁷⁾, a kinek emlékét nemesczélu alapítványai is őrzik.⁸⁾

Winterberg József három⁹⁾ fia közül a legfiatalabbik

¹⁾ Kozma Andor a szemelvények bevezetésében.

²⁾ Az adatokat születési bizonyítványa alapján írom.

³⁾ A jungbunzlai hitközségi anyakönyv nyomán, a melyet Dr. Hoch M. ottani rabbi a helyszínen készségesen bocsátott rendelkezésemre. Szívességét e helyen is megköszönöm.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ A Winterberg név — valószínűleg — Winterberg nevű cseh várostól eredt, a hol a család egyik őse lakott.

⁶⁾ W. József atya Izsák volt, az anyja neve „Nechama“ W. József Prágában halt meg s onnan szállíttatott Jungbunzlauba. [Anyakönyvi feljegyzés és sírfelirata nyomán.]

⁷⁾ Aranylakodalmát készült férjével megülni, a mikor a Jungbunzlauban dühöngő kolera kiragadta az élők sorából. Unokája, Winterberg Vilmos, közlése.

⁸⁾ Siremlékének feliratában is említettnek alapítványai.

⁹⁾ Az anyakönyvben nem Emmának, hanem Evának van feltüntetve.

⁹⁾ Fiai: ¹⁾ Sándor (סנדר) (szül. 1800. dec. 15., mgh. 1873. jul. 21. Prágában) atya W. Vilmosnak, a ki a prágai Chevra Kadisa előjáróságának tagja,

²⁾ Feit (szül. 1808. febr. 6. mgh. 1876 decz. 6.)

³⁾ Wolf (szül. 1815 jul. 5. mgh. 1867 okt. 15.)

volt Wolf, a ki 1841-ben ¹⁾ 26 éves korában Hartmann Rozáliával kötött házassági frigyét. Házasságukból 1 fiú — *Winterberg Gyula* — és 5 leány született ²⁾.

W. Wolfot, a ki atyja kiterjedt gyapjúkereskedését átvette, üzleti utjai gyakran vezették hazánkba a pesti vásárra. S részben ezen üzleti összeköttetései miatt, részben pedig mert hazánkat megkedvelte, a mult század hatvanas éveiben Pesten családostul állandóan letelepedett. S új hazájában fejezte be férfikora teljében, alig 52 éves korában, szorgalmas tevékenységben, becsületes törekvésben eltöltött és családjának szentelt életét 1867 okt. 15-én ³⁾ S nyolcz évre (1875 április 4.) ⁴⁾ rá követte őt a halálban 53 éves korában neje, a női erények mintaképe, a ki ritka odaadással, páratlan önfeláldozással nevelte gyermekeit s a kinek szemefénye, büszkesége és reménysége egyetlen fia volt, a ki később a hozzá fűződött reménységeket oly fényesen beváltja. Ez *Winterberg Gyula udvari tanácsos a pesti Chevra Kadisa elnöke*.

II.

Winterberg Gyula ősei között — mint talmudtudós — a legelső helyet foglalja el *R. Heschel*⁵⁾ b. *Jakob* lublini és krakói rabbi, szül. a XVI. század 2. felében (Lublinban ?)

¹⁾ 1841. máj. 21-ikéről van kelteze a „Gubernialkonsens”, a mely a házasságkötésre a hatósági engedélyt megadja. (Jungbunzlau anyakönyv nyomán.)

²⁾ Leányaik: Pauline, férjezett Müller Vilmosné (lakik Budapesten). Olga, özv. Holitscher Manóné (lakik Budapesten), Hermina özv. Strakosch Simonné (lakik Brünnben), Matild, özv. Strakosch Edéné [Wien] és az 1854. febr. 14-én született s korán elhunyt Friderika.

³⁾ és ⁴⁾ A halálzási adatokat a kerepesi temetőben levő síremlékeikről vettük.

⁵⁾ A R. Hescheltől való leszármazást illetőleg (egészen R. Löb b. Eizik Jekelsig) Flekeles „יהודים” levele után indultam. Az idevágó munkákban: Dembitzer Ch. N. „כלילת יופי” I és II (Krakó 1888 és 1893, 39 b és kk. ol.), Zunz J. M. „עיר הצדק” (Lemberg 1864) 104 s. k, Friedberg Bernát „לוחות זכרון” (Drohobycz 1897), Niszenbaum S. B. „ספר לקורות היהודים” (Lublin 1899) 132. s végre Landshuth L. „תולדות אנשי השם” [Berlin 1884] 69. s. k. o. Adatot, a mely megerősítene azt, hogy Höcht Ábrahám tényleg R. Heschel veje volt és hogy Höcht veje Eizik Jekels lett volna, nem találtam.

mg. 1663. okt. 21. Krakóban¹⁾. R. Heschel²⁾ b. Jakobnak³⁾ kora legkitünőbb és legélesebb eszű talmudkorifeusának, veje a Bécsben lakó Höcht Ábrahám udvari zsidó volt, a kit Abraham Levi Epsteinnak is neveztek⁴⁾. Höcht, a bécsi hitközség előljáróinak egyike⁵⁾, nagy vagyonnal rendelkező férfit, a gheftó legértékesebb házában tulajdonosa⁶⁾ — a zsidóknak Bécsből való kiűzetése 1670 előtt, — apósa volt a Krakóban lakó dűsgazdag R. Eizik Jekelsnek (mg. 1653, június 21. ⁷⁾). R. Eiziknek, a ki szülővárosában saját költségén — a később róla elnevezett — remek zsinagógát építtette s a ki nagyszabású jótékonycélú alapítványaival tette nevét emlékezetessé, egyik fia R. Löbl⁸⁾ (Baruch ?) Prágában telepedett le. A jámborság és tudás

¹⁾ Friedberg „לוחות זכרון” 18. oldalán közölt sírfelirata alapján. L. m. Niszenbaum i. m. 58.

R. Heschel leszármazottjai sorába tartozik R. Landau Ezekiel is Kamelhar J. N. „ספר מופת הדור” (Munkács 1903) 1. Az Eskeles rabbi család is R. Heschel ivadéka. Dembitzer יוסי כלילת II. 64. R. Iszachar Berisnek, R. Heschel fiának, a veje volt „יגריאל מקראקא” = Eskeles Gabriel. Őse Báró Eskeles Bernátnak az osztrák nemzeti bank igazgatójának, a híres bankárnak (szül. 1752. mg. 1839). Levin Hirschl berlini rabbi is ivadéka R. Heschelnek. Landshut i. m. 69.

²⁾ Josua Heschelnek is hívják. A Josua nevet súlyos betegsége idején kapta.

³⁾ R. Jakob b. Efraim — Heschel atyja — briski és lublini rabbi volt. Feinstein J. A. „עיר תהלה” [Varsó 1886] 25. és Niszenbaum i. m. 38. R. Jakob 1644-ben halt meg Lublinban.

⁴⁾ Dr. Wachstein Bernát: Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien. I. Teil (1540-1670) Wien u. Leipzig 1912. 224, 535 és 536. oldalakon.

⁵⁾ és ⁶⁾ Kaufmann: A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából [Bpest 1889] 54, 63 és 169 o. 5. jegyzet.

⁷⁾ Friedberg: „לוחות זכרון” 46 és 47. Eizik b. Jekels „יצחק בר יעקב = R. Eizikra vonatkozólag l. m. „המניח” I. évf. 48. Apósa Israel Jechiel ha-Cohen Rapa volt és ha helyes Flekeles feljegyzése a „יהיב” levelében, R. Eizik 2. ik felesége volt Höcht leánya. R. Eizikra vonatkozólag l. m. Kaufmann-Gedenkbuch: [héber részében] „תהלה לדור” 79. Wettstein משפחת מקראקא.

הקהל בקראקא. Eizik öccse Mózes b. Jekel „Menedékházat” építtetett Krakóban. Friedberg i. m. 50.

⁸⁾ Hock i. m. 172. o. 3680. számú sírfelirat, a mely szerint Peszel atyjának neve „ברוך” volt.

tekintében kiváló R. Löb b. Fiziknek leánya — *Peszel* (mgh. 1724. Elul 11 = aug. 30.)¹⁾ az előkelő családból származó *Epstein Nátán*²⁾ prágai orvoshoz ment nőül. Epsteinnek Sára nevű leánya (mgh. 1738 Tisri hóban = szeptemberben) gyermekágyi lázban³⁾ *Harfner József* prágai hitközségi elnöknek volt a neje. Az utóbbinak a veje, *Frumet* leányának (mgh. 1745. július 22.)⁴⁾ a férje *Flekeles Wolf*, a ki unokája a nagyhirű Fl. Eleazar tanúsága szerint⁵⁾, Mária Terézia királynő prágai helytartóságánál persona grata volt. Befolyását úgy egyesek, valamint hitközsége javának előmozdítására használta fel s mindenkor buzgó, lelkes munkása volt a közügynek. A jötevésből és nemes cselekedetek gyakorlásából derék hitvese, Frumet, is kivette részét. Odaadó buzgalmának eredménye, hogy a zsidóknak 1744. ben Prágából való kegyetlen kiűzetése alkalmával a gyermekágyas asszonyok és betegek részére egynehány napi halasztást eszközölt ki a hatóságnál⁶⁾.

Fl. Wolfnak a fia Dávid (megh. 1798 máj. 21) *Fl. Eleazarnak* az édesatyja. A Flekeles család Prága legrégebb zsidó familiái közé tartozott. A család hírnevének megalapítója *Fl. Wolf* prágai rabbisági ülnök, kiváló talמודtudós, a ki a nagynevű *Gans Dávidnak* (szül. 1541. megh. 1613) a veje volt⁷⁾.

¹⁾ U. o. és Hock 248. o. 3680 b. számú sírfelirat.

²⁾ Epstein N. sírfeliratát nem találtam. Nevét a Prágából kiűzött betegek sorsának enyhítésére vonatkozó s a kormányzóhoz intézett kérvény aláírói között találjuk. Jahrbuch für die Geschichte der Juden [Wolf „Die Vertreibung der Juden aus Böhmen 1744] 191. L. m. Landau Ezekiel „Rab-bunesz“ levelének aláírói között „מִיכָאֵל הַדּוּד“ 8a.

³⁾ Hock i. m. 99. o. 3679 sz. sírfelirat.

⁴⁾ Hock i. m. 275. o. 3661 sz. sírfelirat. Monatsschrift i. évf. 380.

⁵⁾ Monatsschrift i. évf. 387.

⁶⁾ U. o. és Hock i. m. i. h. A Flekeles család genealógiáját Flekeles Eleazar יהוה lelevele alapján a dolgozatom végén található leszármazási táblázatban közlöm.

⁷⁾ L. Gans Dávidról szóló dolgozatomban a Magyar Zsidó Szemle XXIX évf. 181. ol. és Monatsschrift i. évf. 387.

WINTERBERG GYULA

családfájának genealógiai összeállítása.

I.

R. Chajjim Worms (Perls מניח יוחסין 7^a feljegyzése szerint az 1440-ben meghalt nagy talmudtudósnak Jehuda Livának az unokája)
(szül. 1450 körül)

R. Beczalel
(mgh. a XVI. század első negyedében)

R. Jakob, Németország és Worms
főrabbi (mgh. 1563)

R. Helmann

R. Chajjim friedbergi rabbi
(mgh. 1587)

R. Szináj, Nikolsburg és Morvaor-
szág főrabbi (mgh. 1600 körül)

R. Simson krzmienici rabbi
(mgh. a XVI. sz. 2. felében)

R. Jehuda Löw (der hohe Rabbi Löw) prágai főrabbi
(szül. 1520 körül, mgh. 1609 aug. 22)
neje: Perl (mgh. 1610)

leánya: Gitel a prágai hitközség primátorának
(mgh. 1634 szept. 29)

Brandeis Simonnak neje

Brandeis Sámuel a prágai hitközség elnöke
(mgh. 1628.)

Brandeis Simon

neje: Perls Libele

leányuk: Ruchama (Nuchama),
(mgh. 1745. Dessauban)

férje: R. Perls Méir "מגילת יוחסין" szerzője
(mgh. 1729. febr. 28.) a hírneves Wertheimer Samson tilkára, a bécsi rabbiság ülnöke s később a prágai Chevra Kadisa előjáróságának tagja.

leányuk: Gitel,
(mgh. 1776.)

férje: Schüttenhofen Efraim
a prágai „Hochschul” templomkurátora

leányuk: Chaje Sára,
(mgh. 1807 június 23)

férje: Flekeles Dávid
(mgh. 1798 május 21)

R. Flekeles Eleazar, a prágai rabbiság elnöke,
(szül. 1754 aug. 16, mgh. 1826 április 2)

neje: Bondi Eszter
(mgh. 1811 szept. 19)

leányuk: Rebeka,
(mgh. 1808 szept. 30)

férje: Spitz Izsák, jungbunzlai rabbi
(szül. 1766, mgh. 1842 május 6)

leányuk: Zsófia (Scheva),
(mgh. 1857.)

férje: Hartmann Izrael, dusniki kereskedő
(mgh. 1861)

Hartmann Mórítz, a kiváló író és költő, Rozália
(szül. 1821 okt. 15, mgh. 1872 máj. 13)

(szül. 1822 okt. 12, mgh. 1875 április 4)

férje: Winterberg Wolf
(szül. 1815 július 5, mgh. 1867 okt. 15)

Winterberg Gyula udvari tanácsos a pesti Chevra Kadisa elnöke
(szül. 1846 deczb. 20. Jungbunzlauban).

II.

Gans Seligmann

(szül. a XV. század második felében)

Gans Salamon

(megh. 1550 körül)

Gans Dávid

(Zemach Dávid) történetiró és csillagász
(szül. 1541. Lippstadtban, megh. 1613 aug. 22. Prágában)veje: R. Flekeles Wolf a prágai rabbiság ünöke
(megh. a XVII. sz. első felében)

Fl. Dávid

Fl. Wolf

(megh. 1673. szeptember.)

Fl. Dávid

Fl. Zelig

Fl. Wolf, neje: Harfner Frumet
megh. 1750 körül   megh. 1745 jul. 22]Fl. Dávid, neje: Chaje Sára
megh. 1798 máj. 21]   megh. 1807 június 23)

Flekeles Eleazar

(szül. 1754 megh. 1826)

(Folytatását lásd az I. számú genealogiai táblán)

(Flekeles Eleazar vör levele alapján)

III.

R. Lencsyc Efraim Salamon (Olelot Efraim) prágai
[mgh. 1619 febr. 21] főrabbi
neje: Zelde (mgh. 1626)

veje: Schablovitz Izsák, Csehország zsidóságának primátora

fia: Schüttenhofen Hirsch prágai rabbisági ülnök

Sch. Efraim, a Hochschul templomkurátora. neje: Perls Gitel

leányuk: Chaje Sára, férje: Flekeles Dávid
(mgh. 1807 jun. 23.) (mgh. 1798 máj. 21)

Flekeles Eleazar

[szül. 1754 mgh. 1826)

(Folytatását lásd az I. számú genealógiai táblán

IV.

R. Szináj ben Beczalel, Nikolsburg és Morvao. főrabbi
(mgh. 1600 körül)

R. Chajjim ben Szinaj kolini rabbi
(mgh. 1614 aug. 12)

leánya: Judit, férje: Eliezer ben Todros a prágai hitközség
mgh. 1635) előjárósági tagja

R. Chajjim (Juditens) a Prágai Pinkasz zsinagóga rabbija
(mgh. 1709 szept. 4)

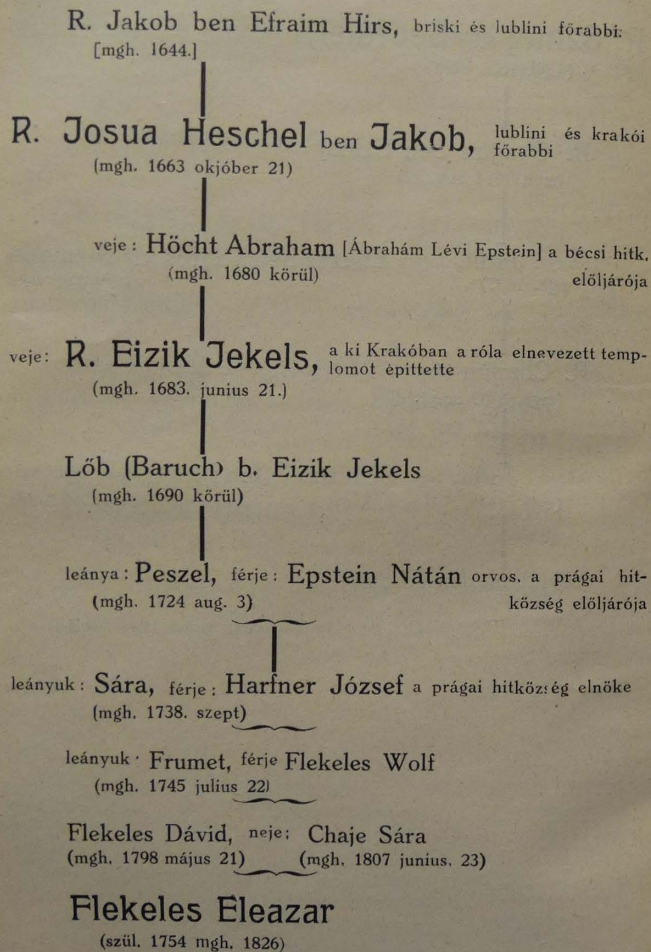
leánya: Judit, férje Schüttenhofen Hirs prágai rabbisági
(mgh. 1740. Szivan hóban) ülnök

Schüttenhofen Efraim

[Folytatását I. az I. és III. számú genealógiai táblán]

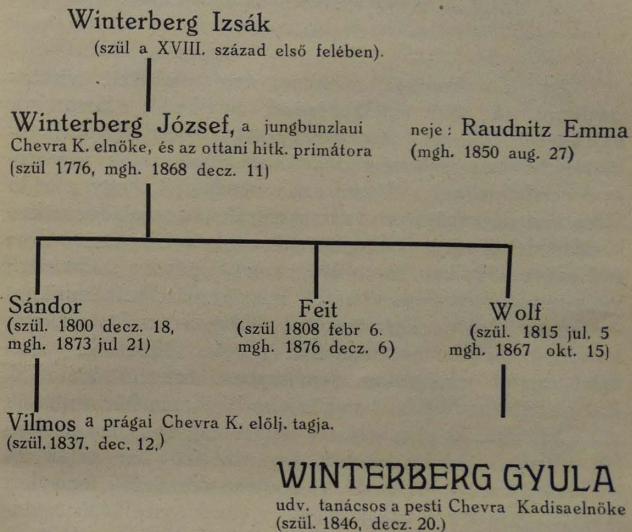

V.

(Folytatását l. az I számú genealógiai táblán)

VI.

A REGI MAGYARORSZÁG ZSIDÓSÁGA.

(Folytatás.)

Az idő kerekét azonban nem lehetett visszaforítani. A jólét emelkedésével emelkedik lassan a műveltségi fokozat és ezzel együtt a külvilág előtti tekintély. Ebben csak némi része van a hatóságok részéről jövő rendeleteknek. József azon rendeletét, hogy a zsidó okiratokat az ország nyelvén szerkesszék, zsidó családneveiken kívül német nevet is viseljenek, sokszor kellett ismételni. Borsodmegye 1796-ban hangsúlyozza, hogy minden „sidó bizonyos nevet felvegyen s azzal magát másolhatatlanul neveztetvén éljen“ a kötelességévé teszi a szolgabíráknak a zsidók nevei megállapítását ¹⁾. Az 1814 -iki rendelet szerint okiratokat nem szabad héberül kiállítani. Azt az intézkedést, melynek értelmében nem házassodhatnak oly zsidó ifju, ki nem végzett népiskolát, sohasem hajtották végre, — nem is lehetett, bár még 1806-ban adtak róla bizonyítványt ²⁾. Azok a szellemi áramlatok, melyek a század vége felé a vallási életre s ezzel összefüggő irodalomra oly messzemenő hatással voltak Németországban, Magyarországon nem éreztették befolyásukat. Az akkori lapok egyike üdvözli Mendelssohn Phaedonját, ³⁾ közli a két perselyes jótékonytságot, ⁴⁾ melyet Lazarus az ő erkölcsstanában úgy magasztal, ⁵⁾ egy másik leír egy vizsgát abban az iskolában, melyet a Mendelssohn tanítvá-

nyaiból álló egyesület tartott fenn, ¹⁾ de a lapokat nem igen olvasták zsidók. A hatóságokat az új zsidó áramlat által létrehozott munkák és a régi zsidó irodalom legfeljebb a cenzura szempontjából érdekelték. Mendelssohn Phaedonja is a tiltott könyvek közé tartozott és mikor Biharmegye felír a sajtószabadság megszorítása ellen, panaszlólag említi, hogy az egész világ barbárnak fogja Magyarországot tartani, mert még a Phaedont sem engedik kinyomtatni. ²⁾ A francia zsidó szanhedrin tárgyalásai élénkebb visszhangra találtak, ³⁾ de Bambergerek az erről szóló értekezése ki lett vonva a nyilvánosság használata elől és azon könyvek közé soroltatott, melyeket csak hatósági engedéllyel lehetett szakembereknek odaadni olvasni (erga schaedam) ⁴⁾. Ép ebbe a kategóriába tartozott az első német nyelvű zsidó folyóirat a „Sulamit“ ⁵⁾. Még Mária Terézia alatt tiltották el nekik a cenzurától kifogásolt könyvekkel való kereskedést. II Józsefet politikai szempontok vezették, a „mikor hajlandónak nyilatkozott osztrák és magyar könyvnyomtatóknak héber művek nyomására szabadalmat adni. ⁶⁾ A cenzura szempontjából fontos volt meg tudni, hogy a zsidók milyen héber s mily imádságos könyveket használnak. ⁷⁾ Zemplén megye felterjeszt egy ilyen lajstromot. Schmidt

¹⁾ Kerekes, Hadi történetek IV. 129. „A jónak és szépnek gyarapodását eszközölő Berliini Zsidó Társaság“. E név alatt a טוב והחשיה שוהיר

²⁾ „Calumniatores nationis nostrae nos barbaros esse publicarunt . . . Certe dolere debet autem aetnae philosophiae eruditus orbis quando versionem operis philosophici Mendelsoni sub titulo Phaedon per Censuram Ungaricam revideri et censurae subijci imo castigari etiam et truncari audit“ Townson i. m. 334 l.

³⁾ Sz. XXIV. 128 l.

⁴⁾ Bamberger Joseph „Ein Wort zu seiner Zeit oder Betrachtungen bey Gelegenheit des grossen Sanhedrin zu Paris“.

⁵⁾ Fränkl u. Wolf: Sulamith eine Zeitschrift zur Beförderung der Cultur und Humanität unter der jüdischen Nation [Lipscze 1806]. Mind a kétő a „mit erga Schadam beschränkte Bücher“ között foglalt helyet.

⁶⁾ 1789. évi okt. 23. án kiadott 40 846 sz. rendelet.

⁷⁾ Circulare 1800 júl. 22. A „consignatio librorum tam Judaicorum quam Hebraicorum ac Chaldeicorum per censuram admissorum“ jegyzéket beküldték a hatóságoknak és a mennyiben más könyveket is használnak „unum exemplar horsum submittant“.

¹⁾ K. Ó. II. 1 r. 486 l.

²⁾ 1798. évi 9814 rendelet szerint: ne videlicet ulli Judaici Juvenes antequam fide dignum acceptae Normalis Institutionis Scholasticae exhibeant Testimonium, ad ineunda matrimonia admittantur.

³⁾ Pressburger Zeitung 1767, 62 sz. „Der hiesige gel. Vorsteher der jüdischen Gemeinde Hr. Moses Mendelsohn“ . . .

⁴⁾ Pressburger Zeitung 1776. 74 sz. Auszug eines hebräischen Briefes aus Berlin von einem durchreisenden Rabi an einen Rabi in Ungarn.

⁵⁾ Lazarus, Die Ethik des Judenthums (Frankfurt a. M. 1901) I. 39 l.

Antal bécsi könyvkereskedő kieszközölte a bécsi hatóságoknál, hogy csak az ő ünnepi imakönyveit használhassák. Így tehát Zemplénmegye természetesnek találja, hogy ez az utasítás „Schmidt bécsi zsidó érdekében” adatott ki.¹⁾

A XIX. század huszas éveitől kezdve bizonyos megbecsülésben s tekintélyben részesülnek, bár egyes helyeken még soká maradnak meg a régi viszonyok. Kálló-Semjén a Kállayak, Balmazújvárosban a Semseyek megkívánják a zsidó árendástól, hogy engedélyt kérjen, ha peszúchra vagy szukkószra ünnepi ruhát akar varratni magának.²⁾ Ha a lapokban hír jelenik meg róluk, akkor a többi polgár módjára „ur”-azzák őket. Meller Ferdinánd a nemzeti muzeum könyvtárosa felszólítja udvariasan a pesti községet a könyvtárra való adakozásra s ez 4005 forintot gyűjt. Mikor a nemzeti színház felépítéséről volt szó, úgy a pesti, mint a budai zsidók tekintélyes összegeket ajánltak föl.³⁾ 1817-ben Ráth Mózesnek, kinek családja „évszázadok óta” lakott Miskolczon, aranylakodalmán a főispán is megjelenik.⁴⁾ Gr. Festetics György temetésén a keszthelyi zsidó község kiküldöttjei előkelő helyet foglaltak el,⁵⁾ mert még 1779-ben, mikor iskolát akart alapítani, a keszthelyi zsidók között különösen a két Schwarzenberg testvér: Ádám és Nátán tűntek ki az adakozásban.⁶⁾ Kanitz Joachim pesti és Kanitz Dávid óbudai kendő- és vászongyárosok összes készítményeik mintagyűjteményét felajánlják a nemzeti muzeumnak.⁷⁾ Hogy milyen foglalkozások terén találunk zsidókat, mutatja az a hír, hogy Hersch Jakab Aradon színházának egy esti jövedelmét a zsidós és keresztény kórház javára adja. Dewidels Löb 1811-ben ajánlja magát mint kalligraphus és mindennemű kereskedelmi ismeretek oktatására.⁸⁾ Mindenképen érdekes, hogy Csokonai a „To-

ponári Zsidókat is a Pegazus szárnyain felforspöntoltatta” és megemlíti toponári Azsafnak, Izsáknak száraz fáját és Izraelt a nagybögöst¹⁾. Hivatalos akták tárgyát képezte, hogy Ábrahám Mendl mint lakodalmi alkalmi költő (maralik) bejárta Sziléziát, a mihez nem volt joga, mert Magyarország lakik a felesége, mint sziléziai pályatársai elpanaszolják 1810 körül a bonyhádi zsidó banda primása: Rózsavölgyi Márk volt²⁾. Az értelmi foglalkozások között első helyen e korban az orvoslás említendő, már a mennyiben nem kuruzslással történt, mint a mikor 1766-ban Váradolaszin egy boszorkányt azt vallja, „valami Ujlaki Lázár zsidóné gyermekeinek is csináltam ilyen orvosságot”³⁾ vagy pedig a csodarabbik feliratos amulettejtől nem vártak gyógyító hatást⁴⁾. Nagyobb községekben zsidókórházat létesítettek és chirurgust alkalmaztak saját költségükön, melyhez természetesen a chevrák is járultak. Érthetetlen tehát, hogy miért intézi 1788-ban a helytartóság Békés, Csanád, Csongrád megyéhez azt a rendeletet, melyben a chevrákat felakarja oszlatni s vagyonukat a szegénykórház fenntartására fordíttatni. Az irlgalmások a XIX. század elején minden évben a kórházukban ápoltak között csupán 2-3 zsidó beteget mutatnak ki. Ó Budán működik Oesterreicher József, aki irodalmilag is tevékenykedett⁵⁾. Még előtte tesz Nagy Szombatban orvosi vizsgát 1773-ban Oppenheimer, pozsonyi orvos, a kit a tuberkulozis elleni küzdelem történetében kell megemlíteni. Mint maga elmondja (1788-ban), mindenkor arra törekedett, hogy a szenvedő emberiségben olyan gyógyszerekkel és gyógymódokkal segítsen, a melyeket olcsóságuknál fogva még a szegény ember igénybe vehet. Évek hosszú során kísérletezett, hogyan segíthetne a vérrel köpők baján s sikerült neki hathatós szereket fel-

¹⁾ Sz XXII, 108 l. Sz. III, 704 l.

²⁾ Vadász Ede szóbeli közlése.

³⁾ Világ c. napilap 1911. évf.

⁴⁾ Vereingte P. O. Z. 1817 évf. 223 l.

⁵⁾ U. o. 1819. 435 l.

⁶⁾ Literärischer Anzeiger für Ungarn 1779 évf. jan. 3.

⁷⁾ Vereingte P. O. Z. 1818 évf. 69 sz.

⁸⁾ U. o. 96 sz.

⁹⁾ U. o. 1811 évf. 437 l.

¹⁾ Csokonay, Dorottya (Nagyvárad 1808) 18, 27, 55 l.

²⁾ Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde 1909. évf. 6 és 26 l.

³⁾ Komáromy, Magyarországi boszorkányperek, [Budapest 1910] 702 l.

⁴⁾ Pressburger Zeitung 1768. évf. 56 sz. egy nagymártoni leányról „Sie versuchten auch Inscriptionen von ihren Rabbinern, mit welchen sie behängt wurde”.

⁵⁾ Löw.-Klein, A szegedi chevra, 108 l., Reich, Beth El I. k. 1.

találni, melyeket husz betegen kipróbált. A gyógymódjában van egy kis kotyvasztás, házi szer, diéta, de az már nagyfokú idealizmusra vall, hogy szereit nem tartja titokban, hanem a szenvedő emberiség javára közli a nyilvánossággal. Ezzel az önzetlenséggel éles ellentétben van a kenyéririgység, mely kivitte, hogy 1818-ban eltilták a zsidó orvosokat orvosi bizonyítványok kiállításától, 1830-ban a beoltás végzésétől ¹⁾. Gazdaságilag megerősödött, szellemileg előrehaladt zsidó népréteget látott maga előtt br. Eötvös József, a mikor a zsidók emancipációjáról szóló dolgozatát megírta, mely neki halhatatlan nevet biztosít a zsidóság emancipációs törekvéseinek történetében. De már négy évtizeddel előbb az objektív hideg szemlélőre sokkal kedvezőtlenebb hatást tevő zsidóság számára teljes emberi jogot követelt s benne hasznos társadalmi réteget ismert fel Nagyváti János, a kinek névtelenül kiadott munkájában ²⁾ a zsidókról szóló részlet szerföltött jellemző a zsidóság jogi és gazdasági viszonyaira: „Kivált az megfoghatóan előttem, hogy miképen üldözhetem én, a szakállával s nyelvével tölem különböző szegény Sidóságot? miért keseritem én neki meg ezt az életet, melynek bírására vagy érzésére ötöt a Teremtő szinte oly Kéz, Lábbal felkészítette mint engem. Talán azért, hogy az Idvezítő nem csak megölte, de nem is hiszen benne: Ugyvan: de ezek nem ölték meg, e Fiak pedig az Atyáknak álnokságért nem büntettetnek, hogy nem hisznek benne, nem a mi dolgunk, valamint az nem a Sidóság dolga, hogy mi benne hiszünk... A Magyar Nemesség volt majd a legelső Európába, mely ennek az ügyefogyott s üldözött Népnek Szabadságot, Oltalmat és Élet-könnyebbséget ajánlott tsupán csak Emberi szeretetből, noha azt is meg kell valahani, hogy ez a nemzetség hasznát is nem a legkevesebbet hajt mind az Hazának mind a nemességnek különösen. Úgy lehet hát mondani, hogy az haza emberi és Polgári

¹⁾ Pressburger Zeitung 1778, júl. 8., Bergl. A magyarországi zsidók története, 139 l.

²⁾ A tizenkilencedik században élt igaz magyar Hazafinak örömrói [s. 1 1800] 28 l.

Kötelességének felelt meg e részben is, hogy a Sidóságnak jobb karban helyhetését véghez vitte. Ugyanis.

1.. A közönséges Oltalomba mind a külső, mind a belső erők ellen részt kell venni a legkisebb Tagnak is személy szerint és érezhetőképen.

2., Valakit nyomorgatni annyit teszen, hogy még a Magyar Nemzetség nem szabad Nemzetség, hanem csak a ki erősebb az a hatalmasabb.

3. A ki a Hazán fekvő terhet viselte, annak a Hazából folyó minden haszonvételre is jussa van.

4. Ez a nemzet a Nemes-égnek kivált tsupa Kasznárja, e veszi, árulja borát, buzáját és egyéb terméseit.

5. Úgy gondolom, hogy ha a Sidó Biblián merjük hitünket fundálni, ha a Sidó Soltárokat merjük sőt szeretjük Templomainkban énekelgetni, nincs semmi okunk rá, hogy a Sidó Nemzetséget Vallásáért, különös szokásaiért, a lakosságból is kirekesszük annyira, hogy Élete megszenvedéseért Türedelem adót kívánnak. És miért? Azért, mert él. Oh! Európa! Európa! ugyan mikor ezt tselekszed, nem magad ellen vétkezel-e? ... a Sidótól pedig azért, hogy él és magát meg nem öli, Türedelem adót kívánsz! Ó Életnek Eltűrése! tsuda nevezet: Ellenkezés! Szörnyűség, annyival nagyobb szörnyűség pedig ez, hogy a Sidó a Bátorságos megmaradásra szint úgy adózik mint más. A háborúk alkalmatosságával katonát is adna, de Szekeket bizonyosan állít, katonatartásra portiót fizet: az Élet könnyebbségére pedig kereskedést és kézi mesterséget folytat, mint más Hazafi. Bizony ha mind annyival is bé nem érjük, telhetetlenek vagyunk és egy rókáról két Bórt vonunk.

„Jól tudtam, hogy ha ezen Gondolkozásomat meghallanák, sokan úgy szöllőnének, mint én is ezelőtt tselektem. Hogy t. i. a Sidók nem akarnak szántani, vetni, hogy tsalárd húzó vonó tolvaj s a Társaságnak veszedelmes Nemzetség

„De bizony, ha ezen dolgot részrehajlás nélkül meghányom v. tem, úgy találom, hogy ezen nehézségek egészen eltűnnek. Lássuk azért a Panaszt.

1., Nem szántanak, nem vetnek. Úgy van, mert nincs

mit. Jobbágy nem akar lenni, minthogy ő is Ember, az Ember pedig Szabadságra teremtetett. Más az, hogy Szántó vető embereink most is nagy számmal lévén Jobbágy-nak sem fogadnák be.

2., Tsalárd, huzó vonó tolvaj Nemzetség. Az igaz né-mely részbe, de ennek is aligha magunk nem vagyunk okai, mert a Boldogságnak minden forrását bedugjuk előt-tők. Szántó Földet nem adnak a kezekbe, de ha adunk is, a Közember nem megyen földet megdolgozni, ha tsak kétszer és háromszorosan nem fizet neki. Így pedig amit a Vámon nyeirne is, elveszti a Réven. Mesterségeket nem folytathat, ha szinte tudna is valamit, mert a Városokba, Céhekbe bé nem fogadják őket és így nem lévén semmi utja, módja a tisztességes élésre, kintelen tsalárkodni, huzni vonni és lopni.

3. A Társaságnak veszedelmes Nemzetség. Ugy lát-szik, de nem az, mert ugyanis a Földes Urak jószágaikba, a Falusi társaságokba nem hogy veszedelmesek volnának, de még hasznosok is, úgy hát Nagyobbakba sem lehetnek veszedelmesek is. Azonban meg kell vallani, hogy erkölts-telenségek sem olyan nagy a mint közönségesen tartják, mert a tiz Parantsolatokat ők is szorosan megtartják, a melly csak abból is megtetszik, hogyha a tömlötze'tet eljár-juk, ritka madár az, hogy tsak egy Sidót is találjunk ben-nük".

„A tizenkilentzedik százban élt igaz magyar hazafi örömrói" részben valósággá lettek, a mióta köztudatba ment át, hogy a zsidó-kérdés az igazságnak, az emberi jogok elismerésének a kérdése.

V

VÉRVÁDAK.

Az első magyarországi vérvád, mely a zsidóság vér-tanuinak számát szaporította, Nagy-Szombatban 1494-ben volt, a mint azt Bonfini elmondja. A 1529-ik évben történt bazini zsidóégetésre és vérvádra egyetlen kűfő Bél Mátyás. A XVIII. századbeli földrajzok hűségesen ismétlik e kettő-

nek leírását. Magyarul olvashatjuk Medicei Pál a zsidó szokásokról szóló könyvének magyar átdolgozásában ¹⁾ és latinul Bombardius Topographiájában ²⁾. A rémes rágalom két századig nem hallatszott, de a XVIII. század közepe óta ismételten felüti fejét. Részint a zsidó lakosság gyarapo-dásával magyarázható ez, részint meg azzal, hogy a tudomá-ny és az olvasnivaló iránti érdeklődés következtében a kézi könyveknek Nagyszombatról és Bazinról szóló elbe-szélései széles körben elterjedtek.

1753-ban azt híresztelik, hogy a verseczi metsző megköpülőzött volna egy hat éves gyermeket rituális cél-ból. A vád ugyan alaptalannak bizonyult, de annyi ered-ménye volt mégis, hogy eltöltötták a keresztényeknek a zsi-dóknál való hálást ³⁾. Hét évvel később Abaujármegyében egy iparoslegény elveszett. A míg egészségesen előkerült, addig lejátszódott a vérvád az összes jeleneteivel. A mes-tere elhíresztelte, hogy az a zsidó, akinél egyes dolgait zálogba szokta tenni, megölte. Az illetőnek tiz éves leá-nyát addig vallatták, a míg bevallotta, hogy látta, mint ölte meg az apja a legényt. Erre több zsidót is elfogtak. Az élve megkerült legény véget vetett a továbbiaknak ⁴⁾. Alig csendesedett le ez az esemény, elfogtak 1762-ben négy asszonyt, mert egy gyermeknek ujjából vért folytattak. A biztos haláltól csak a kamara elnökének bölcsesége mentette meg őket ⁵⁾.

Sok dolgot adott a hatóságnak a sárosmegyei orkuti vérvád 1764-ben. Erről a következő, kegyetlen hidegséggel

¹⁾ A zsidóknak, szokási és szertartási mellyeket ugyan a zsidóság-ból megtért Doktor Medicei Pál olasz nyelven kiadott, . . . mostan pedig magyar nyelvre által tette és . . . megbevittette egy pécsi püspöki megyé-ből való pap . . . (Pécs 1783) 83. l., a hol azzal fejezi be „tsak hízkelkedő költemény tehát ez a keresztényeknek a pogányoktól való megkülönböz-tetése, mellyet előnkbe toszitanak az utóbbi zsidók". A megjegyzés a köny-vek elején szokásos *בהנהגה* kijelentésre céloz.

²⁾ Bombardius, Topographia (Bécs 1750) 339 l. Itt említendő, hogy egy Budapesten megjelent ponyva elbeszélés (*אין יראת אלם נר צדק*) még 1663-ban is talál zsidókat Nagy Szombatban.

³⁾ Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére 121 l.

⁴⁾ Sz. I. 348.

⁵⁾ U. o.

megírt egykori hír szól: „Eperjes, den 20 Juli. In der benachbarten Stadt Zeven hat sich neulich ein sehr trauriger Fall ereignet. Ein Ch istenknabe gieng seinen Aeltern verlohren nur nach etlichen Tagen fand man ihn mit vielen Stichen jämmerlich ermordet im Walde liegen. Aus denen an seinem Leibe bemerkten Charakteren geriethen die dortigen Juden in Verdacht von denen man auch schon verschiedene in Verhaft genommen.“¹⁾ Az elfogatás június 3-án történt, a mikor 31 zsidót börtönöztek be. A hír ország-szerte megdöbbenést kelthetett, mert a pozsonyi hitközség közbevetette magát s azt kéri a helytartóságtól, hogy bocsássák szabadon az elfogottakat s rendeljék el a vizsgálatot. Hosszas huza-vona után kiszabadultak a foglyok, de egy aggastyán meghalt, valószínűleg a kínzások alatt. Az egyik elfogottnak tíz éves fiát erőszakkal megkeresztelték, mi ellen a szülők hiába tiltakoztak.²⁾ A „testén látható jelek“-et a melyekről a hirlapi tudósítás szól, úgy kell érteni, hogy a meggyilkolt fiúnak: Balla Istvánnak holttestén levő sebek elhelyezéséből a sárosmegyei héber szakértők nem kevesebbet olvastak ki, mint azt: „egy az Isten, egyet öl meg“. A fiúnak a képét terjesztették, de a királynő eltiltotta, hogy második tridenti szt. Simont csináljanak belőle. Az ügy másik részletét világítja meg Mária Teréziának 1765. április 17-i leirata, melyben tudomására adja Sárosmegyének, hogy Sapsa Sámuel, az ádámfalvi bérlő veje ki lett hallgatva, ugyszintén a szentimrei zsidó tanító, ki valótlannak mondotta azt, mintha előtte Sapsa a gyilkosságot bevallotta volna. Az a keresztény kocsis, a ki a mondott időben Sapsa Sámuel vitte, nem tud az egész dologról semmit. A fogságban levő Sapsát, feleségét, Herskó szentimrei tanítót, és a gombosfalvi arendást szabadon kell bocsátani.³⁾ Az ádámfalvi bérlő neve Lefkovics Jakab volt, a ki a 10 óráig tartó kínzások következtében meghalt.

¹⁾ Pressburger Zeitung 1764 évf. 6. szám.

²⁾ Sz. I 350. Eötvös Károly szerint (A nagy per I k. 25 l.) Lefkovics Jakab ádámfalvi bérlő 12 éves fia önként jelentkezett Bornemisza László földesurnál a kitérésre.

³⁾ Sz. XIII. 79, de az illető neve nem Japsa, hanem Sapsa (שפסא)

Kisebb körben folyt le a komáromi eset a hol a gyilkosságot nem a sakter, hanem az elképzelhető legnagyobb ellentéte egy zsidó csepürágó követte volna el. 1788-ban Komáromban Sámuel Lébl zsidó bűvészt elfogják, mert egy négy éves gyermek elleni vallási gyilkosság elkövetésével gyanúsították. Öt hónap után kiszabadult, mert kiderült, hogy a gyermeket saját anyja ölte meg¹⁾

Hogy 1790-ben mily élénk figyelemmel kísérték az országgyűlésen tárgyalandó, a zsidóságra vonatkozó kérdéseket, mutatja az, hogy több helyen lázitanak a vérváddal. Legnagyobb az izgalom Szabolcsmegyében, a mely 1791. július 27-én határozatilag kimondja, hogy felhívja a járási főszolgabírákat, hogy világítsák föl a népet a vád igaztalan voltáról²⁾ Okot erre valószínűleg a péri eset adott. Péri község Szilágymegyében nem. Ebben az időben Közép-Szolnok megyéhez tartozott. Az esetről az egykori lap következőképen emlékszik meg „Nagy bosszusággal vagyon a nép ezen a környéken a Zsidók ellen. Oka az, mivel a mint hiszi egy Péri Zsidó megölte a maga Keresztény Szomszédjának a Fiatskáját több zsidóknak s még a Károlyi Zsidó Papnak is jelenlétében, a ki aztán a Gyermek vérért el is vitte csak ugyan magával. A dolog darab időtől fogva foly már a Törvényszék előtt, de nem jöhetett mind ekkoráig egész világosságra. Egyes erővel dolgozik a Zsidóság, hogy a vád alatt levő tagját megigazíthassa, mert tudja, hogyha reá talál sülni arra a gyilkosság, jaj lesz úgy az egész felekezetnek³⁾ Mátyási József egyik versezményében meg is éneklí a dolgot, a mikor többek között azt is mondja:

Valóság a dolog, mert a gyilkos fia

Elárulá, mint folyt a rút historia⁴⁾

A szabolcsmegyei határozatot követte az erdélyi kormánysszék, a mikor 1792 január 31.-én a püspökökhöz fordul, hogy ők hassanak felvilágosítólag a népre⁵⁾. Mind-

¹⁾ Mitteilungen für jüdische Volkskunde 1909 évf. 41 l.

²⁾ Acsády, A magyar birodalom története II. 576 l.

³⁾ Kerekes, Hadi történetek V. 19 l.

⁴⁾ Sz. III. 460

⁵⁾ Acsády u. o.

kettőnek indítója a budai helytartótanácsnak 1791. június 24.-én kelt leirata, volt¹⁾, melyben a hatóságnak kötelességéve teszik, hogy világosítsák fel a köznépet arról, hogy a gyilkosság a mózesi törvény, a prófétai iratok, az egész öszövetség valamint a többi vallási törvények alapján a legszigorubban meg van tiltva. S ha egy zsidó babonás célból gyilkosságot követne is el, ezt ép úgy nem lehet az egész zsidóság rovására írni, mint egy keresztény tetét az egész kereszténység számlájára. A rendelet így hangzik:

Judaei in hocce Regno degentes nomine communi acerbi quaesti sunt Consilio huic Locumtenentiali Regio, quod ob refricatum apud plerosque Christianos praejudicium illud, quasi Judaei pro celebrando Paschate Christiano sanguine egerent, graves rudioris praesertim plebis Persecutiones experiri cogantur, ac in hujus rei Testimonium plura commemorarunt Exempla.

Ut itaque securitati hujusce gentis vano 'praejudicio labefactatae consulatus Praetitulatis Dominationibus Vestris commitendum duxit Consilium isthoc, ut ex animo populi convenientissima quoque pro Ratione localium circumstantiarum applicandam censebunt ratione, adhibiti[s] si e re visum fuerit etiam animarum curatoribus, Praejudicium illud, quasi in Judaeorum sacris humano litaretur sanguine, evelli facere studeant, eundemque edoceri curent, abominandum hocce crimen Legi mosaicae, scriptisque Prophetarum, toti adeoque Veteris Testamenti Legi, quibus Religio Judaeorum potissimum nititur, non minus ac caeterarum Religionum Legibus adversari, consequenter casus homicidii, quibus unus alterve Judaeorum etiamsi ad peculiares quospiam superstiosos fines involveretur, toti Genti Judaicae haud majori Jure imputari posse quam similes, si qui inter Christianos contingant casus, in odium omnium converterentur.

In reliquo serio invigilaturae sunt Praetitulatae Dominationes Vestrae ne in observum novissimae Legis Artic. quippe 38. Judaei quaque ratione molestentur, id ipsum-

que per solitas Currentales Populo districtim, ac sub combinatione graviorum poenarum inhihebunt et in quolibet persecutionis ac illatae Judaeis injuria casu Reum in exemplum aliorum severius castigabant.

Datum ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico Budae, die Vigesima Quarto Mensis Junii, Anno Millesimo Septingentesimo Nonagesimo Primo celebrato.

A rendeletből láthatjuk, hogy több helyen bukkant föl a rágalom, mert szükségesnek tartja az egész országban kihirdetését s hogy össze volt kötve a zsidók megtámadásával, a városokból való kiűzetésével, azt a dolog természetén kívül az 1790-iki 38. törvénycikkre való hivatkozás teszi valószínűvé. Az egykorú ujság hivatkozva a rendeletre azt mondja „Nem is méltatlanok a zsidók a mi felebaráti szeretetű kre mert, a mint böltsen megjegyzette a F. Kir. Helytartó Tanács azon Rendelésében, melyet a múlt Juniusban adott ki a Zsidók iránt: ha szinte reábizonyosodott is már az valamely Zsidókra, hogy ők babonáságból emberölés által tettek szert keresztény vérre, azért tsak azzal a jussal lehet vádolni az egész Zsidóságot, a milyennel kárhoznátna valaki holmi babonás tselekedeteikért némely Keresztényeknek az egész Kereszténységét¹⁾

De még 1795 novemberében jön le egy királyi leirat, a mely egy egészen középkori tettet akadályoz meg. Megsemmisíti ugyanis a Jakab Dávid, Salamon Ábrahám és felesége Sára, Markovics Jakab perjei, Markovics Ferencz pellei zsidók ellen hozott halálos ítéletet, szabadonbocsátásukat elrendeli s a bűnügyet vezető hivatalnokokat vád alá helyezi. Nevezetteket a közepszolgalmegyei törvényszek vérváddal illeté, kinzásokkal vallomást csikart ki belőlük s ennek alapján halálra ítélte őket. A nyomozás folyamán az egyik vádlott harminc botütést kapott, az asszonyt is megbotozták s a hat éves fiát felhasználák ellene tanunak²⁾

Eötvös Károly könyvéből (A nagy a per, I k. 34—58

¹⁾ Kerekes, Hadi történetek V, 564

²⁾ Egyenlőség I évf 44 szám

lap) látjuk, hogy mindezek a pəri eset szenvedő hősei s így tehát négy esztendeig tartott a vértanaságuk,

Következő évben a bács megyei Jabukáról eltűnt egy kis leány. Később megkerült élve Pancsován, de közben kiűzték azt a hat gabona kereskedéssel foglalkozó zsidót, a kiknek a pancsovai hatóság letelepedési engedélyt adott¹⁾

A vérvád természetrajzához tartozó főjellemvonásokat megtalálhatjuk a magyarországi kísérleteknél is: a helyi hatóság korlátoltságból vagy gonoszságból mindig hajlandó felhasználni az alkalmat egy kis működésre, míg a felsőbb hatóságok felvilágosodottsága s erélye nem tartja vissza tőle. Ez is tehát a jogviszonyoknak s így a kultúrának kérdése.

VI

KITÉRÉSEK

Az angol nyelvű zsidó enciklopédia (The Jewish Encyclopaedia) a hitehagyott írókról, tudósokról, művészekről, államférfiakról is szól. Ezt az eljárást azzal lehet indokolni, hogy az illetők működése kitérésüktől eltekintve a fajuk kulturértéke és szellemi ereje mellett tanuságot tesz. Kitérésük pedig azt mutatja, hogy a kitérés szokott okainak egynike vagy másika, a milyenek a közömbösség, a képmutatás, az akarat-gyengeség, a hiuság erősebb volt náluk erkölcsi megállapodottságuknál. Az egyénileg jelentékteleneknek kitérése is csak akkor válik körtünetté, ha tömegesen történik.

A kitérők nincsenek vallásilag meggyőzve, hanem társadalmi viszonyoktól legyőzve s épen azért a kitérés nem csak vallási, hanem társadalmi kérdés is, mely csupán a társadalomba fogadott zsidóságnál vetődhetik felszínre. Az emancipált zsidóság megízlelte a társadalmi életet s azért egy része nem akar lemondani semmiféle általa nyújtott kényelemtől, élvezetről vagy előnyről, a mely értékeesebbnek tűnik fel előtte annál a nyugodtságnál, melyet a teljesi-

tett becsületbeli kötelesség — a milyen a közösséghez való ragaszkodás — nyújt. Az emancipatio előtt a szellemi minőség tekintetében számbajövőknek kitérése aránytalanul ritka, leginkább a zsidóság legalacsonyabb rétegéből valók, a söpredékből kikerülők változtattak vallást. Erre vall az a kevés adat is, melyet a hazai zsidóság történetében találunk erről. Egész a XIX. századig valóban csak Szerencsés Imre vált ki az új-keresztények között. Irodalmilag kísérletezett II Lajosnak kitért nevelője. Vagyonuknál és összeköttetéseiknél fogva karriert csináltak: Dan Enzelein, Thuz János, Mátyás király keresztapja. és Hampó János.¹⁾ Egynéhány jellemző esetet felsorol Acsády Ignác, a melyek között megragadja a figyelmünket az, hogy 1336-ban Urias panonhalmi apát előtt megjelenik két zsidó s követelik azt a jutalmat, melyet arra az esetre ígért nekik, ha felveszik a keresztiséget. s mivel az apát azt megfizetni nem akarta, a pápa elé vitték a dolgot. Nem egészen világos az az eset, a mikor 1438-ban egy pozsonyi zsidó uton van a paphoz, hogy kitérjen, Ventur Gáspár zsidó bíró elfogja. A katonák között és a fejedelmi udvarokban találunk egy-egy kitértet. A XVII század közepén Rákócziinak török származásu zsidó orvosa: Arje Jehuda Naszr-eddin felvette a kereszténységet²⁾

A kitérések a XVIII században gyakoribbak lesznek, vagy legalább több adat szól róluk, mint az előbbi időkben. Ha látjuk, hogy mily kétes elem veszi fel a keresztiséget s az akkori lapok tudomást vesznek róla, fel kell tételeznünk, hogy komolyan lelkeket véltek menteni. 1735 februárjában Löbel tescheni ifju lesz kereszténynyé³⁾ a jezsuiták budai templomában⁴⁾. Ugyanezen év szeptemberében Nádas Izsák, egy 12 éves fiu elhagyja a szülei házat, bedobja a szemlélő rojtokkal ellátott ruhadarabját a Dunába (seine angehängt sogenannte zehen Gebot) s kitér⁴⁾

¹⁾ Kohn Sámuel, A zsidók története 229, 448 l

²⁾ J. M. J. T Évkönyv 1905. 78 l. Kaysérling, Revue des études juives VIII.

³⁾ Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius 1735. 74

⁴⁾ U. a. 76 sz. A szemlélő szálatokat tartó ruhadarabot Magyar Kurir (1790. 113 l.) is úgy nevezi: „a Nadrágából kibocsátott 10 ágú rojtos madzagok”

¹⁾ Magyar Zsidó Almanach I. 256

Mária Terézia hitbuzgósága magával hozta a térítés elterjedését. Uralkodása elején Schulz István ismertté tette nevét térítői buzgalmával. Különösen az ország észeknyugati részén tevékenykedett. Csacszán egyszer elfogták, mert kémnek tartották s mikor elkobozták holmijait arab, török görög, és zsidó könyveket találtak nála.¹⁾ Frank Józsefnek, a messiási csalónak emberei is jártak téríteni Magyarországon²⁾ Térítés tekintetében a királynő nem tett különbséget zsidó s evangélikus között A jezsuiták 8-9 éves gyermekeket csalogattak el a szülői háztól s vissza nem adták többé. Kenesén jajveszékkelő rokonok köréből kiragadták a kálvinista árvákat. 1756-ban a kormány rendeletben paroncsolja meg azon szülők megbüntetését, a kik a tőlük kicsikart reverzális ellenére nem katolikus vallásban nevelik összes gyermekeiket.³⁾ Így tehát érthetővé lesz, hogy megtiltja az akatholikusoknak a zsidók térítését sulyos büntetés terhe alatt 1761-ben⁴⁾ s a következő évben 2 évi börtönt szab arra a zsidóra, a ki a kezeszség felvétele után visszatért régi hitéhez. Elrendeli, hogy a két évet a zsidónak tanítására használják föl s az eredményről külön jelentésben számoljanak be. 1775-ben a királynő szükségesnek találja, hogy a zsidók térítését és megkeresztelését szabályozza. A május 16.-án kelt rendelet első sorban eltiltja azt, a miről már 1763-ban bocsátott ki rendeletet, hogy a bábák csecsemőket szülei akaratára ellen megkereszteljenek.⁵⁾ Kivételnek csak abban az esetben van helye, ha az újszülött gyermek halálán van s a bába meg akarja menteni lelkét. Teljesen elhagyott zsidó gyermeket át kell adni a gondnoknak, a ki a fejedelem vallásában való neveltetéséről intézkedni fog. Ha valaki a törvény ellenére megkereszteltet zsidó gyermeket, úgy saját költségén kell nevelnie. Belátással bíró gyermekek katholizálása ellen semmiféle akadályt gördíteni nem szabad. A szülői ellenkezés

¹⁾ Korabinszky, Geographisch-Historisches Lexicon s. v. Csacze

²⁾ Sz. XXIV, 599 l.

³⁾ Acsádi. A magyar birodalom története, II. 491

⁴⁾ Kassich, Enchiridion II. 21

⁵⁾ 2062 számú rendelet

nem vétetik figyelembe. Az „annus discretionis”: a hetedik életév. A megkeresztelt gyermek szüleit kényszeríteni kell az osztályrésze kiadására. Az atya kitérése után a kiskorú gyermekek is az ő vallását követik, a nagyobbaknak megmaradt a szabad választásuk. A nagyapának is joga van árván maradt unokáját az orthodox vallás kebelébe vevetni.

Hogy a gyermekeknek erőszakos kitérítése mennyire elterjedt, mutatja az a körülmény, hogy 1806-ban újra el kellett tiltani nyomtatékosan.¹⁾ A hitcseréhez szükséges kor gyanánt (annus discretionis) a helytartóság 1789 október 20.-án a tizennyolczadik évet állapítja meg, hogy ne forduljon elő visszaesési eset „wo ein bereits getauftes Judenkind in das Judentum zurücktreten will”.²⁾ Értelmes vagy halálos ágyon fekvő gyerekek kivételt lehet tenni. 1799-ben a helytartótanács megengedi a tizennégy évet betöltött zsidó gyermek baptizálását³⁾, miután előbb elrendelte, hogy az apa kitérése esetén a kiskorú gyermekek követik s ha csupán az anya tér ki, akkor a gyermek k apjuk életében az utóbbinak vallásában nevelhetők, de halála után az anyának joga van a gyermekeit a maga vallására téríteni, ha a rokonok egyike sem veszi pártfogásba őket⁴⁾ E rendszabályok mellett is nagy esemény volt egy-egy kitérés. A pozsony megyei Modor nevezetességei között az egykorú földrajzíró felsorolja azt is, hogy 1784-ben ünnepélyesen megkereszteltek egy zsidót⁵⁾

1776-ban Sassinban egy 17 éves leány „az új szövet-ség könyvébe akarta beírni magát”. A hirlaptudósító azt jegyzi meg erre: Dienes hier so seltene als rührende Beispiel bewog einen kleinen Hebräer von 12 Jahren ganz sehnuchtsvoll um einen gleichnamigen Unterricht⁶⁾

Családi tragédia rejlik ezen száraz hír mögött, hogy 1781. március 2-án megkereszteltetett Győrött egy veszp-

¹⁾ Kassich III. 301.

²⁾ 41 777 sz. rendelet

³⁾ Sz. VIII. 302 l.

⁴⁾ 1790. január 22. én kelt 2747 sz. rendelet

⁵⁾ Korabinszky i. m. s. v. Modor

⁶⁾ Pressburger Zeitung 1776. évi 4. szám

régi zsidó két gyermekével, a kiket e püspök megajándékozott, de az anya megmaradt zsidónak.¹⁾ Ugyanez az eset forog fenn Schreiber Löbnél, kit Pozsonyban gr. Apponyi György keresztapasága mellett megkereszteltek, de a felesége a kékszemű Leitersdorfer Réze három kis gyermekével elmenekült, a miért is a hatóság körözteti őket. A középső öt éves leánykáról azt mondja a köröző levél, hogy kiválóan szép, zsidó jelleggel egyáltalában nem bír arca van²⁾. Ugyancsak feleségét keresi a hatóságok által Neuländer Mózes árvamegyei lakos, a ki új házasságra akar lépni. Neuländer a keresztségben a Novák László nevet nyerte.³⁾ Köröző levéllel találkozunk Neumann Frigyes kitérttel, kit Mária Terézia kémkedés miatt üldöztet. Az akasztófa alatt tér ki 1779-ben egy budai zsidó.⁴⁾ Egy neophitát talán nem célszerűség nélkül neveztek el Szerencsésnek.⁵⁾ Valószínűleg mint keresztény kapta a Cseh nevet az a leány, a kiről az 1780. október 15-iki rendelet úgy intézkedik, hogy tizennyolcz éves korában visszatérhet a zsidósághoz, de addig a fejedelem vallásában nevelkedjék. Szófer Mózes pozsonyi rabbi megemlíti, hogy három esetben a férj áttért, mert új házasságra akart lépni s a feleségétől nem válhatott el rituálisan.⁶⁾

Gróf Batthányi hercegprimás Kazinczy Ferencz tudósítása szerint szabadkőműves volt. S mint manapság előkelő szabadkőművesek keresztapai tisztet vállalnak, úgy látjuk azt a primás esetében, a ki Pozsonyban konvertita otthont létesített a zsidók számára s bő javadalmazással látta el. 1777-ben március 15-én az ő jelenlétében lett keresztény egy 15 éves lipótszentmiklósi leány, ki „még németül is tudott írni“, azonkívül jól értett a hegedű és zongora játékhoz. Apja Dávid nemsokára követni fogja

¹⁾ U. o. 1781 évf. 21 sz.

²⁾ Pressburger Zeitung 1774 évf. 42 szám. A köröző levél a leányka „elegantis pulchrae faciei, quae nec formam Judaicae prolis habet“

³⁾ 1791 évf. 5656 sz. rendelet

⁴⁾ Sz. XXIV évf. 128 l. Pressburger Zeitung 1779 évf. 48

⁵⁾ Büchler. A zsidók története Budapesten 66 l.

⁶⁾ Sz. VIII 302 l. Chasam Szófer, Ev. Ha. I. 4. שלשה אני יודע

példáját¹⁾ Ugyancsak arisztokrata patrónusról szól a következő hír. „A most közelebb jelentett meghalt Hertzeg Eszterházi ama Sidóból szerencsésen Kereszténnyé lett B. Veszart hagyta minden jószágától Curator Bonorumnak, melyet sokan nem hisznek, hogy a Magyar Statusok és a király megengedné“²⁾

Égész modern esetet olvashatunk 1791-ből. A bácsmegyei apa „még héber maradt“ de a leányt 20000 frt hozománnyal keresztény ifju veszi el. A családnak még nem lehetett kellő érzéke a nyilvánosság iránt, mert a nevük nincsen közölve³⁾ Mindennapi történet lehetett az, a mi 1781-ben Illava környékén Klobuschitzban történt. Egy jó módú mészáros 14 éves leánya megszökött a plébániára. Előbb elutasították, mire elrejtőzött egy asszonynál „welche schon das Glück hatte zuvor zweien andere jüd. Mägdlein dem Schosse der christl. Kirche zuzuführen,“ majd ismét a plébániára ment, hol még is keresztelték. A szülei és a többi rokonsága meg volt ugyan botránkozva s hevesen követelték a leány kiadatását, de a leány levelet irt a plébániáról. hogy ne bántsák, mert ez már régi elhatározása⁴⁾

Valószínűleg csak anekdóta, de jellemző a kilenczvenes évek elején uralkodott hangra, hogy Kolozsvárott egy szegény zsidó asszony citromot és egyéb apróságot árulgatott uri társaságban, a hol „édesgetésekkel hajtogattatik vala a kereszténység feivételére“ s midőn azt mondták neki, hogy mindent megtesznek érdekében, azt felelte, hogy ő „csak hajlik kérésükre, ha az erdélyi püspök neje lehetne.“⁵⁾ Ugyancsak Kolozsvárott történt, hogy „egy nevedékeny felserdült forma Sidó gyermek“ kitért. Az apja nem akarta tettének törvényes voltát elismerni, mert a gyermek az ő fenhatósága alatt van. A királyig ment a

שיצאו מן הדם ע"י ר"ל

¹⁾ Presburger Zeitung 1777 évf. 24 és 27 szám

²⁾ Magyar Kurir 1792. jan. 10.

³⁾ Neuer Kurir aus Ungarn 1791 évf. 411 l. Beispiel einer merkwürdigen Vaterliebe cím alatt

⁴⁾ Pressburger Zeitung 1781 évf. 51 sz.

⁵⁾ Magyar Kurir 1792. jan. 10.

dolog, a ki az apának adott igazat „Ha e történet így legyen, igazság szerint vagyon és bőlts végezés¹⁾”

Csak mende-monda jellegével bír az, a mit a már említett antidinasztikus röpirat említ, hogy a nyomasztó huszadik következtében sokan keresztények lettek s midőn egy zsidó küldöttség Bécsben az uralkodónak, Ferencnek elpanaszolta, hogy e valláscserének nemtelen okai vannak, azt felelte: „ha az áttért szülők nem is igazi keresztények, remélhető, hogy a gyermekek azok lesznek²⁾.” De az tény, hogy a huszas években Csehországban és Ausztriában nagy arányú volt a kitérés mozgalom a külön megadóztatások miatt. Mivel a kitérés nagyon könnyű volt, nem állít lehetetlent az a kis elbeszélés, mely egy még most is szereplő család ősenek kikeresztelkedéséről szól. Az illetőnek már sok ingatlana volt az inasának nevében, mivel saját névre nem szerezhette. Egy szép napon eszébe jutott, hogy mind ennek jogos tulajdonosa lehet, ha felveszi a katolikus hitet. A szándékát meg is valósította. De akkor azis eszébe jutott, hogy ez a legjobb út arra, hogy a vallásos érzésű feleségétől, kit nem szeretett, megszabadulhasson. Hazajön s elmondja neki, hogy tekintettel különböző vallásukra a házassági köteléket felbontottnak tekinti. Az aszszony erre a kijelentésre megadta a méltó választ, a mikor másnap felmutatta férjének a megkeresztelési bizonylatot.

A XIX század elején tapasztaljuk azt, a mit a század végén, hogy a meggazdagodott zsidók hagyják ott ősi hitüket. Ullmann Móric a feleségének, Frumetnek ellenzése dacára kitért s később nemességet is nyert. A hőslelkű aszszony ott-hagyta egész családját, de a hitétől el nem tántorodott³⁾ Ullmann kitérése előtt a pesti hitközség egyik előljárója volt. Hülf Gerson bankár is a budai hitközségi tisztségéből ment át 1818-ban a kereszténységbe⁴⁾ Egész modern típus Liebner Bernát pesti lakos, a ki gyermekeit

¹⁾ U. a. jan. 12.

²⁾ Egy rabbinak hetven év óta működő átká. Wolf, Judentaufen,

³⁾ Löw, Der jüdische Kongress 108 l.

⁴⁾ Vereinigte O, P. Z. 1818.

már katolikusoknak nevelte, míg végre ő maga is felvette a keresztiséget.¹⁾

Bizonytalan jellemű ember volt Weisz Márkus, a ki 1804-ben röpiratot írt, a melyért állítólag annyira üldözték a hitsorsosai, hogy kénytelen volt kitérni. 1807-ben röpiratot írt a zsidók helyzetéről kapcsolatban a párizsi zsidó szanhedrinnek Napoleon által történt egyhívásával, melyben magát így nevezi: „ein redlicher Exjude, vongöttlicher Gnade bereits Christ” A röpiratnak kortörténeti jelentősége van, bár az egészen végigvonuló képmutatóan kenetteljes hang elenszenvenné teszi. Fellép benne a felvilágosodott zsidó, a ki emancipációt sürget, a régiekhez ragaszkodó zsidó, a ki szerint a zsidók helyzetét sem mesterségek, sem művészetek megtanulása által nem lehet megjavítani, hanem a vallásos alaphoz való visszatérés által. A két irányzat meglehetősen korlátolt képviselője után a keresztény, azaz ő maga veszi át a szót. Az orthodoxokról keveset szól, ellenben a felvilágosodott zsidóról azt mondja, hogy felvilágosodottsága abban áll, hogy szereti a sonkát és udvarolgat a bálokön felekezeti különbség nélkül, de az üzleti életben vagy ha arról van szó, hogy katonának menjen, mesterséget folytasson, igazi zsidó. Azt reméli, hogy a keresztény társadalomban felülkerekedik a vallásos áramlat s ez hatni fog majd a zsidókra is, hogy életbe léptessék a reformált zsidó vallást s ekkor három részre fog majd oszlani a zsidóság. 1. A hívő felvilágosodott rész, a melynek megadandó a polgári jog 2. A hitetlen felvilágosodott, a ki se zsidó, se keresztény. De ha az illető vagyonának egy részét kulturális célokra áldozza, előléphet az első osztályba 3. A régi hagyományokhoz ragaszkodók kik természetesen be nem vehetők a polgári társadalomba.²⁾ A „redlicher Exjude” talán nem is merte volna elképzelni, hogy tervezete egy század után volt hittestvérei között valláspolitikai jelzővé lesz s hogy őt is be kell sorolni „a két zsidó felekezetiség” bajnokai közé.

¹⁾ U. a. 86 sz

²⁾ Unpartheyische Betrachtung über das grosse jüdische Sanhenrin [Buda 1807]

A mit Kayserling mond¹⁾ Schiller-Szinesiről, hogy életrajza sohasem lesz megírható, az állítható egy magyar származású kitérről is: Liebermannról. Azt beszélük, hogy Homonnán (Zemplén megye) született. A hamburgi templom körül keletkezett viszálykodásban szerephez jutott. Ő gyűjtötte össze azokat a véleményeket, a melyeket a templomi reformok érdekében irtak. Nemsokára rá kitér. A hatvanas évek elején könyöradományokat gyűjt egy Liebermann, ki homonnai születésű s a ki napvilágot nem látott zsidó tudományos munkák állítólagos szerzője, s mint ilyet Jókai Mór is ajánlja s ki alighanem azonos e már egyszer kitérttel.²⁾

Neophitákról szólva meg kellene említeni az ellenkező eseteket, a mikor zsidókká lettek egyesek. De ezt az illetők érthető okokból titkolták. Családi hagyomány szerint a dunapentelei hitközséget egy simándi ember alapította, a kinek 1786-ban zsidó hitre való térése miatt menekülni kellett.³⁾ Rendkívül érdekes Kovács József szombatosnak levele 1778-ból, melyben bejelenti szüleinek, hogy Drinápolyba eljutott szerencsésen s tizennégy székely társával együtt felvette a zsidó vallást⁴⁾ s így megelőzte véreit, a kik kilenczven év múlva ugyanezt tették Bözöd-Ujfalun.

Budapest.

Dr. Richtmann Mózes.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

¹⁾ Gedenktage

²⁾ Szinnyei, Magyar írók „Liebermann” alatt

³⁾ A magyar zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája [Bpest 1896] 289 l.

⁴⁾ Sz. II. 74

BRAUN SALAMON RABBI
SIRFELIRATA (209. laphoz).

פ"י.

תחת המצבה הזאת ינוח
נוף איש נכבד ויקר רוח
ה"ה הרב המפורסר החכם
והשלם בתורה ובמדעים
מו"ה שלמה ולמן ברוין נ"ע
רב הראשון דק"ק פוטנאק
עשרים ושנים שנה נהל את
עדתו בדעת ובתבונה
בדרכי היראה המוסר והאמונה
ובחמשים ושנים לימי חייו
עזב את התבל הנשמה הזאת
והלך להרגיע בארץ החיים
ביום כ"ג לחדש מר חשוון
בשנת תרל"ג לפ"ק

תנצב"ה.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

FOLKLORE

ZSIDÓ SZOKÁSOK ÉS SZÓLAMOK.

Páros-Párve-Minnig. A zsidó konyha egyik perennis mert folyton observálandó complicatiójának kutforrását a tórának Mózes 2. XXIII. 19 és XXXIV 26 valamint Mózes 5. XIV. 11 háromszor kifejezett ezen tilalma képezi: Ne főzz gödölyét anyja tejében. — Ezen egyszeri tilalomnak még kétszeri ismétlését szent törvényeink illetékes örei oda magyarázták, miszerint nemcsak a gödölyének az ő anyja tejében való főzése és élvezése legyen tilos, hanem hogy semelyik különben megengedett cmlősnek vagy madárnak husát, zsirját, velejét ne szabadjon semelyik tejjel vagy ennek termékeivel keverve főzni, sütni, rántani; vagy bár külön külön mivoltukban is, egy ugyanazon edényben feltálalni. Mi több! A külön készült husos-zsíros eledelt az ugyancsak külön készült tejjessel - vajassal nem szabadott egyidejűleg elfogyasztani, hanem csak bizonyos emésztesési időtartam leteltével, mely a husos eledelre nézve hosszabbra, a tejesekre nézve rövidebbre szabotán; a tejes étel után sokkal előbb szabadott husosat élvezni, mint megfordítva, mert a husos étel után hat óra letelte előtt tejest élvezni nem szabad.

Mielőtt folytatnám, szabadjon, nem tudom hányadszor, hivatkoznom az ezen folyóiratban nem egyszer hangoztatott és bővebben is indokolt azon nyilatkozatomra, mely szerint közleményeim néha azért nem nélkülözhetik a fentihez hasonló extensiókat, minthogy ezen folyóirat nem valamenyi olvasója — bár tulnyomó része, — talmudista is, magam sem vagyok az, de ezen beismerésem ne tekintessék szerény — telenségnek. Meg kellett magyaráznom azt, hogy ritualiter mit érteni ezen szóból „husos“

és mit ebből „tejes“. — Azt is kellett fennebb kiemelnem hogy csakis emlősnek vagy madárnak husa, zsirja, veleje „husos“, mert a halak, melyek közül csak azokat szabad ennünk, amelyeknek uszószárnnyuk is pikkelyük is vagyon, továbbá a Mózes 3. XI. 21 alatt generalizált és 22 alatt felsorolt négy sáskafaj nem tekintendő husosaknak, a husosság ritualis értelmében. — A sáskákról, melyeket itt csak az akadémikus teljesség kedvéért említettem fel, jelen cikkemben többé ne essék szó; mert vajjon melyik ország zsidaja eszik sáskát Keresztelő János óta, akiről Má-té III, 4 és Márk I, 6 ezt olvashatni; megkérdeztem ez iránt számos nálunk kéregetni járt ázsiai és afrikai peregrinust, majd csak nem kinevettek.

A halat akár husos lakomába illeszthetni, akár tejesbe; főzhetni, párolhatni vízben, süthetni, rántatni olajban vajban; a vajjal készültet persze csak tejes lakomához tálalhatni. Annak pedig, hogy a bár husos menube illesztett halhoz zsirt használni nem szabad és hogy azon tányérokat, amelyekről a halat ettük, valamint azon kanalakokat, késeket, villákat, melyeket halevéskor használtunk, husos ételekhez mosatlan, tisztítatlan állapotjukban nem használhatjuk, annak inkább egészségi prophylaxisban — némelyek szerint kabbalistikumban is — de nem a *בשר בחלב* fogalom körében rejlik az oka. — Ezek után megállapíthatjuk immár, hogy az állati termékek közül valamennyi megengedett madárfaj tojása, hogy valamennyi növényi és ásványi termék akár a husos, akár a tejes étel elkészítéséhez használható, akármelyikkel párosítható, amiért is ezen anyagokat páros-aknak nevezi a magyar zsidó gazdasszony és ennek akár nem zsidó vallású cselédsége is. Vajjon a többnyire szláv nyelvterületeken szokásos „párve=páreve“ szinonimák a párosnak jargon-torzitmányai-e vagy szláv eredetűek-e? ... nem tudom — ezen esetben, habár *בשר בחלב* mégsem

Ezek után immár meg van magyarázatja annak is, hogy a konyhájának, asztalának ritualis voltára, létrehozóval házának *בשרית*-jára súlyt fektető zsidónak háztartásában négyféle edénynek kell lenni és van is és pedig: husos, tejes és páros és . . tréfi. — tréfi. — Tréfi? Igen

és mit ebből „tejes”. — Azt is kellett fennebb kiemelnem, hogy csakis emlősnek vagy madárnak husa, zsíra, vejeje „husos”, mert a halak, melyek közül csak azokat szabad ennünk, amelyeknek uszósárujuk is pikkelyük is vagyion, továbbá a Mózes 3. XI. 21 alatt generalizált és 22 alatt felsorolt négy sáskafaj nem tekintendőek husosaknak, a husosság ritualis értelmében. — A sáskákról, melyeket itt csak az akadémikus teljesség kedvéért említettem fel, jelen cikkemben többé ne essék szó; mert vajjon melyik ország zsidaja eszik sáskát Keresztelő János óta, akiről Máte III, 4 és Márk I, 6 ezt olvashatni; megkérdeztem ez iránt számos nálunk kéregetni járt ázsiai és afrikai peregrinust, majd csak nem kinevettek.

A halat akár husos lakomába illeszthetni, akár tejesbe; főzhetni, párolhatni vízben, süthetni, ránthatni olajban vajban; a vajjal készültet persze csak tejes lakomához találhatni. Annak pedig, hogy a bár husos menube illesztett halhoz zsírt használni nem szabad és hogy azon tányérokat, amelyekről a halat ettük, valamint azon kanalakat, késeket, villákat, melyeket halevéskor használtunk, husos ételekhez mosatlan, tisztítatlan állapotjukban nem használhatjuk, annak inkább egészségi prophylaxisban — némelyek szerint kabbalistikumban is — de nem a *כשר בהלל* fogalom körében rejlik az oka. — Ezek után megállapíthatjuk immár, hogy az állati termékek közül valamennyi megengedett madárfaj tojása, hogy valamennyi növényi és ásványi termék akár a husos, akár a tejes étel elkészítéséhez használható, akár melyikkel párosítható, amiért is ezen anyagokat páros-aknak nevezi a magyar zsidó gazdasszony és ennek akár nem zsidó vallású cselédsege is. Vajjon a többnyire szláv nyelvterületeken szokásos „párve = páreve” sinonymák a párosnak jargon-torzítmányai-e vagy szláv eredetűek-e? ... nem tudom — ezen esetben, habár *נערי* mégsem

Ezek után immár meg van magyarázatja annak is, hogy a konyhájának, asztalának rituális voltára, létére szóval házának מזבח-jára súlyt fektető zsidónak háztartásában négyféle edénynek kell lenni és van is pedig: husos, tejes és páros és . . tréfi. — tréfi. — Tréfi? Igen

is tréfi; ebbe dobják, öntögetik, folytatják főkép kóseroláskor a bármely oknál fogva élvezhetlen, akár tömör, akár híg hulladékot, az általunk — mert horror sanguinis atavistice Judaeis insitus — annyira perhorrescált vért. — A tréfit megelőző fenn differentiált háromféleségnek a collectiv neve kóser; csak hogy ezt a jelzöt sokhelyt például a cseh — morva és nálunk a feldunai és vágvölgyi zsidóság körében kat exochen azon se nem husos se nem tejes ételekre, edényekre és evőeszközökre alkalmazták, melyekre máshol a „páros“ alkalmaztatik. Ha most még figyelembe vesszük azon körülményt is, hogy peszachkor mind a fenn elősorolt négyféleségből ugyanannyi כשר של-*ra* van szükségünk, a $2 \times 4 = 8$ igazsága szerint nyolczfélék a כשר zsidó háztartás edénye és evőeszközei. — Ezen nyolczféleséghez hadd fűzhessem a mostani cselédmizériák egyik jelenségét.

Hajdan, még nem is oly régen, a beszegődés céljából bemutatott vagy bemutatkozó nőcselédet kérdeztük, mit tud, mire vállalkozik; ma? Ma másképen áll a bál; ma a cseléd intéz hozzánk — hochnothpeinlich — kérdéseket, melyek közül itt a következőt idézem: Nagyságáék ajtaja félfáján észrevettem miatyánkjuk (מרת) folytán szabadon kérdezem a hust is kóserolják-e; mert akkor én ide be nem szegődöm. Szolgáltam én már kóser izraelitáknál, de nem teszem többé. Ki is vigyázhat folyton a husosra, tejesre, párosra, tréfire? Szívünkre kötik — ha elhibázzuk, elvétjük — lelkünkön szárad. — Elérkeztem a „páros“ ételek egyik kiválóbb rendeltetésükhöz, mely igen is kellemes. A ritualis konyháju zsidó háznak hasonszörű zsidó vendége van. Ez a vendég, ha hyperorthodox és például csak a maga saktolta szárnyasnak a husát, „von der Hand kóser“ t. i. prima vista kóser hust, csak az etetett és soha a tömve hizlalt libának, kacsának zsirját (Fütterschmalz kein Stopfischmalz) élvezi, habár kifogástalannak tartja az általa látogatott ház כשרות-ját, kóservoltát; az ilyen vendég, mert valószínű, hogy a tej és ennek termékei iránt is vannak scrupulusai, ezen házban csak is páros (par excellence כשר) ételeket, tésztaneműeket, gyümölcsöt fogyasztat; ha csak nem főzeti — sütteti ott magának a magá-

val hozott edényekben az ő saját különlegességeit, hogy ne mondjam „különczlegességeit“. Szabadjon ide példa gyanánt idéznem az ezen folyóirat XXIV. évfolyamának 350. lapján ismertetett Reb Feist. — A következő példa még érthetőbbé teszi a „páros“-nak az ő alkalmazhatóságával megnyilvánuló kellemességét. — Valaki megéhezik; tejest nem ehet, mert még nem rég husost evett; ehetne ugyan, de nem tudja vajjon nem-e tejes ebéd vagy vacsora vár reá; nem ehetik egyebet páros-nál. — Ahol a régi patriarchalis azon szokás divik még, hogy az akár csak órányi, akár még rövidebb időtartamra látogató vendéget is uzsonnával, valamelyes étellel kínálják, ott a páros étel a legalkalmasabb: a vendég nem utasíthatja vissza „mert husost evett“ nem rontjuk el vele az ő következő esetleg tejes lakomáját. Németországban a vendég-lős, a cukrász és pedig ez, ha keresztyén is „das ist minnig“ szavakkal figyelmezteti vendégeit, vevőit az illető étel páros voltára, a vendéglátónó is imígyen bízta vendégeit, kínálhatja ételeit „nehmen Sie doch unbesorgt, das ist minnig“. — Ugy ezen „minnig-nek“ mint a „párve vagy páreve-nek“ etymologicumának megfejtése philologusra vár.

Fentiek fogalom köréből vétetvék a következő mondasók is: *E kóserer tapp ün e kóserer lefl zen bajdó kóser = Similis simili gandet. — Fa dën iz* (ver — — — vör) *e sód zach czü ferfläsign. = Kár* (volna — — — volt) ezért (azért) lekötöni magát t. i. igérettel, szerződéssel, szegődéssel, csatlakozással annyira, hogy rövidebb — hosszabb ideig nem lehetne czélszerűbben rendelkezni — cselekedni. — Jeczt kümt erausz fün vü zajn (májn — — — dajn — — — ir — — — ünzr — — — enkr — — — zér) milchig zilbr eheer iz. = Most elvégre kitudódik tejes ezüstjének (ömnek — — — ödnek — — — ünknék — — — etek — — — jöknék) provenientiaja. Akinek csak valahogy módjában vagyón annak peszachkor hacsak kevéské is de ezüstneműek diszitik a széderesti asztalat — 2. Mózes XI 2. XII. 35. emlékére is a módosabbjának szombatokon, ünnepeken a dúsgazdagnak akár mindennap ezüsttel teritenek — a husos lakomákhoz: azt pedig, aki magának a tejes ezüstnemű luxusát megengedheti, azt már Kroesusnak taksálják. — Most

már ha valaki vagyonának provenientiája kitudódik: ha az becsületes eredetű például örökség, hozomány, lottonyeremény, szerzői, feltalálói vagy gazdasági siker, akkor ritkábban alkalmazzák az ilyen esetekre ezen szójárást, de annál gyakrabban és pedig ironice akkor, ha valaki, az ő vagyonának görbe eredeténél fogva csávéba — hurokra kerül. Dú kanszt (er vagy zi kan — ecz kancz — zé kennen) jeczt eszn flásigsz adr üngezajercz = Fel is út, le is út. Mehetsz jobbra, mehetsz balra. Válogat-hatsz. En armcn mónsz flás iz kán flás: zájñ milach iz kán milach. Münz Mózes ezen mondását már közöltem ezen Szemle XIV. évfolyamának 250. lapján.

Czü mátn tajrö iz Fránkfart nit bájn bárg Szine gestánnen. — A majnai Frankfurt zsidósága és pedig úgy a neolog mint az orthodox irányú praepotens viselkedésénél és arrogáns modoránál fogva más zsidók előtt gyűlöletes. — A legtöbb Habsburgit itt választották és koronázták római német császárokká; 1848-ban a német „Reichsparlament“ itt székelt a Paulskirchében; ugyan csak Frft. volt a „Bundestag“ székhelye valamint a csak 1870 óta a németországiak második helyére került tözsdéé; Goethe, Schopenhauer, Börne szülővárosa és a Rothschildok ösi fészke, 1866-ig állami souverainitással is birt. Büszkén vallotta magát ezen szabad város fiának, akár Pál apostol (Ap. Cs. XXII. 27 és 28, továbbá XXIII. 6.) rómainak és farizeus fiának, a frankfurti zsidó, kinek fölányérzetét hitközsége multja és intézményei tulságossá dagasztották. — Frankfurtnak voltak mindig koruk leghiresebb rabbijai és a mult XIX. század második felében itt székelt a német zsidók Pázmán Péter-e Sámson Raphael Hirsch.

Ha frankfurti zsidóval bárhol a föld kerektségén egy-üvé kerülünk, az magához ragadj a primatust. Vásáros vagy gyógyfürdőhelyek vendéglőiben ők ülnek az asztalok legelőkelőbb helyeire; az imaházakban gáboi-szerűleg rendelkeznek, ezekben is a közöslakomák alkalmával is magukhoz ragadják a legtöbb functiót, Utitársaik panaszkodásai szerint így viselkedtek, a Szentföld felé vagy egyéb

máshová rendezett utazások alkalmával a tengeren, ahol a hajó vendéglő is, imaház is. — Ezen viselkedésük adja fenti közmondás magyarázatát: vájl venn Frankfurter bájn hár Szine gevezen veern, hettn ze Kódes Barchü nix czü-gelaszt czü kan dóvr kedüsö — zé varn de tajrö gébn.

Hogy mekkora az autochton Frankfurtiaknak a „civis Romanus sumra“ emlékeztető önértetük és önteltségük, azt azon körülményből is észrevehetni, mely szerint R. Szófer Mózes szülővárosából történt elköltözése után több mint 50 évi tartamig nem hagyta el a neve mellől a Frankfurt a. M.-bölt

Drágaság alkalmával a mult század 50-es éveinek egyikében, Nagyváradon a zsynagógákban kihirdették, hogy Purimra a hitközség gazdag balbószainak se szabadjon a szokásos süteményeket süttetniök nehogy a szegények elbusuljanak a fölött, hogy ők nem süthetnek, nekik nem futja ki az idén a paszománt. Azt hogy, ugyancsak azon Purimra következett Peszachkor, a cantelákra—szemen szedés stb.—való figyelmeztetés mellett a rizst, babot borsót, lencsét megengedték volna nem tudom. Nem tudom azt se vajjon az utolsó évek különösen az ideiének drágasága mennyiben az a Purim és Peszach szempontjából, hogy mennyiben finansziaiméből azt érzem.

Budapest.

Vadász Ede.

IRODALOM

IRODALMI SZEMLE

Salamon ódai, melyekről Harnack művét e helyen már ismertettük és melyekről Chajes H. héber folyóiratunkban (Haczófe I, 1911, 113 kövv.) értekezett, nagy port vertek fel. Lefordították, illetve visszafordították görögre és héberre. Ez utóbbit Grimme H. végezte el: „Die Oden Salomos syrisch-hebräisch-deutsch. Ein kritischer Versuch“ (Heidelberg 1911) cz. munkában. A héber szöveg rendesen önmagában is érthető, bibliai héberség ujhéberrel keverve. Hiba persze akad. Pl. 4, 6 לא צרכה לנו „nem volt ránk szükség“ (צריך szóból ige a kalban); 4, 9 וכל עשית (הכל helyett). Az összes ódákat nem néztük most át és ugyanezért még csak azt említjük, hogy Grimme az eredeti héber ódák szerzőségét az idő számításunk előtti század elejére teszi Harnackkal szemben, ki ugyanazon század közepére tette (136 és 148). A héber nyelv történetének jelen ismerete mellett nézetem szerint 50 évi differenciáról egyáltalában nem lehet vitatkozni, legkevesbbé pedig egy nem is létező, hanem csak rekonstruált héber szövegnél. A keresztény interpolációk közt G. olyan hármát vél felismerni, melyek a kanonikus evangéliumok ellenében a héberek evangéliumával egyeznek. G. az eredeti héber ritmusát is helyreállítja — irígylésre méltó önbizalom.

A „Dob“ B pseudonym szerző, kinek neve előttünk ismeretes, ו' המהפך és megfelelő német czim alatt szépen kiállított művet bocsátott közre a zsidó nép feléledéséről őshazájában (Berlin-Schöneberg 1911), melynek jövedelme vagyis a befolyó összeg zsidó czélokra fog szolgálni. Szerző orosz és a pogromokat átélte, habár testi és anyagi sérelmet nem szenvedett, de annál nagyobb lelki megráz-

kodást. Ennek hatása alatt írta művét, melynek különös czime különös biblia-és talmudmagyarázatoknak felel meg. Bajos volna röviden megmondani, hogy mi a mű tartalma, de a lényeg világos. Szerző a nemzeti zsidóság hive és a zsidó nemzet restaurálását kívánja Palesztinában. Szóval cionista és cionista ideálért küzd. Az argumentálás egészen modern, azaz nem a régi messiási hitből indul ki és nem a jámborság nevében beszél, hanem a zsidó nép helyzetéből és a leendő zsidó nemzet nevében. Mondhatjuk, hogy e mű a zsidó politika agádája. „Nemzeti politikai eszmék“ vannak a bibliában és ezek rendesen a vav conversivumban rejlenek. A mystikát היה (lét) és az istennevek betűivel való játék képviseli. A mű tudománya nem izlésünk szerint való ugyan, de a nemes érzés, a mely egészen áthatja, felemelő. A hűtlenség és árulás visszataszító példái után, melynek tanui vagyunk, az ily mű olvasása valóságos megnyugtató. A könyv Herzl T. emlékének van ajánlva; nem került a könyvpiaçzra.

Az amerikai rabbiegyesület Évkönyvének XXI. kötete (Year Book of Central Conference of American Rabbis 1911) beszámol a bizottságok tevékenységéről és számos egyesületi ügyről. Általánosabb érdeklődésre tarthat számot az „Appendix“ czim alá foglalt 14 közlemény, melyek beszédek, diszkussziók és előadásokból állanak (129--327). Ezek közül kiemeljük a következőket: Kornfeld S. J., Ludwig Philippson (149—190); Rappaport J., Leopold Löw (213—229); Currick M. C. Some Aspects of Jewish Apologetics (271—305); Ettelson H. W., Leopold Stein (306—327). Lapozgatván ezt a szép kiállítású kötetet, azt a benyomást kapjuk, hogy az amerikai rabbik nehéz viszonyok között dolgoznak, de praktikus érzékkel és ugyanezért nem siker nélkül. A reformokat a helyzet teremti és csakis ennek figyelembe vétele mellett bírálható el. Az egyesület anyagi eszközei nem amerikai arányuak.

Meyer E., a hires ókori történész, ki „Die Entstehung des Judentums“ és „Israel und seine Nachbarstämme“ cz. műveivel a zsidó történetből is jelentős műveket bocsátott

közre, a zsidó papyrusokat világtörténeti szempontból népszerű alakban dolgozta fel „Der Papyrusfund von Elephantine” cz. iratában (Leipzig 1912). Bevezetésül méltatja általánosságban az új lelet jelentőségét, leírja feltalálását, Elephantine városát, a papyrusok külső alakját és Egyiptom állapotát a perzsa uralom alatt (1–32). Ezután rátér az elephantinei zsidó katonai telep ismertetésére. Azon nézetet van, hogy már 621 óta voltak zsidó katonák Egyiptomban (Deut. 17. fejelet alapján), általában a 7. és 6. században erős diaspora volt Egyiptomban (34). Az elephantinei zsidók kultuszközséget képeztek (37). A papyrusok alapján merész hypothesisokkal vegyítve képet fest „a zsidó népvallásról Jeruzsálemben és Elephantineben” (38–67). Az eleph. zsidók JHU mellett Asima és Anath két nő istent imádták (59). Bét-Él névről lásd 61 köv. és Charam-Bét-Élről 63 köv. De az „eláhaja” „istenek” csupán a héber „elóhim” aequivalense és nem mutat polytheismusra (57). Külön fejezetben adja elő M. „a zsidó törvény behozatalát” (67–75), hogy beleszőhesse a papyrusok idevágó adatait. Az utolsó fejezetben: „Az elephantinei zsidó templom lerombolása” (75–97) M. ezt az eseményt világtörténeti keretbe helyezi, némely Sachau-féle töredékes papyrust felderíteni iparkodván. Néhány részlet. M. azt hiszi, hogy az elephantinei zsidók új hazájukban cserélték fel a héber nyelvet az arammal, majd pedig a göröggel. „Die Juden sind eben immer mit dem herrschenden Volk gegan-gen und haben sich den durch dieses gegebenen Bedingungen anbequemt” (19). De kitől tanulták volna el a nubiai határon az aram nyelvet? — „A perzsa király akaratnyilvántása birodalmi törvény és hivatalos formában kihirdetve, meg-szeghetetlen és megváltozhatatlan” (23). Ez emlékeztet Eszter 8. 8-ra. Syene (Assuan) egy kerület fővárosa volt (24). — Asz-Hor nem volt építész, hanem a kir. palota alkalmazottja (29). Ennek házasságlevelét M. (30) lefordítja és a benne említett pénznemeket átszámítja márkára. Másal többesszáma nem „mislim” (117), hanem mesálim.—

Az utolsó fejezetek az Achikar könyvről szólnak (102–128). Nagy meglepetést okozott, hogy ezt a bölcs-mondások gyűjteményét, melyre a Tóbit apokrif könyv

czéloz, az 5. században sz. e. zsidók az egyiptom-nubiai határon olvasták. M. aram (nem zsidó) eredetűnek tartja és elterjedéséről tanulságos képet ad. Zsidó M. szerint héberül irt volna. Achikar az eredeti név és = drága testvér.

A „Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur” idei 1912. kötete hét közleményt tartalmaz. A visszatekintés a múlt évre (Philippson) és az év irodalmára (Bernfeld) szokásos cikkek után következik „A becsület a talmudban” (Stier—Berlin), a mely terjedelmes dolgozat. Schechter művéből van lefordítva: „A szentség és szeretet törvénye”. Tudós és mély gondolkozó dolgozata. Geiger L. Wolfsohn W. orosz eredetű német költő emlékét eleveníti fel, végül Scheinhaus Rülf I. memeli rabbiról érdekes képet ad. Rülf hivatása mellett az orosz zsidók jötevője, napilap szerkesztője és filozófus volt. A palesztinai telepítést már a czionizmus létezése előtt szorgalmazta. Egy novella után következnek a hivatalos közlemények. 229 irodalmi egyesület működik, a berlininek egymagának 1220 tagja van. Az összes egyesületek körülbelül 20,000 tagot számlálnak.

Eucken R., ki a jelen bölcsészek legnevesebbjei közé tartozik, új életideál felépítésén fáradozik. Csak az imént 3-ik kiadásban jelent meg „Der Sinn und Wert des Lebens” című könyve, melyben világnézetét a művelt közönségnek előadja. Rövid bevezetés után „A kor feleletei” czim alatt történelmi visszapillantást, illetve kritikát ad a múlt idők világnézetéről. Első helyen a vallásról beszél. A keresztény vallást ismerteti, de a keresztény hit jellegzetes kriteriumának minden érintése nélkül. Azután következik „az immanens idealizmus”, melynek megtestesítője Goethe. Az újabb életfelfogások a naturalizmus, a szociális és az individualis kultúra. Mindezeket kritikailag bonczolja (eredmények 16, 23, 34–36, 43) és végül összefoglalja vizsgálódásait (45), melyből csak néhány mondatot idézünk: „So geraten wir unvermerkt aus unbestreitbarer Wahrheit in schwere Irrung hinein und

müssen schliesslich misstrauisch gegen alles werden, was aus der Lage der Gegenwart unsere Seele gewinnen möchte" (45). Ezután rövid mondatokban adja az egyes világfelfogások kritikáját.

Az 55. lapon azután megkezdí saját világnézetének kifejtését (Versuch eines Aufbaus). Azt találja, hogy az ember megkülönböztető sajátága a gondolkodás és érzés és kívánság. Ez utóbbiak sem azonosok az állatvilágéval. „So zeigen alle drei Seiten der Tätigkeit ein Selbständigwerden inneren Lebens, ein Verbinden in ein Ganzes, ein Streben nach Überschreitung der menschlichen Zuständigkeit: augenscheinlich ist das nicht eine Fortführung der Natur, sondern ein Bruch mit ihr, ein Ergreifen eines neuen Ausgangpunktes, ja eine Umkehrung des Lebens... So ist in allem eine neue Lebensstufe nicht zu verkennen" (59).

ORSZÁG-VILÁG.

JEWISH TERRITORIAL ORGANIZATION.

Az utolsó hónapokban az Egyenlőség a Bécsben tartott világkongresszus ötletéből akciózt indított, hogy hazánkban is alakuljon ITO szervezet. Örömmel látjuk, hogy a mozgalom teljes sikerrel kecsegtet, és megvalósul az eszme, melyet folyóiratunk 1906. októberi füzetében (XXIII, 305—308) az akkor még új organizáció ismertetése és méltatása kapcsán hazai hitrokonainknak ajánlottunk. Az előkészítés munkája csendben folyt, de Zangvill közreműködésével, ki az egyik londoni gyűlésen a magyarok érdeklődésére joggal hivatkozott, mert nem kisebb ember mint boldogult báró Kornfeld Zsigmond foglalkozott a bizottság és a szervezet megalakításával. A jeles férfiúval való többszöri tanácskozás után 1907 januárban a következőket jelentettük:

„Szerencsések voltunk közéletünknek egyik köztisztelőben álló férfiának véleményét hallani, ki a szóban forgó nagy kérdést az ethika, szociológia és politika legmagasabb álláspontjából bölcs higgadtsággal világította meg és oda konkludált, hogy a területális mozgalom felkarolása emberi, felekezeti és hazafiui kötelesség. Százerek-ről van szó, kik ártatlanul szenvednek, kiken segíteni kell, és a mi a fő, kiken közmegelegedésre segíteni lehet. Ez a vélemény megszilárdította abbéli meggyőződésünket, hogy a minden jóért és nemesért lelkesedő magyar közönség, különösen a vallásos közönség révén első sorban érintett és kötelezett hazai zsidóság a territorialista akció támogatói közé fog állani és úgy anyagi mint erkölcsi erejével elő fogja segíteni a nagy eszme megtestülését. Mindezek alapján reméljük, hogy a megfelelő akció már legközelebb meg fog indulni a szerencsétlen áldozatok üdvére és a magyar sziv dicsőségére."

Az utolsó pillanatban, midőn a memorandum, melynek derekát Zangvillnek az ügyet minden oldalról megvilágító levele képezte, az alapszabályokkal egyetemben elkészült és kinyomatni szándékolatott, általam Londonba is jelentett nehézségek merültek fel felekezetünk saját körében, melyek leküzdése időt vett igénybe. Az idő folya-

mán az ITO akkor igazolt az akció szabadság nyomos okából szélesebb rétegek szervezéséről lemondott és így a magyar ITO bizottság megalakulása elmaradt. Most, hogy az ITO eredeti tervéhez, szélesebb rétegek bevonásához visszatért, a magyar zsidóság kötelessége, hogy az üldözött testvéreinek segélyezésére törekvő akciót teljes erejével támogassa. „Remélni bátorodunk azt is — ezt irtuk e helyen 1906 végén — hogy mint az angol, úgy a magyar nemzet fenkölt tagjai között is nem egy akad majd, ki nem a felekezet, hanem a tiszta humanizmus nevében fog az emberbaráti műhöz csatlakozni.” Megelégedéssel látjuk, hogy ez is bekövetkezés előtt áll.

Az ITO jelentőségét a jelen helyzetből és a zsidó nép történetéből merített tények alapján több ízben világítottuk meg, mit ismételni az akció sikeres megindulása mellett szükségesnek nem tartunk. Csupán egy pont az, melyre a jelen alkalommal rá akarunk utalni. Csendes magányból figyeljük egy emberöltő óta a zsidóság ügyeit és azt a jelenséget észleltük, hogy az utolsó évtizedben a segítő szervezetekben egyre erősebb féltékenység fejlődik ki. Mindegyik egymaga akarja a zsidóságot megmenteni. Szomorú jelenség, ha tudjuk, hogy erre a nagy feladatra egygyüttes erői sem elégségesek. Az erőket nem kell szétforgácsolni, de minden jogos és eredménnyel biztató szervezetet minden hű zsidónak támogatni kötelessége. Az ITO pedig minden szempontból tekintve, nemcsak jogos, hanem szükséges szervezet is. A zsidók, fájdalom, az antiszemitizmust magukkal hordják. Hogy a gyűlölet igazolt-e vagy nem, a súlyos tényen nem változtat. Az ITO ily körülmények közepette eminens szükség, mert végleges megoldást tervez. Hogy ez eddig nem sikerült, nem zárja ki azt, hogy ezután sikerüljön. Az európai államok, amelyek határait az üldözöttek előtt elzárták, nem zárták talán még el magukat a józan ész szava elől, a mely azt diktálja, hogy a szerencsétlen tömegeket egy helyre kell letelepíteni. Tudomásunk szerint nemcsak angol, hanem más nemzetbeli államférfiak is így gondolkoznak és adott alkalommal így cselekedni késznek nyilatkoztak. A zsidó nép háromezeréves vérről írt történetében sincs példa arra, hogy egyszerre milliók léte forgott kockán, mint ma. Súlyos probléma, melyet minden más ügytől menten a jelentőségéből folyó szempontok szerint kell tekinteni és értékelni. Nem kételkedünk benne, hogy ez így lesz és az ITO hazánkban oly méretű támogatást fog találni, a mely a nagy ügyhöz és hozzánk méltó.

A KÖZSÉGKERULETI ELNÖKÖK GYÜLESE

Az izraelita községkerületi elnökök július hó 8-án gyűlést tartottak. A gyűlés d. e. 10 órakor kezdődött és délután 2 órakor végződött. Az elnöki tisztet Dr. Mezei Mór, az Országos Iroda elnöke, az előadóit pedig Dr. Mezey Ferenc, az Országos Iroda titkára töltötte be.

A napirend főtárgya az *államsegélyek kiosztása* volt. — Az Országos Iroda kidolgozott javaslatait a ker. elnökökkel előzetesen közölte. — E proposíciók képezték a tárgyalás alapját. Beható tanácskozás után az államsegélyek következőképen osztattak ki:

I. *Zsidó kulturális intézmények.* Az 1910. évi július hó 14-én 75,706. sz. kultuszminiszteri rendelet értelmében az államsegélyjavadalom, vagyis ez évben 109,040 korona összegnek 10%-a, azaz 10,904 korona zsidó kulturális intézmények között lévén szétosztandó, az összegnek szétosztása a következőképen történt:

Az Országos Rabbiképző-intézet menzája 1000 korona. Az Országos Izr. Tanítóképző-intézet szegénysorsu növendékeinek segélyezésére 1000 korona. Magyar Zsidó Museum javára 800 kor. Irodalmi célokra 1800 kor. Az izr. hitközségi hivatalnokok létesítendő segély- és nyugdíjintézményére (Kezeli az Orsz. Magy. Izr. Közalap) 5000 kor. Az Országos Rabbiegyesület általános céljaira 600 kor. Az IMIT részére a Talmud fordítása céljára 600 korona. Összesen 10.800 korona.

II. *Hitközségek:* 66.060 kor.

III. *Rabbik és Rabbizvegyek* K. 10.750

A fennmaradó összegre nézve az Orsz. Izr. Iroda elnöksége felhatalmazást nyert, hogy a még tárgyalás alatt levő számos kérvény alapján és az illetékes kerületi elnökség meghallgatása után a rendelkezésre álló összeget kerületi elnöki gyűlés egybehívása nélkül ossza ki és a számadásokat szokott módon a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz terjessze fel.

Tudomásul vette a kerületi elnökök gyűlése, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a múlt évi államsegélyre vonatkozó számadásokat jóváhagyó tudomásul vette és hogy az Orsz. Irodának az államsegélyek kezelésé tekintetében ez évben is a felmentvényt megadta.

A hitközségeket újból figyelmeztetni fogják, hogy az *államsegély iránti kérvények* az illetékes kerületi elnökség útján mindig legkésőbbén március hó 1-ig nyújtandók be az Országos Iroda elnökségénél. A kérvények a hitközség költségvetésével, előző évi zárszámadásával szerelendőkfel. A zárszámadásokban a nyert államsegély a következő-

képen tüntetendő ki a bevételek közt: „Az izr. egyházi célokra törvényhozásilag megállapított összegből az Orsz. Izr. Iroda után utalványozott államsegély”. A zárszámadások szintén a kerületi elnökségek által láttamozandók és az államsegélyek szempontjából két példányban állítandók ki, melyek közül az egyik a miniszterium számára szolgál, míg a másik az újabb segély iránti kérvényhez csatolandó. A kérvényhez melléklendő a hitközségi tagok névjegyzéke és a hitközség területén lakó izr. vallásuak lélekszámának kimutatása. Az érdekelt hitközségek ez alakszerűségek betartására figyelmeztetendők, mivel a megjelölt módon fel nem szerelt és kellő időben be nem érkezett folyamodások figyelembe vehetők nem lesznek.

A *hitközségi alkalmazottak fizetési- és nyugdíjügyében* Dr. Mezey Ferenc részletes előterjesztése alapján élénk eszmecsere fejlődött ki, melyben a megjelent kerületi elnökök mindegyike résztvett. A kerületi elnökök az Országos Iroda felhívására már előzetesen nyilatkoztak a kérdésben, de minthogy a vélemények elágaztak, az ügyet napirendre kellett hozni. A gyűlés melegen karolta fel az egész kérdést és felkérte az előadót, hogy e tárgyban a kérdés rendezésére alkalmas elaboratumot készítsen, melyben úgy a fennforgó viszonyokat, valamint a jövő fejlődést figyelembe véve, a hitközségi alkalmazottak és a hitközségek érdekeit összhangba hozva, konkrét előterjesztéseket tegyen. Az államsegélyekből ez évben már 5000 koronát hasítottak ki a nyugdíj alap javára.

A *középiskolai hitoktatók helyzetének rendezése* tárgyában gróf Zichy János kultuszminiszter tudvalevőleg egységes intézkedéseket kíván tenni, mely kérdéssel az Országos Iroda felhívására az egyes kerületi elnökségek tüzetesebben foglalkoztak. A gyűlés a kérdést alapos megbeszélés tárgyává tette és elhatározta, hogy ez ügyben az Országos Rabbiképző-intézet és az Országos Izr. Tanítóképző-intézet tanári karának, továbbá az Országos Rabbiegyesület és az Országos izr. Tanítóegyesület elnökségének véleményei kéressenek ki, melyeknek alapján az Országos Iroda a kerületi elnökök legközelebbi gyűlésén javaslatot terjeszsen elő.

Az érsekújvári hitközség kebelében felmerült kérdés kapcsán a gyűlés tárgyalás alá vette azt a kérdést, hogy *nők iskolaszékben részt vehetnek-e és igenlőleg határozott.*

Felmerült az a kérdés, hogy az *ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról* szóló 1907. évi XIX. t.-c. a hitközségekre, illetve alkalmazottakra kiterjed-e? A kormány az Orsz. Iroda véleményét kérte ki ez ügyben, mivel e vitás kérdés kö-

rül számtalan per és vizsály keletkezett. Előadó jelenti hogy a kormány az Iroda előterjesztése értelmében döntött, tette el a kérdést. A vallás- és közoktatásügyi miniszterium 1912. évi június hó 21-én 2086. eln. sz. alatt közölte az Irodával a kereskedelemügyi m. kir. miniszter 1912. évi május hó 16-án 30.578 VI. D szám alatt kelt döntését, mely szerint az 1907. XIX. t.-c. határozmányai a hitközségi alkalmazottakra nem terjednek ki. A gyűlés e jelentést meglelégedéssel vette tudomásul.

A *zsidó utónevek, illetve azok kiigazítása* tárgyában kiadott vallás- és közoktatásügyi miniszteri 84.561.913. sz. körrendeletet a gyűlés örömmel vette tudomásul és gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter ur ö excellenciájának ezen számos zsidó családra kedvező intézkedéséért jegyzőkönyvi köszönetet és elismerést szavaz.

A *kisebb izr. népiskolák feloszlása* folytán szükségesé vált lépések bejelentése, *egyes kerületek megalakulására a községkerületi bíróságok funkciójára, a felekezeti érdeklő statisztikai ügyekre vonatkozó tárgyalás és néhány bizalmas jellegű kérdés megbeszélése* után a gyűlés berekesztetett és az Országos Irodának működéséért a legmelegebb elismerés szavaztatott.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZALAP BIZOTTSÁGA

június 25-én ülést tartott. Jelen voltak a tisztikar részéről báró *Hatvany-Deutsch* Sándor főrendiházi tag elnök, Dr. Mezei Mór másodelnök, Baumgarten Lajos pénztáros és Dr. Mezey Ferenc előadó, továbbá D. Guth Jenő, báró Gutmann Vilmos, Várhelyi Rósa Izsó dr. kir. tanácsos, enyingi Wertheim Armin és mucsinyi Wohl-Rumi Adolf ker. elnökök, valamint Winterberg Gyula udvari tanácsos, a Pesti Chevra Kadisa elnöke. Távolmaradásukat kimentették Dr. Donáth Manó (Trencsén), báró Hatvany-Deutsch József, báró Dr. Kohner Adolf udv. tanácsos, Dr. Sin-ger József (Liptó-Szt.-Miklós) és uipesti Wolfner Tivadar.

Báró Hatvany-Deutsch Sándor melegen üdvözlö a jelenlevőket és nagy vonásokban ismerteti a közalap munkáját, a melyet részleteiben méltat Dr. Mezey Ferenc előadói jelentése. A Közalap tiszta vagyona alig haladja túl az egymillió koronát. Rendkívül csekély összeg azokhoz a nagy feladatokhoz mérten, a melyeknek szolgálatában áll Magas célok lebegtek azok szeme előtt, a kik létesítették és érthetetlen, hogy hitrokonaink áldozatkészsége csak

nagy ritkán irányul reá és hogy vele szemben gyakran még a vállalt kötelezettségről is megfeledkeznek. Intézményeket, testületeket és személyeket támogat, tudományos és művészeti törekvéseket mozdít elő és soha sem kutatja, hogy milyen pártáryalathoz tartoznak azok, a kik segítségért fordulnak hozzá. A körösmezői iskola neki köszöni fennállását, ötvenegy más iskola egy vagy több ízben részesült támogatásában, 76,942 K 53 f-re rug az az összeg, a mellyel a Közalap fennállása óta iskolákat segélyezett. Az utolsó négy évben több mint 133,000 koronát fordított a magyar zsidóság kulturtörekvéseinek istápolására, ebből az összegből hitközségeknek és ezek intézményeinek 30,548,30 K jutott. A hitközségi tisztviselők nyugdíjintézetének alapját 18,984 K 38 f-rel dotálta, az IMIT, a Zsidó Múzeum, az ORE, a Patronage, az OMIKE menzája, az Országos Rabbiképző és az Orsz. Izr. Tanítóképző-intézet állandó támogatásában részesülnek és tisztikarának nemes önzetlenségére és bölcs körültekintésére vall, hogy az egész mintaszertüen adminisztrált intézmény ügykezelése évente csak 1800 koronát vesz igénybe.

A bizottság hálás elismeréssel vette tudomásul Dr. Mezey Ferenc előadónak jelentését, mely a tisztikar lakadatlan buzgóságának és a Közalap szolgálatában kifejtett példaadó tevékenységének képét nyújtja. Ennek az intézménynek is az a férfiu a lelke, a kinek keze nyomai val mindenütt találkozunk, a hol a magyar zsidóság érdekében céltudatos és eredményes munka folyik. Ki kell ezt emelnünk, minthogy az előadó érthető okokból a saját tevékenységéről hallgatott.

A felmentvény megadását és a bizottság köszönetének adott kifejezését az 1912 évi költségvetés megállapítása és a bizottság kiegészítése követte. Uj tagjai: Adler Gyula, Dr. Basch Gyula, Dr. Bakonyi Samu országgyűlési képviselő. Bäümel Sándor udv. tanácsos, az ügyvédi kamara elnöke, Báró Dirsztay Béla, Gomperz Károly, Lederer Arthur, Dr. Mayer Ödön országgyűlési képviselő, Dr. Nemes Zsigmond országgy. képviselő, Báró Ohrenstein Henrik, Örmödi Örmödy Vilmos főrendiházi tag, Popper István, Dr. Stiller Mór, Schwartz Ferenc, Dr. Vadász Lipót országgyűlési képviselő, Dr. Vázsonyi Vilmos országgy. képviselő és baranyavári Ullman Adolf főrendiházi tag. A számvizsgáló-bizottság tagjaivá választattak: Báró Gutmann Vilmos, Winterberg Gyula és uipesti Wolfner Tivadar.

A bizottság kegyelettel adózott elhunyt tagjainak és különös elismerés kíséretében örökitette meg jegyzőkönyvében néh. *Sternthal* Adolf és neje *Terezia* emlékét, a kiknek végrendelkezése folytán az 1911 évben a Közalap

kultúrcéljaira, első sorban pedig küzdő iskolák javára 140,000 korona alapítvány jutott a Közalapnak. Mucsinyi Wohl-Rumi Adolf szóvá tette a Közalap alkotása idején alapított Ludovika-akadémiai helyek ügyét. Ennek kapcsán és a nyert felvilágvísítások után Dr. Guth Jenő annak az óhajnak adott kifejezést, hogy ezekre a valláskülönbségre való tekintet nélkül rendelt alapítványi helyekre a zsidók figyelme kellő módon felhivassék. Dr. Várhelyi Rósa Izsó meglegedéssel látja, hogy a Közalap egész igazgatására évente mindössze csak 1800 koronát költ és elismeréssel domborítja ki ennek a körülménynek jelentőségét, rámutatva arra, hogy napjainkban az uj alkotások rendszerint igen nagy igazgatási költséggel járnak. Tett indítvány folytán tisztikar megbízást kapott, hogy a teljes bizottságot a m^aatkozó szükség és belátása szerint megállapítandó időp^untokon hívja egybe, munkálatait az eddigi szellemben folyto sa és évenként a számvitel eredményeiről a bizottság asgjainak rövid értesítést küldjön. Ezzel a teljes ülés vége aért, a tisztikar pedig nyomban megtartott értekezletben a függő ügyeket intézte el. (Magyar Izrael.)

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek
1912. évi 84.561. számú körrendelete az izraeliták
utóneveinek kiigazítása tárgyában.

Az izraeliták utóneveinek kiigazítása tárgyában az 1892. évi február hó 13-án 6858 1892. sz. a. kelt itteni körrendelet alapján hozott s az érdekeltek fellebezése folytán hozzám került elutasító alispáni, illetőleg thj. városi tanácsi határozatok felülvizsgálata kapcsán ismételtén tapasztaltam, hogy az idézett körrendelet vonatkozó 14-ik pontjában megjelölt azon körülmény, hogy az anyakönyvvezető rabbinak anyakönyvezés végett a névadáskor milyen utónevet mondtak be, hitelt érdemlőleg csak ritkán állapítható meg. A névadásokra vonatkozó eljárás alakiságai ugyanis nem lévén egyöntetűen szabályozva, a születési esetet s ennek kapcsán az ujszülött utónevét, hol maga a szülő, hol csak egy megbízottja — többnyire a koma, vagy bába — jelenti be, vagy közvetlenül az anyakönyvvezető rabbinak, esetleg helyettesének vagy csupán a metszőnek s csak annak közvetítésével az anyakönyvvezetőnek. Ily körülmények között évek, sőt néha évtizedek elmultával legtöbb esetben csaknem legyőzhetetlen akadályokba ütközik annak bebizonyítása, hogy a születési anyakönyvben szereplő utónév téves, illetve nem a szülők által az ujszülöttnak adott, vagy adni szándékoltt utónév iratott be a gyermek születési anyakönyvi tételekbe.

Azokban az utónév kiigazítási ügyekben, melyek másodfokon leendő elbírálás végett a vezetésem alatt álló miniszterium elé terjesztettek, többször, ha nem is bizonyítottam, de valószínűsítettam, hogy különösen a megbízottak által eszközölt bejelentéseknél, a szülők által adni szándékoltt név helyett, jóhiszemű tévedésből, feledékenységből, de néha egészen önkényesen más néven anyakönyvezték a gyermeket. Így előfordult, hogy az idegen anyanyelvű rabbi félreértvén a szülők által magyarul bementett utónevet, más nevet jegyzett be, vagy, hogy a bementott magyar utónév helyett az anyakönyvvezető rabbi valamely — nézete szerint hasonló hangzású héber nevet irt be az anyakönyvbe, végül előfordult oly eset is, hogy az anyakönyvvezető rabbi — akár feledékenységéből, akár szándékosan — mellőzvé a tényleg bementott magyar utónevet, azt a születési anyakönyvben a minden zsidó vallású ujszülöttnak adni szokott héber utónévhez hangzásra némileg hasonló másik utónévvel helyettesítette, figyelmen kívül hagyva, vagy nem tudva, hogy a héber utóneveknek semmiféle magyar utónév nem felel meg.

Az ilyen és ehhez hasonló hibák, különösen azon kö-

rülmény folytán fordultak elő gyakrabban, hogy a névadás tényét, mely gyakran családi körben ünnepélyesen folyt le, nem követte azonnal a bevezetés ténye, hanem — különösen olyankor, ha az anyakönyv nem a szülők lakhelyén vezetett — sokszor csak napok múlva vezetett be a születési eset a születési anyakönyvbe.

Mindhogy pedig gyakran igazoltatott, hogy a születési anyakönyvi és polgári életben használt utónév között, a téves vagy hiányos bejegyzés folytán mutatkozó eltérés az érdekelteknek nehézségeket, sőt károkat okoz, az idézett 6658 1892. sz. alatt kelt itteni körrendeletnek az utónevek kiigazítására vonatkozó részét (14-ik pont 2-ik bekezdése) a következőkkel egészitem ki.

Oly esetekben, mikor az érdekelt fél a személyazonosság kellő igazolása után közép- vagy felső iskolai bizonyítványokkal, valamely tanintézetben nyert oklevéllel, kinevezési okmánnyal, vagy más, a kérelem támogatására alkalmas hitelt érdemlő okirattal igazolni, vagy valószínűsíteni tudja, hogy a polgári életben ifjúkora óta állandóan azt az utónevet használta, a melyre utónevét a születési anyakönyvben kiigazíttatni kéri, az utónévre vonatkozó anyakönyvi bejegyzés téves volta igazoltnak tekintendő már akkor is, ha a szülők, vagy azok egyike hit alatt vallja, hogy gyermekének azt a nevet kívánta adni, a mely névre a kiigazíttatás kérelmeztetik, s a melyet az illető a felmutatott okmányok tanúsága szerint gyermekkorától állandóan használt.

Oly esetekben, mikor a szülők már nincsenek életben s így tanuvalomást nem tehetnek, a folyamodó azonban a személyazonosság kellő igazolása után a fentebb megjelölt okiratokkal valószínűsíteni tudja, hogy ifjúkora óta állandóan azt az utónevet használja, a melyre utónevét a születési anyakönyvben kiigazíttatni kéri, az utónévre vonatkozó anyakönyvi bejegyzés téves volta igazoltnak tekintendő akkor, ha két megbízható tanu hit alatti vallomásával igazolja, hogy a folyamodó gyermekkorától úgy a szülői házban, mint azon kívül mindig azon a néven neveztetett, melyre utónevét kiigazíttatni kéri.

Minden más esetben az izraelita születési anyakönyvekbe bejegyzett utónevek anyakönyvi kiigazítására irányuló kérelmek ezután is a 6658 1892. sz. itteni körrendelet 5. pontjában foglaltak szem előtt tartásával bírálandók el.

Végül megjegyzem, hogy ezen körrendeletem alapján utónév kiigazítási ügyek ujravételét ezen körrendeletnek a Rendelet Tárában történt közzétételétől számított egy éven belül mindazok is kérelmezhetik, kik utónevüknek

külgazítására vonatkozó kérelmükkel előzőleg már a 6658 1892. sz. alatt kelt körrendelet értelmében a vezetésem alatt álló miniszterium részéről is elutasítottak.

Az ilyen újra felvett ügyekben hozott elsőfoku határozatok azonban jóváhagyás végett ide mindenesetre bemutatandók.

Budapest, 1912. június hó 19.

Zichy s. k.

315. sz.

A kereskedelemügyi m. kir. miniszter átirata a vallás- és közokt. miniszterhez a hitközségi alkalmazottak munkásbiztosítási kötelezettsége ügyében.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatkozással az Izr. Orsz. Irodájának 1911. augusztus 20-án 30864. sz. a. kelt felterjesztésére f. é. június hó 21-én 2086. eln. sz. a. kelt rendeletével a kereskedelemügyi miniszterhez intézett következő átiratot közölte az Országos Irodával: 30578/VI. D. 1912. sz.

Nagyméltósági Miniszter ur!

Folyó évi január hó 18-án 4987 eln. 1911. szám alatt kelt átiratában Nagyméltóságod a maga részéről azon véleménynek adott kifejezést, hogy az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. évi XIX. t.-c. határozmányai a hitközségi alkalmazottakra nem terjednek ki. A véleményét Nagyméltóságod arra alapítja, hogy hazai felekezeteinknek országos törvényeken alapuló közjogi jellegére való tekintettel törvényhozásunk mindenkor, midőn a felekezetre és hitközségekre vonatkozólag intézkedik, ezeket sohasem érti az egyesületek vagy közintézetek általános elnevezése alatt, hanem kifejezetten egyházakat, hitközségeket említ és mivel ezzel szemben az 1907. évi XIX. t.-c. csak általában szól egyesületekről, közintézetekről, a hitközségeket ezen elnevezések alatt a törvényhozás nem érthette, Nagyméltóságod ezen álláspontját, illetve az abból levont ama következtetést, hogy a hitközségi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosítási kötelezettsége csak törvényhozási uton az 1907. évi XIX. t.-c. novelláris módosítása kapcsán lesz megállapítható, a felhozott indokok alapján magamévá teszem s az érintett kötelezettség kimondását nevezett alkalmazottakra nézve az 1907. évi XIX. t.-c. rendelkezései alapján mellőzni szándékozom. A folyó évi március hó 8-án 747. eln. szám alatt kelt átiratnak mellékletét idezártnan visszaküldöm.

Budapest, 1912. május hó 16.

Beöthy s. k.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Ratner B.*, Ahawath Zion We-Jeruscholaim. Traktat Megilla, *Wilna* 1912. — *Elbogen J.*, Ludwig Philippson (emlékbeszéd), Leipzig 1912. Gustav Fock (Schriften der Gesellschaft zur Förd. d. Wiss. d. Judentums). — Catalog 1912-13 Hebrew Union College Cincinnati. — *Schwartz A.*, Die Tosifta des Traktates Nesikin Baba Kamma geordnet und kommentiert. Mit einer Einleitung: Das Verhältnis der Tosifta zur Mischna, *Wien* 1912 (wieni rabbiképző Értesítőjében). — *Leimdörfer D.*, Talmudische Ethik des Alphabets, *Frankfurt a. M.* 1912. (K. l. a Wahrheitból). — *Weisz M.*, Winterberg Gyula udvari tanácsos, a pesti Chevra Kadisa elnökének családfája (1450-től kezdve) és őse Gans Dávid élete és művei, *Budapest* 1911 (K. l. a M. Zs. Szemle 1912. évf.-ából). — *Grünhut L.*, Die Geographie Palästinas von Estori haf-Farchi bearbeitet, übersetzt und erläutert *Frankfurt a. M.* 1912. — *Krauss S.*, Die galiläischen Synagogenruinen [1912] (Gesellsch. für Palästinaforschung 3. Veröffentlichung). — *Blau L.*, A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólével története. 2. rész. *Budapest* 1912 (az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében). — Ugyanaz németül: Die jüd. Ehescheidung und der jüd. Scheidebrief. Eine historische Untersuchung 2. Teil (u. o. és *Srtassburg i. E.*, Karl J. Trübner). — *Guttman M.*, Maftéach Hatalmud, II, 2, *Budapest* 1912 (Ara 1.50 korona, előfizetés szerzőnél az egész 2. kötetre 12 korona). — *Kún L.*, Sámuel El-Magrebi: A karaiták erkölcsi és szentségtörvényei stb, *Vác*, 1912 (bp. diss.). — *Sidersky M. D.*, Étude sur l'origine astronomique de la chronologie juive. *Paris* 1911. — *Schlögl N.*, Die echte biblisch-hebräische Metrik. Mit grammatischen Vorstudien, *Freiburg i. B.* 1912 (Biblische Studien XVII, 11). — **Breitner L. Zsigmond** udvari tanácsos az ismert filantróp, a pesti izr. hitközség előljárója, 70-ik születésnapja alkalmából széles körökben ünnepeltetett.

Rabbiválasztások. Dr. Bände Zoltán (Csongrád) Kispesten rabbivá, dr. Feldmann Aron (pancsovai rabbi) és dr. Winkler (Bécs) a pesti izr. hitközség által hittanárokká választottak.

Dr. Schnizer Ármin komáromi főrabbi, az ORE elnöke, a Ferencz József-rend lovagkeresztjével lett kitüntetve, melyet a főispán diszes közönség jelenlétében nagy ünnepségek közt adott át f. évi aug. 18-án. Az ORE elnökét dr. Venetianer Lajos által szerkesztett lelkes üdvözlő irattal ünnepelte. A kitünő férfiút, úgyis mint munkatársát, folyóiratunk is melegen üdvözlö e kiváló alkalomból.

Zsidó árvaház Palesztinában. A zsidó árvaház, amely eddig Jeruzsálemben volt, a Salvendi telepre (Petach Tikva mellett) helyeztetik át, hol az árvák minta-farmon földművesekké fognak neveltetni. Az átalakítás, noha a területet dr. Salvendi (magyar származású rabbi) ajándékba adta, sok pénzbe kerül. Az iskola igazgatója, dr. Grünhut Lázár neves honfitársunk ez uton is fordula hazai hitkonokhoz, hogy évi tagdíjakkal vagy egyszeri adományokkal járuljanak hozzá e nagy mű megvalósításához. Minden ügylén ő maga szolgál felvilágosítással (Czim: Dr. L. Grünhut Direktor d. jüd. Waisenhauses Jerusalem).

Elsass Manó rózsahegy rabbi 40 évi működés után 82 éves korában aug. 22-én meghalt. A jeles férfiú vég-tisztsége nagy részvét mellett folyt le, többek között fia, dr. Elsass Bernát landsbergi rabbi bucsuztatta. Aldás a jámbor férfiú emlékére.

Ozer Zsigmond, az orsz. izr. tanítóképző nyug. tanára, az orsz. izr. Tanítóegyesület egykori elnöke 81 éves korában meghalt.

Schwarz Jakab csáktornyai rabbi a koronás arany érdemkeresztrel lett kitüntetve. — *Schweiger Lázár* egri főrabbi a néprajzi társaságban: vallás és néprajz cz. szék-foglaló értekezést olvasott fel

Izraelita Családi Naptár. Ezen elterjedt becses naptár X. évfolyama tanulságos tartalmával és érdekes illusztrációival méltóan sorakozik elődeihez, több tekintetben felül is mulja. Az irodalmi rész egyre terjedelmesebb és tökéletesebb lesz, az idej kilencz dolgozatot tartalmaz, melyeket dr. Groszmann Zs., dr. Eisler M., dr. Perles F. (kőnigsbergi rabbi), a szerkesztő s mások irtak. Az előző dr. Schnitzer A. komáromi főrabbitól ered. Különösen gazdag az Ev Krónikája! A naptári részben ügyesen és gondosan van összeállítva minden, amit a mű rendeltetésénél fogva benne a zsidó vallásról és a magyar-izraelita felekezetről keresni lehet. Melegen ajánlhatjuk olvasóinknak. Megszerezhető a szerkesztőnél: *Ötvös Károly*, Budapest, VI. Dohány-utca 22. A szépen kiállított terjedelmes kötet ára kötve 2 korona.

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Társadalmi Szemle — — — — —	1
Részletek Bakonyi Samu és Hock János képviselőházi beszédeiből — — — — —	4
A magyar zsidóság kibékülése. — — — — —	83
Orsz. értekezlet határozati javaslata — — — — —	88
Társadalmi Szemle — — — — —	89

TUDOMÁNY.

Dr. Richmann Mózes: A régi Magyarország zsidósága (1711—1825) — — — — —	9
Dr. Blau Lajos: Az elephantinei zsidó katonai telep újabb aram papyrusai — — — — —	41
Dr. Richmann Mózes: A régi Magyarország zsidósága — — — — —	91
Dr. Blau Lajos: Pál kortörténeti világításban — — — — —	133
Dr. Weisz Mór: Gans Dávid élete (1511—1613.) történeti és csillagászati művei s azoknak forrásai — — — — —	171
Blumberger Jakab: Braun Salamon. Putnok első rabbiája — — — — —	209
Dr. Bartl Mór: A német tolvajnyelv héber-jargon elemei — — — — —	228
Dr. Richmann Mózes: A régi Magyarország zsidósága — — — — —	241
Dr. Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében — — — — —	251
Dr. Weisz Mór: Winterberg Gyula családfája — — — — —	267
Dr. Richmann Mózes: A régi Magyarország zsidósága — — — — —	298
Braun Salamon: Sír felirata — — — — —	319

FOLKLORE.

Vadász Ede: R. Ajzik Kalever — — — — —	140
Vadász Ede: Zsidó szokások és szólamok — — — — —	320

IRODALOM.

Héber Encyclopedia — — — — —	70
Irodalmi Szemle — — — — —	72
Dr. Kiss Arnold: Dal az egyetlenről — — — — —	77

Dr. Venetianer Lajos: Az új zsolnárkönyv	— — — — —	149
Irodalmi Szemle	— — — — —	153
Dr. Kiss Arnold: Dal az egyetlenről	— — — — —	163
B. L.: Az újhéber költészet	— — — — —	246
Feuerstein A héber versei	— — — — —	249
Irodalmi Szemle	— — — — —	326

ORSZÁG-VILÁG.

Jewish Territorial Organization	— — — — —	331
Községkerületi elnökök gyűlése	— — — — —	333
Az országos magyar izraelita közalap bizottságának ülése	— — — — —	335

KÜTFŐ.

A m. kir. vallás-és közoktatásügyi miniszternek 1912. évi 84.561. számú körrendelete az izraeliták utóneveinek kiigazítása tárgyában.	— —	338
A kereskedelmiügyi m. kir. miniszter átirata a vallás- és közokt. miniszterhez a hitközségi alkalmazottak munkásbiztosítási kötelezettségi ügyében		340

VEGYES.

Irodalmi hírek. — Izraelita Családi Naptár	Termékenység, — Oroszország és a külföldi zsidók.	Dr. Perls Armin.	— — — — —	79
Irodalmi hírek. — A bűnös zsidóság. — A pécsi Chevra Kadisa.	— Kuhnwaldner pályadíj.	— — — — —		167
Irodalmi hírek. — Dr. Schnitzer A. — Dr. Perls A. — Falas-bizottság felhívása. — Előfiz. felhívás. — IMIT pályakérdése. — Rabbiválasztások. — Helyreigazítás.				
Irodalmi hírek. — Breitner L. Zsigmond. — Rabbiválasztások. Dr. Schnitzer Ármin. — Zsidó árvaház Palesztinában. — Elsáss Manó. — Ozer Zsigmond. — Schwarz Jakab. — Izraelita Családi Naptár.	— — — — —			341

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA

Eisenstein J. D.: Ozar Yisrael VI. kötet, Newyork 1911	— — — — —	68
Feuerstein A., Héber versek, Budapest 1912	— — — — —	249
Patai J., Héber költők, II. kötet, Budapest 1912 (IMIT kiadása)	— — — — —	246
Schlögl N., Die Psalmen, hebräisch und deutsch, Graz-Wien 1911	— — — — —	149
Számos mű rövidebb-hosszabb ismertetése az Irodalmi Szemlében.		
Tartalom	— — — — —	337